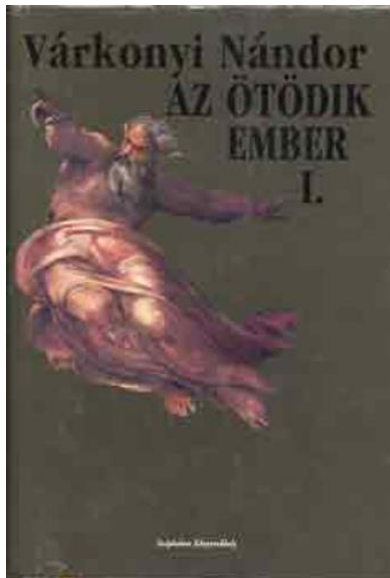

Az ötödik ember I.

Szerkesztette Mezey Katalin
Kontrollszerkesztő Várkonyi Péter

A kötet megjelenését a Magyar Könyv Alapítvány támogatta.

© Várkonyi Nándor jogutódjai, Széphalom Könyvműhely, 1995.
Minden jog fenntartva (c.i)

Tartalom

Prológus.....	4
AZ ÖT NEMZETSÉG	
Érckorok	6
Fényistenek és aranykirályok	14
Anyaismennők	58
A vas fiai.....	97
Csillagképek.....	117
PÁN HALÁLA	
Prológus	131
Istenek színeváltozása	134
Emberek színeváltozása	157
Bölcsek színeváltozása	176
Bomlás	218
Ellenszerek	234
UTÓSZÓ (Mezey Katalin)	257
Megjegyzések.....	259
Függelék	260

Az olvasó a szövegben kétfajta zárójelet talál. Várkonyi Nándor a kéziratban szögletes zárójelbe tette az idézett részhez fűzött saját kommentárjait. Ezeket a jelöléseket a szövegben mi is megtartottuk.

*Vero e che in su la proda mi trovai
Della valle d'abisso dolorosa,
Che tuono accoglie d'infiniti guai.
(Dante)*

*És ím, valóban part mögé kerültem:
partjára a fájdalommal völgyű mélynek,
mely dörgéssé gyűjté a jajt körültem.
(Babits Mihály fordítása)*

Prológus

Dante az 1300. év nagycsütörtökének éjjelén az élet sötét erdejében járva, letéved a helyes útról. Másnap reggel fel akar hágni az erény 7. dombjára, de három fenevad állja el a magasság felé vivő útját, s ama helyre üzi, „ahol a Nap hallgat”: ahol nem szól a szférák zenéje. Ekkor megjelenik előtte választott jószelleme Vergilius, s átvezérli őt a másvilágra. A Pokol köreinek legfelső peremére érve, Dante borzadva áll meg „partján a fájdalmas völgy mélységének, melyben mennydörgéssé dagad a szakadatlan jaj”.

És ím, valóban part mögé kerültem:
partjára a fájdalmas völgyű mélynek,
mely dörgéssé gyűjté a jajt körültem.
Mély volt, képmása felleges, nagy éjnek,
belé szögeztem szememet — hiába;
nem láttam semmit, sem végét a térnek.
„Most leszállunk innen a vak világba!” —
kezdé a költő, sápadva, meredten. —
- „Elöl megyek lépj lábaim nyomába.”
Es én, ki arca színét észrevettem, —
„Hogy jöjjek”, — szóltam — „mikor az, ki másszor
vigaszom volt, maga is visszaretten?”
És ő felelt: „Itt annyi lélek gyászol,
kínjuk a szájalmat arcomra festi,
melyet te félelemre magyarázol.
Menjünk, mert késés az utat növeszti.”

(Babits Mihály fordítása)

Húsvét vasárnapjának reggelén Vergilius és Dante a Poklon át a Föld túlsó felére jutnak, az Óceán szigetére: a tisztulás helye ez, rajta magasodik a Purgatórium hegye, csúcsán pedig az üdvözültek lakása van, a Paradicsom. Ide azonban már Vergilius nem kísérheti el, maga is csak érzékeit levetkezve, mint lélek emelkedhetik fel, s a megtisztult erény képében Beatrice vezeti rajta végig. De Vajon a szájalomnak és a borzadálynak micsoda döbbenete fogta volna el Dantét, ha velünk együtt az emberiség mai életének sötét mélységeibe tekint, ha odaáll annak a szakadéknak a peremére, amelybe az önakaratából zuhant, és melyet megtöltött történelmének legvadabb förtelmeivel; ahonnan az áldozatok millióinak végtelen jajongása hangzik?

Mint minden emberi alkotás, Dante műve is sokértelmű, opus poly sensuum, és jelképekkel terhes. Át kell-e hatolnunk a Pokol minden örvényén, mostani életünk ellenképét, antipolusát kell-e megteremtünk, hogy a tisztulás helyére jussunk? S micsoda erény vezet onnan az igazulás felé? Dante nagy lélek volt, erős, rettenthetetlen, ám még ő is vezetőik kezére bízta magát, s meg nem rontható eszmények álltak útja végén. Mi gyengék vagyunk, már a pusztá kérdések is lesújtanak. De hová meneküljünk előlük? És miféle parancs rója ránk, hogy mégis felelni próbáljunk rájuk, s megkísértsük végigjárni a Pokol útját? Nem tudjuk, s a tétovázónak csak a költő szavaival felelhetünk: „Menjünk, mert késés az utat növeszti.”

AZ ÖT NEMZETSÉG

Bevezetés

Érckorok

Az európai ember, a Homo Europaeus a 19. század végével meghódította a világot, és a 20.-ban életformáját, gondolkodásmódját is rákényszerítette a Földgolyó többi népére. Evvel szellemi uralma teljessé vált, noha ugyanakkor politikai főhatalma egyre csökkent. Ezt az életformát, műveltséget, vagy egyszerűen történelmet euro-amerikainak nevezhetjük, s mai diadalában az ún. színes népek éppoly bűnösök, mint mi, mert önként alája vetették magukat, s meghódolásukat felszabadulásnak tekintik. Európa fegyvereit vették kölcsön, sikeresen alkalmazták Európa ellen, nem véve észre, hogy ugyanakkor önmaguk ellen is fordítják azokat. Ettől fogva a népek sorsa és felelőssége közös. Még nagyobb, még vitathatatlanabb hódításokat tett az euro-amerikai szellem a tudományok területein. Számptalan irányban megkönnyítette életünket, de még több irányban megnehezítette, s végül gyors és biztos elpusztulással fenyegeti. Ez a csúcsteljesítménye. Legjellemzőbb, reprezentatív eredményeként műbolygói ott kóvályognak a Nap és a Hold körül, azaz imperializmusát kiterjesztette a világűrre is, míg a másik irányban a végtelen kicsinység felé felfedezte a negatív anyagot, azaz a pozitív semmit, a nihilt. Mindebből a pozitív valami egyelőre abban áll, hogy az emberiség hússzor-harmincszor annyi robbanó lövedékkel, bombával rendelkezik, mint amennyi saját maga megsemmisítéséhez szükséges. „Szükséges”, mert szükség nélkül, nyilván nem pazarolta volna rá szellemi és anyagi erőinek javát. Nem tudjuk mekkora lehet egy magbomba, de valószínűnek tartjuk, hogy a „szükséges” mennyiség elfér egy ládában. Ez a láda jelképezi szemünkben a tudomány diadalát: sikerült megközelítenünk a teremtés egyik titkát, e frigládába zártuk, s járjuk körülötte az eszeveszettek táncát.

A folyamatot, mely az új szentek-szentjéhez és rítusaihoz elvezethetett, haladásnak, az emberiség fejlődésének, a műveltség emelkedésének szokás tekinteni, s mai állomását a kultúra eddig el nem ért tetőfokának. Indulását mindössze négy-ötszáz évvel ezelőttre keltezik, akkor tette meg a független emberi szellem az első lépéseket, hogy felszabadítsa magát képzelt felsőbb hatalmak, magasrendű téveszmék, hazug istenek, tudatlanságból eredő vallások, életellenes babonák nyűge alól. A következő röpké időszakot pedig korlátlan öntisztelettel, az Újjászületés, a Humanizmus, az Ész, a Felvilágosodás, a Haladás, és a Tudomány századainak neveztük el. Tény, hogy a haladás mai fogalma és programja ezekben az időkben született meg, de az áramlat ősforrása sokkal régebben fakadt fel. Amikor és ahol e forrás vize először buggyant ki a történelmi korszakok rétegei közül, ott és abban a pillanatban született meg Európa. Ám valaha, s egészen az újabb időkig, az emberiség másképp szemlélte önmagát és életét, s a korok és népek egymásra következésében nem emelkedést látott, hanem hanyatlást, süllyedést egy eredendő tökéletesebb, tiszta és romlatlan állapotból. Nemcsak Paradicsom mítoszok tanúskodnak erről, hanem az a valódi, rendszerezett szemlélet is, mely a történelemben az események ritmikáját látja meg, s a korszakok váltakozását az ember viselkedése szerint, az egykor bírt ideál szemszögéből ítélve értékeli. Egyetemes összeglélet ez, az emberiség közös hagyománya, minden népnél megtaláljuk, mely valaha magára eszmélt, s nem egynek körében ma is eleven. Kifejezése természetesen mitologikus, regeszerű képekbe foglalja a gondolatot, vagy szimbolikus életforma, de a kép így is, krónikás ballasztjaitól megszabadítva, csak annál tisztábban érzékíti a lényegét.

S mindegy, hogy a ritmus pergését kozmikus események, földrészek, világkorszakok, emberfajták, istenek, királyok népek nemzetségek, országok drámáira tagolja-e; négy, öt, hat, hét vagy akárhány felvonásra szabja, s milyen szimbólumokba sűríti – a közös és azonos

jelentés mindegyikből kisugárzik: az istenek egyre távolodnak, a fény mindjobban elsötétül, az ember mind alábbszáll a boldog állapotból a boldogtalanabb felé.

A legszebb költői formában Hésziódosz beszéli el ezt a történetet, de a rege régibb, görög előtti, pelaszgnak nevezett népek hagyományait őrzi, és keleti hatásokat hasonít át. Őt nagy nemzetséget, emberöltőt ismer: az arany, az ezüst, a réz, és a vas, fiait, de az utolsót még megelőzte a hősök nemzedéke, s megpróbálta feltartani a romlást.

A sokféle beszédű emberek arany-nemzedékét
teremtették egykor az égiek, az Olümposz lakói
(akkoriban még Kronosz volt a Mennyek királya);
s mint az istenek, úgy éltek ők még, bútanul,
messze a munkától és messze a gondtól; panaszos aggkor
nem várt reájuk, ép maradt kezük-lábuk,
örömmel ettek, s minden rossz kerülte őket;
meghalni olyan volt, mintha elszunnyadna az ember,
s bírtak mindavval, ami itt örömet ébreszt;
az életadó földek önként, bőségben teremték
a gyümölcsöt; belső ösztönből végezte művét
az ember, s áldás volt vagyonán, gazdag
gyapja nyájain, s az istenek szerették.
De mihelyt a halál földdel takará a nép fiait,
a mindenható Zeus akaratából angyallá (daimon) lettek,
a Föld barátaivá, őrzőivé (örszellemeivé) a halandóknak.
Ok védik a jót, s ügyelik a becstelen tettet.
Ködruhában lebegnek mindenütt, megáldva a mezőket,
mert ily királyi hivatal s tisztesség a jutalmuk.

Az arany-nemzetség után jöttek az ezüst fiai, a „halandó istenek”, istentagadó, fennhéjázó nép, ezért Zeus kiirtotta őket a Földről, és az alvilágba küldte.

Aztán pedig új, más nemet, sokkalta csekélyebbet:
az ezüstét alkották lakói az olümposzi háznak,
vajmi más alakút és lelkűt, mint az arany volt.
Száz esztendőn át most a gyerek a tisztos anyának
gyöngéd gondjai közt az otthoni körben kiskorúként.
Am ha végre megértek és teljes korba jutottak,
kurta időn át éltek s keserű bajokba kerültek
esztelen tetteikért; nem bírták sohasem zabolázni
bűnös gögjüket, és nem akarták ők tisztelni
az égiet sem, áldozatot nem vittek az istenek
oltárára, miképpen az embert megköti az égi szokás.
Kiirtotta tehát Zeus, a bosszús Kronosz fia őket,
mert nem hódoltak meg a boldogtalan olümposziaknak.
Majd mikor eme nemzetet is a föld betakarta,
az alanti világba leszállva, halandó s másod- J
rangsorú istenektől övezé a tisztelet őket.

Ekkor a réz nemzedékét teremtette meg Zeus, mely vadságában maga-magát pusztította el:

Most tehát a soknyelvű emberiségnek egy újabb;

harmadik nemzetségét alkotta a Mindenek Atyja
rézből, mindenben elütött az ezüستől, szörnyű és
vad fajtát; kőrisnyelű lándzsát hordtak,
Arész bútokoző munkáját űzve vele, művelve
a rosszat; nem ettek földi gyümölcsöt, a gyémánt
keménységét utánzá lelkiületük. Szörnyű erő
lakozott bennük, tagjaikon dagadoztak az izmok,
vállukról roppant öklök csüngtek alá. Réz volt
fegyverük, réz a lakásuk, réz minden szerszám; —
nem ismerte még a sötét vasat akkor az ember.
Végezetül a saját kezük által emésztve, leszállak
a rémes Hádészba, s a penész palotája fogadta be őket
dicstelenül, mert szörnyű mivoltuk okából
rájuk tört a halál feketén, s megváltak a Nap sugarától.

Utánuk ismét új emberemet hozott a Földre Zeusz, a hősökét; ez újításnak látszik a régi
közös hagyománnyal szemben, valószínűleg görög tulajdon, mert saját őseiket ünneplik
benne:

De mihelyt ez a nemzet is sírba zuhant le, negyedszer
ismét új rendet támasztott Zeusz az életadó Földre:
derekabbak, nemesebb szívűek voltak, isteni törzsből
eredők; hőroszok. Régi időkben
félistennek hívták őket a határtalan Földön.
De kiírtá őket a gyászos harc, s a véres csatatér,
a kadmoszi földön, s Thébai hétkapujú fala alján.
Ottan veszte el ők Oidipusz nyájaiért tusakodva
vagy pedig a tenger nagymélyű vizén át messze
Trója alá vezette őket, csatába a Szép Helénáért;
a halál ott érte utól, s a homályba takarta be mindet.
De távol az emberi nemtől életet és otthont
nyújtott nekik Kronosz fia Zeusz, a messzehatárú
Föld peremén, ám messzire az örökéletűektől is,
és Kronosz lett a királyuk. S ott laknak most gondtalanul
az örvénykavaró Okeanosz áldott szigetében,
a boldog hős nem fiai, sokfajta gyümölcsöt, mézízűet,
évente háromszor érlel nekik az életadó föld.

Nyomukban Zeusz akaratából a vas fiai szaporodnak el, a legrosszabb fajta, s Hésziodosz nem
kíván közöttük élni:

Ó, bár ne kellene az ötödik nem körében élnem,
haltam vón meg előbb, vagy születtem volna utóbb!
Mert most a vas népe van itt, és soha nappal
nincs nyugta a robottól, bajtól, de éjszaka sem.
Bűnös nép! Reaküldik az istenek a nyomasztó gondot,
— ámbár mégis öröm vegyül össze olykor a búval.
(Egyszer kiírtja Zeusz a soknyelvű ember e fajtát is,
ha majd a csecsemői ősz hajjal jönnek a világra!)

Az atya nem kívánja a gyermek javát, a gyermek az atyáét,

vendégéét a gazdag, társáét a társ; a testvért
sem szeretik úgy már, mint a régi időkben.
Tisztelet nincsen a szürkülő, élemedett szülőknek,
pocskolják őket, s csúnya szavakat szólnak
a gonoszok nem tudván isteni bosszút.
Nem adóznak hálával a gyermekkori gondért;
ököl a jog, pusztítja egyik a más.
Hű becsület nem őrzi az esküt, igaz és jó
soha senki; ó nem, bűnt, gaztettet övez
a tisztelet, nincsen igazság és így érdemre
senkise tör; a gazember megcsalja a nemesebbet,
csavaros álnok szavakat mond, még esküszik Is rá.
Kancsal vágy követi a boldogtalan ember léptét,
káröröm, károgó hang, s ijesztő, csúf arcok.
Most a messzenyúló Földről a magas Olümpra,
szép testüket fehér leplekbe takarva
és odahagyva az embereket, az isteni körbe
mennek el ők, Aidósz és Nemeszisz: a szent harag és a
szemérem. És a halandóknak gyászos nyomorúság,
gond marad, — és mentség soha semmi bajban!

Hésziodosz mítoszát általában babiloni eredetűnek tartják és késői átvételnek, miután még Homérosz nem említi. Hogy a görög teogónia nagyrészt babiloni gyökerekre vezethető vissza, hettita-hurrita-phoinik közvetítéssel, a másvilágtan pedig az egyiptomi eszkatológiára, s hogy az átvételek jóval megelőzik Hésziodoszt, nem kétséges.

Azonban a hősök beiktatása a réz-, és a vaskor közé - helyesebben a vaskorba - Hésziodosz újítása, vagy pedig saját görög hagyomány; épp ezért szervesetlennek látszik, holott nem egészen az. Más mítoszok is tesznek ilyen interpolációt, helyesebben megnevezik az ötödik, az alsóbbrendű anyagot, az agyag (cserép) ez, s a vassal együtt elkeveredve jelenik meg. De a görög regében a nagy héroszi hősökről van szó, és az ő dicsőségük nem tűrheti el a nemtelen anyaggal való jelképes értékelést, s innen ered, hogy Hésziodosz ez esetben - igen kirívóan - mellőzi az érc (anyag) szimbolikát¹. A Vaskor ugyanis, mint látni fogjuk nemcsak a hanyatlás ideje, hanem a fiatal hódító népek hősi honfoglalási mondáinak kora is, így ezek természetszerűen más megvilágításban látták az erőszak uralmát, mint a kialakult műveltségek békére és statikára vágyó népei. Más szóval ők képviselik a heroikus férfireakciót, a matriarchális intézményekkel szemben.

De ismerték a görögök a négy világkorszak tanának egy másféle jelképes ábrázolását is: a quadrigát, a négyesfogatú kocsiversenyt, s ezt Hésziodosznál jóval előbb, röviden és pontosan leírja Homérosz. A Patroklosz temetésekor tartott kocsiverseny előtt Nesztór tüzetesen elmagyarázta fiának, Antilokhosznak, mire ügyljen.

Most megmondom a célt, tévedni te sem fogsz:
Ím ott karmagasan száraz cölöp áll ki a földből,
tölgy vagy bércei fenyő, mely záportól sosem korhadt:
tisztá fehér kőszál áll mindkét oldala mellett,
útkanyaron, körülötte pedig sík pálya futásra:
s ez tán valamely rég-holtnak jelzi sírját,
vagy már régi időkön is pályafutás-jelül állott.
(Devecseri Gábor fordítása)

¹ Aratosz és Ovidius el is hagyják a hős-nemzedéket

„Ím a célt mutatom, tisztán, hogy el ne hibázzad:
száraz cövek áll ki, körülbelül ölnyi magasan a földből,
tölgyfa, avagy fenyőtörzs, nem korhadott még az esőtől;
oldalai mellett vagyon egy-egy fehérszínű kőszál
a mélyúton amott, s körülötte Szép sima pálya;
sírköve tán valamely régenholt hősnek, avagy már
versenypálya-jelül szolgált egy hajdani korban.”²

(Iliász, XXIII. 325—332.)

Homérosz, mint mindig, ezúttal is jól értesült szerzőnek mutatkozik: a négyesfogatú kocsiverseny valóban egy „hajdani kor” az ún. megalit műveltség rítusa volt, a kőkör templomok mellett rendszerint ott álltak a versenypályák, Angliától Ibériáig megtaláljuk nyomaikat a keltákat megelőző időből. Prekelta „atlanti” népek műve, tőlük vették át a kelták, onnan nyugatról hozták az etruszkok Itáliába, s az ő révükön lett Rómában is állami-vallási intézménnyé. Hogy milyen úton jutott a görögökhöz, nem fontos, de jókorán történhetett, mert a kultuszt hozzákapcsolják Saját igen régi „lóidomító” isteneik, a dioszkuroszok tiszteletéhez. A két fiatal „istent” Kasztórt és Polüdeukészt Zeus nemzette hattyú alakjában Lédával, az ő tojásából keltek ki, azaz egy ősnemzés szülöttei: az idők kezdetét, a Nap, az Éj, a Fény, a Sötétség váltakozását jelentik. Ezért lovaik színe fehér és fekete, számuk négy: Xanthosz, Kürallosz, Phlogeosz, Harpagosz. Ők húzzák a quadrigát, s szobruk áll a cirkusz oromfalán. Mindez jelképes értelmű, s mint minden igazi szimbólum, sokféle jelentést hordoz. A cirkusz a mindenséget ábrázolja, a futamok a Kozmosz körforgását, a négy ló a keringés ritmikáját, a négy világkorszak pergésének ütemét, mert mindegyiknek más-más a természete (tüzes, világító, gyors, ügyes), s minden korszakban egy másik ragadja magához a vezetést³. (*Dión Khrüszosztosz, Orat.*)(X)(VI. 39.)

De jelképezte a quadriga a kozmikus világkorszakok földi redukcióit, a négy őselemet, a négy világtájat, a természet négy alapszínét is stb.

Hasonlóképp szimbolikus és sokféle értelmű a négy érc, ezeket a mitológiák jelképrendszere s az alkémia és az asztrológia jelentéstana tárja fel. De első pillantásra is látható, hogy általában minősítő, értékelő szerepük van, s a négy korszak fokenkénti hanyatlását, az emberiség mind lejjebb süllyedését sűrítik egy-egy sokrétű fogalomba.

Világosan kitetszik ez Dániel próféta „jövendöléséből”, amellyel Nabú-kudurri-uszur látomását magyarázza: a jövendölést az őshagyományok vizsgálója azonban nem veheti szó szerint, még ha csakugyan jóslat formájában hangzott is el. A próféta ugyanis a királyt teszi meg az aranykor képviselőjének, s az eljövendő „országok”, azaz a korszakok egymásra-következését jósolja, de már magából az előadásból nyilvánvaló, hogy egy ismert hagyomány alkalmoszerű applikációjáról van szó; s tudjuk azt is, hogy Dániel könyve általában egy régi apokaliptikus irodalomból merít sokat. (Egyébként ugyanezt a próféciaát mondták el a zsidó főpapok Nagy Sándornak is Jeruzsálembé vonulásakor.) Dániel tehát velejében a mítoszt magyarázza; „Te, Király egy nagy állóképet láttál, ezen nagy és magas alkotású képe előtted állott, és tekintete rettenetes vala. Ezen képnek feje tiszta aranyból, melle és karjai ezüstdől, hasa és tomporái rézből, (láb)szárai vasból, lábai pedig részint vasból, részint cserépből valának. Így látád azt, amíg egy darab kő minden kéz nélkül a hegyből kiszakada, s ez az

² Valamennyi műfordítás - melynek fordítóját kötetünkben külön nem jelöltük - a szerző munkája (M. K.)

³ Hermész Trismegisztosz: „A Rejtett Szó (Logosz) szelleme mindent a Nap által hoz létre, és sohasem működik más közvetítő nélkül”. A püthagoreus Philolaosz: „A Nap tűz-tükör, s e tűz lángjainak ragyogása visszaverődve a tükörből, reánk árad, s ezt a ragyogást képnek nevezzük.” Démokritosz: „Az istenség nem egyéb, mint (egy) lélek gömbalakú tűzben.” *Iamblikhosz* (újplaton.): „A Nap isteni értelem képe.”

állóképnek vas és cserép lábait megütve, azokat összetöré. Ekkor egyenlőképpen elromlának a vas, a cserép, réz, ezüst és arany hasonlításuk a nyári szérűnek polyvájához, amelyet a szél elragad úgy, hogy helye sem található; de a kő, amely az állóképet megüté, nagy hegygé lön és az egész földet betölté. Ez az álom; már most jelentését is kifejtjük előtted, ó Király! Te királyok Királya vagy, és a mennyek istene országot, erőt, hatalmat és dicsőséget ada néked: Mindent, ahol oktan emberek és állatok laknak, hatalmad alá vete, sőt az ég madarait is kezébe adá, szóval mindent birtokod alá rendele; annakokáért Te vagy az aranyfő. Te utánad más, nálad kisebb ezüst ország támad; ezt fogja követni egy réz ország, mely uralkodni fog az egész földön. A negyedik ország pedig erős lészen, mint a vas; mivel, valamint a vas összezúz és összveront mindent, úgy ez összverontja és porrá töri mindazokat. De mivel részént cserép, részént vaslábakat és lábujjakat látál, azon ország megoszol; alapja mégis a vas lészen, amint a vasat agyag cseréppel vegyítve látád. Amint pedig a lábujjak részént agyagból valának, ezen ország is egyrészben erős, más részben romladozó lészen. Ahogy tovább látád a vasat egy cseréppel elegyítve, házassági szövetkezések által ők is egybekeverednek ugyan, de összeve nem egyesülhetnek, amint a vas nem egyesülhet a cseréppel. Azon országok üdejében végre más országot támaszt a mennynek Istene, mely soha fel nem bomol; ezen ország más népnek nem adatik; sőt ez megrontja és megemészti mindamaz országokat, maga pedig örökké megmarad. Amint látád, hogy e hegyből minden emberi kéz nélkül kiszakadt kő összverombolá a cserepet, vasat, rezet, ezüstöt, aranyat, aszerént mutatá meg a nagy Isten a királynak, amik ezután jövendők.”

A négy országon a magyarázók szerint, a káldeusok, a médek, a perzsák, Nagy Sándor birodalma és Róma értendő; de Babilóniában régtől fogva megvolt a négy világbíró ország sumér-akkád eredetű hagyománya, amely kozmikus szemléletből keletkezett: a földi országok rendjének az égi rendet kellett másolnia. Az égi világ, az állócsillagos Ég eleintén hármas osztatú volt, s az övezetekben az istenháromság egy-egy tagja, Anu, Enlil és Ea uralkodott pásztorolva a csillagok nyáját. Mindegyik szférába 12 csillag, vagy csillagcsoport tartozott, s ezek a csillagországok adták meg a földi birodalmak mintaképeit. Az égi Akkád járt elől, utána következett az égi Elám, az égi Amurrú, később a negyedik világquadráns, az égi Szubartu egészítette ki őket, hogy szükségszerűen teljessé legyen az égi, a mennyei világrajz; a sor természetesen a földi Akkád, Elám, Amurrú és Szubartu hatalmi rendjét, értéksorát jelölte. Dánielről pedig tudjuk, hogy a babiloni papok kioktatták a „kaldeus” tudományokra, s felvették a tudósok rendjébe, mint Mózst az egyiptomiak.

Bizonyára „kaldeus”, azaz babiloni eredetű Nabú-kudurri-uszur szobor-látomásának iráni változata, melyet az avesztai hagyományokból merítő *Bahman-Jast* könyv tartott fenn; eszerint Zaratusztra egy fa képében látja a világot, s ennek arany, ezüst és vas ágai jelzik az egymásután-korszakokat: az aranykor után megromlik a természet rendje, a süllyedés egyre növekszik a vaskorig, s utána jön a megváltó. A mai kutatás általában az egész világkor-, és hanyatlás-szemléletet babiloni eredetűnek tartja, s bárhol felbukkanó változatait mind reá vezeti vissza — az elavult pán-babilónizmus csökevényeként. A megegyezés csakugyan feltűnő, kivált a konkrét, idő- (korszak) számítások terén, de — mint látni fogjuk —, éppen ezek mondanak ellent a babiloni eredet elméletének.

A világekorszakokról szóló tan egyetemes népközi tulajdon, minden változata hanyatlásról beszél, s a különbség köztük velejében csak az, hogy szimbolikájuk nem egyforma. A kínaiaknál például kétféle hagyományt is találunk; az egyik kozmogóniai alapvetésű, az őselemek sorrendje szerint tagolja az időt (v. ö. Hésziodosz), csak hogy ötöt vesz fel: a tűz, a föld, az érc, a víz és a fa a világ fennállása alatt egymásután fog uralkodni, s mindegyikük saját dinasztiát alapít: jelenleg a víz uralkodik, ezt követi majdan a fa uralma, végül a tűzé veszi át a hatalmat, s elpusztítja a világot.

A másik voltaképpen teogóniai szempontból tekinti a regés prehistóriát, mint Hésziodosz, és négy dinasztíára osztja, mint az egyiptomiak: a teremtés után az élet, az „Ég fenséges családjainak”⁴ uralmával kezdődött el, ezeket felváltották a „Föld fenséges családjai”⁵, majd az „Emberek fenséges családjai”⁶ következtek a trónon, utánuk, negyedik korszakként⁷, beléptünk a történelmi időkbe.

A három első, a dinasztia-alapító istenkirályokról elnevezve a „három Huang” uralkodásának ideje, éspedig: Tien-huangok voltak az Ég királyai, a Ti-huangok a Föld királyai, a Gin-huangok az Emberek királyai. Mindez a Patkány, az Ökör, és a Tigris periódusában történt, utánuk, a Ló korszakában⁸ lépett föl Jao császár és kezdte kormányozni birodalmát.

A kínai kozmogóniai beosztással feltűnően megegyezik a tolték, a teogóniaival az egyiptomi. A tolték tan a négy őshagyományú népközi őselemet veszi korszakalkotónak, és mindegyiknek uralmát világkatasztrófával zárja (a korszakos világpusztulás szintén népközi gondolat). Az első világév Atonatiuh (a „Víz napja”) vízözön által való pusztulással végződik; a Tlatonatiuh (a „Föld napja” földrengésekkel megsemmisíti a földből sarjadt óriások nemzetségét; az Ehekatonatiuh (a „Levegő napja”) végén viharok söpörték el a Föld lakóit, az emberi nemet; végül a mostani kor a Tletonatiuh (a „Tűz napja”) világéggel fog zárulni.

Az egyiptomi hagyomány szerint (turini papirusz Manethón, Euszebiosz, Pandoros) először az isteni királyok dinasztíája kormányzott, ez volt az aranykor; utána a félisteneké; s midőn meghaltak, szellemeik vezették a hős dinasztíák uralkodóit; végül a történelmi fáraók következtek.⁹

A hinduk a nagy világévet Mahájugának nevezik (ma is), és négy kisebb világkorszakra, jugára osztják: az első a Krita (Szatja)-juga, az „igazság kora”, az aranykor; második a Tréta-juga, a „három áldozattűz”; a harmadik a Dvápara-juga, vagyis a „kételkedés ideje”; negyedik a Káli-juga, a „Fekete korszak”, a sötétség, a romlás, a bűn ideje, ebben élünk ma.

Az irániak — talán mondani sem kell —, szintén négy korszakra tagolják a világévet: a „Tiszta idő” Zvran-akarana; Ahura Mazda kora, aranykor. Fellép Angro Mainju, a gonosz Szellem; Angro Mainju megkezdí kártékony működését; uralomra jut, megteremti a vaskort, mely tartani fog a szabadító Szosziosz megjelenéséig¹⁰. Ez a történelmi idő, és ismét négy milléniumra oszlik: 1. A négy őskirály uralma Gajómarttól kezdve; utódai Huseng, Tahmuradzs, és Dzsemsíd, az aranykor dicső urai, kultúrhéroszok. 2. Zohak óriás megöli Dzsemsídet, az egész koron át uralkodik. 3. a harmadik kor tart Faridúntól Zaratusztra törvényének behozataláig; 4. a negyedik az arab hódításig.

*

A világkorszak-tanok rendkívül fontos szerepet játszottak az ókorok mitológiáiban, mintegy alapfalakként szolgáltak a vallásbölcseleti rendszerek kialakításához, s végeredményben azzá váltak, amit ma történelem-szemléletnek nevezünk. A négyes tagolás preponderenciája szembetűnő, s azt hihetnők, a négy évszak pergése sugallta a gondolatot; némely népnél csakugyan így is volt (pl. a germánoknál), de az évszakok tanítása nem foglalja magába a fokozatos hanyatlás eszméjét, a tökélytől a bukásig, s ehhez képest egészen más

---

⁴ Kos

⁵ Bika

⁶ Ikrek

⁷ Mérleg

⁸ Megfelelnek az előbb felsorolt állatképeknek: Patkány=Kos; Ökör=Bika; Tigris=Ikrek; Ló=Mérleg

⁹ Theoi, Hémitheoi, Nékusz hémitheoi, a történelmi fáraók

¹⁰ Lásd: Fischer Lexikon 895. old.

mitológémákat szült: természetregéket; azonfelül az értékelésnek is egészen más — nem erkölcsi — aspektusait nyújtja.

A világidő tagolása annak a hatásnak az intuitív felismeréséből ered, amelyet a kozmikus létfolyamatok gyakorolnak a szerves földi életre, pontosabban párhuzamos azonosságok megfigyeléséből¹¹. Ennek bizonyosságát azok a hihetetlenül éles elméjű és bonyolult számítások szolgáltatják, amiket a föld minden táján megtalálunk a kultúrák gyökerénél, s amelyek egyöntetűségükkel ugyanazon a törzsszámokon alapulnak. Nem egyéb ez, mint a mikrokozmosz elméletnek, vagy inkább felismerésnek matematikai kidolgozása, s ha sokszor spekulációkba téved is, az alapvetés reális, az eredmény pedig tényszerű és megragadó. Belőle ered mellesleg szólva az egész Püthagorasz-féle számbölcselet, holott csupán ez töredékes lecsapódása a keleti ezoteria tanainak¹². Ekként az arany, az ezüst, a réz és a vas korszakai egy világrend periódusaiba illeszkednek, s a történelem, amit teremtettek, a műveltségek, amiket alkottak, nem kiszámíthatatlan erők játékának szüleményei, nem az ön-, és fajfenntartás küzdelmeinek hullámverései, hanem a világfolyamat drámájának felvonásai. Az ember parancsként hordozza magában e világrend törvényeit, s ha akarja, ha nem, minden jó és rossz képességével kénytelen arra törekedni, hogy megértse jelentéseiket és cselekedetei által kifejezze.

---

¹¹ Négy világtáj, négy életkor, négy elem, Tetraktisz (Püthagorasz).

¹² A tétel igazolása, hogy a korszakmítoszok számfejtései egyazon közös rendszeren alapulnak, nem fér a fejezetbe.

Fényistenek és aranykirályok

Bachofen írja valahol, hogy minden nép és kor létszemléletének, eszmei felismerésének és saját szellemi alkatának legmagasabb rendű kifejezését, virtuális önarcképét világ és istentanában, kozmogóniájában és teogóniájában nyújtja, s természetesen az intézményekben, melyek által életét e tanokhoz igazítja. Kevés helyesebb tétel akad ennél, belőle indulunk ki tehát, s az aranykor képének, az emberiség boldog idejének megrajzolásához ezt a szerencsésen kijelölt anyagot igyekszünk felhasználni. De anyag kétfelől is kínálkozik, két út között választhatunk. Az egyik, ha a természeti népek szellemi kincstárából, kulturális életéből gyűjtünk szemléltető példákat, s ez hiteles lesz, mert valóban természetesnek, de primitívnek mondható állapotban éltek mostanáig, s mert vannak emlékeik a boldog időkről. Azonban mi ezúttal a mai korszakra, saját életünkre, azaz Európa történetére szeretnénk valaminő magyarázatot kapni, minthogy Európa prehisztóriáját nem kereshetjük a tahitiak, a négerek, az algonkinok között, azért a másik utat kell választanunk. Az ókorok nagyműveltségű, vezető népeinek is voltak hagyományaik az aranykorról, egy tökéletesebb „nemzetségről”, és boldogabb ideájáról, mi több, e hagyományokat tudatosan ápolták, s elvontabb, egyetemesebb szintre emelve, vallási és bölcséleti rendszerré dolgozták ki. S ha szemléletük velejében nem magasabbrendű is, ha a lényegét tekintve nem jutottak mélyebb felismerésekig mint a természeti népek, viszont nyelvezetük, előadásmódjuk.. számunkra sokkal jobban megközelíthető, rendszerezéseik pedig olyan előnyöket kínálnak, melyeket nem nélkülözhetünk. Az általuk nyújtott anyag tehát számunkra viszonylag is, magában véve is becsesebb.

Az aranykor a kulturális élet egy formáját jelenti, s hogy képének legalább fő vonásait fölvehessük, még egy tételt tűzünk magunk elé irányadóul. Eszerint a műveltségek formáit, történetüknek szakaszait az különíti el egymástól, hogy milyen jelképrendszereket, önkifejező eszköztárakat teremtenek. Mi tehát az ókori nagyműveltségek legmagasabbrendű önábrázolásait, világ-, és istentanait kell szemügyre vegyünk, de míg feladatunkat egyfelől megkönnyíti, hogy alapmotívumaik meglepően egységesek másfelől megnehezíti, hogy ez alapokra oly roppant jelképtömeget építettek reá, hogy áttekinteni és bemutatni lehetetlen. Ennélfogva ki kell válogatnunk a legjellegzetesebb szimbólumokat, melyek a dolog természeténél fogva a lényegre mutatnak, s a legegyszerűbben segítenek megragadni azt.

Nos, az aranykor szemléletének, műveltségének uralkodó vonása, hogy a szellemet tekinti elsődlegesnek, az anyag elé és fölé helyezi, emezt pedig belőle származtatja. A szellem az őstény, a primordium, a lét, a teremtés alapelve, mindent magából hoz létre eszmei aktusok által; a lélek, a gondolat, az értelem, a tudás, az akarat, a vágy, az „ige” – azaz pszichikai erők révén – nyilvánul meg, nem szül, hanem teremt, s jelképei a legelemibb életjelenségek: a fény, a tűz, a világosság, a Nap, az arany¹³.

Bármelyikkel találkozunk, mindegyik a lét primordiális, szellemi mozzanatát jelzi, elsősorban metafizikailag értendő tehát, akkor is, ha a fizikai világban manifesztálódik (természetmítoszok), vagy ha a jelkép érzékelhető, testi-anyagi formában állítja elénk. Így a Nap vagy az arany a

---

¹³ Az ércek szimbólum-rendszerébe tartozó fogalmakat a szövegben kiemeljük. Tájékoztatásul itt adjuk az aranykor legfőbb jelképeinek sorát: szellem, lélek, bölcsesség, értelem, tudás, gondolat, akarat, ige; isteni hasonlóság, örökkévalóság, halhatatlanság, üdvözültség, kiválasztottság. Boldogság, élet, ifjúság, fény, tűz, ragyogás, sugárzás, világosság, tisztaság; arany, sárga, bíborszín; király, fejedelem, vezér, hős, magas rang, győzelem, bátorság, erő, férfiaság, nagylelkűség: Nap, Ég, Kozmosz, szvasztika azaz napkorong, napkerék, napkereszt, napkocsi, naphajó, kettősbalta, tűzkő-szerszámok; oroszán, sas, sólyom, kakas. Monoteizmus, teremtés-mitológiák és misztériumok, csillagvallások, Napkultusz, tűz-rítusok, Paradicsom, őshazák.

teremtetlen, vagy teremtett¹⁴ abszolút ősfény látható képe, szimbólum szimbóluma már, de éppúgy a szellem lényegét, teremtő, fenntartó, halhatatlan erejét fejezi ki, mint az elsődleges szimbólum, a teremtetlen, és érzékelhetetlen ősfény. Az alaptények e felfogásában a természeti és a nagyműveltségű népek létmagyarázata, kozmo-teogóniája egyaránt megegyezik. A „primitívek” úgy tudják, hogy a felfoghatatlan, láthatatlan stb. isten (az ősmoetheosz) fény- vagy tűzalakban jelenik meg, ha egyáltalában kinyilvánítja magát, s mélyebbre azóta sem hatoltunk. (A fény, a hő stb. erő-rezgések, s a materialista szemlélet szerint a rezgések a lét őstényei, alapszimbólumai. Hogy van-e jelentésük? — a kérdést föl sem veti, s hogy mi az, megmondani eleve képtelen. Innen ered, hogy az anyag tudományában való haladásunk az életet erkölcsileg egy szikrával sem tette elviselhetőbbé, ellenkezőleg, hogy elviseléséhez csak vele szembefordulva és a régi forrásokból merítve gyűjthetünk erőt.)

Az arany Nap-érc, de ebben a kapcsolatban már maga a Nap is szimbólum csupán, jelenti az ősfényt, a teremtő világosságot, amiből minden múlhatatlan lett: az örökkévalóságot, a halhatatlanságot, az élet és a valóság lényegét, a transzcendentálisat. Plutarkhosz: „Az egyiptomiak a Napot a Jótékony Hatalom testének s a csak ésszel felfogható (Legfőbb) Lény látható alakjának tartják.” Márpedig ez a „Legfőbb Lény” az igazi valóság. - A hindu aranykor neve szatja-juga: az indo-árja szat-tő jelentése „lenni”, innen szatja = ami van, a valóság, az igazsága legmagasabb értelemben véve. Az aranykor királyának latin neve - az urnus képzővel kiegészítve - Szat-urnusz, azaz Szat-idejebeli (mint például nox = noct-urnus, éjszakai [Evola]. A görög mítoszban Kronosz az aranykor királya, az emberek akkor úgy éltek még, „mint az istenek” „távol a nyomorú aggkortól”, örökifjan; midőn pedig mulandó testüket a föld betakarta, jószellemekként éltek tovább, védték a halandó embereket, ködruhába öltözve láthatatlanul.

Az aranykor fogalma, egész képzetkomplexusa tehát nemcsak hagyomány, hanem életszemlélet is, eszmerendszer, éppúgy, mint a többi ércorszaké, és ahogyan minden igazi mítosz. De már itt meg kell említenünk, amire a tapasztalás úgyis rávezet majd: nincsenek „tisztá” korok, zavartalanul alakuló szemléletek, keveretlen, egynemű eszmerendszerek, simplex műveltségformák. Még olyan első kor sem lehet az, aminőnek az aranykort kell — elvileg tekintenünk, s miután dokumentumai mind későbbi idők emlékei közt maradtak ránk, számításba kell venni ezek elkerülhetetlen torzító hatásait is. Végeredményben a hagyományok hármas rétegződését, helyesebben szövödményeit figyelhetjük meg a ránk maradt anyagban: 1. az aranykor, azaz az őspatriarchatus viszonylag érintetlen maradványait; 2—3. az ezüst- és rézkorok, vagyis matriarchatusok hatásait; 4. a vaskor elejének, a hőskornak patriarchális reakcióját. Így fonódnak össze bonyolult képsorrá az öt „nemzetség” önábrázolásai. De minthogy a tárgyalás megkívánja a tiszta fogalmakkal való munkát, jogunk van, sőt szükséges kibontani a szövödmények szárait, s belőlük újrászöni egy-egy elvileg tiszta képet. A keveredést példákkal szemléltetjük még, addig is – e fenntartással – kísérsük meg összeállítani az aranykor világképének alapvonásait.

*

Nem az aranykor teremtésmondáin akarunk végigmenni, ezek eléggé is mertek, s annyira egységes skémát mutatnak, hogy az őskinyilatkoztatás elméletének megkonstruálására, sőt, tényének megállapítására adtak alapot.¹⁵ Kezdetben vala a semmi, az űr, a sötétség, a Káosz, csupán az Úr lelke, a Nagy Szellem lebegett felette, s megkezdte munkáját a világosság, a

¹⁴ Mondá Istén, legyen világosság - tehát teremtett fény (lásd: *Szt. János Evang.*)

¹⁵ Újabban: *Jung*: archetipikus képzetek. *Jeremias*: nagy gondolkodók, felismerők, intuitív vallásteremtők.

fény, az ige bennerejlő erői által. Ez a szkéma; most azonban ezeknek az erőknek, mozzanatoknak, tevékenységeknek nem annyira a játékait követjük nyomon, mint inkább a jelentésüket kívánjuk fölfedni, s azért oly példákat idézünk, amelyekben a jelképek félre nem érthetően sorakoznak egymás mellé. Figyeljük meg őket.

A hindu bölcsélet szerint a lét alapelve a halhatatlanság: „Az élet gyökere benne volt a halhatatlanság óceánjának [a végtelenségnek] minden cseppjében, és az óceán sugárzó fény volt, emez pedig tűz és hő és mozgás. A sötétség [a meg nem nyilvánult lét] elmúlt, és nem volt többé;

eltűnt saját lényegében, esszenciájában, a tűz és a víz, az Atya és az Anya testében.” A Sötétség tehát valójában a még megnyilvánulatlan Abszolút Fény, mely a tűz, a hő és a mozgás „elve” által tünteti el a Sötétséget, azaz manifesztálódik minden leendő szellemi és anyagi dolog elvévé, „lelkévé”, numenonjává. Manifesztálódásuk teremti meg az időt, mozgásuk pedig a teret, ismét elvi értelemben. „Az Istenség mint Idő, kezdet nélküli és a vége ismeretlen; belőle folynak szakadatlanul a teremtésnek, a fennmaradásnak és a megsemmisülésnek körforgásai [tér]. A legfőbb Brahma, a legfőbb Lélek, a világ szubsztanciája, az összes teremtmény Ura, akaratának egy aktusa által belépve az anyagba és a szellembe, mozgatja a változékony és változhatatlan princípiumokat, s a teremtés ideje [munkája] oly módon következik be, mint ahogyan az illat a lelket közelsége által [közvetve] érinti, nem pedig valamely, a lelken végzett közvetlen művelet által.” (*Visnu-Pur.* I. 2.)

Hogyan megy végbe a teremtés? Brahma saját megnyilvánulatlan létéből, szubsztanciájából” kiválasztja a leendő világ mátrixát, a Világtojáást (nő-elvű mozzanat), s belehelyezve ismét önmagának, a Szellemnek csíráját, a tojás arannyá válik, megtüzesedik, ragyogni kezd (Hiranja-Gharba), „mint az ezersugarú égitest, s ebben születik ő maga, a Legfőbb Lény, Brahmának, a mindenek ősenek alakjában.” (Férfi-elvű mozzanat. *Manu könyve*.) Valójában persze nem „születik”, s nem fejlődik a tojásban, hanem megnyilvánítja magát, a maga Brahma-jellegét. (Másik két jellege Visnu és Siva.) „Azt mondják, hogy Brahma született; ez egy szokásos kifejezés, amely a manifesztációt jelenti.” (*Visnu-Pur.* I. 3.) A mi fogalmainkkal úgy mondhatnók, hogy Brahma a Hiranja Gharbában nem egyéb, mint az ok primér, időtlen elve, a teremtő erő *en soi*; még tétlen, de minden lehetséges okozat letéteményese, s a világ, a lét alakulása attól függ, milyen okozat sort, célokat választ ki magából. Evvel kezdi a teremtést, és az okozatok által hajtja végre.

„Az első volt Mahát” - mondja a *Linga Purána* — más nevén Mahábuddhi, a Világlélek, az Univerzális Intelligencia, az Isteni Értelem vagy Gondolat, „az első teremtés Ura”, az alakítatlan Ősök első reflexe, aktiválódása, a Bölcsesség, a Tudás Elve, mely preformálja a világot, és kialakítja hat további teremtésen át „a Mindenség örökös és szakadatlan Lélegzete”. Teljességgel szellemi természetű: „Akik nem gyakorolják az áhítatot (vallásos szemlélődést), tévesen fogják föl a világ természetét. A tudatlan, ki nem ismeri fel, hogy az Univerzum a tudás (értelem, bölcsesség) természetével bír, és aki úgy ítél róla, mint csupán az érzékelés (észlelés) alá eső dologról, az elveszett a szellemi tudatlanság tengerében. De akik ismerik az igazi tudást és értelmük tiszta, úgy szemlélik az egész világot, mint amely egy az isteni Tudománnyal (Bölcsességgel), mint amely egy teveled, ó Isten” (*Visnu Pur.* I. 4.) — Mahát tehát szellemi mindentudó és mindenható kifejeződése az isteni értelemnek, az Anima Mundi. „Mint láng terjed szét az örök Tüzből, változatlanul, nem erősödik és nem gyöngül, ugyanaz marad mindvégig.” Hét tüzes nyelvként bocsátja ki magából a Fény Fiait, kikből a szemlélődés hét Dhjáni-Csohánja lesz; ezekből emanálódnak aztán a Fény Árnyékai, a Csháják, vagyis az égi szférák Bodhiszattvái, Megvilágosultjai, akik viszont a földi Bodhiszattvák (Buddhák) prototípusai, s végül az ember szellemi mintaképei. Az emberrel elérkeztünk a látható világba, s a szellemi és anyagi elemeknek e viszonyából („a kvalitásoknak ebből az egyensúlyából”) alakítja Mahát a teremtet (láthatatlan és az

érzékkelhető) dolgok egyenlőtlen fejlődését. (*Visnu-Pur.* I. 2. utolsó fejezet.)¹⁶ Ide kívánczik a Bhagavad-gítá 13. énekéből (1-2.): „Az isten szava szól: 1. E testeket Ksetrának nevezik [edény, termőföld, anyatest]. Az pedig, ami benne tudattal bír, Ksetradzsnának [Szellemnek] hívatik. 2. Tudd meg, hogy Én, a Szellem, bennfoglaltatom minden anyagi dologban. Az Anyag és a Szellem megismerése az igazi megismerés” (Hartmann fordítása). „Az anyagi és szellemi megismerő princípiumok – természet egyfelől, szellem másfelől – vannak itt szembeállítva eredeti nevükön. Az elsőt mint teret [„mezőt”] vagy helyet [ksetrát] fogja fel a szöveg, ama területként, amelyen vagy amelyben a szellemi, megismerő princípium mozog. Ez utóbbi, a lélek, e különös nevet kapja: a Térnek vagy a Helynek Ismerője (Ksetradzsna). Felfogjuk a gondolatot, de hozzá kell szoknunk az eredeti felfogáshoz.” (Richard Garbe magyarázata.) Szellem: örök. Anyag: teremtés, tartam, megsemmisülés. Ez a viszony szabja meg a dolgok jelentését, értékét a teremtés hierarchiájában, s noha számuk milliárdra sokasodott, a legkisebben is rajta ragyog a Tüztenger visszfénye, a szellemi eredet jegye, egy csöpp Brahma kozmikus szubsztanciájából. De maga a Fény csak egy és ugyanaz, nem erősödik és nem fogy, akármennyit osztogat belőle, s valójában magába olvasztja az összes szikrát. A buddhista kátében a guru, a mester így szól Lanúhoz, a tanítványhoz „Emeld föl fejedet, ó Lanú; egy vagy számtalan fényt látsz-e égni ott fenn a sötét éjféli égbolton? Egy lángot észlelek, ó Gurudéva, számtalan el nem különült szikrát látok benne. - Helyesen beszéltél. És most tekints körül és tenmagadba. A fényt, amely benned ég, Vajon valamiképpen különbözönek érzed-e a fénytől, amely embertársaidban világít? — Semmiképpen sem különbözik, noha a rabot kötve tartja a Karma, és noha külső öltözeke (teste) arra csábítja a tudatlant, hogy így szóljon: »A te lelked és az én lelkem.«” Semminek sincs külön „lelke”, minden egybeolvad a lét eredendő és örök fényében - ez a hindu bölcsesség tanítása.

Az isteni bölcsességet pedig a „Tudás tüzes Sárkányai” vagy a „Kígyók” birtokolják, mert e két (tulajdonképpen azonos) állat ősidők óta jelképe a titkos tudományoknak. A Sárkányok és a Kígyók valójában a beavatottak szellemi mintaképei, mesterei, fajtájuk a hierarchia rendje szerint sokféle: Djáhni-Csohánok, Agnisvátta (Tüzszülte) Pitrik, Marutok s általában Rudrák, atyjuknak Rudrának nevére, ki a tűz istene. Kívülük vannak még magasabbrendű Lángok, Lhaszok és alacsonyabbrendű, Lha-majinok; innen ered Lhasz-sza városának neve (Tüztváros) és a lámáké (?). Fejük Melha, s a nép úgy hiszi, hogy amikor földre száll, Buddhává válik. Reájuk emlékeztetnek a Biblia hatszárnyú, tüzes szeráfjai¹⁷, kikről Jesajáh próféta beszél: „Látám az Urat magas és felséges királyi székben ülni, s öltözetének úszó-alja bétölti vala a templomot. Körüle Szeráfimok állának, mindegyiknek hat szárnya vala, melyeknek ketteivel orcájukat, más ketteivel lábaikat fedezék, és ketteivel repülének... Akkor hozzám repüle egy a szeráfimok közül, kinek eleven szén vala kezében, melyet fogóval vett az oltárról. Illeté számat és monda: imé! ez illeti ajakidat és most gonoszságod elvételik, és bűnöd letöröltetik.” A parázs, a tűz, nemcsak bűneit törli el, hanem megadja neki a prófétálás adományát, az isteni tudást is.¹⁸

A tüzzszellemek benépesítik az ókori teogóniákat, fenntartják és osztogatják az égi lángot, de nem kisebb feladatuk, hogy küzdjenek a Sötétség hatalmai ellen. Jelképe ezeknek is a sárkány, a kígyó, csakhogy a rossz elvének, a bűnös tudásnak megtestesítői, mert egykor ők is az Úr trónusa körül, a Fény forrásánál álltak, de fellázadtak ellene. Iránban daéváknak,

¹⁶ A szerző jegyzete: „Kétféle fordításom van, egyik se jó: Francia: „De cet équilibre des qualités, présidés par l’âme [Ksetradzsna = Szellem] procede le developpe ment inégal de ces qualités, constituant le principe Mahat ou l’Intelligence, au temps de la création.” Angol: „From Pradhana [Primordial Substance = tulajdonképp az anyag elve] presided over by Kshetrajna, proceeds the unequal development of those qualities. From the great principle Mahat, Intellect, is produced the origin of the subtle elements and of the organs of sense”.

¹⁷ Saraph-ok eredetileg szárnyas kígyók voltak. (vö.: *Wörterbuch d. Relig.*, valamint *Graves: White Goddess.*)

¹⁸ Ugyanaz a tűz: Mósze: a csipkebokor; Sinai hegyén; arcán lejövet, (az isteni tűz visszfénye); Pünkösdi tüzes nyelvek; Jézusról: „ő majd tűzzel keresztel” (János Evangéliuma).

démonoknak nevezik, Indiában aszuráknak, istenteleneknek, Babilonban annunakiknak, alvilágiaknak, Egyiptomban a lázadás fiainak, a Bibliában bukott angyaloknak, a germán mitológiában vánoknak. Vezérük a sötétség, az alvilág, a káosz fejedelme, Vritra, Angro Mainju, Kingu, Széth, Lucifer, Lóki. Jól ismert prototípusuk Lucifer, a „Fénythozó”. Közös bűnük, hogy a jó tudást gonosszá, a fényt sötétséggé változtatták.

Láttuk, hogy a világot teremtő, érzékelhetetlen Szellem és Tudás jelképileg azonos az abszolút, láthatatlan Fénnyel és Tűzzel, emezek jelképe a látható Fény és a Tűz, s az Égen a Világító Nap. Természetes tehát, hogy a harcot a sötétség fejedelmei ellen a Napistenek, Napfiak, Naphősök veszik fel: Krisna, Indra, Ahura Mazda, Urtraham, Mithra, Marduk, Hór, Apollón és Szent Mihály, Szent György. S az is magától értetődik, hogy a nagy tudomány birtokosai mind Napfiak, Vaivasztvata Manutól, Szurja fiától Aszklépioszig, Apollón fiáig. Ők küzdik le az éjszakát, a napfogyatkozásokat, az eget elsötétítő viharokat, a kozmikus katasztrófákat. „Azon az éjszakán mondja a Halottak könyve Usziri [Nap] elnyomója és gyilkosa, más néven az álnok Kígyó (Széth) összegyűjti a levegőben [űrben = aether] a Lázadás Fiait, s midőn ezek feljönnek a keleti Égre, akkor háború tör ki a Mennyben és az egész világon.”

Az az óriási szerep, amelyet a Nap az Égen és a földi életben játszik, magyarázza, hogy a csillagmitológiában és kultuszokban sok helyütt elsőrendű istenséggé, sőt a pantheonok fejévé vált, s hozzájárult ahhoz is, hogy a népies vallásformákban elveszítette szimbólum jellegét. De túlzott állítás, hogy a naptisztelet volt minden vallás ősfarmája, s hogy regéje a mitológiák prototípusa; ezt az elméletet a szolarista iskola hirdette a múlt század végén, már akkor megdöntötték, s az újabb asztrál-mitológiai, és panbabilonista iskolák rokontörékvései ellenére sem kétséges többé, hogy a vallás legarchaikusabb formája a szellemi istenhit, s hogy a mítoszképződés nem jelent kultuszt is egyúttal.

A nagy történelmi vallások emlékeiből, gyakran kiviláglik, hogy a tanok hivatott ápolói és mélyebb ismerői ismerték a Nap eredeti jellegét, tudták, hogy a tisztán szellemi Legfőbb Lény képviselője. Még Ehnaton reformja is voltaképpen az ősi monoteista hitet akarta helyreállítani, noha liturgiájában a Nap földi működését hangsúlyozza nagy költői erővel. Olvastuk Plutarkhosz klasszikus megállapítását: „Az egyiptomiak a Napot a jótékony hatalom testének s a csak ésszel felfogható Lény látható alakjának tartják.” De ő már a bölcsélet, az okoskodó magyarázat nyelvén beszél: a mítoszok kifejezőmódja a kép, a regés-jelképes előadás. Így tehát az egyiptomiak a Napot Usziri vagy Hór szemének nevezték, ama Fény földi manifesztációjának, amely „a Rejtett [érezékelhetetlen istenség] értelme és isteni gondolata”. A tűzimádó irániaknál és párszikiánál neve Ahura Mazda Szeme, a görögöknél Zeus szeme; az újplatonista Iamblikhosz szerint a Nap „az isteni értelem és tudás képe”. A Napnak ez a jelképes értelmezése még a Bibliába is belekerült mint a 18. Zsoltár 6—7. versében olvashatjuk, csak hogy ezt a helyet a magyar fordítások tévesen adják vissza, azért a Vulgátát idézzük: (Isten) „In sole posuit tabernaculum suum; et ipse (Isten) tamquam sponsus procedens de thalamo suo, exultavit ut gigas ad currendam viam. A summo coelo egressio eius, et occursus eius usque ad summum eius; nec est, qui se abscondat a calore eius.” Szó szerint: „A Napba helyezte sátorát [Isten] és őmaga, mint a nászágyból kilépő vőlegény, hőshöz hasonlóan örült [ujjongott] a megfutandó útnak [pályának]. Az Ég tetejéről van a kimenetele és előmenetele annak tetejéig, és nincs, ami elrejtőzzék az Ő hevéből.” Az előző részekből és a szövegből magából nyilvánvaló, hogy Isten az alany: a Napba (in sole) helyezte lakását és hevét, azaz „erejét”, mint egy vőlegény, s hősként örült a Nap megfutandó útjának az Ég tetejére¹⁹. Midőn tehát a hagyományok a legfőbb, rejtett, szellemi istenség szemének, képmásának, lakásának stb. nevezik a Napot, ezen - a mi nyelvünkön szólva - jelképet kell

¹⁹ A Szepes-féle fordítása Napot teszi alannyá, így hangzik: „Az egekben vagyon helyezve a napnak satora, melyből mint valamely vőlegény menyegzős hajlékából kilépő [kicsoda?] örömmel futja mint hős, a pályát. Az égnek egyik határánál kél fel, és a másik határáig körüljárja azt; heve elől nincs semmi elrejtve.” Károli fordítása: „A napnak csinált bennök [mikben?] sátort. Olyan ez [ki?], mint egy vőlegény, aki az ő ágyasházából jön ki; örvend mint egy hős, hogy futhatja a pályát. Kijövele az ég egyik szélétől, s forgása a másik széléig, és nincs semmi, ami elrejtőzhetnék hevétől.”

értenünk, és pedig a fogalom eredeti jelentése szerint tevékeny hatóerőt. S ugyanezt kell értenünk, midőn az emlékek, a megszokott mitikus-képletes kifejezéssel, fiúnak, isten fiának mondják: hogy ki az Atya, már tudjuk. Egyiptomi imádság: „Dicsőség neked, ó Nap, isteni fiú. Az istenek reszketnek a gyönyörtől és a hódolattól, ha hozzád közelednek. Te vagy az elsőszülött, az isten Fia, az Ige.” Plátón: „Tudd meg Glaukosz, hogy amikor a jó létrehozásáról szólok, a Napra gondolok. A Fiú tökéletesen hasonló [analóg] az Atyjához.”

Kissé elkalandoztunk Indiából, de célszerű volt végezni néhány egyetemes Nap-motívummal, hogy később ismétlésekre ne kényszerüljünk. Most még azt kell megtudnunk, hogy mit mond a férfias brahmanista szemlélet az emberről. Középlény, Agni, a tűzisten alkotta meg tűzből és vízből, szellemi és anyagi elemekből, férfiúi és női princípiumokból, de még érzékszerveivel is a Szellemet, az Égi Tüzet kell szolgálnia, nem szólva eszéről, értelmi képességeiről, mert csak így foghatja fel az érzékelt dolgok valódi jelentését. Vaisvánara-Agni, a Tűzisten, a Nap fia mondja: „Hallgass meg, kinyilvánítom, ezt a csodás titkot [misztériumot]. Hallgass meg kimerítően az okok továbbadását is. Az orr és a nyelv és a szem és a bőr és a fül, mint ötödik [érzék], az ész és az értelem, ezek heten az okai a tulajdonságok megismerésének. Szaglás és ízlés és szín és hang és tapintás, mint az ötödik, [továbbá] az észműködés tárgya, és a megértés tárgya - ezek heten az okai a cselekvésnek. Aki szagol, aki eszik, aki lát, aki beszél és aki hall ötödikül, aki gondolkodik és aki megért - ezt a hetet [e hét cselekvését] kell a közvetítés okaiként felfognunk. Ezek [a közvetítő szervek maguk] bírván a dolgok tulajdonságait, élvezik a maguk tulajdonságait, akár kellemesek, akár kellemetlenek. Ezek Vaisvánara lángjának hét nyelve. Ezek az én hétféle tüzelőim. Ezek a nagy hét szertartó [officiálók] papok”

Az aranykor szemléletének az istennekél kézzelfoghatóbb megtestesítői, értékrendjének tömörebb jelképei a királyok és birodalmaik. A királyi állapot lényege az isteniség, a halhatatlanság; viselői fény- és tűztermészetűek, az élet emez ősforrásából merítik erejüket, az uralkodói karizmát, s árasztják birodalmaikra.²⁰ Az aranykori birodalom ezért, gyakran azonosul az őshazával, a boldogországgal, az üdvözültek mezejével, a Paradicsommal. Mindezek egyetemes szimbólumai ismét a fény, a Nap és az arany.

Az aranykor uralkodói tehát mind napkirályok, tőle veszik ragyogásukat, a dicsfényt, a sugárkoronát, ezért van a koronájuk, a trónusuk, gyakran ők maguk is aranyból jelképesen, vagy pedig bearanyozzák őket. (Pl. az inkákat, innen van spanyol nevük El Dorado = az Aranyozott; a bizánci királyok hajukat és szakállukat aranyporral hintették be; római császárok arcát, kezét vörösre, a tűz színére festették stb.) De voltaképpen mind a Nap, mind a király sugárzása az ősfény szimbóluma: a perzsa királyok-királya, a sahinsah diadémája közvetlenül emettől nyeri misztikus erejét, a chvarenahot.

A hindu kozmogóniában a fény, a tűz a Brahmanak közvetlen meg nyilvánulása, istensége pedig Agni. Agni háromféle anyagi tüzet teremt, ezek „fiai” - Sucsí a Nap heve, Pávaka a testi (vegyi) élethő, Pavamána a közönséges, dörzsöléssel gyújtható tűz - szellemi természetét bírja, „a Nap felette székel”, „lángjai az Egeket verik”, azaz betöltik a Mindenséget, átjárják az életet. Magában hordja a lét arany őscsíráját, a Hiranja Gharbát, az arany pedig „valójában tűz, fény és halhatatlan élet”, mint a *Satapatha-bráhmana* mondja. Eme lényegéből nyújtja az embereknek a szellemi tüzet, s ekkor neve Agni Vaisvánara; elsősorban pedig a királyoknak adja meg, mint uralomra, győzelemre, hódításra képes isteni erőt, rohitát. „Előre nyomulva teremtette meg Agni e világban a királyságot. Néked adta a királyságot és szétszórta ellenségeidet.” A *Mánava Dharma Szutrá* írja: „A király nem közönséges halandó, hanem hatalmas isten emberi alakban.”²¹

A hindu hagyomány az ősi fényhazát Sveta-dvipába, a Fehér szigetre teszi, a nyugati tengerre (Atlantisz); a Tejasz, a ragyogó fény helye az, ott székel Nárájana, a Világosság kibén „nagy és minden irányba szétsugárzó tűz lobog”. A mítoszi-jelképes többértelműség szerint ez annyit

²⁰ Frankfort: *The Gods and the Kingship*.

²¹ *Manu* könyve.

jelent, hogy a vízből, a formátlan őszanyagból ott emelkedett ki a „tudás”, az isteni bölcsesség szigete.

*

A hindu bölcseslettel szegről-végre rokon az egyiptomi. Pontosabban Hermész Triszmegisztoszé, még pontosabban Thot istené. A hermetikus művek anyagát ugyanis az egyiptomi bölcsök nemzedékei gyűjtötték össze, belefoglalva mindazt az ismeretet, amire Thot, a tudományok istene tanította őket, a világ és az élet értelméről²². Ez volt a Nagy, a Titkos Tudomány éppen ezért „hermetikusan” elzárva tartották, s így jutottak a Ptolemaioszok idejében az újplatonisták kezére, kik aztán fordígtatták szájuk íze szerint, bővítették görög, héber anyaggal, toldozták-foldozták. Ebből a munkájukból maradt fenn számunkra valami kevés, be kell érünk vele; ami nem görög találmány, így is kivehető.

Igen érdekes, hogy legfőbb tételei szinte ízről-ízre párhuzamba állíthatók a hindu világtannal. Ott láttuk, hogy a legfőbb Lény először a világtojásban manifesztálja szellemi jellegét, Brahmát, s e révén aztán a többit; hogy mi a lényege önmagában, mielőtt az anyagba és a szellembé lépett volna, a brahman bölcs, Paraszara sem tudja megmondani; mi ezt úgy fejeztük ki, hogy ő az ok időtlen elve s minden lehetséges okozat letéteményese. Lássuk mit mond a megnyilvánulatlan Legfőbb Lényről Hermész Triszmegisztosz: „Isten nem értelem, hanem oka annak, hogy az Értelem van; nem Szellem, hanem oka annak, hogy Szellem van; nem Fény, hanem oka annak, hogy Fény van.”²³. Ennélfogva „Az eszmei [abszolút] Fény megvolt [okilag] az eszmei Fény előtt, és az Értelem, világító Értelem megvolt mindig, és az egysége nem volt egyéb, mint a Mindenséget beburkoló Szellem. Rajta kívül nincsen isten, sem angyalok, sem más lények, mert ő az Ura minden dolognak, és a Hatalom és a Fény; és minden tőle függ és benne van.” (*Világszűze*)²⁴

Láttuk azt is, hogy Brahma először Mahátot, a Gondolatot választja ki magából, emez pedig hét nyelvet bocsát ki, a Fény fiait, az Ég és a Föld megvilágosult tanítóit. Hermész Triszmegisztosz: „A Gondolat” - a két nemből bővelkedő istenség „az isteni Fény és Élet, igéje által [kialakította és megformálta] a másikat, a tevékeny Gondolatot, aki Szellem- és Tűzisten lévén hét Kormányzót alakított és formált, hatáskörükbe foglalva az érzékelhető világot, amelynek neve Végzet és Sors.” (*Poimandréz*)

Ezek után elhagyjuk az összehasonlításokat, s néhány sort idézünk a csak értelmileg felfogható istenekről (a hinduknál fényistenek), s a Napról és az emberről. „Az isteneknek többféle rendjük van - írja Hermész - és mindegyikben van egy megérthető rész. Nem szabad feltenni, hogy ezek nem jutnak érzékeink körébe, ellenkezőleg, jobban észleljük őket [szellemileg], mint akiket láthatóknak neveznek. Aztán vannak istenek, kik fölötté állanak minden látszatnak; utánuk jönnek azok az istenek, akiknek elve [principle, lényege] szellemi; ezek az istenek kettős [anyagi és szellemi] eredetükkel megegyezően, érzékelhető természet által nyilvánítanak meg minden dolgot, úgy, hogy mindegyik a maga műveit a másikéval világítja meg [a természeti erők, elemek és jelenségek egymásra hatása az Univerzumban]. Az Ég legfőbb Lénye, vagy mindaz, amit e név alá fognak, Zeusz, mert Zeusz az Ég által ad életet minden dolognak. A Napnak ez a legfőbb lénye [vagyis a valódi szellemi istenség] Fény, mert mi a Nap korongja révén kapjuk a fény áldását. Az állócsillagok 36 horoszkópjának legfőbb Lényét, vagy fejedelmét pantomorphosznak, azaz minden-formát-bírónak nevezik, mert ő ad isteni alakot különböző típusoknak [a lények fajtainak, változatainak]. A hét bolygó vagy kerengő szféra főszellemei a Sors és a Végzet, ők

²² A. Wilder szerint a Thot szó jelentései: kollégium, gyülekezet. „Ezért egyáltalán nem valószínű, hogy a könyveket azért nevezték így, mert a memfiszi papi testvériség orákulumainak és tanainak gyűjteményei voltak.”

²³ *Poimandréz* IX. 64

²⁴ Hermasz, az újplatonistából lett ókeresztény író, nyilván hermetikus tant ismételve írja: „A Káosz a Szellemmel való egyesüléséből értelmességet nyerve, örömmel sugárzott és így jött létre a Protogonosz” (az első Fény).

tartják fenn a természet örök törvényeinek stabilitását, szakadatlan átváltozás, és állandó mozgatás [agitation) által. Az aether az eszköz vagy közeg, amelynek révén minden létrejön.”²⁵ (*Világszűze*)

A Napról: „A rejtett Szellem igéje mindent a Nap által hoz létre, és sohasem működik valamely más médium által... Az élet teremtése a Nap által éppoly folytonos, mint a fénye [a sugárzása]. Semmi sem állítja meg, nem határolja. A Génuszok számlálhatatlan karai veszik körül, csatlósok seregeként [Tűz és Fényszellemek, „erők”]; ezek a Halhatatlanok szomszédságában laknak és onnan felügyelnek az emberi dolgokra. Ők hajtják végre az Istenek akaratát, viharok, szélvészek, a tűz változásai [transitions] és földrengések által [napfoltok, napkitörések; sugárzások hatásai], hasonlóképpen éhínségek és háborúk által, az istentelenség büntetéséül... A Nap tart fenn és táplál minden teremtményt; és ahogyan az Eszmei Világ, amely körülveszi az érzékelhető világot, megtölti emezt a formáknak teljességével és egyetemes változataival, ugyanúgy a Nap is, fényébe burkolva mindent, végrehajtja a teremtmények születését és kifejlődését mindenütt. (*Világszűze*).

Az emberről: „Íme a titok, mely mind e mai napig lepecsételt és rejtett volt. A Természet [anyag] össze lévén keverve az Emberrel, rendkívüli csodát hozott létre: a Hét [Szellem / Kormányzó], esszenciájának és sajátmagáénak harmonikus vegyítését; a Tűz és a Szellem és a Természet [egyesülve] hét különmű embert hozott létre, a Hét Kormányzó esszenciájának megfelelően” (*Poümandrés*).

Bennünket elsősorban a védikus és a hermetikus tanok belső rokonsága ragadott meg, ezért állítottuk őket egymás mellé; de ha valaki az utóbbiakat későieknek és ezért csekély hitelűeknek vélné, nem esünk zavarba, mert éppoly értékes dokumentumokat idézhetünk a legrégibb egyiptomi emlékek közül is. Noha ezek a regék képes nyelven beszélnek, némi figyelemmel ugyanazt a tanítást olvashatjuk ki belőlük. Előljáróban tudni kell, hogy a kozmogóniai mondák Egyiptomban nem alakultak egységes rendszerré; a teremtés-regék jobbadán matriarchális jellegűek, viszont a teremtő Fény és a Nap mítoszaiban határozottan szellemi szemlélet érvényesül, és férfias jelleg uralkodik. Ám meglehetősen mozaikosak, több ezer éves életük alatt sok változatuk alakult ki, ami természetes, viszont különös és az egyiptomi népre jellemző, hogy mindegyiket mély buzgalommal elevenen tartották a helyi kultuszok szerint. A Fényisten (nevezzük így) a legrégibb szövegekben Hór, Edfuban székel; Thébaiban Amun, majd Ré nyomul előre Anu-On városából. Erősen keveredik a többivel, kivéd két támadást az 5. dinasztia (2750-2625) és Ehnaton idejében (1370-1352), de mindvégig ő marad a reprezentatív birodalmi panteonfőnök és a tanórzó papi istenség. A többi is megmarad, persze, összes változatával együtt, sőt melljük zárkózik Uzsiri, a közkedvelt népies isten, kit a hívek szeretete formált kultúrhérosszá termékenység-istenné, aztán az alvilág urává: Holddá, végül Nappá. Ne akadjunk fel tehát, ha a szövegekben Ré, Hór, Amun, Atum, Khepra stb. névvel találkozunk, velejében mindegyik ugyanazt a lényt és lényegét jelenti.

Először is megtudjuk róla, hogy megnyilvánulatlanul megvolt az eleve lévő, teremtés előtti „sötétségben”, s első manifesztációja éppen a teremtő Ősfény/ Khepra, ezért jelképe a felkelő nap. Az ún. *Piramis-szövegekben*, melyek hagyományos anyaga kimutathatóan 3400 előttről származik (Breasted), van egy „Fejezet azokról, akik felszállanak” és „akik felemelik magukat”, ti. az Égbe haláluk után. Könyörgéseket tartalmaznak, hogy Téli, Pépi és Unisz királyok, az Égbe szállván, legyenek hatalmasabbak az isteneknél és kozmikus erőknél is, s elvégezhessek ezek munkáit (elemi erők, östényező). A fáraó természetesen a Napisten fia. Egy titkos hang kiált az Égbe: „Téli király Atyja! Téli király Atyja a *sötétségben*! Téli király Atyja, Atum a *sötétségben*! Helyezd Téli királyt az oldaladra, hogy felgyújthassa Neked a *fényt*; hogy védelmezhesen Téged, mint Nun [az ősvíz, a Káosz] védelmezte a négy istennőt a napon [kezdetben], midőn védelmezték a trónust [a Fényisten székét?], [éspe dig] Eszitet,

²⁵ Ez a mai asztrofizika egyik újabb megsejtése, kutatási iránya (V. N.).

Nephthüsz, Néithet, és Szerketet.”²⁶ Látjuk „Atum a sötétségben” nem egyéb, mint ősfény. A meghalt király emésztő *tűzként* terjed szét az Égben, midőn a napsugár karja felemeli Unisz királyt”. De legyen a király az isteni tudomány, a gondolat birtokosa is mint Thot, „az istenek könyvének írnoka, aki megmondja, mi van [legyen] és okozza, ami nincs” (vö.: Mahát és Zeusz). A király Atumhoz hasonlóan már létrejött, mielőtt a világ, az élet és a halál meglett volna: „Pépi király anyja megterhesült vele, ő lakói az Égnek, e Pépi király megszületett Atyjától, Atumtól, mielőtt az Ég létrejött, mielőtt a Föld létrejött, mielőtt az istenek születtek, mielőtt a halál létre jött.”

Mindezeknél fogva a Fényistennek önteremtőnek kell lennie, és kétneműnek, azaz magába foglalnia minden leendő dolog potenciáját, eszméjét, elvét, numenonját, absztrakcióját, abszolútumát — nevezzük tetszés szerint. Így is van, ő maga jelenti ki meglehetősen metafizikai fogalmazásban: „a Mindenek Urának beszéde, miután létrejött: Én vagyok, aki mint Khepra (az első megnyilvánulás) létrejöttem. Amidőn létrejöttem, támadtak a létrejöttek. Minden létrejött akkor lett, miután én lettem. Számosak a létrejöttek, akik az én számból jöttek elő (az Ige a Logosz által) amikor az Ég még nem jött létre, a Föld még nem jött létre... és nem találtam helyet ahová lábomat tegyem. Én parancsoltam nekik Nunban” (a létrejövétel előtt). (*Apophiszkönyv*) — „Én vagyok Atum, midőn egyedül voltam... — Én vagyok a nagy Isten, aki önmagából támadt, aki maga teremtette nevét [lényét].” (*Halottak könyve* 12. fejezet, igen régi szöveg) — Ré-Harakhte, azaz „aki magát teremtette vagy szülte”, gyakori névformája a Napistennek. — Fohász: „Te vagy Amun, Te vagy Atum, Te vagy Khepra, te vagy Ré, aki egyedül volt, amikor magát teremtette a végtelenségből [Tenentiből? Úrból?], Tenenti, aki először támadt. Te vagy, aki saját testét alkotta tulajdon kezeivel, minden alakban, amit csak kívánt.” (*Ún. Titkos Amunkönyv*) — „Titkosak [érzékeltetlenség, szellemi absztrakciók] a te alakzataid létrejövételükkor... Te létrejöttél, mint Ré [Nap = manifesztáció], ki magától támadt, testéből [szubsztanciájából] teremtette magát, saját magát szülte. Ő nem anyatestből lépett elő, amiből kilépett: a Végtelenség.” (*Az ősisztenek 1. éneke*) — Bírja tehát az isteni kétneműség potenciáit: „Nincs neki Atyja, saját phallosza nemzette őt [képletesen szólva]... Az atyák Atyja, az anyák Anyja.” (*Az ősisztenek 2. éneke*) — »A Mindenek Ura mondja: „Én teremtettem minden alakot [lényt] mindőn egyedül voltam... Még nem támadt senki más, aki velem együtt teremthetett volna. Magvamat kezeimbe öntöttem, árnyékkal párosodtam. Kiköttem Sut [a levegőt, aethert], kiokádtam Tefénetet [a fényt].”« (*Apophiszkönyv*) Az őselemeket váladékaiból alkotja tehát—, a kép drasztikus, de annál világosabb: a szubsztanciáját kell rajtuk értenünk, azért ne kényeskedjünk: „Atum, az aki magával-párvá lett Onban; phalloszát öklébe vette, hogy férfiképp gerjedjen. Megszületett a két nővér, Su és Tefénet.” ... „Atum-Kheprer, amit te kitüszentettél, Su [lett], amit kiköptél, Tefénet [lett]” (*Piramis szövegek*). Ily műveletek által lett Istenek Atyjává: „Amit kihánytál Su [lett], amit kiköptél Tefénet [lett], mígnem megteremtetted a kilenc istent [Khnumot], a keletkezés kezdetén.” (*Ősisztenek éneke*) Mindezek csak hasonlatok, az isten mit sem veszít szellemi természetéből: „Isten, ki a fényt teremtette, Hór... az őstengerben élő, az emberek Istene, eleven arcú oroszlán [Napszimbólum], aki minden oroszlánt kiköpött a [maga] nevében, amely a Lelkek Lelke”, [azaz lényének jegyét — „nevét” — megőrizve] (*Titkos Amun könyv*). — Hórnak ősrégi és esztétikai szimbóluma a sólyom, röpte a fény nyilallását jelzi, tollazata a Nap ragyogását: „Nagy Sólyom, díszes testű, széparcú, ékes mellű”, „pompás tarkatollú Sólyom”, „ki az Ég felé repül, mint isteni Sólyom”, ezek a leggyakoribb jelzői, „Isten, ki a fényt teremtette, Hór... a sólymok Sóluma, tarkatollú, élő az istenek között az ő Harakhte nevével.” Megjelenésekor felujjongtak az istenek, meglátván őt

---

²⁶ Nephthüsz és Néith ugyanaz.

„Hór alakjában, ki a fényt ajándékozta. Körülötte minden láng volt, szemeiből áradó; megvilágította az Ég területét tollaival.” (*Titkos Amun könyv*)²⁷

A Fényistennek vannak nő-elvű keletkezés-mítoszai is: tojásból, lótuszból²⁸ születik, de ahogyan a fentiekbe belevegyül egy két női mozzanat (az ősvízből, a Káoszból való születés), emezekből pedig a férfi-mozzanatok ütköznek ki. „Ré, aki az óceánból emelkedett fel”, mondja: „Lélek vagyok, amelyet az Óceán alkotott... Fészket nem láttak, tojásom nem töretett fel” (senki sem ismeri születése titkát). (*Halottak könyve*) — A lótuszból való születés jelképes értelme ez: iszapban gyökerezik, vízben nő fel (női mozzanatok), s a napfényen virágzik (férfi-mozzanat). Az őstehén természetesen szintén „anya”.

De sok regéje közül hadd mondjunk el egy igen szépet, mely jól összefoglalja az eddigieket, s tanulságosan és érdekesen egészíti ki. Címe: *Ré és Eszit*, kissé megrövidítve adjuk itt közre: „Elbeszélés az istenről, ki magamagából támadt, az Égnek és a Földnek, az isteneknek, és az embereknek, az állatoknak és a nyájaknak, madaraknak és halaknak alkotójáról, az emberek és az istenek királyáról, aki előtt az örökkévalóságok csak évek, kinek számtalan a neve, amiket az istenek nem ismernek” (Akaratlan utalás az eredetileg monoteista vallásra.) Amikor Ré még uralkodott „az istenek és az emberek fölött”, de már öreg volt, Eszit nagyon vágyott megtudni titkos nevét, s evégből kígyót csinált földből és Rá nyálából; a kígyó megmarta Rét, midőn a többi isten társaságában kísérté őt, ahogyan naponta szokta. Rá a fájdalomtól hangosan kiáltozott: „Fejedelem vagyok, fejedelem fia, az istenmag, ki istenné lett. Én vagyok a Nagy, egy Nagynak fia. Atyám és Anyám gondolták ki nevemet [lényemet; hogy ki volt atyja-anyja, a rege nem mondja meg]. Én vagyok a Soknevű és Sokalakú. Alakom benne van minden istenben. Neveznek Atumnak és az ifjú Hórnak Atyám és Anyám mondták meg nekem a nevemet; ez el van rejtve testemben születésem óta. „A többi istennel Eszit is odamegy, hogy a sebesültet lássa, s fondorlatosan kéri: „Mondd meg a nevedet, isteni Atyám; a férfiú, akinek a nevét megnevezik, életben marad.” Az agg istenség így felel: „Én vagyok, aki az Eget és a Földet alkottam, a hegyeket megcsomóztam, és teremtettem, ami rajtuk van. Én vagyok, aki a vizet alkottam és az Égóceánt teremtettem... Én vagyok, aki az Eget alkottam, és a határát titkossá, megismerhetetlenné [végtelenné] tettem; beléje helyeztem az istenek lelkeit; én vagyok, aki ha kinyitom a szemem, világosság lesz, ha behunyom, sötétség lesz [Fényisten]. Kinek parancsára a Nílus vize folyik, de az istenek nem ismerik a nevemet. Én vagyok, aki az órákat kiszabtam és a napokat teremtettem. Én vagyok, aki megnyitom az évet, és az áradást hozom [termékenység-isten]. Én vagyok a Khepra reggel, és Atum este” (A fölkelő és a lemenő nap.)²⁹ — Eszit azonban felismeri, hogy mindez csak mellébeszélés, ezért így szól: „A te neved nincsen abban, amit nekem mondtál. Mondd meg, s akkor kijön a méreg, a férfiú, kinek nevét megnevezik, életben marad.” Az istent annyira kínozzák a fájdalmak, hogy végre is nem tud ellenállni: „Menjen át nevem az én testemből a te testedbe.” Megmondja titkos nevét Eszitnek, ám ezt a rege sem árulja el; de minthogy általa megszabadul a haláltól, jelentése csak a halhatatlanság, az örökkévalóság „igéje” lehet (*Turini papius*).

A név kimondása az isteni lényeg kifejezése, a szó a hanggá testesült gondolat, teremtő erejű, kiejtése az ige által való isteni cselekvést jelenti. Egyiptomban a Logosz istensége kiváltképpen Ptah, a bölcs. Róla szól az a papius, amelyet Sabaka fáraó (Kr. e. 8. század) másoltatott le, s amelynek szövegezését Breasted kb. 3400-ra teszi. „Őfelsége – mondja magáról Sabaka – újból leírta ezt az írást atyjának, Ptah-Dél-Falának házában. [Ptah-South-Of-His Wall]. Őfelsége úgy találta az ősök eme művét, hogy a férgek kikezdték, és nem volt

²⁷ A tollkorona minden népnél napjelvénykökorok, primitívek, kelták, krétaik, phoinikok stb. A tollak = napsugarak.

²⁸ Vagy az őstehénből (Meh-uret = ősvíz), Ré = „anyjának bikája” = ősnemzés. Ahet = Égi Tehén (de ez Nut!).

²⁹ Vö.: Marduk reggel, délben, este.

olvasható elejétől végéig. Akkor Őfelsége újból leírta, hogy szebb lett, mint amilyen volt előbb.” A szöveg tartalmi forrása az oni napkultusz: s az egyiptomiak felfogása szerint az értelem, a gondolkodás székhelyét a szívbe teszi, ezért a „szív” szó mindig ezt a fogalmat jelenti, a „nyelv” pedig a kimondott szót, Logoszt, vagyis: „Ptah, a Nagy az istenek szíve és nyelve”. Ő teremtette meg az égi és a földi rendet, a gondolat és kimondása által.

„Történt, hogy a szív és a nyelv hatalmat nyert az összes tag fölött, tanítván, hogy Ő [Ptah] benne van minden mellben [szív] és minden szájban [nyelv], az összes istenekében, az összes emberekében, az összes marháében, az összes csúszómászóében, az összes élőben, [mindaddig], míg Ő uralkodik, gondolkodik” és parancsol mindent, amit kíván.” Az istenek azonban Ptah szájában vannak, „mely kijelentette minden dolog nevét”, és nem egyebek, mint Ptah különböző alakjai, manifesztációi. Ezen a módon „ők teremtették a szemek látását” a fülek hallását, az orr lélegzését, hogy közvetíthessenek a szívnek.³⁰ „Ő [a szív] okozza, hogy minden elhatározásnak meg kell [should] valósulnia; s a nyelv az, amely tudtul adja a szív gondolatát. Ekképpen alakítottak ki az istenek, Atum és az ő Isteni Kilencessége; akkor minden isteni szó létrejött azáltal, amit a szív gondolt és a nyelv parancsolt; és így rendeltettek az állások és kijelöltettek a hivatalok, amik minden táplálékot és minden eledelt szolgáltatnak eme beszéd által.”

Következik a földi dolgok rendjének rövid leírása, ezt mellőzzük és áttérünk az isteni rendre: „Történt, hogy mondatott Ptahról: »Ő alkotta Atumot, és okozta, hogy az istenek lettek«. Ő Tatenen [Ptah egyik neve], aki az isteneket alakította. Minden dolog tőle jött létre, akár élelem, vagy táplálék, vagy az istenek eledele, vagy bármifajta jó dolog. Ennélfogva találtatott és észleltetett [úgy], hogy Ptah ereje nagyobb, mint az összes istené, és ezért Ptah megelégtült, miután megcsinált minden dolgot és minden isteni szót.”

„Ő alakította [csinálta] az isteneket, emelte a városokat, alapította a kerületeket, ültette az isteneket szent helyeikre, rendelte szent javaikat [földi műveiket; jövedelmeiket], ő csinálta meg testük hasonmásait, mint a szívük kívánta. Ezáltal az istenek beléptek testeikbe, mindenfajta fából [valóba], mindenfajta ásványból, mindenfajta anyagból és mindenből, ami őrajta nő [ti. Ptahon, mint földistenen].

„Ily módon az istenek és működéseik összegyűltek hozzá, a Békéshez, az Engesztelőhöz, mint a Két Ország Urához [a fáraó címmel]. Az Isteni Magtár lett a Nagy Trónus [Memfisz], megörvendeztetve az istenek szívét, kik Ptah házában, [templomában] vannak, minden élet uráiban, ahonnan a Két Ország élete adatik” (is furnished).

Amint a nyelv a teremtető, isteni Szó szerve, a szem a Fényé, a sugárzása. Mitikus fontosságát mutatja, hogy a biológiai őskorok mélyéből minden népnél fennmaradt a harmadik szem hagyománya, a magasabb rendű látás szervéé. A szem ismét szimbolikus szerv tehát, s mint minden igazi jelkép, eleven hatóerejű: az ősfény hatalmát aktiválja. Az egyiptomi mitológiában jelentős szerepet játszik, mint Hór, Ré, Usziri szeme. Olvastuk, hogy Hór körül minden láng volt, s a láng a szemeiből áradt. „Az emberek Amun szemeiből jöttek elő” – mondja Amun-Ré himnusza. Több emlék az isten két szemének nevezi a Napot és a Holdat, ami merőben tarthatatlanná teszi azt a ma is kedvelt tételt, hogy minden mítosz valamely természeti jelenség megszemélyesítése. Vajon miféle természeti jelenség az, melynek két szeméül lehetne tulajdonítani a Napot és a Holdat? Ha a mítoszban Ré szeme a Nap és a Hold, akkor ő maga csak elvont istenség lehet, éspedig a fényé, s a két égitest a szimbóluma. S az emlékek meg is nevezik a szemek urait. „Ő istenek Ura, Khnum-Ré... kinek jobb szeme a Napkorong, kinek bal szeme a Hold”, „Meglátni őt, [Amun-Rét] két fényszemében... két szeme sugárzik”. „Ha leszállsz [Atum] az alvilágba este, akkor jobb szemed az éjszakai Nappá [Holddá] válik”; „Lélek Vagy, felfénylesz két csodálatos szemedben... megláttatod magad a két szemedben”; „Az ő isteni két szeme megvilágítja Egyiptomot”; „Bal szeme hó

³⁰ Vö.: Visnu Purána, Vaisvánara Agni stb.

kezdetkor, s akkor ő a Hold... Az ő Napkorongja nappal [fénylik], az ő Holdsarlója éjszaka.” A szárnyas Napkorong regéje szembeszökően meg különbözteti az istenek személyét szimbólumaiktól: Ré-Harakhte Nubiába utazik a Níluson, hogy megküzdjön ellenségeivel, a sötétség, az éjszaka, a viharok, a napfogyatkozások szörnyetegeivel, a rosszindulatú csillagképekkel stb. Minthogy egyedül nem bír velük, Hór-Behedti a segítségére siet, s egymás után felveszi a napszimbólumok alakját. Először a szárnyas Napkorongét, felszáll az Égbe, s megsemmisíti a lázadókat; ekkor Ré-Harakhte visszaindul a hajóval, de Hór-Behedti látja, hogy az isten ellenségei krokodilusok és vízilovak (sötétség-démonok) alakjában, ellepik a Nílus vizét, ezért „sokszínű sólyom és nagy szárnyas Nap” képében fölfegyverzi embereit, és háromezernyolcvanegyöt megöl az ellenség seregéből; ezután a gonoszok fejét, a sötétség kígyóját, Széthet ver meg Hór, majd hol sólyom, hol oroszlán, de főként szárnyas napkorong képét öltve fel, folytatja a háborút a Fénybirodalom minden fenyegetett pontján a győzelemig. Edfuba visszatérve, Ré megparancsolja Thotnak, hogy a szárnyas Napkorong képét, miután oly derekasan megvédte Őt, helyezze el mindenütt, ahol az istenek és istennők laknak. Ezért áll a kép a templomkapuk felett, hogy hasonló védelmet nyújtson minden rossz ellen.

Ez a folyton megújuló, befejezhetetlen harc, nem csekély feladatot ró a fény isteneire; lángjukkal és szemük sugarával verik le mindig újra feltámadó ellenségeiket: ”Ha te [Atum] bejárod két Egedet, semmi ellenség nem áll meg előtted. Lángod lobog a két krokodilus ellen”; „Egy hal mutatja meg neked a Szörnyet [Széthet], Jor kilövi rá nyilát, noha felháborítja az Eget és a Földet felhőivel.” A szörny kétségbeesetten védekezik, de Ré szeme tüzével megemészti Őt. Midőn Apephisz kígyó, azaz Széth, felkél a Napisten ellen, a „Mindenek Ura” így szól: „Elküldtem őket, kik tagjaimból keletkeztek [gyermekeimet], hogy megdöntsék ama gonosz ellenséget. A lángba hull ő, Széth, kést vertek a fejébe, füleit lemetszették, neve nincs többé a Földön.”

Azonban a világosság istenei sem sebezhetetlenek, hiszen folytonos csonkulásaikat, majd felülkerekedéseiket ábrázolja a meg-megújuló örök harc. És számos mondaváltozat szól éppen arról, mint tépte ki Széth Hór szemeit, hogyan szerezte vissza emez, s adta apjának Uszirinek (így Lóki-Ódin). A harc szkémája röviden: Széth kivájja Hór szemeit és lenyeli; Hór ekkor kiheréli Széthet, mire ez kénytelen kiokádni a szemeket, Hór pedig odaadja atyjának. Eleinte azonban békesség uralkodott közöttük (aranykor): „Hór szeme még nem volt kivájva, Széth heréi nem voltak elkötte.”

De „Széth megsértette Hór szemét, amikor heréi összezúzottak”, ám „Hór visszaveszi szemét Széth-től, és neked [Uszirinek] adja az ő édes szemét”. (*Piramis-szövegek*.) „Széth ujjá kihúzatik Hór szeméből, hogy jól legyen [helyreálljon a rend], és Széthnek ki kell okádnia, amit lenyelt.” (*Halottak könyve*.) „Amint az egyiptomiak hiszik, és ezért beszélnek is, Tüphon [Széth] vagy kiütötte Hór szemét, vagy pedig a kiütött szemeket lenyelte, és ez után a Nap visszakapta őket.” (Plutarkhosz). Más mondákban Thot, mint Holdisten gyógyítja be a sebeket. A harc fordulatait az egyiptomiak már

igen régen maguk is kommentálták, ami a regékben szokatlan, s úgy értelmezték őket, mint a Hold fogyását-telését s hold- és napfogyatkozásokat: „a vész napja” „a Hold elsötétülése”, elfogyása volt; mindkét fogalmat ugyanazzal a szóval jelölték (n-s-n). A Halottak könyvének rítus-szövege szerint a halott ezt mondja: „Megtöltöttem Hór szemét, midőn megsérült a két ellenfél harcának ama napján.” Itt a szöveg a következő kommentárt szúrja közbe: Ez a nap Hór harca Széthtel; emez szennyét (sötétségét) Hór arcába vágta, míg Hór Széth heréit tépte km. Thot azonban ujjával (jóvá)tette. Folytatás: „Én felemeltem a haját (?) az Uszat-Szemhez a vész idején [elsötétülés].” Glossza: „Ez Ré jobb szeme, vagyis a Nap; ekkor is meggyógyította Thot.” Plutarkhosz mindezt szabatosabban fogalmazza meg: „Egyesek a mítoszban utalást látnak a [Hold] fogyatkozásra. A Telihold ugyanis elsötétül, amikor a Nap vele szemben lévő állásban van, és a Hold a Föld árnyékába esik, mint ahogy Ozirisz beleesik

a koporsóba. Maga a Hold viszont elrejtőzik és eltűnik minden harmincadik napon, anélkül azonban, hogy a Nap egészen eltűntetné, éppoly kevéssé, mint Hórosz Tüphon.” Vagyis tudták, hogy a Nap ekkor a Hold túlsóoldalán van s helyét (fényét) a sötét Széth-Tüphon foglalja el. A Hold lassú elfogyása pedig Usziri feldarabolását jelenti.

Széth háborúi azonban nemcsak ezeket az asztrális eseményeket jelképezték, hanem a természeti csapásokat is, a rossz időjárást, az eget napokra elsötétítő viharokat (ghibli, számum), aszályt, éhínséget, „bibliai” hét csapást, azaz mindent, ami rendellenes, kártékony, Plutarkhosz: „Ami a Földön a szelekben, vizekben, az Égben és a csillagok közt rendezett, megszabott és egészséges az évszakok, időjárás és a változások tekintetében, mind Ozirisz emanációja és az ő látható képe [megnyilatkozása]... A testi [természeti] dolgokat illetően [mindazt], ami kártékony, beteges és rendetlen az évszakokban és időjárásban, a Nap elrejtőzésekor és a Hold eltűnésekor, úgy mutatják be [értelmezik], mint Tüphon hadjáratait és gyilkosságait.”

E mítoszok természeti-fizikai jelentése tehát tisztán áll előttünk, de mint minden igazi mítosznak, van metafizikai jelentésük is: a teremtő erők harcát ábrázolják a megsemmisítés erőivel, a Kozmoszt a Káósszal, az életét a halállal, a jóét a rosszal. Vagyis a lét elemi tényeit állítják szembe egymással, nem is olyan jelképesen szólva: a fényt a sötétséggel. A mítoszok ily elvont jelentéseit, mi már nemigen tudjuk kiolvasni a képes regés ábrázolásokból, de alkotóik tudták, mit értsenek rajtuk, s a mindig jól értesült Plutarkhosz magyarázataiból ez is világosan kitetszik: „Az egyiptomiak tanai szerint ugyanis e világ egymással szembenálló erőkből támadt és tétetett össze, melyek azonban nem egyforma hatalmúak, minthogy a jobb fölényben van. Mindazáltal lehetetlen, hogy a rossz teljesen eltűnjék, miután az Egésznek [Mindenségnek] mind a testével, mind a lelkével [az anyaggal és a szellemmel] sokszorosan össze van kötve és állandó viszályban áll a jobbal. Mármint a [világ-]lélekben az értelemnek és az észnek, mint a Minden Legjobb urának és fejedelmének, neve Ozirisz... Tüphon ezzel szemben jelenti a lélek szenvedélyességét, a titánit, az esztelent, az erőszakosat... Erre utal a Széth név is, amellyel Tüphont jelölik, ugyanis egyfelől uralmon levőt, a győzedelmest jelenti, másfelől a gyakori visszafordulást és az ismételt ráugrást [kudarcot és vereséget]. Bebon [Széth másik] neve ... ugyanezt a bezárást vagy akadályt jelöl, amennyiben Tüphon hatalma szembeszáll a dolgokkal, amelyek a maguk rendes útját járják, s [csak] egy-egy megszabott ponton vesznek új irányt.”³¹ Másutt: „Eme Hórosz nem semmisítette meg teljesen Tüphont, hanem csupán hevességét és erejét vette el; ezért, mint mondják Hórosznak Koptoszban lévő képe egyik kezében Tüphon szeméremtagját tartja és Hermész [Thot] az egyiptomi mitológia szerint kivágta Tüphon idegeit, és húrokat készített belőlük, jelzendő, hogy a mindent rendező értelem, a diszharmonikus részekből harmóniát alkotott, és az ártalmas természetet nem pusztította el, hanem tökéletesítette.” — Nos, körülbelül oda jutottunk vissza, ahonnan Hermész Triszmegisztosz elindult, mert az ő Legfőbb Lényének, Rejtett Szellemének Gondolata Zeus, lényegében ugyanaz, mint Plutarkhosznál a Világlélekben rejlő Értelem és Ész, Usziri. (Ugyanaz Mahát is.) Evvel lezárjuk az istenek körét.

Az egyiptomi királyok természetesen a Nap fiai, mint az isten-uralkodók majd mindenütt, ámde az első isten-dinasztiák tagjai nemcsak vallásos-jelképes értelemben azok, hanem egyenesen Hórtól származtatják magukat. De még kihalásuk után is, jóval később Ré egy alkalommal leszáll az Égből és földi dinasztiát alapít, anticipálva Zeust, ki oly nagy kedvét lelte az ilyesmiben. Ré tehát leszáll Onba, s titokban meglátogatja egyik papjának feleségét: az asszony három fiút szül, s ezek lesznek az 5. dinasztia királyai. A dologról a 4. dinasztia egyik királya értesül titkos úton, mielőtt a fiuk világra jöttek volna: „Ré egyik papjának felesége Ré három gyermekével terhesen jár. Azt mondotta neki [Ré], hogy ama kiváló

³¹ Széth, Bebon, Szmü (Smy) csupa olyan név, amivel valaminő erőszakos és gátló visszatartást, szembeszállást vagy megfordulást jeleznek.

hivatal (királyságot) fogják viselni, a legidősebb közülük On főpapja lesz.” A történet népmese „csupán”, mint a tudósok szokták mondani, de szerintünk éppen ez mutatja a hit beidegzettségét: az egyszerű nép is a Napisten fiainak tartotta királyait, nemcsak a hivatalos dogma. Ré ezen kívül még néhányszor megismétli földi látogatásait, de nem dinasztia alapítás céljából, hanem csak alkalmi kedvezésül. Amun pedig követi példáját: egy királynéhoz közeledik először férjének alakjában, aztán a magáéban, s miután „kedve szerint tett vele”, a terhes asszonyt a szülésre vezeti, majd átadja a csecsemőt a dajka istennőknek, — mint ez az ábrázolásokon is látható. S az imént is olvastuk már egy Piramis szövegekben: „Pépi király megszületett atyjától Atumtól.”

A dogma szerint a fáraó hivatalos főcíme: „Ré testi fia”. Olykor azonosul vele; egy himnusz így szólítja meg II. Széthit: „Te felkelő Nap, ki a két országot megvilágítod szépségeddel. Te Mapkorongja az embereknek, ki elűzöd a sötétséget Egyiptomból. Alakod olyan mint Ré atyádé, ki felkél az égboltozaton... O Ré, a létezők legbőszesebbje, Ré kiválasztottja. „A fáraó valóban úgy lép fel a trónra, mint a Nap az égboltozatra. Királyként hág a trónra naponta az élők Hórja [Napja], atyjához, Réhez hasonlóan”, — mondja egy óegyiptomi felirat. Ré így szól hozzá: „Elrendeltem, hogy Dél, és Észak királyaként szállj fel Hór trónusára, miként a Nap mindörökké.” Ezeket a kifejezéseket „királyként felszállni, felemelkedni” ugyanazokkal a hieroglifákkal jelölték, mint a felkelő Napot. A fáraót ugyanazokkal a rítusokkal avatták fel, amikkel Hór győzelmét ünnepelték Széth fölött; ekkor a király „körbejárt”, keringett, mint a Nap az Égen, és egy „Széth-állatot”, kígyót áldoztak föl előtte. Ezek a szertartások. s a hozzájuk hasonlóak nemcsak a Nap-elv győzelmét biztosították, hanem természetfölötti „erőt és életet” is szültek, amik a király erőit „átkarolták”, magukba ölelték: „körülöleltem testedet az élettel és az erővel, mögöttem van az életedet, üdvödet, erődöt szolgáló sugárzás” — mondja az isten a királynak felavatásakor. Es: „Jöjj atyádnak, Amun-Rének templomába, hogy örökkévalóságot adjak neked, mint a két ország királyának, és átkaroljam testedet az élettel és az erővel.” A sugárzó, „nem földi erő” (sza) adja meg a királynak a győzelmes Nap-természetet, átszökken (szotpu) királyról-királyra, s összefüzi őket a törvényes, isteni eredetű uralom „aranyláncával”. Egyik nevük a sok közül: „Hór, az aranyból alkotott”, az arany nem más, mint a Nap-fluidum, melyből a halhatatlanok lénye „alkottatott”, s amely „húsukat” romolhatatlanná teszi. Nem csak Egyiptom királyaira és királyaiból árad, földgolyószerte feltűnik, mint dicsfény, glória, nimbusz, aura, azaz mint a kisugárzó láng, vagy mint a napkorong ábrázolása napistennek, királyok hősök, üdvözültek, szentek fején, és mint mandorla, vagyis az egész testet „körülölelő” sugárzás.

Az oni templom szentek szentjében állt a Napisten jelképe, Főnix, Tűzmadár (Bojnef), ennek örökké megújuló alakjában szokott megnyilatkozni, mióta megteremtette az isteneket; a meghalt fáraót ugyancsak a Főnix jelképével temették el. De, hogy meghal, Csupán afféle szólásmód, mert éppen a testi elmúlás által nyilvánul meg a halhatatlansága: egyenesen az Égbe száll Atyjához a többi istenek közé, mint velük egyenrangú társ. (Egyébként a közönséges ember is az Égbe szállt és halhatatlanná vált, ha kellő ceremóniák között halt meg és temették el.)³² A Piramis-textusok képei a Napisten társaságában, vagy éppen alakjában ábrázolják. Az égbe Hór sólyomszárnyain repül, vagy az áldozati tömjénfüst felhőinek hátán, vagy pedig Ré napsugara emeli magához, s az istenek ujjongva fogadják. „Pépi király megcsókolja az Eget, mint a Sólyom, Pépi király felhatol az Égbe, mint Harakhte.” „Az Ég felhői vitték el őt, felmagasztalják Uniszt Réhez.” „Pépi király lépcsőként lába alá vetett [nap]sugárzást, midőn Pépi király felszállt Anyjához, az élő Ureusz kígyóhoz, ki Ré fején ül”; „Unisz felmegy a létrán, melyet Atyja Ré készített neki”; „A napsugár felrepül Unisz királlyal.” Jövetelét heroldok jelentik: „Hírnökeid mennek, gyors hírnökeid rohannak, futáraid

³² „A Napisten nem adja át Uszirinek (a halálistennek), ő nem halt halállal a dicsőséggé (Napistenné) lett láthatáron.” — „Ré-Atum nem ad téged Uszirinek, ő nem számlálja (ítéli) meg szívedet, nem nyer hatalmat szíved fölött”.

sietnek. Jelentik Rének, hogy megjöttél Te Pépi király”. „Nézzétek ő jön! Nézzétek ő jön! Nézzétek Ré fia jön! Ré szeretett fia jön!” Az istenek pedig így kiáltanak: „Mily szép látni, mily örvendetes megpillantani, midőn ez az isten [király] az Égbe emelkedik. Félelmissége fején van, rémületessége az oldalán, varázsló hatalma előtte”; „Ó emberek és istenek! Karjaitok [legyenek] Pépi király alatt! Emeljétek fel Őt, vonjátok fel őt az Égbe, mint ahogy Su [Aether] karjai vannak az Ég alatt, és ő fenntartja magát. Az Égbe! Az Égbe! A nagy trónusra az istenek között!”

De mielőtt a trónusra ülne, tisztító szertartáson kell átesnie: vizet hint magára, vagy megfürdik a „szent tóban” (a beavatás egyik szertartása); a tó valójában Nun tengere, az ősvíz, amelyből, minden élet támadt, az élet vize tehát, s vele mosakodva a király örök életre újul, „kijön a vizek eredetéből”. Ekkor végre, és végleg megérkezik az Élet Mezejére: „E Pépi király bemegy az Élet Mezejére, Ré szülőhelyére az Égben. Kebehet (?) közeledik hozzá négy korsójával, amikkel felüdíti a Nagy Isten [Ré] szívét a napon, midőn felébred. Felüdíti velük Pépi király szívét az életre, megtisztítja Őt, megmossa Őt. Megkapja eleségét a Nagy Isten magtárából, felöltöztetik az Elmúlhatatlan Csillagokkal.” A csillagos Ég ugyanis az isten palástja.³³ Az égi hangok pedig felszólítják Rét és Thotot, a Napot és Holdat, hogy fogadják maguk közé: „vegyétek Unisz királyt magatokhoz, hogy ehessen abból, amit ti isztok, élhessen abból, amiből ti éltek, hogy ülhessen azon, amin ti ültök (trónuson), hogy hatalmas lehessen azáltal, ami által ti hatalmasok vagytok, hajózhasson azon, amin ti hajóztok (az égi bárkán)... Az ő áldozata köztetek van, ti istenek. Unisz király vize bor, mint Ré [vize]. Unisz király körüljárja az Eget, mint Ré, bejárja az Eget, mint Thot.”

*

A babiloni világkép kissé bonyolultabb, mint az egyiptomi, noha emez sem kiskaté. A hermetikus magyarázat, láttuk végelemzésben szellemtanon alapul, azaz férfielvű, de csakugyan hermétikus, elzárt, ezoterikus, és láttuk azt is, hogy az exoterikus mitológiából, és a történeti emlékekből eléggé nehéz kiboncolni az azonos mozzanatokat. Ezzel szemben — látni fogjuk — a közkeletű egyiptomi teremtéstan szinte tisztára nőelvű, viszont az egész állami-egyházi hitrendszer és apparátus a napkultuszon alapszik, azaz ismét férfi-szemléleten, végül pedig — last but not least — az egyiptomiak több ezer éves történetükön át zavartalan anyajogú társadalomban éltek. E sokszoros paradoxia nem magában álló, s csak azért lehetséges, mert az élet nem egyszerű, hanem sokszzerű, s úgy látszik éppen a sokszűrség a fenntartó eleme.³⁴ Mi úgy segítünk magunkon, hogy e szövevényes eszmehálózatot két képletté egyszerűsítjük: először, mint az imént tettük, kiszűrjük a jellegzetes aranykori, azaz férfi-szemléletű mozzanatokat, a női szemléletűeket pedig az ezüst és rézkorról szólva fogjuk össze gyűjteni. Kiegyeztetéssel nem bajlódunk, mert ezt elvégezte a történelem, az élet, amelynek alapelve a sokszűrség. Elvégre a világ, a Mindenség élete egy törvényen: a szellem és az anyag dualizmusán nyugszik: a férfi és női princípium egybejátszásán, s épp azért, ha e játék valamely felvonása a szemünk előtt pereg le, az élet teljességének látványát kell üdvözlőnünk benne. Kivált, ha oly színesen és elevenen teszi, mint Egyiptomban. A babiloni helyzet azonban kuszább, nehéz tiszta elvi képletekké egyszerűsíteni. Ezoterikus bölcséletük, ha volt, csak szellemtan lehetett, amennyire a csillagvallásból, mítoszokból kihántható; teremtésmondájuk eléggé kezdetlegesen női jellegű, de homályos és rítusok jegyeit viseli magán: vallásrendszerükben túlnyomóan az anyaistennő-kultusz uralkodó, s a királyok eleinte tőle származtatják magukat, utóbb azonban többnyire a Napistennel azonosulnak, holott a főistenség a Hold, ez szintén férfi, s országukat a mennyei birodalom földrajza szerint szabják

³³ Vö.: Marduk palástja, Ahura Mazda palástja. Nagy Sándor is ezt öltötte fel, mikor istencsászárrá lett.

³⁴ Itt az oka, amiért minden egy elvű diktatúra eleve történelemellenes, ahisztórikus.

ki³⁵, sőt kialakítják a Megváltó Fiú, a korszakteremtő hős eszmekörét, ami külön magyarázatra szorul, és így tovább. De kezdjük előlről.

A feltúrható legrégebbi hagyományokból úgy tetszik, hogy a sumérek fejlett, tehát bonyolult világ- és istentannal érkeztek a Kétfolyó torkolatai közé az őshazából, mégpedig tengeri úton, hét halfarkú nemtő (nemzetség-tő, génusz) vezetésével; ez a mítosz bizonyára fedí a földrajzi-történeti valóságot, de metafizikailag annyit jelent, hogy a víz fiainak, az ősvíz szülötteinek tartották magukat, azaz világtanuk az anyag-elven alapult, abban hittek, amire az őselem tanít. A felvetést meg erősíti, hogy nagy kultúrhéroszuk, a félig ember-, félig hal formájú Hani-Oannész szintén a vízből jött elő, s megtanítván őket a műveltség áldásaira, visszatért elemébe. A lét titkát az élet törvényeit a „víz mélye” rejtí, onnan meríthető minden tudomány. Ennélfogva a víz, a tenger istene, Ea, egyúttal a mindentudó bölcsességé is: „a tiszta szemek Ura”, az istenek tanácsadója, a teremtés Gondolata, mint Mahát és Ptah; templomának neve E-abzu, a Vízmélység (Bölcsesség, Tudás) Háza, papjai hal-lárvát és hal-jelmezt viselnek.

Így hát nem lepődünk meg, hogy a kezdet-monda szerint, először van a víz, és pedig kétféle minőségben: Apszu (férfi) és Tiámat (nő) ánde összekeveredve:

Midőn odafenn az Ég nem volt megnevezve,
a Szilárd [anyag] odalenn nem bírt nevet,
midőn Apszu, az őскеzdetben levő, mindennek nemzője,
[és] Mummu [és] Tiámat, mindennek Anyja,
vizeiket eggyé összekeverték,
midőn szárazföld nem volt, sem ingovány,
midőn az istenek közül egy sem élt még,
senki névvel nem bírt, egy sors sem szabott ki,
akkor alakultak az istenek közöttük [Apszu és Tiámat közt].
Lahmu és Lahamu létrejöttek.
Nőttek az idők, és hosszúvá lettek:
Ansar és Kisar támadtak még hatalmasabban.

Ez a teremtés-történet, amelyben valódi teremtésről egyelőre szó sincs, gondolkodóba ejt. Apszu és Tiámat együtt összekeveredve alkotják a Káoszt, semmi fölfedhető „víz-elvet” nem képviselnek, s noha egyik férfi (nemző), a másik nő (anya), házastársi működésüknek nincs nyoma, sőt éppen szétválásuk által „alakulnak”, „jönnek létre”, „támadnak” az istenek, differenciálódnak a Káosz homályban hagyott őselemei. Mummuról pedig csak annyit tudunk meg később, hogy Apszu „követe” Tiámathoz, „tanácsadója”, azaz emanációja. Még kevésbé világos Lahmu és Lahamu, Ansar és Kisar „neve”, lényege. Azért olvassunk tovább:

Megsokasodtak az évek, szaporodtak a napok:
akkor lett fiuk Anu [Ansaré és Kisaré], az atyákhoz illő.
Elsőnek Anut csinálja Ansar, magához hasonlónak;
És Anu létrehozza képmását, Nudimudot [Éát].
Nudimud büszkébb volt, mint atyái mind,
kiterjedt értelmű és erővel erős:
hatalmasabb volt, mint Ansar, az őse,
nem akadt hasonló testvérei seregében.

³⁵ Egyiptomban: Alsó Egyiptom = alvilág, Felső Egyiptom = másvilág.

Ebből megtudjuk tehát, hogy a két utolsó sarj, Anu és Éa, „atyáihoz hasonló”, az ő „képmásuk”, s hogy az utóbbi kiváltképpen az értelem istensége. Vajon ebben áll a hasonlóság? Szerencsére segítségünkre jön Damaszkiosz, s ha későn is, de megmagyarázza a dolgokat (mint Plutarkhosz az egyiptomi mítoszt). „A babiloniak – írja – minden dolognak nem egy, hanem két eredetét veszik fel: Tauthét és Apaszont [Tiámatot és Apszút], amennyiben Apaszont Thauté férjévé teszik, ezt pedig istenek anyjának mondják. Egyetlen fiuk Momisz [Mummu], akit én a *szellemileg felfogható* [intelligibilis] Világmindenségnek tartok, ahogyan a két elemből [Apszúból és Tiámatból] létrejött. Belőlük aztán egy Új nemzedék sarjadt:

Lahé, és Lahosz [Lahmu és Lahamu], és utánuk egy harmadik [Kisszarész és Asszorosz] [Kisar és Ansar]. Tőlük pedig három: Anosz, Illinosz, és Aosz [Anu, Enlil, Éa]. Aosz és Dauké [Damkina] fia Bélosz [Bel-Marduk] volt, kit a világ alakítójának tekintenek.” Végre fogódzót kapunk, kicsoda Mummu: a Világ „szellemi” aspektusa, az Értelem, a Tudás; ezt megerősíti, hogy a Mummu Szó köznyelvi jelentése tudomány, az egyetemeket bét-mumminak, a tudomány házának nevezték.

Szerepe azonban homályos, és gyanús mozzanat az is, hogy Anu (Ég, Levegő-Aether) és Ea (Víz) mellől az istentriász harmadik tagja Enlil (Föld), az egész eposzban hiányzik, csak a végén lép fel futólag. Azonban nyilvánvaló, hogy az istenháromság új világrendet jelent, az „égi istenekét” („fényistennek” is nevezik őket), mert a Levegő (Aether), a Víz és a Föld természetesen elvi, absztrakt értelemben veendő. Múltán felháborodnak tehát a kezdetben lévő triász tagjai, a Káosz hatalmak, „isteni gyermekeik” a „mennyei” levegő, víz és föld összeesküvésén:

Akkor egyesültek az isteni testvérek,
zavarták Tiámatot, gúnyolva az Őrzőt;
felkavarták Tiámat kedélyét:
mert most hirtelen elvételétől a hatalom.
Állandó bánkódás fogta el Apszút.
szomorú volt Tiámat, gyászos a szíve,
tomporát verte a hatalmas Mummu, [dühös fájdalom gesztusai
[mert] nem volt jó amazok sürgése: lázadást terveztek.
És Apszú, a nagy istenek eredete,
hívta most követét és mondta:
„Mummu, követem, szívemnek öröme,
nosza menjünk Tiámathoz!”
Elmentek, s meghajolva Tiámat előtt,
tanácsot tartottak az isteni gyermekekről.
Felnyitva száját Apszú e szavakat mondja:
„Az ő sürgésük nekem határtalanul terhes,
nem találok pihenést nappal, és éjjel semmi nyugalmat!
El akarom veszteni őket, és végét vetni sürgésüknek,
hogy csend legyen, és mi nyugalmat találjunk!”
Midőn Tiámat hallá e szavakat
eltelt haraggal, és hatalmasan kiáltozott;
bősz fájdalmában, dühtől elborítva
nyomban gonosz tervet eszelt ki:
„Mi tennivalónk van? Rontást művelni!
Nehezüljön meg a dolguk, s mi uralkodjunk örökké!”
Akkor mondta Mummu Apszúnak tanácsul:
kegyetlen volt Mummu javaslata:

„Ha művük oly hatalmas, rajta kuszáld meg,
nappal pihenést találsz, és éjszaka nyugalmat!”
Midőn Apszu hallotta ezt, arca felragyogott,
mert rosszat tervelt az isteni gyermekek ellen;
cirógatta Mummot nyakába borulva,
térdére ültette és megcsókolta Őt.

Az „égi isteneket” erre rettegés fogja el, csak az „okos” Éa tud tanácsot, mert neki megadatott, hogy „tisztá varázsigével” legyőzzön minden gonosz hatalmat. Most is sikerül Apszút és Mummot megkötnie, de Tiámat sértetlen marad; sereget gyűjt Káosz szörnyetegeiből, élükre állítja Kingut, a „ragyogó istent”, a „tüzes Sárkányt”³⁶, és megindítja a háborút. Leverésükre Marduk vállalkozik annak fejében, ha jutalmul megválasztják az istenek királyává. Így is történik. A győzelem után Marduk kifformálja (nem teremti!) a látható világot, s midőn minden kész, megjelenik a színen Enlil Atya, bókol Marduk előtt, s Országok Urának nevezi³⁷.

Ha e regét egészében tekintjük, némi szigorral azt mondhatnók, hogy a szó szerint idézett résznek se füle, se farka. Persze nem logikát keresünk benne, sem valamiféle ésszerű „natürliche Schöpfungsgeschichte-t (á la Haeckel), mert a mítoszalkotás diszpozíciói mások, mint az okkereső észé; hanem alkatelemeinek jelentésanalízisét kívánjuk megismerni, s ebben sem a rege, sem magyarázóik nem segítenek. Amaz homályban hagy, emezek vagy tudomásul veszik, hogy a babilóniaiak „így képzelték” a dolgot, vagy ahányan vannak, annyiféle értelmezést nyújtanak. Például: Apszu az Édesvíz, Tiámat a Tengervíz, ez esetben kérdés, mit jelent az édesvíz, és mit a keserű? Mammu a Tudás, ez szótárilag helyes, de mit jelent viselkedése? Lahmu és Lahamu nem egyéb, mint a (leendő) Anu és női aspektusa, azaz Ég és Föld vagy Anu és Éa, azaz Ég és Víz, avagy a Káoszból való megtisztulás elvei — ám akkor miért kell Anut és Eát még egyszer megalkotni, nem szólva Enlilről, a Földről, ki a teremtésben nem is szerepel, és mint történik a tisztulás? Ansar és Kisar az „Ég és Föld seregei” (szótárilag helyesen), vagyis az Ég és Föld gonosz démonai, vagy pedig az égi és földi teremtő erők -, ha így van, miért teremt a harchoz mind Marduk, mind Tiámat új seregeket? Satöbbi. Mindevvel nem jutunk előbbre.

A mítosztól viszont azt kérdezzük: Ha Apszu férfi (nemző atya) és Tiámat nő (szülő anya), „egyesülve” miért nem nemzenek és szülnek? Hogyan kerül közéjük Mammu, egy második férfi-princípium? És ha mégis szétválásukból támad Lahmu és Lahamu, belőlük pedig Ansar és Kisar, miért ösztökélik ezek harcra Anut és Eát az ősszülők ellen, azaz miféle új elveket jelentenek a teremtés folyamatában? S miért nem vesznek részt a harcban, azaz miért esnek ki mindjárt e folyamatból? Éa, az Ész varázsigéje, miért csak a két férfi-elvet, Apszút és Mummot tudja megbénítani, a női-elvet, Tiámatot nem? Miért marad abba az istenek folytatódása a női oldalon Kisarral, s miért „csinál” Ansar egy első fiút, magának és az atyának „hasonlatosságára”, vagyis miféle közös elv kapcsolja össze a férfi-isteneket Apszútól Mardukig (helyesebben Enlilig)? Több kérdésünk nincs, innen kezdve a teremtés története számunkra is „érthető”.

Bátorságot veszünk egy hipotézis felvetésére abból a látszólag önkényes tételből indulva ki, hogy az *Enuma elisz* eredetileg ezoterikus (titkos, hermetikus, okkult) tanköltemény volt, azonban megcsonkították vagy átdolgozták a közzététel céljából. Ehhez természetesen hozzávesszük még a közismert tényt, hogy Hammurápi (Kr. e. 1955-1913) retusáltatta az eposzt vallás-reformja érdekében: székvárosának Babilinek istenét, Mardukot becsúsztatva

³⁶ Széth, Lucifer, Lóki pendant-ját

³⁷ NB. Tiámat története szinte ízről ízre egyezik Gaiáéval; emez, Ugyanígy uszítja titánjait saját gyermekei, Uranosz, Kronosz és Zeusz ellen.

Enlil helyébe, s a panteon fejévé tette meg. A hipotézisre felbátorít a mindmáig legkiválóbb babilonistának, Alfred Jeremiasnak megállapítása, mely szerint a sumérek (és utódaik) *titkos* tudománnyal rendelkeztek az Égről és a Földről, s tanuk lényege ebbe az axiómába foglalható: a Kozmosz az istenség anyaggá sűrülése³⁸. A mi szavainkkal: a létfolyamat nem egyéb, mint a Szellem teremtő potenciáinak megnyilvánítása fokenként egyre érzékelhetőbb formákban. Jeremias a babiloni teremtésmondával külön nem foglalkozik, de elmélete feljogosít, hogy e műben is a tan nyomait, az elrejtett értelmet keressük, eddig használt, Saját eszközeink segítségével. Általában a teremtés-mitológéknak két típusát ismerjük: az egyik a férfi-szemléletű, a Szellemet teszi a lét elejére, a másik, a női, az Anyagot. Illesszük tehát Apszu, az „őskezdetben lévő” férfi-elv helyére a Szellemet; erre minden „titkos” tudományon túl konkrét jogunk is van, mert abzu akkád nyelven (a sumér nyelv közvetlen utódán) bölcsességet, tudást jelent, s nem lehet kétséges, hogy az éposz összevege ebben az értelemben használta, azonban az évezredek alatt a nyelvcserek (akkád, gutú, kassú, amarrú, assúr) és a fordítások során jelentése bizonyára elhomályosult az avatatlanok előtt. A beavatottaknak pedig jó okuk volt rejtve hagyni, s így került elferdülve tulajdonnévként, vagy talán az édesvíz jelöléseként az époszba.

Ha mármost Apszút, az „őskezdetben lévő” a lét szellemi faktoraként helyezzük a teremtés elejére, és férfi utódait a férfi-elv képviselőinek tekintjük a különböző létszférákban, akkor a következő eredmény adódik: Apszu mint a Szellem, az Értelem, a Fény megnyilvánulatlan potenciája rejtőzik Tiámatéval összekevert vízben, azaz szubsztanciájában - ugyanúgy, mint Brahma a „halhatatlanság tengerében”, melynek „sötétsége” eltűnik, mielőtt megnyilvánítja magát „a tűz és a víz, az Atya és az Anya” alakjában; e lételemeknek abszolút elvét, téridőtlen okát, metafizikai ideáját hordozza magában, ugyanúgy, mint Triszmegisztosz istene, aki „nem értelem, hanem oka annak, hogy Értelem van; nem Szellem, hanem oka annak, hogy a Szellem van; nem fény, hanem oka, hogy a Fény van”, és ugyanúgy, ahogy Atum, a Napisten „a Sötétségben” van, mielőtt fényalakban megnyilatkoznék. A létezés ősokei: a Szellem, az Anyag princípiumai, Apszu és Tiámat tehát adva vannak, de még összekeverten; hogy megvalósulhassanak, azaz szétválhassanak szükséges a leendő intelligibilis világ Gondolata, Értelme, a Logosz: Mummu, Apszu első manifestációja, Mahát és Ptah analogonjai. A létfolyamat megindításához és fenntartásához most tehát az erő és mozgás princípiumai szükségesek; ezeket hozza, azaz Jelenti az első harcra ösztökélő istenpár: Lahmu, a férfi, a szellemi erőket, Lahamu, a nő az anyagiakat; mozgásuk teremti az elvi időt. A szellemi és anyagi létszférákat majdan betöltő lények és a dolgok ideál pedig Ansar és Kisar, „az Ég és Föld seregei”; eszmei megvalósulásuk teremti az elvi teret.

Elvben, eszmeileg, potenciálisan minden készen van tehát a Kozmosz megteremtésére, létre is jön, és valóban két részből áll: a felső menneiei, szellemi világból, és az alsó anyagi világból, mely pontos mása a menneieinek. Mindegyik három párhuzamos részre oszlik eredendő őszek elemek szerint: menneiei Égre, Földre és Vízre (Óceánra). Ez egyúttal a megvalósulás sorrendje is. Ansar elsőnek Anut, az Ég urát „csinálja”, emez Enlilt, a Föld urát, emez Eát a Víz urát. A három isten az Ég legfelső csúcsán trónol, onnan intézi a világ sorát, s akaratát a csillagok által hajtja végre a Földön. A csillagok tehát nem istenek, hanem csak eszközeik, s

---

³⁸ Alfred Jeremias elméletét hatalmas apparátussal támasztotta alá, s minthogy a vizsgálódás mélyebbre azóta sem hatolt, érdemes idézni rövid összefoglalását: „A sumér szellemi élet középpontjaiban - amiket Hammurápi idejében már tisztos korú, régóta eltűnt kultúrhelyeknek neveznek - a történet előtti időkben nagy gondolkodók megvetették az alapját egy titkos tudománynak [Geheimwissenschaft] az Égről és a Földről, amely a világ okát és célját kívánja megmagyarázni. A titkos tan tudatosan irracionálisnak számított. Kinyilatkoztatásnak tekintették, mely az embert képessé teszi, hogy felismerje a világ rendjét, kifürkéssze az istenség akaratát, és minden gondolkodásnak és cselekvésnek egységes szemszöveget [szempontot] adjon. Ebből két tudomány keletkezett: a Kozmosznak, mint az istenség anyaggá válásának tana, mely a teológiának egy lappangó monoteizmus rangját adta meg, és a körforgás tana, mely a teológiának a megváltó-vallás jellegét kölcsönözte.” (Alig. Religions-Geschichte. 2. Aufl., 1924.)

ezáltal szimbólumaik. (Ez a tan ezoterikus magva, tiszta szellemtan.) A legfőbb irányítók az Állatképek, a bolygók pedig az „örzők” és „tolmácsok”, köztük első helyen a Hold, a Nap és a Vénusz, azaz Szín, Samas, és Istár. Ez az asztrológiai csillaghit az ezoterikus vallás magva. (De miért tör ki a háború? Itt kerül ellentétbe a mítosz Jeremias elméletével, a szellem fokenkénti anyaggá válásáról, s úgy tetszik hipotézisünkkel is: nem vállalhat közös ügyet amazzal. Már pedig Apszú és Mummu nem kerekednek felül, hanem Tiámat segítségére sietnek, látszólag ellentétben Saját lényegükkel. Miért félti „uralmát” az első isten-nemzetség háromsága az utolsótól, Anu-Enlil-Éa hármasságától, vagyis a megvalósult Kozmosztól?

Kérdésben a felelet: mert a Kozmosz kialakulása valóban az uralmuk végét jelenti. A világ végleges rendeződésével az ősprincípiumok sui generis („sajátnemű”) tevékenysége megszűnik, alakot cserélnek, az új alak új manifesztációt jelent, más szabály, más fegyelem törvényszabóját, más eszközök mesterét, egy más világ urát. S éppen a mítosz sajátnemű logikája, helyesebben jelentéstana mutatkozik meg abban, hogy az őstriász nem Lahmu, Lahamu és Ansar, Kisar tevékenysége ellen háborodik fel, mert ez még innen van a Kozmosz határán, hanem Anu-Enlil-Ea kozmoszalakító működése és végleges uralma ellen. S pontosan a jelentéstan szabályát fedi az is, hogy Éa a Szellem, a Bölcsesség ura vele rokonelvű, de Kozmosz előtti, antekozmikus isteneket, Apszút és Mummut bénítja meg varázsigéivel, azaz szellemi fegyverekkel, míg Enlil, a Földisten (az átdolgozott regében Marduk) az antekozmikus, titáni anyagelvet, Tiámatot, íjjal, hálóval, viharszelekkel, Vagyis anyagi fegyverekkel; s szétagolt testének darabjaiból alakítja, „rendezi be” a látható világot (tehát nem teremti).

Ha ez a hipotetikus értelmezés tekintetbe vehető, akkor támasztékot nyújt annak magyarázatához is, vajon miért kellett az eredeti koncepciót megcsonkítani, elhomályosítani, még a Hammurápi-féle redakció előtt. Feltevésünk szerint az ősi tan férfi-szemléletű, „aranykori” lehetett (prehisztórikus, mondja róla általában Jeremias), viszont a sumérek már történetük elején, az írásbeli feljegyzések kezdetekor nő-szemléletű vallásban, anyajogú társadalomban éltek, az átváltás tehát végbement, s ez magával hozta a kultúrkincsek átdolgozását is. Ilyen átdolgozás eredménye lehet az *Enuma elisz*, felemás, korcs teogóniája addig a pontig, ahol föllép a kozmikus isten-triász. A teremtés mozzanata egyszerűen hiányzik belőle. Apszú és Tiámat, sőt Mummu is eleve „vannak”. Egy tisztán férfi jellegű mítoszban a szellemi természetű Legfőbb Lény manifesztálná őket magából; egy női mítoszban az anya-anyag szülné a világot szüzen, önmagából. Az átdolgozás anyagivá mázolta ugyan a szellemi elvet, azonban nem tehetvén helyébe a tiszta anya-elvet, eltüntette a teremtő tevékenységet. A matriarchális szemlélet legfeltűnőbb jele tehát itt is, mint mindenütt, a Szellem gondos kiiktatása az őstényezők közül, szerepének hallgatólagos tagadása a létfolyamatban, s a férfiúi nemzésnek, mint teremtő aktusnak mellőzése. Ezért látunk csupa homályos születésű, eltakart jelentésű férfi-istenséget, Apszút, Mummut, Lahmut, Ansart, holott az eredeti koncepció világosan kiütközik abból, hogy ők viszik előbbre a világalkotás művét, míg nő párjaik, Tiámatot nem számítva, csak pusztá nevükkel szerepelnek, nemi kiegészítők, korrelátumok, s a Kozmoszban már meg sem jelennek. - Hogy az eposz eredetileg ezoterikus tanköltemény volt, s „korszerű” átírása, eltorzítása ezoterikus célzatú, bizonyítják a befejező sorok:

Fel kell fogni őket [a tanokat], a főpap fejtse ki őket,
a bölcs tudós gondolja sorban végig őket,
az atya adja tovább őket, tanítsa a fiúnak őket,
a pásztornak és pásztorlegénynek [házanépének] füleit nyissa meg.

Az *Enuma elisz*, mint minden nagyjelentőségű mű, habet suum fatum; sorsát röviden így foglalhatjuk össze: a belefoglalt tan eredete a kőkorokba nyúlik vissza (a szvasztika, csigavonal, s egyéb kozmikus jelképek idejébe), szemléletére nézve tiszta szellemtan, s első kidolgozását a sumér prehisztóriában nyerte az egyetemes aranykori férfi-elvű mítosztípus szerint; ezt a matriarchális ezüst-rézkorban nő-szemléletűvé kellett átalakítani, mert a benne rejlő létmagyarázat, mint ősi „kinyilatkoztatott” kultúrkinccs, lényegében nélkülözhetetlen volt, s nem lehetett teljesen elvesztegetni. Nélkülözhetetlenségét mutatja, hogy a Kr. e. 2. évezredben egyetemesen fellépő, „heroikus” férfi-reakció sem mellőzhette, sőt fő képviselője Hammurápi egyenesen e mű tekintélyére támaszkodva hajtotta végre reformját, egyetlen ügyes fogással: Marduk, a Napisten nevét csempészve Enlil helyébe. Ebben a formában élt tovább Assur-bán-apliig (Kr. e. 6. század), kinek ninivei könyvtárában fő szövegét megtalálták, azontúl pedig a görögök idejéig (Damaszkiosz, Diodórosz stb. feljegyzései), s minden bizonnyal a kereszténység elterjedéséig.

Egy előzetes fényvallás jele az is, hogy a Hold már a történeti idők folyamán válik a csillagos Ég urává, s megmarad férfi-istenségnek, míg a Nap lassan háttérbe szorul (ezt a folyamatot még alkalmunk lesz megfigyelni), s végül, hogy a Napisten szolgál a királyi állapot eszményképéül mindenütt, ahol a helyi Hold- és Vénusz-kultusz nem nyomja el.

Eredményképpen egyet kell értenünk Jeremias-szal abban, hogy a Kozmosz „Stoffwerdung der Gottheit”³⁹, de tegyük hozzá, nem panteisztikus értelemben, mert az istenségek megmaradnak tisztán szellemi lényeknek, s a látható világ nem egyéb, mint gondolatuknak megvalósítása és akaratuknak végrehajtója.⁴⁰ Ennyiben a babiloni vallásrendszer lényegileg férfi-jellegű. S már itt figyelmeztetünk arra is, hogy az ún. természetmitológiák (vegetáció-istenek, termékenység-tanok és rítusok stb.) sem.

*

Mint a csillagok és a bolygók az Égben, a babiloni királyok a Földön az istenek képmásai, hatalmuknak megtestesítői, lényegükben azonosak velük, s ez jelenti a királyi állapotot; népük jó- és balsorsának egyaránt okozói, helyette dicsőülnek meg és helyette buknak el: erejük, karizmájuk isteni eredetű. A karizma isteni eredetét egyaránt szimbolizálhatja az, hogy a királynak nincsenek földi szülei, hogy az istenanyának, a Napnak, vagy a Holdnak fia, testvére általában, hogy egylényegű az istenséggel, vagy hasonló hozzá. A sumér királyok nem ismerik szüleiket; Eannatumot, Entemenát, Lugalzaggiszit „az istennő szent teje táplálta fel”. Kétezer évvel utóbb Assur-ahé-iddin — Aszarhaddon — ugyanezt vallja: „Ismeretlen hegyek közepette születtem, mit sem tudtam uralmadról [Ninliléről], nem imádkoztam helyesen”, de az istennő felneveli, s így lesz „Ninlil fia”; Uruk királya, Szingasid „Ninszun istennő fia”. Gilgames szintén „az isteni vadtehén, Ninszun” fia, noha a magyarázók sokáig Risat-Ninlil papnő gyermekének tartották. A lagasi sumér fejedelem így szólítja Ininni istennőt: „Nincsen nékem anyám, te vagy az én anyám, nincsen nékem atyám, te vagy az én atyám, szent helyen [az Égben?] szültél engem.” A 3. ur-i dinasztia tagjai a Hold nevét kapcsolják a magukéhoz tiszteletük jeléül: Bur-Szín, Ibi-Szín, Gimil-Szín, de Ibi-Szín külön is „Szín szeretett fia”, Gimil-Szín pedig „Anunit [Anu felesége] istennő kedveltje”.

A babiloni királyok legrégibb címe úgy látszik, Pásztor; ahogyan Utu-Anu az Égben pásztorolja a csillagokat, úgy őrzi a Földön az emberek nyáját. Az *Etana-legendájában* Istár és Enlil „Pásztort keresnek [az Égben] és királyt [a Földön].” S Etana fia, „az emberek Pásztora”, tőlük kapja a királyi jelvényeket. Nem egy király az isten nevét veszi fel tulajdon „nevéül”, vagyis azonosul vele; Hammurápi „Bábili Napja”, „Zababa isten testvére”, kinek

³⁹ Németül: „az istenség anyaggá változása”

⁴⁰ Ugyanígy Indiában és Egyiptomban!

jelképe a sas (nap szimbólum); a hettita király „II Samsi”, Napisten, ha megszólal, azt mondják: „Így beszél a Nap”. (Ugyanez a formula szerepel Egyiptomban III. és IV. Amenophisz feliratain.) Címük általában: „Az emberiség Napja”. I. Dungi egy textus szerint: „Dungi isten a Napisten”⁴¹ másutt egy valódi isten az ő papjaként szerepel: „Sarakhu isten papja Dungi istennek és a Holdistennek”⁴² Nabu isten kegyesen közli Assur-bán-aplival⁴³ hogy ő maga alkotta alakját, azaz személyét: „A te alakod, melyet én formáltam, könnyörögni fog hozzám.” A királyisten formulát közemberek olykor tulajdonnévül használták: Sarrukin-ili: „Szárgon az én istenem;” Ili Urumus: „Az én istenem Urumus [király]”, vagy Sarrum-ili: „a Király az én istenem”, Sarrum-kima-ili: „a Király [olyan] mint az isten”; az isten-király kifejezés nem mai találmány, megvolt már Babilonban: Dingir-sarrú szó szerint azt jelenti. Az isteni hasonlóságot kifejező szövegek: „A király fénylik, mint a Hold, és fejét ragyogás veszi körül”; Szanszuiluna, Bábili királya könnyörög, hogy az istenség olyan étellel ajándékozza meg, mely Színhez (a Holdhoz) hasonlóan havonta megújul; Babilon uralkodóját így aposztrofálják: „a Mindenség királya, Marduk hasonmása vagy”. Adad-sum-uszir levelében írja: „A királynak, az én uramnak atyja hasonmása volt Bél istennek, és a király is, az én uram, ugyancsak hasonmása Bélnek”. Jellegzetes asszír közmondás: „A férfi árnyéka istennek, a rabszolga árnyéka a férfinak, de a király istenhez hasonló.” Noblesse oblige, a hasonlóság kötelez: Ludul-bél-némeki zsoltárában beszámol, mit tett ez irányban: „A király tiszteletét istenéhez hasonlóvá tettem, és kioktattam népemet a Palota tiszteletére.”

A felavatott király az „isten trónusára lép”, vagyis az ő nevében a földi Kozmosz, a négy világquadráns urává lesz. Ahogyan a király képmása valamelyik istennek, birodalma is az illető istenség égi birodalmának Földre vetítése⁴⁴. Mert az égi világban nagy a rend, az egyetemes isteni hatalom minden manifesztációja, mint külön istenség, a lényegének megfelelő világrészen uralkodik, hasonlóképpen földi képviselője, a király, eme világrész földi másán. De minthogy a mándala-tan értelmében a Kozmosz minden része az egészet tükrözi, azért minden isten a helyén van, égi helyén képviselheti az egyetemes legfőbb isteni hatalmat is, summus deus-ként szerepelhet anélkül, hogy a többi isten hatalmát csökkentené és féltékenységét felszítaná. Égi birodalmát valamelyik csillagkép (Állatkép) övezete jelzi, ennek a csúcsán trónol, trónusa tehát „uralmának”, azaz ünnepeinek idején az isteni Mindenség csúcsa, középpontja lesz. Földi birodalmában székhelye a számára épített templom szentélye, a temenu (innen a görög temenosz), ennél fogva ott van a „világ köldöke”, vagyis ahány isten, ahány király, ahány birodalom és ahány szentély, annyi „világköldöke” van anélkül, hogy egymás méltóságát, jogkörét sértenék. Sőt az isten ünnepein a többi istenség köréje gyülekezik, ahogyan a királyt körülveszik udvarának méltóságai, országának nagyjai. Ünnepeinek, uralmának ideje pedig akkor következik be, midőn csillagképe kulminál az Égbolton, vagyis ő maga hatalmának teljét fejt ki, s a körforgásban a többi fölé kerül, ekkor válik summus deus-szá. Mindebből következik, s végre minékünk is érthetővé válik, miért nem ismeri a babiloni történelem (s általában az ókeleti nagy kultúrák története) a vallásháborút. Hatalmi összeütközések, uralomváltások alkalmával az istenek osztoznak híveik sorsában, (szabatosan szólva a hívek az övékében), a leverte isten miután gyengébbnek bizonyult, a győztes vazallusává lesz, de kultusza sértetlenül virágzik tovább mindenütt, s nem is fosztható meg tőle, mert az illető birodalmat és szentélyt az istenek akaratából bírja, a Kozmosz rendje szerint.

Ennek trónusára hág tehát a király; az intronizáció szertartásairól azonban keveset tudunk. Bizonyosra vehetjük, hogy a felavatást az illetékes isten valamelyik főünnepén tartották, amikor „kulminált”, ez szinte magától értetődik, noha nincs rá adatunk. Néhány

⁴¹ „Dingir Dungi dingir Babbar-ki”

⁴² „II Sarakhu en-dingir Dungi dingir Nannar”

⁴³ Assur-nászir-aplu mellékneve: Szamasz-múri: „Szamasz az én fényem.”

⁴⁴ A Kozmosz földre másolása egyetemes népközi gondolat, keleti minták alapján mándala-tannak nevezzük.

szövegtöredék szerint a királyi jelvényeket az istenek adják a királynak, s lehet, hogy ez sem pusztán jelképesen értendő⁴⁵. Néhány formula bizonyosan az avató rítusokra utal: „Marduk kezének megragadása”, „Istár gyeplőinek megragadása”, ez utóbbi azt jelenti, hogy Istár szobrát harckocsira tették, s a király a gyeplőnél fogva vezette a lovakat a körmenetben. Egy asszír szöveg említi az isten ilyen „kivonulását” kerekeskocsin, mikor is áldozatot mutattak be, és a király ruháit megszentelték. Jelvényei jobbadán napszimbólumok: „sugárzó”, „világító”, korona, kereszt (világkereszt), jogar, fejszalag, pásztorbot és díszpalást, a holdkirályok fején holdszarvak. Ezeket tartja készen Anu amaz ember számára, aki „méltó lesz rá, hogy az emberek pásztora legyen”; Marduk „hoz jogart, keresztet és koronát a királynak”. S ahogyan az Ég díszpalástja az istenségnek, a király köntösét is az Ég jelképeivel díszítik, hasonlóképpen fegyvereit és szerszámain. Az Ég jelképei közé tartozik az istencsillag, mely néhány királyszobor jobb vállára van róva; ez a jegy egyaránt jelent istent és csillagot (kettős jelentésű hieroglif).

Természetes, tehát, hogy a vízözön előtti őskirályokat a közhit valódi istenfejedelmekké avatta mítoszilag is, nemcsak kultikusan, mint a történeti uralkodókat. Isteni lények voltak, nem ismerték a halált. Gilgames Uruk királya, még a vízözön után is „kétharmadában isten, egyharmadában ember”, „teste istenhús”, „a legnagyobb az emberek között”, „olyan alakú, mint az isten” ezért a „Napisten rábízta az ítéletet és a döntést”. Midőn barátja, Enkidu meghal, nem tudja mire vélni állapotát, és kétségbeesetten felüvölt:

„Enkidu, kedves barátom, mezők párduca,
miután mindent elértünk, felhágtunk a hegyre,
megragadtuk az Égi Bikát, s aztán leütöttük,
levertük Humpant, ki a cédruserdőben lakott,
- micsoda álom az, mely téged elfogott?
Sötétnek látszol és nem hallod hangomat!”
- Oroszlánhoz hasonlóan ordít,
mint nőstényoroszlán, melynek elrabolták kölykeit,
a halott felé fordul hajába túr...

...
Enkidu miatt, barátja miatt
Gilgames keservesen sír, futva a pusztákon át:
„Én is meg fogok halni? Velem is az történik, ami Enkiduval?
Fájdalom vert tanyát szívemben,
halálfélelem fogott el...

...
Hogyan hallgassam el, hogy kiáltsam el?
Barátom, akit szeretek földdé vált.
Enkidu, barátom, akit szeretek, földdé vált!
Nem kell-e majd nekem is, mint néki, lefeküdnöm,
anélkül, hogy feltámadnék mindörökre?

Már ez az egyetlen idézet is gyökeresen ellentmond annak az elterjedt nézetnek, hogy a keleti világtanokból hiányzik a halhatatlanság, az örökkévalóság gondolata. Holott éppen a halhatatlanság vágya, a Paradicsom sóvárgás szülte a megváltás eszméjét, amely mitológiailag az isten-fiú alakjában öltött testet. A szellem halhatatlanságának gondolata oly

---

⁴⁵ Assur-nászir-aplu avval dicsekszik, hogy trónra lépésekor „Szamasz jó árnyékát kiterjesztette föléje, és kezébe adta a jogart az uralkodásra az emberek fölött.”

jellegzetes férfi-eszme, hogy szinte törvényszerűen benn kell foglaltatnia minden aranykori világban.

*

Az *iráni* vallásról köztudomású, hogy a fényhit tiszta típusa, s ritológiájának lényegét a tűzszertartások teszik. Noha szentkönyvei, az *Aveszta* s a pahlavi és párszi iratok késői keletűek, a kutatók megegyeznek abban, hogy a bennük kifejtett kozmoteogóniai rendszer régi tanokon alapul, s Zaratusztra csupán elvontabbá tette, átszellemítette őket. Zaratusztra reformjával később a történeti részben kell foglalkoznunk, most a vallás ősi eredeti elemeit keressük, s a vizsgálódás megállapította, hogy ezeket a *Bundahisn*-ben és a *Vidévdát*-ban találhatjuk. Szerencsére éppen a nekünk szükséges anyagot nyújtják a többi között.

A pahlavi *Bundahisn* a teremtést és a kozmográfiát tartalmazza, s az egész avesztikus irodalommal megegyezően Ahura Mazdát, a Bölcsesség Urát helyezi minden dolog elejére és élére; benne egyesül minden hatalom és dicsőség, teremtője, kormányzója és fenntartója a világnak, alkotója és őrzője a világrendnek, az ásanak; hat Amösza-Szpönta, Halhatatlan Szent veszi körül, velük együtt isteni hetességet alkot, s mint Szpönta Mainju érintkezik velük. Kezdetből fogva szemben áll vele Angro Mainju, a Gonosz Szellem teremtményeinek, a daéváknak, démonoknak, álisteneknek élén; az általuk művelt rossz gyűjtőneve drug: csalás, hazugság. Ahura Mazda a világa, az ása, testesíti meg a jó elvét, a Vohu Manahot, Angro Mainju világa, a drug, a rossz elvét, az Aka Manahot. A két világ harca kezdetből fogva tart, de Ahura Mazda hatalma nagyobb, s végső győzelme biztosítva van. — Ennyit tudunk elegendő, hogy az alább közölt szövegeket megérthessük.

A *Bundahisn* („Teremtés története”, helyesebben *Zand-ákásih*), alapjául egy elveszett avesztikus irat, a *Dámdát Naszk* szolgált, melynek keletét a Kr. e. 5. századra teszik; idevágó fejezeteit rövidítve adjuk.

„Kezdetben Ahura Mazdának és Angro Mainjunak adatott meg a lényeg. Ekkor vette kezdetét a Világ, és ami lesz mindvégig, minden dolog feltámasztásáig [Utolsó Ítéletig]. Ahura Mazda fenségesen él mindenek fölött, a legfőbb bölcsességet és szentséget birtokolva, a Világ fénykörében.”⁴⁶ Ahura Mazdának eme fénytrónusát az Első Fénynek nevezik, és mint mindent felülmúló bölcsesség és tisztaság, ez Ahura Mazda törvénye... Angro Mainju az ő törvényével az Első Sötétségben lakott, és egyedül volt a közepében. Lakásaik: a nagy Ahura Mazdának Első Fénybirodalma, és Angro Mainjunak Ős-sötétsége egyformán határtalanok voltak. Magányosan éltek e mélységek közepében és egyik a másikhoz közeledett. Mindegyiküket a maga burka vette körül. Angro Mainju mindent tud, mint Ahura Mazda, és ketten teremtettek mindent, ami van. Ahura Mazda határ nélkül való, mert átlát mindkét végtelenségbe burkolt hatalom korlátain. Angro Mainju rabszolga és király.

„Ahura Mazda népe a halottak feltámadásáig fenn fog maradni, örökké, mint a lények futása [a lét folyamata]. Anro Mainju társai, ha majdan a holtak megelevenednek, el fognak tűnni. Ő maga vég nélkül való lesz. Ahura Mazda, mindent felölelő tudománya révén, ismerte Angro Mainju fondorlatos terveit és gonosz kívánságait, miképpen kell a dolgok végezetéig az ő műveit a jó Lény műveibe kevernie, és miképpen fog végződni hatalma”.

„Akkor így szólt Ahura Mazda: Szükséges, hogy hatalmam által megteremtsem az Ég népét. Akkor háromezer év alatt megteremtette az Eget és népét. [A korszakolás késői konstrukció.] És Angro Mainju, folyton folyvást a rosszon eszmélkedve a jó ellenében, nem törődött vele, mi történt. Angro Mainju nem tudta, amit Ahura Mazda tudott.”

---

⁴⁶ Anaghra-Raocsah = Fénytér, Fénybirodalom, Fényszféra. A helyes isten-nomenklaturát lásd.: Huart-Delaporte-nál.

„Végre felkelt az Ősgonosz, és közeledett a Fényhez. Midőn pedig megpillantotta Ahura Mazda Fényét — miután jó sohasem jut eszébe, és nem gondol mást, csak hogy mint Drug mindent leverhet és elpusztíthat —, el akarta nyelni a Fényt. Ámde annak szépségétől és ragyogásától, fenségétől megvakítva, akaratlan előző sötétségébe zuhant vissza, és nagy sereg daévát és drugot nemzett a világ bajára.”

„Ahura Mazda, ki mindent tud, felkelt, meglátta Angro Mainju népét, iszonyú-rettentő népét: rothadást és gonoszat lehellő volt és a teremtségre érdemtelen. Angro Mainju megpillantotta Ahura Mazda népét, a sereges népet, a dicsőséges népet, mely érdemes volt a teremtségre, és amelyet Ahura Mazda méltónak nyilvánított. Ahura Mazda azonban, miután tudta, hogy Angro Mainju műve utoljára is véget ér, békét kínált, és mondta: Ó Angro Mainju, légy segítségére a Világnak, melyet teremtettem, tiszteld, és legyen a te teremtséged halhatatlan, ne öregedjék, ne romolják meg és ne szenvedjen hiány sohasem. Angro Mainju [mégis] megteremtette Aka Manaht, a daévák fejét és Bahman ellenfelét.”

„Az Ég volt Ahura Mazdának első teremtménye a Tiszta Világban és élére állította Bahmant. Látta, hogy teremtményei megmaradnak a feltámadásig, és sorban létrehozta Ardibehestet, Sahrivert, Szapandomádót, Khordádót és Amerdádót [Bahmannel együtt a hat Amősza-Szpöntát.] A Sötét Világban Angro Mainju megteremtette Aka Manaht, Andert Szavelt, Nakaedet, Tarikot és Zaretset [a hat daévát].”

Ezután következik a látható, anyagi világ teremtsége: „Ahura Mazda fényt támasztott Ég és Föld között. [Ez a Középbírodalom, Hamésztakán, a Fény és a Sötétség szférái közt, tulajdonképpen a »földi« Ég, ahová a földről Csinvat beretvaéles hídján juthatnak el a lelkek.] És [megteremtette] az állócsillagokat, a bolygókat, a Napot és a Holdat, amint mondatott: Kezdetben alkotta az Égboltot. A láthatóság [látható világ] állócsillagai tizenkét csillagképben, mint Ugyanannyi törzsanyában [anyatestben] rendeződtek el. Nevük volt: Bárány [Kos], Bika, Ikrek, Rák, Oroszlán, Kalász [Szűz], Mérleg, Skorpió, Nyíl [Nyilas], Bak, Kórsó [Vízöntő] és Halak.” Ezután négy őrzőcsillagot állított a Világ négy sarkára, 26 400 nagy és kis csillagot, és 28 konstellációt teremtett. Feladatuk: „Mindezeket a csillagokat kezdetben alkotta meg, hogy mindörökké helytálljanak, a Világban, és így — ha az ellenség megmutatkozik és Peetiaré [Angro Mainju] maga törekszik kárt tenni — segedelmük által a teremtmények megmeneküljenek a gonosztevőktől.”

Úgy tetszik tehát, hogy az égitestek itt sem önálló istenségek, hanem a legfőbb hatalom eszközei, s általa kiszabott feladatokat látnak el, mint Babilonban. Zaratusztra aztán Ahura Mazda pusztá szimbólumaivá nyilvánítja őket, legfenségesebb jelképévé pedig a tüzet (Átart) teszi meg. Mindebből önként következik, hogy az Ősi tan az isten szubsztanciájának, teremtető erőnek a láthatatlan fényt tekintette, amely által létrejön, láthatóvá lesz a világ, a tüzet pedig vele egyértékű elemnek, ha nem is azonosnak. Innen ered, hogy Zaratusztra megengedte, sőt maga rendezte a tűzkultuszt (dad-gah), míg egyébként templomok, szentélyek, oltárok építését, szertartások végzését eltiltotta. Az istentisztelet igazi formájául az imádságot, a dicsőítéseket, s általában az áhítatos lelkületet, helyes gondolkodást, a jámbor életmódot írta elő; evvel azonban túlságosan átszellemítette a kultuszt, mert a közösségi vallásgyakorlat aligha nélkülözheti a hit látható kifejezését, a rítussá, liturgiává szervezett külső formákat, a kézzelfogható beszédes szimbólumokat. Így aztán nem csoda, hogy egy-kétszáz év múlva már ismét felelevenült sok régi áldozat (s vele régi hitelv, amint erről Hérodotosz (Kr. e. 5. sz.) tudósít: „A perzsák tapasztalataim szerint a következő szokások szerint élnek: szobrokat, templomokat, oltárokat szoktak emelni... A legmagasabb hegyekre mennek, mikor Zeusznak [Ahura Mazdának] áldoznak, Zeusznak nevezvén az egész égi kört. Áldoznak még a Napnak, a Holdnak, a földnek, a tűznek, a víznek, a szeleknek... Sem oltárt nem emelnek, sem tüzet nem raknak, mikor áldozni készülnek, [a szent tüzet csak ápolták, de nem használták áldozatok bemutatására.] Nincs náluk italáldozat, sem fuvolajáték, sem sütemény, sem árpa. Ha valaki náluk áldozni akar, szentelt helyre vezeti a marhát, s többnyire mirtuszkoszorús

tiarával hívja az istent... Ha már darabokra szelte az áldozati marhát, és a húst megfőzte, puha fűvet szór a földre, legtöbbször lóherét, az erre teszi mind a húst. Miután megette, egy mágus áll oda, s dalt énekel, mely szavaik szerint az istenek származását [a teremtést] adja elő. Plutarkhosz (1. sz.) már egyenesen Zaratusztrának tulajdonítja az áldozatok elrendelését: „Zoroasztrész, a mágus, ki mint mondják ötezer évvel a trójai háború előtt élt, azt állította, hogy egy lány, akit ő Oromaszesznek nevezett, az érzékelhető dolgok közt a legtisztább fényhez hasonlít, a másik, akit Arimaniósnak hívtak, a sötétséghez és a tudatlansághoz kettejük közt középen áll Mithrasz, s ezért a perzsák Közvetítőnek nevezik. Amannak az ő [Zaratusztra] előírása szerint fogadalmakat kell tenni, és hálaáldozatokat bemutatni, emennek olyan áldozatokat, amik a bajt elhárítják, és gyászszertartásokat tartani.” (Következik a legkülönbözőbb állatok igen véres áldozatainak bemutatása, felsorolása.)

Ahura Mazda egyébként ötféle tüzet alkotott; a Bundahisn szerint: „a chvarenah [berezengh?] Ahura Mazdában és a királyokban él, a vohufreiann az emberekben és az állatokban, az oruazést az állatokban és a növényekben, a vazest a villám tüze, a beehenest pedig az emberek szükségleteit szolgálja; ebből készül a szent behram-tűz. A behram-tűz minden tűz legtisztább fényanyagából származik.” — Ami az élőlényeket illeti, Ahura Mazda először Gayomortot alkotta, a Világembert (Adam Kadmon), ki részben már anyagból áll, de az égi fényerő járja át: „Mielőtt Gayomort lett, Ahura Mazda chei-vizet [az élet vizét] teremtette és elvitte hozzá. A Törvény nagy dicsőséggel szól a chei-vívről, mely Gayomortnak fényragyogást és ifjúságot adott.” Hasonló prototípusként hozta létre Ahura Mazda Évdátot (Göust?), az ősbikát, melyből az állatok és a növények származtak; ez a tan a Mithrasz-kultuszban élt tovább. Eközben Angro Mainju persze szakadatlanul vívja ádáz harcát, s Ahura Mazdának minden akciójára ellenakcióval válaszol, ám csak annyit ér el, hogy a jó nem tud tökéletesen érvényesülni, a világ folyásának minden mozzanatába belekeveredik valami rossz. Emiatt az Ahura Mazda által kezdetben teremtett aranykor sem tarthat örökké.

A *Vidévdát* (Vi-daéva-dáta: Törvény a daévák ellen, másképp *Vendidád*) második fargardja erősen kirí a többi közül, s mint mondtuk, az iráni mitológia és történelem igen régi hagyományait tartalmazza töredékesen, köztük az aranykori királyságról szólókat. A kezdeti idők napkirálya, Jima, „az emberek egy dicséretre méltó gyülekezetének feje”, „a ragyogó, hírneves, az emberek közt a Naphoz hasonló”; Őt bízta meg Ahura Mazda, hogy a vízözön előtt szerezzen mentshelyet az emberiség számára, teremtsen meg az aranykort. Jima elvállalja, de föltételeket szab, követeléseket támaszt: „Ügyelni fogok a hozzád tartozó világokra [ása, a teremtés jó fele], termékennyé teszem őket, engedelmeskedni fogok neked, mint világok védelmezőjének, táplálójának és őrzőjének. De uralmam alatt ne legyen se hideg szél, se hőség, se romlás, se halál.” „Ekkor én, Ahura Mazda, átadtam neki a győzelem fegyvereit: lándzsát aranyból és aranyozott rövid kardot, mert Jima alkalmas rá, hogy a főhatalom terhet viselje.” Akkor Jima felszállt a csillagokig, az útra, amelyet a Nap követ. Ráütött a földre arany lándzsájával, kettéhasította görbe arany kardjával.” Így szabta ki Jima „a legerényesebb emberek”, az aranykori nemzetség országát, „a nagyhírű és tisztán teremtett Airjana-Vaéját”, s ellátta az élet minden javával, Ahura Mazda rendelkezései szerint. „És akkor elhozta amaz emberekét az övezetbe, melyet az arany lándzsával kijelölt... És az emberek közt, akik ebben az övezetben éltek, nem volt sem perlekedés, sem viszály, sem barátiatlanság, sem torzsalkodás, sem nyomor, sem álnokság, sem szegénység, sem betegség, sem mértéken túlnőtt fogak, sem testi eltorzulás, sem egyetlen jegy, ama jegyek közül, amikkel Angro Mainju az embereket megjegyezte. Jima ezután az övezet körül, magas falat rakott, tornyot és egy ablakot rá, mely megvilágította belsejét.” „Minő fajtájúak a fények, ó Ahura Mazda — kérdezte Zaratusztra — melyek megvilágítják a Jima által vont övezetet? — Ahura Mazda így felel: Ezek önként teremtdőtt fények és teremtett fények, s mind szabályos rend szerint. Ott [az emberek] látják a csillagokat, a Holdat és a Napot, amint egyazon pályán futnak.” Azaz: a Jima által kiszabott övezet, a Paradicsom, a világ legfelső részén van, a teremtetlen, kezdet

nélküli fény „felülről” világítja meg, az égitestek „alulról”; az ott lakó boldogok egyszerre látják őket, az ő számukra nincsen nappal és éjszaka, az örök világosságban élnek. Airjana-Vaéja, az Ősi ideális Irán tehát a fény országa; ebből a fényből táplálkozik a chvarenah, a királyi korona földöntúli sugárzása.

Az iráni mazdaista szemlélet a Nap fény-elvét a tűzelvvel egyesíti; a fény ereje életet, a tűz ereje tisztít, ám ugyanakkor pusztít is, megsemmisíti az életelleneset, a rosszat, ennél fogva a királyi korona sugárzása „rettenetes”. „Áldozatot mutatunk be a rettenetes királyglóriának [kavaem chvarenah] – mondja az avesztikus *Jast-könyv*, – Mazda teremtette a győzelmes hódításnak ezt a legfőbb erejét, mely bölcsességet, üdvöt és boldogságot birtokol, és minden másnál hatalmasabb a pusztításban.” Az iráni naparany tehát nemcsak fénylik, hanem tüzes, izzó is; háborúban a nagykirály sátra fölé kitették a Nap lángoló képmását, ez adta neki az „isteni jogot” a hadviselésre. A királyok kötelessége volt ápolni az „örök” és „szent” tüzet, az oltárokat magukkal vitték a háborúba, az ünnepélyes felvonulásokon előttük hordták, s a tüzet csak akkor volt szabad eloltani, mikor a király meghalt. — Rokonképzeteken alapszik a szkitha szkolotok mondája az Égből hullott tüzes aranszerszámokról, amint Hérodotosz elbeszéléséből kiviláglik. „Az első embernek” Targitaosznak halála után három fia maradt: „Uralkodásuk alatt a monda szerint arany-eszközök hulltak le az Égből, úgymint eke, járom, bárd, csésze. Mihelyt a legnagyobb fiú meglátta ezt, közelebb ment, hogy fölvegye őket, de közeledtére az arany meggyulladt. Visszavonult tehát, s a kisebbik lépett oda, de ismét ugyanaz történt. Ők tehát eldobták az égő aranyat; amikor azonban a harmadik odaért, már kialudt, s ez aztán hazavitte. Az öregebb testvérek erre a dolgot megfontolva, az egész királyságot legifjábbnak adták.” Az égi arany persze nem „aludt ki”, csupán nem égette meg a legkisebb fiú kezét, minthogy egyenlő természetű volt vele, és így alkalmas a királyságra.

*

A kínai buddhisták népszerű, szeretett istene Buddha Amithába, honi nevén A-mi-to Fo. Ne zavarjon, hogy Buddhának nevezik, sokkal régibb hithagyományokat őriz, mutatja már csak az is, hogy tanítása egyenes tagadása a Nirvánának; templomaiban két társistenség közt trónol, az egyik Ta Sih Chih, a Hatalmas, a másik Kuan Jin, Avalokitésvara azaz Siva kínai párja, ők az emberiség védelmezői, és vezetői, midőn az élet és halál veszélyes tengerén hajózik. Mítosza pedig tiszta, Szép Paradicsomrege, azaz aranykori emlék: „A-mi-to Fo, a Szeretett, valaha ember volt, gazdag és hatalmas király; annyira szerette embertársait, hogy lemondott trónusáról, aszkétának állt, s elnyerte a buddhaságot [isteni rangot, megvilágosultságot] Gautama Szemei előtt. Ekkor számos imafogadalmat tett, s elvállalta, hogy megalapítja a tökéletes boldogság mennyei birodalmát, ahol minden élőlénynek végtelen hosszú életben lesz része, élvezheti a legfőbb üdvözültséget, a legtisztább büntelenséget, és legmagasabb tudást. Ezért jámbor hívei Cie Jin Fo-nak nevezik: aki a lelkeket a Földről a Paradicsomba vezeti.” (Bredon-Mitrophanow).

A-mi-to Fo a mi fogalmazásunk szerint Napistenség, az év legsötétebb téli hónapját ragyogja be aranyos fénnel; székhelye Ni-pan, a Tisztaország, vagy Mi Tu, a Végtelen Fény országa, másképp Nyugati Paradicsom, természetesen az égi világrajz értelmében. A hívő kínai buddhistának legfőbb vágya, hogy odajusson, mert ama „tisztá”, „fehér” vagyis büntelen országban a homok merő arany, a fák korállból vannak, ágaik gyémántból, leveleik ragyogó ércekből, gyümölcseik szikrázó drágakövekből; hétszeres fal veszi körül (hetedik mennyország), közepén ezüst tó, színén lótuszvirágok nyílnak, a földi, anyagi lét leküzdésének szimbólumai. Egy-egy lótuszvirágban születnek Újra a hívők, midőn a függöny, mely az életet a „valóságtól” elválasztja, szelíden félrevonatik előlük. Nem nehéz bejutni, jámbornak kell lenni, hinni az istenségben, és elfohászkodni nevét: Na mo A-mi-to Fo. Ekkor

Kuan Jin, a kegyelem istennője, leszáll az igaz ember halálos ágyához, lótoszvirággal a kezében, s mihelyt a lélek elhagyja a testet, belehelyezi a lótosz szívébe, az angyalok pedig felviszik a Tiszaországba és a szent tó vizébe rejtik. Aki egészen makulátlanul élt, lótoszvirágja rögtön kinyílik, belép a mennyei örömbé, és szemlélnéti isten glóriáját. A kevésbé erényesek rövidebb-hosszabb ideig fájdalom nélkül való tűzben tisztulnak meg, de végül mindenki bejut, mert A-mi-to Fo törvénye szerint a tökéletlen dolgok nem lehetnek örökkévalók, és mert az egész világ végül úgyis buddhistává válik — „akkor pedig nem lesz senki magasabb és senki alacsonyabb, sem idelent, sem odafönt”. Az már a szigorú kínai patriarchális felfogást tükrözi, hogy a nők ki vannak zárva belőle, nekik azonban külön mentshelyük van Nyugaton, a világ „női” részén, a Kun Lun csúcsán: „az Anyák székhelye”. A kínai császár par excellence a Menny Fia, Tien-ce, arany a ruhája, arany a trónusa, arany minden szerszáma, címer-állata, a mennyei tudás jelképe. Reá nem érvényesek a közönséges halandók törvényei, annál inkább az Ég és a Föld: egyaránt felelős mindkettőnek a rendjéért, jólétéért a napfogyatkozástól az aszályig. E feladatának meg is tud felelni, mert rangjával együtt „mennyei megbízatást”, erőt kapott (tien-ming); ha mégis bajok esnek az Univerzumban vagy a birodalomban — amely elvileg az egész Földre kiterjed —, annak a jele, hogy erői megfogyatkoznak, s megérett a letételre, vagy a vezeklésre. (A japániakról ezúttal csak annyit, hogy a mai császári dinasztia egyenesen a Naptól származik, s tagjai 2500 éve szakadatlan sorban viselik a napkirály méltóságát.)

De a Naptisztelet Kínában eleven — hivatalos és népi — kultusz volt egészen a Császárság bukásáig, s valószínű, hogy csökevényeit a bolsevizmus sem fogja egyhamar kiirtani. A Nap a Fény Ura, ünnepe a második hónapnak, a Bimbók havának a második napjára esik, azaz tavaszünnepe, s így eredete visszanyúlik az emberiség őskoraiba. A Nap és az égitestek egymásra s a Földre tett hatásainak külön tudománya van (geomantika), művelői a Feng-sui-k, működésük „Szerény maradványa a régi papi hagyománynak; kultuszuk arra szolgált, hogy a kínai népben oly ébren tartsa az égitestek mozgásainak ismeretét, mint az őskönl volt, s innen ered az eleven érdeklődés a naptári események [ünnepek stb.] haladása és a négy világtáj fontos szerepe iránt.”⁴⁷

Nincs tehát semmi különös abban, hogy a Napisten olykor személyesen kiáltványokat intéz a néphez: „Sebességem és erőm tetszésemhez igazodnak. Senki sem kényszeríthet sietségre, senki sem tarthatja fel haladásomat. Minden ember lakóhelyét felkeresem fényemmel, én, a nagy férfiúi Fényhozó, és midőn felkelek, az egész Eget megfesti világosságom... Te pedig, Nép, közeledj tisztelettel és hódolattal felém, mert ha kegyeimet megvonva, megszűnnék sütni, mindnyáján éhhalált szenvednétek, minthogy a Föld nem hozna több gyümölcsöt.”

A Napünnep farsangszerű vidámság jegyében folyik mind a császári udvarban, mind a nép körében. Miután a Napban egy kakas lakik (férfi szimbólum), a császárok kakasviadalokat rendeztek nagy arányokban; Ming Huang pl. külön tenyésztelepet alapít e nap-baromfiak számára, ötszáz testőrének gyermekei gondozzák őket. Csung Cung kötélhúzást organizál miniszterei, tábornokai és vejei közt, s midőn két kövér országnagy elesik, és nem tud feltápászkodni, a császár megjegyzi, hogy hátukra esett rovarokra emlékeztetik Őt. Ming Huang udvari dámái díszbe öltözve, hintajátékban gyönyörködnek; miután a császárnak háromezer ágyasa volt (gyengéden „félangyaloknak” nevezte őket), mozgalmas látványt nyújthattak a fel-le röpködő, tarka selyempillangók. Emellett vannak persze komoly szertartások is: áldozatok bemutatása a városon kívül, szabad mezőn álló napoltárokon stb.

A nép a maga módján ünnepel és szórakozik; „napkalácsokat” süt, bambuszpálcákra szúrja, piros tészta-kakasokkal ékesíti; délben asztalt állít udvarán a Nap felé fordítva, rátesz öt tányér napkalácsot, piros gyertyákat, a papirospénzt és tömjént; a szertartás szapora meghajlásokkal (ku-vei?) kezdődik a Nap előtt, imákkal folytatódik, és a papirospénzek

⁴⁷ J. Bredon—I. Mitrophanow idézete valamelyik kínai szerzőtől — de a források nem mondják meg, kitől —, származik. (V. N.)

elégetésével végződik, hogy az Égbe szálljanak. Vagy elmegy a hívó a Tai Jüan Kung templomba a városon kívül, a Nap ősrégi szentélyébe, ahol a Csillagok Urának aranyozott faszobra áll, tömjént éget előtte, aztán az udvarra megy, ahol önkéntes adakozók sárga ruhában (napszín) teát szolgálnak fel érdemszerzés céljából vagy fogadalomból, s hallgatja a vándorénekesek napregéit: „Halljátok! Halljátok a Világ kezdetét, midőn mégsem forma, sem erő nem mutatta magát, és a Föld alaktalan tömeg volt, medúzaként sodródott a vízen, és homályos istenek jelentek meg, és tűntek el. Halljátok, hogyan támadt Pan-ku, és rendezte a Mindenséget, elválasztva a Földet az Égtől, ámde hogyan felejtette el a Napot és a Holdat helyes útjaikra tenni, úgy, hogy ezek visszahúzódtak a Han-tengerbe, s az embereknek sötétségben kellett élniük. Akkor a Földi Császár kiküldte egyik tisztjét, a Földi Idő nevezetűt, parancssal, hogy az Égi Lámpások jelenjenek meg, foglalják el helyüket az Égen, és válasszák el a nappalt az éjszakától. Ok azonban húzódoztak. Azért újból előhívták Pan-kut, és Pan-ku az isten utasítására, a Nap írásjegyét baltenyerére írta, és a Holdét a jobb tenyerére. Elment a Han-tengerhez, kinyújtotta balkezét, és hívta a Napot, aztán kinyújtotta jobb kezét, és hívta a Holdat, miközben varázsigét mondott áhítatosan, hétszer egymásután. Erre fölkelt a Nappal Ura és az Éjszaka Ura, és nem volt többé Sötétség.”

A kínaiak a tűz forrásának a Napot tartják, és Tűzkeréknek nevezik; tiszteletére valaha napéjegylenlőség idején homorú fémtükrökkel tüzet gyújtottak, miután három nappal előbb minden tüzet kioltottak volt; vagy pedig két fűzfabetű dörzsölésével szítottak új lángot.⁴⁸ A Tűzisten, Huo Seng, a Nap kiküldöttje, ő támasztja a tűzvészeket, de eredetileg kiváló taoista pap volt, aztán háromfejű, hatkarú óriássá változott át (azaz tudása, erénye megháromszorozódott); azóta császári köntösben jelenik meg, vagy emberfejű állat alakjában, homloka közepén harmadik szeme van, haja, szakálla vörös, köpönyege szintén, vérmérséklete hirtelen haragra hajlamos; tüzes paripán nyargalászik helyről-helyre, hogy az embereket rossz tetteikért megbüntesse. Ilyenkor persze imádkoznak hozzá, akinek a háza ég, a templomba siet (és nem oltani!), és könyörög, hogy minél előbb hagyja el a házát. Ha elvonul, megköszönik a büntetést, és hálából, de preventív védekezésül is, minden évben megülik ünnepét, végighordva szobrát a város utcáin.⁴⁹ — Huo Senget némelyek Heng Sannal, a Szent Hegy Urával azonosítják, ki az embereket megtanította a fémek olvasztásának és kovácsolásának művészetére; igen erkölcsös, puritán istenség, de ő is tűzvészélyes, ezért, hogy elriasszák, trágár képeket akasztanak a falra, különösen a konyhában, láttukra az isten felháborodik, s méltatlankodva kerüli el az illemsértő ház tájékát.

*

A középamerikai kultúrnépek legnépszerűbb istensége a Tollas Kígyó volt, minden törzs másképp hívta, de azték neve a legismertebb, Kecalkoatl (spanyolosan: Quetzalcouatl, értelme: a Kecal madár kígyója). EGYMAGÁBAN egész mitológia-bokor, s a magyarázók úgy vélik, hogy több istenalak szövődött össze benne; szerintünk a sokféleség inkább hasadások eredménye, s szeretnők hinni, hogy ő volt az indián ős-monotheosz. (Mostani szemszögünkből tekintve úgy mondhatjuk, hogy arany- és ezüstkori mozzanatok keverednek regéjében, de nem bontjuk Szét, nehogy elveszítse eredeti, természetes előadásának vonzóerejét.) — Több helyütt legfelsőbb istenpárt, a két nemi princípiumot helyettesíti, mely lényegénél fogva tétlen, így hát Kecalkoatl a valódi teremtő. Ezenkívül az éjszakai Égóceánt és a földi óceánt testesíti meg, vagyis a Káosz és a termékenyítő elem ura, az éjszaka és a nappal elrendezője. Ennél fogva szoros kapcsolatban áll a Nap és a Hold erőivel, gyakran maga a Hold. Mindebből következik, hogy az időjárásnak, a szélnek, esőnek, napsütésnek istene. Amikor az égi Kecalkoatl követeként, tehát a saját maga képében leszáll a Földre, itt

⁴⁸ Prehisztórikus, „kőkori” eredetű rítus.

⁴⁹ A gyakorlati tűzoltásról nem szólnak a hagyományok.

alant is megtartja nevét. Fehérbőrű, szakállas igehirdetőként jelenik meg a sötétbőrű, csupaszarcú indiánok között, Keletről jön, olykor mind a négy világtáj felől egyszerre. Mint főpap, rendezi saját kultuszát, templomokat épít; mint istenkirály, megajándékozza népét a műveltség áldásaival (kultúrhérosz: Usziri, Oannész, Prométheusz stb.). Palotájában elrejtőzve él, hogy így utaljon a láthatatlan, szellemi istenségre, de meg azért is, mert voltaképpen éjjeli isten, s az arca csúnya, foltos, mint a Holdkorong (lunáris mozzanat); ha azonban előjön, Nap-álarcot visel drágakövekből és kecaltollakból (szoláris mozzanat). Kegyes isten, jó király és szelíd főpap; emberáldozatot nem tűr, sem igazságtalanságot, gonoszkodást, részegséget. Uralma alatt paradicsomi boldogság virul a Földön, illetve a Paradicsom-hagyományt az ő nevével fűzi össze az emlékezet (aranykori mozzanat). — De két másik isten, Tészkatlipoka és Uicilopocstli feltámad ellene, rút fondorlatokkal törbe ejtik: megrészegetik, miáltal elveszíti büntelen isteni hatalmát. Másfelől a népet tántorítják el tőle varázslataikkal, s visszaállítják a szívkitépő emberáldozatokat (vaskor). Kecalkoatl pedig belátva gyöngeségét és a nép hűtlenségét, önként száműzetésbe megy. Sírva vándorol Kelet felé, ahonnan egykor jött, s a mondává lett mítosz minden furcsa sziklát, különös növényt e vándorút állomásaival kapcsol össze. A tengerhez érve, kígyótutajra száll, eltűnik, lemegy az Alvilágba, majd fel az Égre, ahol a Hajnalcsillag lesz belőle. — Így mondták el regéjét az aztékok Sahagúnknak, a franciskánus papnak.

Fray Bernardino de Sahagun látta, hogyan halmozták hegyekké Mexikó páratlan könyvkincsét a spanyolok; és hogyan hamvasztották el. Azt is látta, amint az aztékok körül álltak a máglyákat, és „sírtak”. Őt nem vezette a pusztítás vágya, mindjárt a spanyol uralom elején megtanult aztécul, Tepeopolkóban és Tiapallanban maga köré gyűjtötte a régi papokat és tudósokat, kikérdezte őket történetük, szokásaik, törvényeik, vallásuk felől, s mindezt följegyezte azték nyelven és spanyol fordításban. Meglepően modern módszert használva, maga egészen a háttérben maradt, csak indiánjait beszéltette, s szó szerint igyekezett megrögzíteni előadásukat. Így jött létre a hatalmas mű, a *Historia general de las cosas de Nueva España* négy kötete, az azték kultúra emlékeinek kincsesládája. Sok más forrást is bírunk többé-kevésbé megbízható spanyol feljegyzők tollából, de az övével egy sem mérkőzhetik; még az azték herceg, Istli Socsitl s az inka-ivadék Garcilaso de la Vega munkái sem vetekszenek vele, a véletlenül megmenekült indián kódexek és krónikák meg természetesen nem nyújthatnak teljes anyagot (*Popul Vuh-kódex, Kakcsikel-krónika, Csilam Balam könyve* stb.).

Az aztékok azonban Kecalkoatl regéjét, egész műveltségükkel együtt, elődeiktől, a toltékoktól vették át, s úgy adják tehát elő, mint amely a toltékok idejében játszódtott le. Csak az aranykorról szóló részt emeljük ki az ún. Tollan-ciklusból, s miután Sahagun láthatólag igyekszik azték mesemondói előadásához simulni, szó szerint követjük szövegét.⁵⁰

Amint mondják, az »Egy Nád« évében született Kecalkoatl, kinek neve »Fejedelmünk« az »Egy Nád Papja«. Azt is mondják, hogy anyja Csimalman [Fekvő Pajzs] nevű asszony volt, s úgy esett teherbe, hogy egy zöld drágakövet nyelt le. Az »Öt Ház« évében hozták elő a toltékok Kecalkoatl, Tollanban megtették őt királyuknak és papjuknak... Kecalkoatl a mexikóiak istenként tisztelték, és pedig igen régi idők óta, így Tollanban. Temploma magas, meredek építmény volt [piramis], lépcsője sok, sűrű fokból állott, s ezek nem szélesek, hanem Oly keskenyek voltak, hogy alig fért el rajtuk a láb. Kecalkoatlról azt mondják, hogy mindig

⁵⁰ Tollan a legrégebbi hagyományok szerint a tengeren túli őshaza, egyúttal a Mennyei Ország. Az »Egy Nád« Kecalkoatlnek mint Hajnalcsillagnak neve, egyúttal naptári jelzés. — »Fekvő pajzs« = Földanya, a laposnak képzelt Föld. — A zöld drágakő a magyarázók szerint az életerőt jelenti, mi úgy véljük, az anyaság szimbóluma. — A szakáll, helyesebben álszakáll a „legrégebbi” isteneket jelző attribútum. — A „Kiáltás Hegye” vagy „Kiáltó Hegység”, Eacatl valószínűleg vulkanikus idők emlékét őrzi. — »Embertetemény« = a toltékok voltak az első emberek, ők hintették el az embermagot; országuk az »Egy Tűzkő« évében keletkezett, vagyis a Nap születésekor (aranykori mozzanat).

ott feküdt, arcát takaróba burkolva, mert nagyon Csúnya volt; arca olyan, mint a tuskó, nem emberi formájú, szakála pedig igen hosszú és sűrű.”⁵¹

„Alattvalói a toltékok, kiválóan értettek a művészetekhez, semmi sem volt számukra nehéz. Faragni tudták a zöld ékköveket, aranyat öntöttek, és minden egyéb műiparban járatosak voltak, kiváltképpen a tollmunkában. Kecalkoatl-lal kezdődött az egész műipar és műértés. Tollani házai [templomai] zöld drágakövekből, sárga aranyból, vörös kagylóhéjból, fehér kagylóhéjból, türkizzel berakott faoszlopokból és kecaltollakból álltak.”

„Alattvalói, a toltékok, semmibe vették a legnagyobb távolságokat is, eljutottak mindenhová, ahová csak mentek [indultak], s minthogy annyira siettek, így nevezték őket: »Akik egész nap térdüket hajlítgatják«. Egy hegy áll ott, neve Eacatl [Kiáltás Hegye], és ma is így hívják [Sahagún idejében]. Azt mondják, hogy hírvivő állt rajta, amikor szükséges volt, felállt és kiáltott; kiáltása elhatolt a tengerpartig, és minden világtájon hallható volt, amit mondott, amit parancsként kihirdetett. Akkor mindenki odasietett, és megtudta, mit parancsolt Kecalkoatl. [Az isten vulkáni kitörések által tudatta akaratát.]”

Következik a Paradicsom-hagyomány.

„A tollaniak mindenben bővelkedtek. Az összes fajta élelmiszernek alig volt ára. Azt mondják, a tök oly nagyra és kövérré nőtt, hogy ölnyi lett a térfogata, és a kukoricacső akkorára, mint az örlőkő forgatórudja; emiatt a földön kellett görgetni őket. A labodafű, a zöldségféle úgy felmagzott, mint a pálma, rájuk lehetett mászni. Mindenfajta színes gyapot cserje nőtt Ott: égővörös, sárga, halványpiros, lilásbarna, világoskék, sötétkék, zöld, narancsszínű, feketés, csíkos, tüzes sárga, sápadt-sárga. Mindezek a fajták azon színesen nőttek, festeni sem kellett őket. Ezenkívül ott állt az összes pompás díszmadár: a kotinga, a kecalmadár, a trupial, a kanalas gém, valamint minden szépen éneklő madár, amely a hegyekben énekel. Továbbá volt ott mindenfajta zöld drágakő; az arany és az ezüst nem ment pompaszámba, annyit bírtak belőlük az emberek. Végül kakaó is nőtt Tollanban, mégpedig a kicsi, jószagú fajta; a kakaó [kakovatl, csokolatl] sok helyen nőtt. Így a toltékok roppant gazdagok voltak. Sohasem láttak szükséglet, házukból semmi sem hiányzott, éhségtől sem szenvedtek sohasem. A kései termésből, a kicsi fejletlen kukoricacsövekből mit sem használtak fel, gőzfürdőiket fűtötték velük.” [Mint minden hasonló mese, az aztékoké is kifogyhatatlan az aranykori bőség, gazdagság és tudomány leírásában, még oldalakon át folyik róla a szó, de ennyi elég, inkább másfajta részeket emelünk ki.]

„Kecalkoatl azonban vallásos gyakorlatokra adta magát. Átszúrta sípcsontját, és a lecsapolt vérral agávéléveleket kent be. És éjfélkor megfürdött a Türkizek Mosóhelyén [Hold-rítus?]. Mindezt a papok utána csinálták, mert életmódja mintakép lett számukra: a Tollani Szabályzat, melyet utóbb egész Mexikóban követtek.”

„A toltékok voltak az elsők, akik az embervetést az országban elhintették... Néhányszor négyszáz évig éltek, Tollancinkóban [Kistollanban⁵²; a négyszáz év tolték időkor]. Hogy valóban ott éltek, mutatja a sok nyom [romladék], amit hátrahagytak, minthogy ott építették templomukat, melyet Gerendaháznak neveztek el és amely ma is megvan, de nem rombolható le, miután kövekből és sziklákból áll...”

„Kouatlanban állt Kecalkoatl háza. Imahelye a nagy víz fölött emelkedett, amely Tollan mellett folyik. Ott volt Kecalkoatl fürdőhelye is, Drágakővíz nevezetű. Tollanban sok ház állt, amikben a toltékok [kivándorlásukkor] sok dolgot elástak elrejtettek. És nemcsak Tollan-Sikokotlanban maradtak fenn piramisok és kőhalmok a tolték idők tanúiként; a toltékok másutt is mindenütt hátrahagyták nyomaikat. :.”

...Alapos tapasztalataik segítségével a toltékok fedezték fel és használták elsőül a zöldköveket, kalaitot, földobszidiánt, zsadeitet, röviden az összes sokféle pompás és

⁵¹ A következő két bekezdésben ú szólnán minden szó aranykori motívum; Kecalkoatl mint kultúrhős jelenik meg.

⁵² Kistollan avagy Tollan elődje, tolték-előtti nahua-kulturcentrum.

csodálatos követ. Éspedig olyan agyafúrtak voltak, hogy ezeket a pompás köveket akkor is látták, ha valamely nagy szikla vagy a föld belsejében voltak — bárhol rejlettek is, fölfedezték őket. Azt beszélik következőképpen ment végbe a dolog. Kora reggel fölkerekedtek, és valamely kiemelkedés tetején leültek, szemben a Nappal. Mikor a Nap fölkelt, feladatuk volt, a legfigyelmesebben szemlélni a környéket. Ugyanis a [talaj] nedvesség segítségével látták, hol vannak a földben a kövek. Mihelyt a Nap sütni kezdett és némi pára vagy köd szállt fel arról a helyről, ahol drágakövek voltak a föld felszíne alatt, vagy a sziklában, a füstől felismerték a kövek fekvését. És azt mondják még a hagyományok, hogy a toltékok fedezték föl a türkizbányákat is, legalább így hírlelik az öregek. Tepocotlan mellett áll egy hegy, Siuhcone, ugyanott van a türkizek és kalaitok bányája. Onnan hozták elő és vitték aztán a folyóhoz, ahol megmosták és tisztogatták. Emiatt hívják a helyet a Türkizek Mosóhelyének, amely néven most egy falu nevezetetik Tollan közelében”...

„A toltékok ezenfelül igen bölcs és mélyértelmű emberek voltak, minthogy ők teremttették meg az évszámítás és a Tonolamatl⁵³ kezdeteit. Igyekeztek kifürkészni, mint viszonylik egymáshoz a nappal és az éjszaka, és hogy melyek a jó vagy rossz napjelek; az utóbbiakat a jaguár-jeleknek nevezték. Az álmoskönyv magába foglalta egész rendszerüket. Továbbá ismeretük volt az Ég lakóiról és erőikről; pontosan tudták, miképpen mozog és kering az Ég, éspedig a csillagokról [mozgásukról] látták ezt. És azt is tudták, hogy sok Ég van, és úgy mondják, valójában tizenkettő van; a tizenkettedikben pedig az igaz isten él feleségével — a Két Úr [nevű] Égfejedelme és a Két Asszony [nevű] Égúrnoje.⁵⁴ Onnan, a tizenkettedik Égből jönnek a mi lelkeink, az embereké, amikor leszállnak [a Földre], amikor a gyermek [lelkek] lecsöpögnek; lejönnek és bemennek az anyák testébe, és a Két Úr az, aki a lelkeket leküldi.⁵⁵

„A toltékok minden tekintetben jóra való és hamisság nélküli emberek voltak. Amikor üdvözölték egymást, így szóltak: »Idősebb testvér uram« vagy »Ifjabb testvér uram«. Mindig csupán ezt mondták: »valóban így van, ez a valóság«, igen vagy nem” ... „Jámborok is voltak a toltékok, mert csak egy istennek [ösmonoteizmus?], név szerint Kecalkoatl-nak hódoltak, őt szólították és tisztelték [Fő]papjuk és istenőrzőjük is a Kecalkoatl nevet viselte [földi megtestesülése volt]. Ez pedig nagyon jámbor ember volt. Amit a papoknak parancsolt, híven követték. Nem vétkeztek, mert kifejtette nekik, hogy csak Kecalkoatl isten van; áldozatul nem kívánt semmi mást, mint kígyókat és lepkéket, csupán ezeket volt szabad áldozniok. A toltékok követték Kecalkoatl papjuk minden isteni parancsát, minthogy hittek neki minden dologban, engedelmesek voltak és az istenihez vonzódtak minden módon”...

„A Két Nád évében építette Urunk az Egy Nád [Hajnalcsillag, Kecalkoatl] bőjtházait, kultushelyeit, imaházait. Négy ilyen házat [templomot] épített magának: egy türkizmozaikkal fedett gerendaházat, egy vöröskagyló-házat, egy fehér kagylóházat és egy Kecaltoll-házat. Bennük imádkozott, szolgálta istent, és töltötte idejét bőjtökkel. Mikor az éjszaka még tartott, lement a vízhez [tisztító fürdőt venni] arra a helyre, amelyet az »On helyén lévő Vízpalotának« neveztek. Agávéléveleit [illetve ezek tuskés hegyeit] a Sikokotl, Uitcko, Teinkok és Nonoukatepetl hegyeken helyezte el. Az agávélévél hegyek helyett zöld drágaköveket használt, a fenyőágak helyett Kecalkoatl-tollakat [az áldozatokhoz], és valódi türkizekkel, zöldkövekkel és vörös kagylóhéjakkal füstölt. Elő áldozatul kígyókat, madarakat és pillangókat mutatott be. Úgy mondják, hogy az Ég belsejében trónolókat isteneiként tisztelte, őket szólította fohászkodva: a Csillagruha istennőt és a Csillagnap istent, a Testünk Úrnőjét és a Testünk Urát, a Szénfeketét és a Vervöröset, és azt, Aki a Földet létrehozta és azt, Aki pehelyként emelkedik a Föld fölé. Az öregek tudomása szerint a Kettősség Helyéhez

⁵³ Napok Könyve, naptár s egyúttal jelmagyarázat.

⁵⁴ Kissé homályos fogalmazás: valójában csak egy legfelsőbb istenpár, teremtő kettősség volt, de mindegyik tagja az isteni kétneműséggel bírt, azaz két férfi-elv és két nő-elv állt fenn egymás mellett párhuzamosan, s az Égúrban nyilván a férfi-princípium, az Égúrnojen a nő princípium volt az elsődleges, az uralkodó erő.

⁵⁵ A férfi-rész, az Égúr - Két Úr tehát azonos a teremtés lelki, szellemi princípiumával.

kiáltott fel, a kilencszeresen összekapcsolt [Ég] fölött levő [legfelsőbb] Éghez; csak az ott lakó istenekhez fohászkodott, csak hozzájuk imádkozott a legmélyebb alázattal és töredelemmel”...

....„Míg élt, nem mutatkozott alattvalói előtt. Palotája belsejében, nehezen hozzáférhető helyen tartózkodott, szoros őrizet alatt. Testőrei védtek, sok falat építve köréje, és amily sok fal vette körül, annyi őrcsapat volt ott. Maga zöld ékkövekből, kecaltollakból és aranyból való szőnyegen ült.”

Eddig tart a mexikói aranylegenda, nem tiszta képlet ez sem, férfi és női elvek, Nap-Hold-Csillag-motívumok fonódnak össze benne a szokottnál is sűrűbb szövevéennyé, de az aranykori hagyomány átvilágít a hálózaton, és uralkodó marad a boldog idők tragikus végezetéig, Kecalkoatl bukásáig és Tollan pusztulásáig (vaskor). De nem mindenütt van így Amerikában; míg Kecalkoatl számos manifesztációra hasad, felváltva testesíti meg a legfőbb égisteneket, s végül papkirályként a Földre száll —, perui társa, az Inka már tisztább képlet. Igaz, hogy a heroikus férfi-reakciót hajtja végre a matriarchális Föld-anyja uralommal szemben, de az általa inaugurált rend vallástana és kultuszformája az ősi hagyományú Napmítoszon alapul. Virakocsa, a Napisten, Kecalkoatl mása: fehérbőrű, hosszúszakállú, magas termetű alak, földig érő fehér köntöst visel, Keletről jön, ismeretlen állatot (tevét?) vezetve kötélén. Az első inka, Manko Kapak, az ő fia, a Titikaka szigetén jelenik meg, ahol először sütött ki a Nap a vízőzön után. Atyjától aranypálcát kap avval az utasítással, hogy vándoroljon Észak felé addig a helyig, hol az aranybot magától a földbe fog süllyedni. Manko Kapak sokáig utazik, mígnem egy völgybe ér, ott az aranypálca hirtelen eltűnik, ő tehát felépíti fővárosát, Kuzskót, s benne a Nap aranytemplomát. A régi hitet, amennyire lehetett, eltörölte, vagy átformálta; a Hold ezüsttemplomot kapott, apácáit azonban napszüzekké tette meg, s rájuk bízta a szent tűz őrzését. Mint istenkirály, egyúttal főpap is volt; a szent tüzet évente maga gyújtotta meg (téli napfordulókon? tavaszünnepeken?) homorú aranytükrökkel, mint a kínai császár, s hasonló szertartásokat vezetett be. A nap-törvény megtestesítője lévén, arany-környezetben élt, nem csak minden személyes holmija készült romolhatatlan ércből — s mind csupán egyszeri használatra —, hanem a palotája is, teteje szalmazsuppot utánzó aranyból. A Napisten templomának falait arannyal bélelték, szobordíszét aranyból öntötték, oltára sugárzó színarany napkorongot ábrázolt. Hozzá tartozott az aranykert, minden fa, bokor, virág, fűszál, kukoricavetés, minden állat, madár, pillangó, gyík aranyból vert. Ünnepi alkalmakkor Őt magát is bearanyozták, de a szertartások leírását el kell hagynunk. Nem csoda, ha a hódító spanyolok között rege támadt El Doradóról, az Aranyozott Kacikáról és aranyból épült városáról, Manoáról; ezt akarta megkeresni az ifjabb Pizarro és kapitánya, Francisco de Orellana, s így lett az utóbbi az Amazonas fölfedezője.

Mindezt kiegészíthetjük néhány őshaza motívummal. A mítoszok az atyák földje, az ősök országa, a boldog sziget stb. nevét gyakran szimbolikus aranykori jelzőkkel kapcsolják össze, vagy már maga a név is ilyen jelentésű. Így például a hindu fényhaza, Sveta-dvipa = Fehér Sziget. Némelyek szerint hasonló jelentés rejtőzik az aztékok ősi szigetházájának, Asztlánnak a nevében is: fehér, világító. Kecalkoatl mítikus birodalmának neve, mint láttuk Tollan, ez a Tonalan rövidítése, emennek értelme pedig: a Nap helye. Napország vagy Vörös Föld; ott volt a Hősök Paradicsoma, s az ő idejében virult az aranykor. A név másik változata Tullan vagy Tulla, ez megint különös rokonhangzást mutat a kelták világvégén, a tengerben lévő Thule szigetének nevével, amely középkori feljegyzés szerint „a Napról bírja nevét”: Thule ultima a sole nomen habens. — Többen kimutatták már a tolték és a kelta vallás rokonságát, ami szerintünk csak közös atlanti eredettel magyarázható. S mind a tolték-azték, mind a kelta mítoszok csakugyan az Atlanti óceánba helyezik az őshazát. Így hát a kapcsolat visszavezet Európába.

*

Az angol szigetek *kelták előtti* lakói prydeinneek nevezték magukat, hazájukat Ynys Prydeinneek, de ide a távoli, titokzatossá vált Avallon szigetéről költöztek Ogma grian-ainech, a „Naparjú” hős vezetésével. Az utánuk jövő kelta népek (írek, skótok, gaelek stb.) beolvasztván őket, átvették ezt a hagyományt, s a druidák kidolgozták: az ősi szigethaza, Mag Mell volt a Boldogok mezeje, az emberiség eredet-helye, az Elsüllyedt Ország, Tir n'an-og, mert elmerült a tengerben és az időben egyaránt, s azóta a másvilági haza lett: Tir na sorchu = a Fény országa, Tir nam beo = az Élők (Halhatatlanok) országa, Tir na hoge = az (örök) Ifjúság országa, Tir na boadag = a Győztesek országa, vagyis a kiválasztott hősöké, kiket a tündérek üveghajón visznek oda, s ott „ismeretlen a halál és az öregkor”, ez tehát Tir ta-irngire = az Üdvösség országa is.

Sajnos, az őshazával együtt eltűntnek mondható a kelta mitológia nagy része is, mert a római hódítás maga alá temette. A latin szerzők tudósításaiból, feliratos emlékekből és főként feljegyzett hagyományokból, mesékből stb. kihüvelyezték ugyan, hogy a kelta vallásrendszer velejében elizium-hit volt, a másvilági és a földi életet furcsamód egybekapcsoló üdvtan, de mindez nem nyújt elegendő felvilágosítást a panteonról, belső szervezetéről, és tagjainak jelentéséről. Mi azonban a Fény és a Nap isteneit és hőseit keressük, és így kissé meghökkenünk, midőn a régi ír regékben, azt olvassuk, hogy az istenek láthatatlanok, azaz szellemi lények, csak akkor öltönek tetszőleges alakot, ha megmutatkozni kívánnak valaki előtt. Lug isten és Kondla tündér emberalakban jelennek meg, Morrighu hadistennő egyszer öregasszony képében, amint egy háromtőgyű tehenet fej, aztán mint tehen, angolna, farkasszuka és varjú. Látjuk ugyan, hogy a svasztikát, a háromágú triszkelét s a többi napjelképet egyes istenek a homlokukra róva viselik, ezek azonban az egész emberiség ősrégi közös szimbólumtárából valók, ezúttal csak annyit jelentenek, hogy a kelta istenségek is bírják a Nap halhatatlan életerejét. A Napot kétségkívül sokküllös tüzes kerék alakjában ábrázolták, s van egy gyakorta szereplő kerek istenük, nemzetközi nevén „le dieu á la roue”, Csupán az a baj, hogy nem ez az egyetlen jelvénye. Cerának vagy Dagdának hívták, fején szarvas-agancsot visel, jobb kezében a napkereket tartja, baljában mennykő baltát, bal vállán nagy abróncs kilenc S formájú jellel (kígyók, azaz villámok), de a holdsarló és a bőségszarú sem hiányzik, végül egy kosfejű kígyó kíséri. Ez a jelképtárház tehát azt jelenti, hogy az Ég és az Alvilág, a Nap és a Hold, az időjárás és a termékenység uralmát mind reá ruházták. A sokféleség azonban nála nem hasadás eredménye, mint Kecalkoatl-nál, aki egyszerre csak egy manifesztációt képvisel, hanem szimultán halmozás: a szeretett Cera volt a „jó” isten, jóságos hatalmát tehát lassanként kiterjesztették az élet minden területére, s a két isten hasonlósága csak annyi, hogy ez a fejlődés időben történt. Hogy eredetileg Napisten lehetett, valószínűsítik azok az ábrázolások, amelyen a kosfejű kígyót,⁵⁶ az alvilág és az éjszaka szörnyetegét mennykőbaltájával agyonüti. Lehetséges, hogy a latinosan Adsmeriusnak nevezett isten is azonos vele, vagy pedig valamelyik változata (noha a római szerzők Mercurius-szal veszik egynek), mert szintén baltával fenyegeti a kígyót; megerősíti ezt, hogy mind az ő, mind a feleségének, Rosmertának neve az ír „szmér” szóból származik, ami tüzet jelent, s a fényistenségre utal. Mások a régi kelta istennel, Luggal azonosítják, de ennek alakja eléggé megkülönböztethető: néhány vonása csakugyan fényistenségre vall, azonban a mondák szerint az ír ősnemzetség, Dana istennő népe, a Túatha Dé Danann hódító királya volt, s a regealakulás hőrszóból Napistenné mitizálta, mint Uszirit. Harcias tulajdonságait átörököltette hős fiára Cuchulinnra, aki állandóan érintkezik az istenekkel, végrehajtja háborús parancsait, győzelemre viszi az íreket; mint Napfiú, némiképp az első inkára, Manko Kapak-ra emlékeztet. Evvel végére értünk a homályos jelentésű fényistenek sorának. Lehetséges még, hogy a Grál-legenda valamely régi napmítoszban gyökerezik (pogány eredete bizonyos), de ezt a keresztény átdolgozások eltakarják. Az örökélet italát tartalmazó

⁵⁶ Kos-csillag és opponense, Skorpió jelképállata.

szent edény mindenesetre közkeletű ősi mitológiai rekvizitum, a védikus istenek itala, a szóma, például a Holdban készül, az italáldozat, pakvam odanam „ereje” pedig a Napban, némelyek szerint. Leopold Schroeder a „szómaedényt” a „napedénnyel” azonosítja, s úgy véli ez a Grál-edény ősmintája, mindkettő kifogyhatatlan ételben-italban, szabadon lebeg a levegő-égben, emennek őrzői a Grál lovagok, amazé a gandharvák, azonban egy aszura ellopja tőlük.⁵⁷ Hasonló párhuzam található az *Eddában*: az isteni bölcsesség itala a meth, mézsör, Hümer katlanában őrzik, de Suftung, az Iszákos, a tél hegyébe rejti el. Odhinn, mint Fényisten, fűró segítségével vagy kígyó alakjában (villámával vagy sugarával) áthatol a hegyen, s visszaszerzi; Gundlada termékenység-istennő nyújtja neki a „pompás meth”-et aranykehelyben, s ő naponta kortyant belőle, aranytrónusán, a Napban ülve. A görögök nektárja szintén mennyei ital, „Égből hulló méz”, aeromeli, droszomeli. — Bizonyára kimutatható volna még az is, hogy a kelta hősköltészetbe, Arthur királynak és lovagjainak mondáiba nem egy aranykori motívum és nap-tüze-regeroncs vegyül, de ezek felkutatása nagy terjedelmű hajszállhasogató munkát és hozzávaló készütséget kívánna meg.

*

A *germán* kozmogónia így adja elő a Mindenség keletkezését: a tátongó ősmélységből, Ginnungagapból először Muspellheim, a Tűzország emelkedik ki Délen, utána Északon Niflheim, a Ködország jégvilága; a kettő közeledik egymáshoz, az olvadó dérből, jégből támad Ymir, a jégóriás, a látható világ és az élőlények őse, a még alakatlan Kozmosz; a dérből támad Audhumba is, a Világtehen, négycecsű tögyéből erednek a világfolyók, s táplálják tejükkel Ymirt. A Tehén a sós dérsziktát nyalja táplálékul, a sziklából ily módon kialakítja Burit, az istenek őst; ennek fia, Bur Bestla óriáslánnyal nemzi az első égisteneket (fényisteneket), Odint, Wilit és Wét. Az élők vagyis a halhatatlanok honában, Midgardban laknak, itt kialakul a jó istenek, az ázok panteonja, és rendezi a Kozmoszt: beáll az istenek aranykora. Az istenek királya és a Mindenség Atyja Ódin, számos hivatalt visel, így fényisten és a bölcsesség ura is, a rúnák feltalálója, s törvényeit aranyablákra rója. Jelentései közül bennünket most a fényistensége érdekel. Mind a tavaszi, mind a nyári Nap az ő „fia” (manifesztációja); tavasszal Freyrt küldi le, hogy a szűzi Földet, Gerdát megtermékenyítse, nyáron Svipdagrt, Gumert (a tenger) „aranygyermekét”, hogy megérlelje az „aranyak örülő” [napsugárnak] anyaföld, Menglöd-Freia termését. Az Istennő Hyrrben, a Lángvárban⁵⁸ lakik, aki feljut oda, megszabadul minden bajától. A legfőbb ünnepet, az aratást az istenek Oeger⁵⁹ lakásában ülik meg, miután a termés-istennő, Sippia „aranyhaját” lekaszálták, s a lakást tűz helyett az arany fénye világítja meg és melegíti. — Az egész eddigi mitológéma egy rövid tételbe foglalható: a fény, a naperő metafizikailag a teremtő erő, az örökkévalóság, a halhatatlanság elvét jelenti — fizikailag a termékenyítő és érlelő fényt és hőt; legfőbb szimbóluma itt is a romolhatatlan arany.

Az arany bírása és „művészete” azonban felszítja a gazdagság, a hatalom vágyát, az istenek mohón halmozzák, ékességek készítésére használják fel, pompás palotákat építenek maguknak, s védelmül bástyákat emelnek: az aranykor hanyatlásnak indul. A vég kezdetét a Thursa-lányok, a három végzet-istennő jövetele jelzi, s Wala, a látnokasszony megjósolja a Ragnaröket, az „istenek elsötétülését”.⁶⁰

Így éltek az istenek a fénymezőkön,

⁵⁷ Aszura: démonná süllyedt fényistenség, bukott angyal.

⁵⁸ Hyrr = láng

⁵⁹ Oeger azonos a Gumerrel = a nyári tenger (víz) istene

⁶⁰ Nem „alkonyát”; ez hibás fordítás. A fényistenek sugárzása elenyészik, sötétségbe hullanak.

vidáman játszadoztak udvarukban,
s nem kíváncsoztak aranykincsek után,
mígnem az óriási Thursa-nemnek
három leghatalmasabb asszonya megjelent

...

Akkor kimentek az istenek a fénymezőkre,
hogyan udvart, csarnokot építsenek sokat.
Minden művességet üztek, hogy mindenük
legyen, mit evés-ivás és soknemű
érből vert ékszerek szerzése kíván.

De Wala asszony tudja, hogy ebből baj szakad a világra:

Tudtam én a hadvészt, mely a világra jött,
mióta az istenek az arany tömegét
először verték Lóki csarnokában,
háromszor izzítva a háromszor szülöttet.
Ahová csak lép azóta, „jónak” hívják,
a boszorkány farkasa szelíd lesz tőle,
csodaerőkkel és csodaművekkel
tisztelik őt mind a gonoszok.

A germán teogónia általában tekintve férfi-jellegű, a női istenségnek nem juttat döntő szerepet a normák kivételével; az istenek harcolnak értük, udvarolnak nekik, feleségükké teszik, mintegy tudván, hogy az élet fenntartásában nélkülözhetetlenek; ezáltal széles hatáskörre tesznek szert, mint az emberi társadalomban is. — Ami az utóbbit illeti, a királyok, fejedelmek, nemzetségfők javarészt, de nem mindig, istenektől származtatják magukat, vagyis magasabb, metafizikai értelemben tőlük nyerik hatalmukat, ebben a hitben tehát a férfielv érvényesül. Gyakorlatilag azonban az anyai származás a döntő, ez jelöli ki a hovatartozást, szabja meg a törzsi közösség határait, ami velejében anyajogú társadalmi rendet jelent.

*

A görög teremtetés az anya-princípiumot, Gaiát teszi a világ elejére, de sokáig tart, míg a Kozmosz kifejezősül, és benépesedik az Olümposz; annál inkább, mert számos lakója naturalizált idegen. Az aránylag kevés őshonos közé tartozik Apollón, a Napisten. Atyja Zeus, az Ég ura, anyja Létó nimfa, ikertestvére Artemisz Holdistennő, ami természetes, mert ő maga meg a Nap, illetve nemcsak az, s éppen itt van némi tisztáznivaló. Emiatt nem közömbös a származása; atyai oldalon rendben van a dolog, Zeus a szellemi, a férfiúi princípiumot képviseli, s ezt hozza teljes fényre Apollón (manifesztáció), de Létó jelentése nem ilyen világos.⁶¹ Nevét filológiai alapon kétféleképp értelmezik: „előhozó”, azaz szülő, születést elősegítő, vagy pedig „rejtett”, „sötét” vagyis éjszaka. Az első magyarázat aligha egyeztethető össze mítoszával, amelynek lényege éppen abban áll, hogy rettentően nehezen tudja világra hozni magzatát, égi és földi hatalmak tiltakoznak ellene, igyekeznek

---

⁶¹ Robert Graves szerint Apollón pelazg eredetű.

megakadályozni. A másik értelmezés, úgy látszik filológiaiilag nem áll helyt, mégis hívebben fedi a rege jelentését: míg a fény meg nem születik, eo ipso sötétségnek kell lennie, mint ahogy a felkelő Nap is az éjszaka homályát üzi el. Létó tehát a teremtés előtti, abszolút Sötétség, mely magában hordja a megnyilvánulatlan, nem látható, teremtő Fényt, mint az anyaméh a magzatot, ahogyan a hindu, kínai, babiloni, egyiptomi, iráni és perui regék oly élénk színekkel ecsetelik, és tiszta jelképek sorával ábrázolják.⁶² Legfőbb forrásunk a mítoszt illetően, a homéroszi Apollón himnusz.

Messze földeket bejárt az istennő, sorra fölkereste az égei tengerpartjait és szigeteit, hogy helyet találjon, ahol megszülné a magzatát. De minden ország elutasította, félvén részint Zeusz nevének, Hérának féltékenységetől, részint a születendő gyermek roppant hatalmától. Végre Rheneiába jutott, s onnan kérést intézett Déloszhoz: ha a sziget beleegyezik, hogy a leendő isten első szentélyét rajta állítsák fel, bőséges jutalmat fog kapni érte. Délosz örvendezett, de mégis félt a nagyerejű istenségtől, mondván: Ha az isten világra jön, bizonyára megvetésével sújtja majd a kopár, „szántásra silány” szigetet, s lábával messze kítaszítja a tengerre. (Déloszt ugyanis a tengeren úszó szigetnek képzelték.) És tetszetősebb lakóhelyet keres, mint ez a polipoknak és fekete fókáknak való kietlen szikla. Ha azonban az istennő erős fogadalmat tesz, hogy Apollónnak sehol másutt nem áll majd temploma és jóshelye, akkor befogadja őt. Az istennő letette az esküt, Déloszra ment, és nekifogott a szülésnek. Kilenc napig vajúdott, mígnem az összes istennő, Artemisz, Rheia, Themisz, Amphitrité és a többi mind segítségére sietett, Héra kivételével, sőt a fő bábaistennőt Eilethüiát is sikerült megnyerni egy kilenc könyök hosszú, eletronnal szegett arany-nyakék ígéretével. Létó a szülő nők akkori szokása szerint letérdelt, átkarolta egy pálmafa (Nap-fa) törzsét, s végre megszülte a várva-várt fiút, az istennők ujjongása közben. Megfürdették az Inoposz vizében, mely mindig a Nílussal egyidőben árad (égi víz, ősvíz), aranypólyába burkolták, és Themisz ambróziával és nektárral etette. Ettől megerősödve, nyomban talpra ugrott, leszaggatta pólyáit, kütharát, íjat és nyilat kért (Nap-jelvényeket), és felsietett a Künthosz hegyére. A sziget pedig felragyogott, aranyfényű sugárzást árasztva. — A mítosz egyik változata szerint Püthón, az alvilág, a sötétség sárkánya, ott leskelődött a szülésnél, hogy a gyermeket nyomban elpusztítsa. Apollón azonban kibontakozott anyja karjaiból, és arany nyilaival megölte.⁶³ Ettől fogva misem csorbította fényét, neve Fénylő, Fénytől született, Aranyhajú lett, s mint sárkányölő, Püthiosz, Püthortonosz. Megalapította jóshelyét, mely évszázadokon át irányította Görögország történetét, ahol a püthiai játékokat tartották.⁶⁴ Délosz azért megkapta jutalmát, mint Kallimakhosz zengi költői szépségű himnuszában:

Akkor arannyá vált a te földed, Délosz, egészen,
és aranyosvízű lett egész napon át a kerek tó,
s mely születésed látta, aranylevelű az a pálma,
és a kanyargó Inoposznak arany vize áradt.
És te magad [Délosz] fölemelted arany földről a fiúcskát,
s míg kebledre emelted, ekképp szóltál vala akkor:
„Föld, te sokoltárú, sokvárosú, sokgabonájú,
dús szárazföldek s szigetek, kik körbe lakoztok:
itt vagyok én szántásra silány, ám Phoibosz Apollont
Déloszina rólam nevezik s nincs oly hely, amelyet
jobban kedvel egy isten, mint Phoibosz szeret engem...

⁶² Mint Pindarosz mondja; „Az arany pedig világító fény, mely a környező éjszaka [sötétség] révén, mintegy kitünteti magát nemesszívű bősége által.”

⁶³ Vö.: Indra-Vrtra, Marduk-Kingu, Hór-Szetekh, Sigurd-Lóki, Szt. György, Szt. Mihály stb.

⁶⁴ Nem tartotta meg anyja ígéretét, Delphoi-ban alapított jóshelyet

„s már nem tévelygek ezentúl”
Így szóltál, s édestejű emlőd szívta az isten.

S ahogyan szülőhazája merő arannyá változott, maga is aranyba öltözik tetőtől talpig:

Színarany öltönye Phoibosznak, Színarany ruhacsatja
lantja s lüktösi íjja s a nyíltartója aranyból
van, s aranyos sarút is visel ő, mert gazdag aranyban,
s kincsekben gazdag...

(Devecseri Gábor fordítása)

Most állítsuk magunk elé a szimbólum-sort: az arany a Nap jelképe, emez a teremtetlen Fényé, emez a teremtő Szellemé. Természetes, hogy a gyakorlat aztán szűkítést-bővítést egyaránt magával hozhat, az istenséget tulajdon megnyilvánulásaira bontja, s egyes funkcióiban rögzíti. Így Apollón, noha szemmel láthatóan egyesíti magában a jelképsor összes értelmét, imádhatóvá válik külön mint Napisten (és Évisten), mint Fényisten és mint Szellemisten; mindegyik minőségében külön jelzőket, külön „ne vet”, külön jelképtárat, külön kultuszokat kap. Az arany a legkülsőségesebb jelző, korrelátum, a romolhatatlanság epitheton ornans-sza: aranyhajú, aransörényű, aranyfényű, aransugarú, fésületlen, nem romló atya.⁶⁵

A Napot, istenség lévén, saját név illeti meg: Hélios, azaz világító, melegítő, égető; jelzői ugyanily értelműek: világló, fénylő, fényszülött, istenek lámpása, halandóknak világító, hajnali vagyis sötétségoszlató.⁶⁶ Jelképei: hétágú sugárkorona, napkorong, kézben tartott éggömb, ostor, quadriga, melyen napi és évi pályakörét, „fényútját” (lükabasz) futja, s a Zodiákus csillagöve (balteosz) vándorlása világkorszakokra osztja az időt. legrégebb kultikus ünnepei közé tartozik a thébai daphnophoria: Proklosz igen tanulságos leírást nyújt róla: „Egy olajfa botot borostyán gallyakkal és tarka virágokkal díszítenek, végére ércgolyót erősítenek fel, s erre kisebbeket akasztanak; a bot közepére kisebb golyókat függesztenek... és bíborszínű szalagokat kötöznek rá; a bot alsó végét pedig krikótonnal [a holdfázisokat ábrázoló gyűrűkkel] veszik körül. A legfelső golyó jelenti a Napot, melyet Apollónnal azonosítanak; az alul levő a Holdat, a hozzájuk fűzött kisebb golyók a csillagképeket és csillagokat, a szalagok pedig az egyévi futást [eniausziosz dromosz], minthogy éppen 365-t tesznek ki.” Apollón itt tehát Évisten, más kultuszokban a meleg évszak, tavasz-nyár-ősz isteneként ünnepelek: a hideg, sötét évszakban ugyanis visszavonul a Hüperboreuszokhoz, az Áldozathozókhoz, kik először tisztelték születése után (Délosz, Delphoi, Athén, Thesszália), — más értelmezés szerint a Hegyeken túli földre, Északra, ahol félévig tart a nappal és félévig az éjszaka, s ahol a néphit szerint született, vagyis mintegy kultikus szülőföldjére. Egyéb regeváltozatok úgy tudják, hogy Lükiaába, a Fényországba költözik, vagy Aithiopiába, Aithér országába, az Égbe. Kultuszaiba tartoznak tehát a tavaszi és a nyári epiphaniáinak, megjelenéseinek ünnepei, midőn a Sötétséget legyőzi: a püthoi játékok Delphoiban (és Déloszban is), az ortügiai, ahol nagy zajjal és fegyvertáncokkal üzik el a sötétséget stb.

Fény, Phoibosz, mint vélik, eleinte önálló istenség volt, nevének kettős jelentése: fény+tiszta, a mi szótárunk szerint, az elvont, teremtetlen világosság elemi fogalmát kívánta megjelölni, s ha utóbb egyesítették Apollón „fogalmával”, az a mi tételünket erősíti. S már pusztán a jelzői is rávallanak, hogy a görögök sem csak a sugárzó-melegítő égitestet értették rajta: tisztafényű, tisztánlátó, mindent látó, mindenre világító.⁶⁷ Az sem igen lehet vitás, hogy Phoiboszt, a Tiszta Fényt, mint szimbólumot, a Szellem eszméjével azonosították, különben hogyan írhatta

⁶⁵Khrüszkomész, khrüszoetheriosz, khrüszophaesz, khrüszoaüvész, akteionon patér aphtitosz.

⁶⁶Lükeiosz, lükiosz, lükégenész, phaeszimbrotosz, éoiosz stb.

⁶⁷Epopsziosz, pantoptész, panpharoón stb.

volna Photiosz: „Phoibosz, a tiszta, foltatlan, valóban jó és tökéletes”.⁶⁸ Ezek egyáltalán nem a fizikai fény jelzői, viszont rokonaikkal együtt állandóan feltűnnek Apollón neve mellett, azért osztályozzuk egy kicsit őket.

Nem magában álló tünemény a fény és a szellem azonosítása, a legtöbb mitológia megteszi ezt, s ma is beszélünk az értelem, a tudás fényéről, ragyogó elméről, sugárzó szellemről. Az absztrakt, „isteni” szellem legfőbb képessége, a mindentudás, jelen van mindenütt, senki és semmi sem rejtőzhetik el fénye elől, híven öröködik, hogy a magasabb „valóság” (szatja) törvénye csorbát ne szenvedjen a sötétség, a nihil támadásaitól, képletesen szólva szem- és fültanúja a létfolyam minden mozzanatának. Mint Homérosz írja: „Te, ki mindent látsz és hallasz... légy a tanunk.” (*Iliász* III. 277.) Mindenre ügyelőnek, felvigyázónak, hű őrzőnek nevezik tehát.⁶⁹ A mindentudás pedig a régi népeknél és így a görögöknél is elsősorban az előrelátásban, a jóstudományban nyilatkozott meg, ennél fogva Apollón par excellence orakulum-isten, delphoibeli jóshelye évszázadokon át irányította a görög történelmet. Természetes jelzői tehát, amiket egyetlen más istennel sem oszt meg: előrelátó, jós, próféta, az istenek szavának követője.⁷⁰ S mint a valóság, az igazság hű őre: makulátlan, tiszta isten, tökéletes, az igazságosság szeme.⁷¹ Épp ily természetes, hogy a kat'exokhén istensége a szellem legékesebben szóló megnyilatkozásának: a költészetnek, irodalomnak, művészetnek, tudománynak, röviden a Múzsák karának vezetője (Muszagetész). S minthogy régebben a költészetet ének formájában művelték zenekísérettel, azért a vers, a dal, és a dallam egy fogalommal olvadt össze: lürának nevezték, ahogyan a költői műfajt jelentő líra szóban mi sem érezzük már, hogy voltaképpen lantot jelent, s ahogyan az eposzokat még mindig énekekre osztjuk, holott nem énekeljük már. (De Tinódi és Balassa még maguk szerezték dallamaikat.) Ezt jelenti tehát midőn Apollónt lantpengetőnek, citerásnak nevezik.⁷²

A klasszikus kor (mitológiai szempontból inkább rokokónak nevezhetnők), a Szellem halhatatlanságának, örökifjúságának jelzéséül, afféle mennyei szépfíút formált Apollónból, olümposzi dandyt, ki pusztán szexepiljével hat; még archaikus szobrai is csak a tökéletes testalkatú ifjút állítják eléink, mindössze hét hosszú, aranyozott hajfonata szimbolizálja a napsugarakat. De milyen mások, mennyivel beszédesebbek régibb ábrázolásai az ó-attikai vázákön! Vegyük szemügyre a legrégebbit (lásd: - *Roscher: Apollon*, I. 1. 453.): minden egyes részletének jelentése van, együttesen Apollón- „eszme” jelentéstanát adják kezünkbe, s így arról tanúskodnak, hogy a „művészi” ábrázolás célja a görögöknél is eredetileg pusztán a vallási tartalom kifejezése volt. Korántsem csinoskodó figura, mert a gondolon van a hangsúly; szakállas (egy vonal jelzi a fültől az ajakgödörig), hét ágba font aranyhaja jelzi; hogy a napfény a hét világszférába sugárzik szét. Bokáig érő khitont visel, alsó szegélyén a csigavonalak a kozmikus pályakörökre utalnak, a felső szegélyén futó levéldiszek és kis körök azonosak a daphnophoria olajfabotjának borostyán-gallyaival és kis csillaggolyóival; a khitonra vetett rövid köpeny, a khlamüsz alsó csipkézete a hetes motívumot: napsugarakat vagy szférákat ismétli; mellette látható a kettős csigavonal, a kozmikus világhor-revolúciók jelképe a sumérok óta; a balkarról lecsüngő szegélyén hét csillag sorakozik: a hét bolygó és egyúttal a hét égi szféra; velük párhuzamosan a csigavonal, majd megint a kis csillaggolyók sora fut. A lant természetesen héthúrú, s mint a kínai és hindu regében, a világot rendező dallamot, a hét alaphangú skálát, a szférák zenéjét érzékelteti, s jelzi a költészet isteni eredetét. A lantnak bizonyosan aranyból kellett lennie; a jobboldalt látható jelek aligha szimbolikusak, a hangoló szerkezetet ábrázolhatják. A görögöknek mind ezt nem kellett

⁶⁸ Phoibosz, katharos, agnosz-é mantisz kai amiantosz.

⁶⁹ Ho pant' epopteüon, szkoposz, piztophüla.

⁷⁰ Proopiosz, mantisz, aleüromantesz, khreszmodosz khresztérios, theariosz

⁷¹ Agnosz theosz, katharos, amianthosz, omma dikaiosünész.

⁷² Lüroktüposz, kitharoidosz.

magyarázni, mint az ókori népek mind, jelképvilágban éltek ők is, és úgy olvasták az ilyesmit, mint mi az egyszeregy, avagy egy sportbeszámolót, avagy börzejelentés.⁷³

A görögöknél a törzsi tagoltság és a tudatos partikularizmus miatt nem alakult ki a földi Kozmosz, a hellén nagy birodalom élén az istenkirállyal. Eszmei csirája természetesen megvolt, a királyi állapotot náluk is mint mindenütt, az isteni erő birtoklása jelentette: a régi dór és akháj királyok archaikus címe: istentől született, istentől alkotott (diogenész, diotrophész). Nagy Sándor azonban meghódítván a keleti birodalmakat, nyomban hozzáfogott az istenkirályság megszervezéséhez: Egyiptomban elzarándokolt Amon szíwai szentélyébe, ahol az isten (szobra) eléje ment, magához ölelte, azaz fiává fogadta és saját kezűleg tette fejére az isteni kos-szarvakat. (A szobor igen ügyes gépezet volt, állítólag gőz mozgatta.) Babelben Sarapszu isten nyilvánította fiának templomi álom útján; s ekkor el is rendelte a nagy zikkurat újjáépítését, de terveit megghiúsította a korai halál. Kísérletét a görög fáraó, Ptolemaiosz Szótér újította meg dinasztikus érdekekből: Sarapszut és Uszirhapit egyesítve, tudósaival összetákolta az új birodalmi istent, Szerapiszt, de ez igen késői, degenerált istenség már, nem tudott gyökeret verni, s maradt, mi volt: vallásközi spekulációk tárgya, „deunculus”, á la homunculus, ha szabad így mondani

*

Rómában a királyok és a köztársaság idején a Nap kultusza jelentéktelen helyet foglalt el a hivatalos kultuszban, a Holddal közös tiszteletben részesült, s ezt is Servius Tullius hozta be, azaz görög eredetű volt. Főként a cirkuszi játékokban nyert kifejezést, égi pályáik kerengését a kétfogatú kocsi, a biga versenyfutásai jelképezték (mint a quadrigáé, a világegyetem forgását), s szobruk fennállt a porond közép falán, a spinán. Róma és Alba (Latium) első szentkirályai mindenesetre Iuppiter Maximus Capitolinusnak, az állami panteon fejének földi képviselői voltak, de a képviselő nem járt isteni ranggal, s magát az istent is, a királyság többi kellékével együtt az etruszkoktól vették át (Tina vagy Tinia).

Viszont meglepően tiszta formában adtak kifejezést a legfőbb, elvont, merőben szellemi istenség eszméjének, ki lényegénél fogva a Mindenség ura, egyisten, monotheosz. Neve ehhez képest „az isten”, Diovis, Dius, lakása Dium, a Világmindenség, temploma, oltára, szobra nincsen, csak celebránsa, az „Univerzum papja”, a Flamen Dialis, azaz Dius tűzének szolgája. Kultuszát Numa király vezette be, s lényegében abból állt, hogy a Flamen Dialis-nak szobájában ápolnia kellett az örök tüzet, és asztalára mindennap új szentelt kenyeret helyeznie: a tűz jelképezte a Mindenség szellemi részét, a kenyér az anyagot, s folytonos ápolásuk, megújításuk az egyetemes lét szakadatlan fenntartását biztosította rituálisan.

De ez a valóban eszményi kultusz, nem elégíthette ki a közösségek és az államegyház gyakorlati igényeit, s az istenkirályság intézményei lassan, de biztosan nyomultak keletről Róma felé. A görögök, már a köztársaság idejében az isteni tisztelet jeleiben részesítették a római hadvezéreket és prokonzulokat, Julius Caesar pedig, felismervén az idők szavát és keleti tapasztalatokban gazdagon, hideg céltudatossággal látott az istencsászárság megszervezéséhez, pontosabban szólva a maga istenné avatásához. Politikai sakkhúzásait ismerjük, kultikus intézkedéseit már kevésbé, ezért hadd említsük meg a legfőbbeket: szobrát Róma és a birodalom templomaiban az istenek szobrai közé állíttatta; egyik szobrának felirata félistennek nevezte, a quirinusi templomban álló szobra pedig ezt az ajánlást viselte: „A legyőzhetetlen istennek”. A Luperci Iulii papi kollégiuma ünnepi játékokat (ludi quinquennales) rendelt tiszteletére, ezenkívül személyes kultuszára templom építését határozták el, mint Iuppiter Iulius-nak, szolgálatára papot állítottak és a Quintilis hónapot Iulius-nak keresztelték át. Ezek az intézkedések természetesen mind tőle eredtek, mint ahogy

---

⁷³ A mítoszok és jelképek értelme az alexandriai korban javarészt már náluk is elmosódott

nemzetségének, a gens Iulia-nak eredetét is Venus istennőre vitte vissza. Halála után a Fórumon, halotti máglyájának helyén, templomot emeltek, a halála napján feltűnt üstökös megistenülése jelének nyilvánították, s a szenátus és a nép határozatával felvették a római község istenei közé. Az utódlása körül vívott harcok idején, az ő példájára Sextus Pompeius Neptunus isten fiaként, Antonius pedig Dionüszoszként tiszteltette magát.

A harcokból Octavianus került ki győztesen, s megvalósította Caesar programját, csupán Rómában tiltotta be személyének isteni tiszteletét, de fölvette az Augustus, Szentséges, azaz istenhez hasonló nevet, s nem akadályozta meg, hogy alkalomadtán az istenekkel egy sorban dicsőítsék. A tartományokban, persze, simán végbement az istenkirályság bevezetése, s kialakult a megistenítés rituáléja is: a censecratio és apotheosis, a császár neve Deus (Isten), jelképe a sugárkorona lett. Utódai közül csak az nem lett istenné, aki nem akart.

De mindez valójában történelmi szükségszerűség volt már, a korhelyzet Rómát tette az ókori világbirodalmak utódjává (ideértve Nagy Sándorét is), s az újnak kialakítása csak a Kelet által nyújtott eszmék és formák alapján volt lehetséges. A világimpérium és az istencsászárság ugyanegy dolog, azaz a világegyház az istenség földi szervezete. Ennélfogva a római panteonban is tüstént megjelent a Győzhetetlen Nap, a Sol invictus alakja, mint az állami kultusz részese. (Az első emlékek 158-ból és 184-ből származnak.) Jellemző azonban, hogy az eszelős Heliogabalus császár trónra lépésekor, 218-ban, a szíriai Emesá-ból egy kúp alakú fekete követ hozatott Rómába, az ottani Napisten, Elagabal bálványát, kinek már tizennégy éves korában főpapja volt, s nevét is fölvette; ezt görögösítették Heliogabalus-ra (Héliosz-Nap). Megtette a római állam főistenévé, s olyan keleties, orgiasztikus rítusokat vezetett be, hogy ugyanazok a katonák ölték meg, akik Szíriában császárrá kiáltották. De ismételjük, jellemző, hogy Keletről, a régi istenkirályságok hazájából kellett importálnia Napistent Rómába. Így érthető, hogy a második importőr, Aurelianus császár, szintén Szíriából hozatott egy újabb Sol invictus-t, mégpedig Palmürából, miután királynőjét, Zenobiát legyőzte. A palmürai isten Malakbel volt, teljes latin nevén Deus Sol invictus Malachibelus, de Sol sanctissimus, Legszenetebb Napisten néven már előbb ismerték Rómában. Valószínű, hogy Aurelianus, minden helyi jelleget mellőzve, egy legfőbb állami-császári istent akart kreálni, s a Keleten akkoriban egyetemessé vált Baal (latinosan Belus) kultuszát vette mintául. Hozzájárult ehhez, hogy a monoteista irányzat mind Keleten, mind Nyugaton egyre erősebben érvényesült már. A római Győzhetetlen Napisten feladatát, szerepét címei jelzik: Nap, a fenntartó, Nap, a római birodalom ura.⁷⁴

Az iráni eredetű Mithra kultusz — Sol invictus Mithra — igen népszerű lett, de nem vált hivatalos állami vallássá. A császárság isteni-kozmikus jellegét egyébként már Augustus kidomborította: jelvényéül az ősi eurázsiai világgömböt vette, rátéve a Győzelem szobrát, mely szintén Napszimbólum. A kereszténység természetesen elnyomta a csillagvallásokat, de a világgömb, a Victoria-szobor helyén kereszttel, megmaradt az európai uralkodók, jelvényének elhomályosult értelemmel, mint országalma. Az univerzális császárság, azaz napkirályság eszméjét Keleten Nagy Konstantin és utóda Nyugaton a Karolingok és a Hohenstaufok igyekeztek megvalósítani.⁷⁵

*

⁷⁴ Sol conservator, Sol dominus romani imperii.

⁷⁵ De tévedés azt hinni, hogy az utolsó Napkirály XIV. Lajos - a Roi Soleil - volt. A magyar IV. Károly (1916-1918) volt az. A magyar királyság, mint minden türk fejedelemség, teljesen aranykori intézmény; jelvényei: korona, világgömb, kard napszimbólumok; rítusa: világdomb (világhegy), kardvágás stb. az istenkirállyá avatás szertartásai. (Lásd: Várkonyi Nándor: Elvesztett Paradicsom) Joggal mondják külföldi kutatók is, hogy a magyar „ősrégi” nép, valóban mélyen a prehistóriába nyúló hagyományokat tartott fenn, és tart fenn máig is.

Az aranykor mint mondtuk, világszemléletet és értékrendet jelent, s ezt regékben és jelképek által fejezi ki. Mindkét téren roppant bőséggű anyaggal szolgál, ezért csak a legjellegzetesebb mozzanatokot válogattuk össze, melyek nézetünk szerint alkalmasak rá, hogy élénk állítsák az aranykor eszme- és formavilágát. Az elmondottak ezenkívül némiképp megvilágítják a szimbólumalkotás alapelveit, belső élet-, és lélektani szabályait, s irányt adhatnak az olvasó figyelmének a továbbiakban. Mert nem kisebb terjedelmű és nem kevésbé kidolgozott a többi kor, a többi „érc” szemlélete és szimbólumrendszere sem. Ám mielőtt szemügyre vennők ezeket, feltolakszik a kérdés: Mindaz a rege, szertartás, kultusz, jelkép, amit felsoroltunk javarészt olyan időkből származik, mikor már feljegyezték, kőbe vésték, szoborba faragták, falakba építették, hagyományokká formálták őket, azaz korántsem az időbe helyezhető aranykorból, hanem a vaskor kellős-közepéből, melyben Hésziodosz élni sem kívánt. Csupán hagyományok szólnak magáról az elmúlt boldog korszakról, a többiek mind a későbbi korok egyidejű alkotásai. Igaz – gondolhatnók –, hogy az ősi isteneket tisztelet övezi még, az áldozati és felavató rítusokat szorgosan megtartják, a mítoszokat őrzik, kidolgozzák, a királyok viselik a Nap jelvényeit, de a környező élet, a történelem már merő ellentéte az arany-eszmének és törvényrendjének, az ezüst, a réz, a vas kultuszai keverednek közük, ezek eszméi veszik át a vezető szólamot, az arany ragyogása nem teremtő fény többé, hanem reflex, halott anakronizmus, és még a hősök is elköltöztek Elüszió mezejére. — Nos, nem így van. Anakronizmusnak ugyan anakronizmus mindez, de nem halott, hanem eleven, sőt eszmefenntartó, éppen az adja érték mérő erejét. Az emberiség múltja sohasem hal meg teljesen, minden kor magában hordja összes elődjének valaminő hagyatékát, ha másként nem, az ellenkezés, a követelés formájában a múltat megtagadó jelennel szemben, vagy sóvárgásként „a régi jó idők” jelige közhelyével, avagy öntudatlanul, mint az alacsonyabbrendűség érzetét, vagy pedig mint ma, egy képzelte haladás, bárgyúan önmagasztáló illúziójában ringatózva. Holott még az olyan anyagba-züllött korban is, mint a miénk, midőn az emberállat diadalmaskodik, fenntartó és elnyomható erőkként hatnak a múlt értékei, múzeumokba gyűjtjük, könyvtárakká dagasztjuk, a Renaissance-ok, Közép- és Ókorok maradványait, s a kincskereső lázával túrjuk fel a prehisztória szemétdombjait is. Mi több, nemcsak konzerválni igyekszünk minden meglelt porcikájukat, hanem felélesztjük is, igyekszünk eleven tartalommal megtölteni, utánozzuk stílusait, azaz létformáikat, tanulunk tőlük. A múlt él, de nem uralkodik! Nincsenek halott korszakok, s az a kor válnék nyomban halottá, mely gyökeresen ki tudná vetni őket magából.

Azonfelül: egyik kort sem választja el a másiktól kitapintható határ, áthatlan „cloison étanche”,⁷⁶ mint a vízmedencéket a zsilib. A felülkerekedő új eszme- és életrend nem egyszerre ugrik ki a semmiből teljes felszereléssel, s ha uralomra jut, sohasem válik egyeduralmódóvá, az elhanyagolt nem tudja teljesen kiküszöbölni magából, s már jó korán utat kell engednie az utána jövő benyomulásának. Így élt tovább az Aranykor, mint szentesített hagyomány, örökség – de át nem élt hagyomány –, s ezekből a maradványokból rekonstruálhatjuk annyira, amennyire, az eredetét.

Mai történelmi terminológiánk szerint az aranykor azonosítható az ősmónoteizmus-őspatriarkatus idejével, helyesebben a művelődés eme szakaszával, miután egyetemesen időzíteni nem lehet: ma is vannak ily „primitív” boldog létformában, aranykorban élő népek. A kultúrhistoria szemszögéből azonosíthatjuk a csillagvallások keletkezésével, jelesen a Nap-kultusz kialakulásával; a mítosz kutatás nyelvén szólva a természetközösség állapota volt a kozmikus élmény felébredésének ideje; vallástani fogalmazással a bűnbeesés előtti idő, a Paradicsom;⁷⁷ végül a mélyebb létszemléletet tekintve, a lélek és a test, a szellem és az anyag

⁷⁶ Franciául: cloison étanche = szigetelő fal, válaszfal

⁷⁷ A mai régészek szerint az aranykor, Paradicsom a gyűjtögető, vadászó kor volt, amikor az ember nem „termelt”, a természet adományaiból élt.

harmóniájának korszaka. Mindez lényegében ugyanazt mondja, s e lényeg az összes hagyomány fedi. Ez a képlet.

Éppen ezért fenntartással kell élnünk: az élet nem képletszerű, nincsenek „tisztá” korok, nincsenek egynemű állapotok, szimplex életformák.⁷⁸ Bizonyosra vehetjük, hogy már egy-egy „első” aranykor magával hozta korrelátumait, a patriarkális férfi-elv mellett szerepet juttatott a nő elvnek, a tisztán szellemi ősmoetheosz teremtettségből alsóbbrendű isteni lényeket, a Napon kívül kultuszban részesültek más égistek is stb. Csak egy példát! Az Indiába betörő áriják föltöbb férfias-harcias nomád pásztornépek voltak, tűz- és Naptisztelők, panteonjuk főistenei mind férfiak. De nem „tisztán” azok, sőt magába az istenség-eszmébe eleve belevonták a férfi-női kettősség elvét, minden férfi istennek megvolt a saktija, azaz női kiegészítése. Az isten hordozza a szellemet, az erőt, az istennő adja a formát, melybe az erő beleömlik, s amely által kifejezésre jut. „A női princípium átjárta a Mindenséget, mint a Teremtőnek soha ki nem alvóereje a világban.” – mondja a *Rig-Véda*, mely még nem ismeri a nő alávetettségét, sem a kasztokat. Az Om, a misztikus ige, a szellem hangalakot öltött kifejezése: női istenség (Vács), a Teremtő felesége; végigszállt a Mindenségen, s rezgése által jöttek létre a dolgok, „egységbe kötözte őket, s véle fejezte be művét a Teremtő”. Indrani istennő így kiált fel: „Én vagyok a Győzelmes, hadd ismerje meg férjem az én erőmet, ó ti istenek! Én hoztam az áldozatot, amelyből a nagy és dicső Indrába áramlik az erő.” Áditi istennő az egész természet összefoglalója, „közös anyja az isteneknek és az embereknek.”⁷⁹ –

Lehet, hogy egy-egy ilyen mozzanat, egy matriarkális „ezüstkor” hozadéka már a Rig-védában is, de ez nem gyengíti az eredendő szemlélet érvényét; bizonyosság rá, hogy a földi nő helyzete az égi nő, az istennő helyzetének mása volt a kasztok kialakulásáig, amidőn a brahmanista papi kaszt vette át a vezető szerepet, s formálta meg a vallás földi rendjét. A lány szabad férjválasztási joga, a szvajamvara, általános volt, a gyermekházasság és az özvegyélet ismeretlen. Házasságkötéskor a pap átadta a menyasszonynak a családi szent tüzet, melynek ápolása az ő feladata volt, aztán egymásba tette a jegyesek kezét, a férfi pedig ezeket mondta: „Megfogom a kezedet, mint boldogságunk zálogát. Téged kívánlak asszonyomnak, bár érd meg velem együtt öregségedet. Téged ajándékoztak nekem az istenek, közösen uralkodjunk a házon.” Egy másik esküvői szöveg parancsszerűen fejezi ki a férfiak és a nők egyenlőségét a családon belül: „Uralkodj apósoddal – szól az új asszonyhoz –, uralkodj anyósoddal, uralkodj férjed nőtestvéreivel, uralkodj fítestvéreivel együtt.”

A férfi vezető szerepe kétségtelen, de nem egyeduralkodó; a nő kisemmizése később, *Manu törvénykönyvében* tűnik fel először, ennek első formája, a *Dharma Szutra* azonban elveszett, s csak későbbi kidolgozása maradt ránk.

De még ebben is akadnak jócskán egy régebbi matriarchális jogrendszer intézkedéseiből, így például a levirátus, a család-házasság esetére korlátozva: „A bátya a feleségét az öcs anyósának kell tekinteni, az öccsét a bátya menyének.” (9, 57) „Ha nincsen gyermek, a kívánt ivadékot meglehet szerezni, a feleség kellőképpen engedélyezett egyesítése [copulatio] által a [férj] fítestvéreivel, vagy más rokonnal.” (9, 59) Ugyaníly módon az özvegyek is szerezhetnek törvényes utódot: „A rokon, kit e cselekedettel [nemzéssel] megbíztak, folyékony vajjal megöntve, némán, éjszaka közeledjék az özvegyhez vagy a gyermektelen asszonyhoz, és nemzzen egy fiút, de sohasem még egyet.” (9, 60) De: „Akik alaposan ismerik e kérdést, arra hivatkozva, hogy az intézkedés nem érheti célját tökéletesen egyetlen gyermek születésével, úgy vélik, hogy az asszonyok ily módon egy második törvényes fiút is szülhetnek.” (9, 61) „Mihelyt ez a megbízatás elérte célját, akkor a törvény értelmében a két személy, a (férj) fítestvére és a sógornő viselkedjenek úgy egymással, mint az atya és a meny.” (9, 62) –

⁷⁸ Nemcsak a fenti értelemben, az egymásra következő korokra nézve áll ez, hanem eleve akármely „első” korszakra, amibe valamely nép története elején belépett.

⁷⁹ A régi bölcsék ezt mondták: „A férfi csak akkor tökéletes, ha három személyiséget egyesít magában: a sajátját, az asszonyát, és a fiát.”

Máskor az apasági származás elveszti jogait a nőággal szemben, emez válik törvényessé, nemcsak a szabad emberek között, hanem a rabszolgáknál és a háziállatoknál is: „Amely hím tehenekkel, számárkancákkal, nőténytevékkel, rabszolga-lányokkal, bivalytehenekkel, kecskékkal és juhokkal nemzett, annak tulajdonosa semmi joggal sem bír az ivadékra; ugyanez áll más férfiak feleségére.” (9, 48) „Ha egy bika száz borjat nemz tehenekkel, a borjak a tehenek tulajdonosáé lesznek, és a bika hasztalanul szórta magvát.” (9, 50) Az emberek közt hasonlóképp áll a dolog: „Azért akiknek nincs házassasszony-tulajdonuk [feleségük], és más tulajdonába vetik magvukat, a férj hasznára dolgoznak, és a vető ez esetben semmi hasznot sem húz veteményéből [magvából].” (9, 51) – A növényeknél az (anya) föld birtoka helyettesíti az anyaméhet: „Kiknek nincs szántóföldjük, de van vetőmagvuk, és más földjére szórják, nem kapnak semmi hasznot abból, amit a mag kisarjaszt.” (9, 49) Mert: „A föld fontosabb, mint a mag” (9, 52) – A *Törvénykönyv*, nyomban a fenti paragrafusok után, elítéli a leviratást és a poliandriát, mert ez állati módja a szaporodásnak: „Valóban ez a mód csak állatokhoz illő, és a tanult brahmanok fennen kárhoztatták; azonban úgy mondják, hogy valaha dívott az emberek között, Véna uralma alatt... Amaz idő óta a derék emberek megrójják az olyan férfit, aki eltévelyedésből, egy özvegyet vagy meddő asszonyt arra ösztönöz, hogy fogadja el idegen férfi ölelését, gyermekeket akarván.” (9, 66, 68) – Nyilvánvaló, hogy a patriarchális brahmanizmus minden papi szigorával sem tudta teljesen kiszorítani a matriarchátus összes intézményeit a gyakorlatból.

Anyaistennők

Hasonlóképpen áll a dolog az ezüst és a réz korszakával⁸⁰ nem teljesen önállóak, de döntő jelentőségű közös vonás kapcsolja össze őket: mindkettőben a nő-elv, a matriarchatus dominál, s ezért szimbolikájuk is csak részben különíthető el. Az ezüst a Hold érce, a réz, a Vénuszé; a női bolygó uralkodik az éjszakai égboltozaton, ők gerjesztenek szerelemre, fogadásra, táplálják nedvükkel a Földanyát. A Nappal uralmát az éjszakáé váltja fel, a teremtetést a szülés, a fogantató tüzet a csíráztató víz, a tevékeny szellemet a tétlen anyag. A panteonok csúcsára felvonulnak a női istenségek, a zsírosfarú barlangi Vénuszoktól a karcsú, habszülte Aphroditéig; oltáraik előtt papnők végzik a szertartásokat, a férfi csak ministrál, lehetőleg női köntösben vagy kasztrálva. A halottakat nem máglyán égetik el, hogy lelkük a test salakjától az anyagtól megtisztulva Égbe szálljon, hanem sír mélyére temetik, hogy egyesüljenek az anyafölddel, melyből vették. De kezdjük az elején.

Először vessünk búcsúpillantást a hanyatló Nap felé; megmarad ugyan az Égen és a panteonban, de megszűnik a halhatatlanság, a változatlanóság szimbóluma lenni, ünnepei áttolódnak, a téli-nyári *napfordulók* tavaszi-őszi napéjegyenlőségek idejére, karácsonyokra, szentivánéjszakákra; születik, növekszik, delel, lehanyatlik, meghal, újra éled; nem az örökkévalóságot jeleníti meg többé, hanem évistenné válik, tavasz, nyár, ősz, tél váltakozását, az élet mulandóságát hirdeti.⁸¹ De még ünnepeinek is gyakori járuléka a rituális szerelmi szabadosság, a jelképes felszabadulás a Nap uralma alól. Jellemző, hogy Dumuzi-Tammúz-Attisz-Adónisz kultuszok már egészen a Nagy Anya, Ninlil-Istár-Astoreth-Kübelé tiszteletének vannak alárendelve, s a tavaszi napéjegyenlőség ünnepén a féltékeny anyakedves örületet bocsájt fia-kedvesére, úgyhogy az megférfiatlanítja magát. Julianus császár pedig e mítoszt magyarázva kifejti, hogy a tavaszi aequinoctiumkor a Nap mintegy elfut pályájáról, hűtlenné válik saját törvényéhez, és elvész a végtelenben. Azaz megoldódnak a Nap törvények kötelékei, szabaddá válik a zabolátlan szeretkezés.

A nappalt tehát felváltja az éjszaka, a szerelem és a születés ideje, a sötét Égboltra ezüsthénnel felvonul a Hold, a legváltozékonyabb csillag. A változatlanóság átszáll a Földanyára, tétlenül, mozdulatlanul áll az örökkévalóság közepén, befogadja ugyan a Nap fogantató magvát, de az éltető csíráztató nedvet a Holdtól kapja, emez uralkodik az életen, a növekedésen telése-fogyása szerint, s adja a halált. A Föld, az anyatest nem ismer teremtetést, csak szülést, mert az élet eleve való.⁸² A szoláris princípium a Fiúra tevődik át, akit szülő-ölében tart, s aki ekként elvileg halandó.

Kezdetben vala a Nő, — így fogalmazhatjuk meg az ezüst-és rézkorok, a matriarchális műveltségek világtanának alaptételét. Nem az Ige, a Szellem, ki a semmiből teremtette a világot a benne lakozó világosság, a fény, a lélek által, — nem, az anya-test az eredettől fogva

⁸⁰ Az ezüst és a rézkor jelképtára röviden:

Ezüst: Hold, Föld, víz, folyó, tenger, apály, dagály, nedvesség; éjszaka, homály, szürkesség, haloványság; tojás, kagyló, tehén, rák, nyúl, fülemüle, papagáj; szántóföld, gabona, gyümölcs; mélység, barlang, gödör, edény, ház, fal, baloldal; királyné, anya, hitves, özvegy, fiúgyermek; termékenység, fogamzás, szülés, halál, futár, követ, vándor; nőiesség, szeretet, változatosság, állhatatlanság, szorgalom, passzivitás. — Alvilág, természet-mitológiák, tojás-mítoszok, termékenység-ritusok, emberáldozat, királyölés, mágia (Démétrizmus).

Réz: Vénusz-bolygó, föld és víz keveréke: iszap, mocsár, sás, nád, káka; lótusz, mák, liliom, rózsza; kígyó, gyík, liba, kacsza, hattyú, gólya, galamb, tehén, kecskebák; éjszaka, zöld, barna, vidám színek; anya, leány, nőrokon, szerető, ágyas; táncos, zenész, költő, festő, művész; ékszer, dísz, ajándékok; érzelmesség, szenvedély, érzékiség, gyönyör, kicsapongás. — Szerelem-mítoszok, szexuális kultuszok, vallásos prostitúció, hetérizmus, bakkhanáliák. (Aphrodítizmus).

⁸¹ Mindezeknek égi mintaképe, előjárója a kozmikus elv értelmében: „Ami lent van, ugyanaz, mint ami fent van.”

⁸² Lásd: a goethei „ewig Weibliches” — az „örök női, örök asszonyi” jelenvalóság megfogalmazása.

levő, nem teremtette senki, van; a lét elején az anya-princípium áll. Kozmogóniája igen egyszerű: kezdetben van a Világtojtás, vagy pedig a Világanya; a Világméhe, az „Anyamélység” szüli, belefoglalván az egész Mindenség „ígéretét és potenciáját”. „Az anyag tojtásá sűrűsödik – hirdeti Orpheusz, a misztériumok atyja –, a formátlan ősananyag, a Káosz tojtásalakot ölt, ez az anyagmatéria, amelynek sötét öléből minden létező kiszakad, a teremtés himnusza; a világfolyamat ettől fogva szülés és születés. Ha a Világtojtást a Legfőbb (Szellemi) Lény „sugara” termékenyíti meg, mint a hindu mítoszban, az vagy ősi aranykori maradvány, vagy patriarchális rítus az anya-anyagelvű szemléleten. Az elsődleges, aranykori férfi-elvű kozmogóniák nem ismernek ősnemző, szüzi Világanyát, szüzi Világtojtást.

Az élet kezdete nem fogamzás, hanem a szülés és születés. Ezért hozza az év születésekor, a tavaszünnepen, az élet piros színére festett tojtást a szaporaság állata, a nyúl, a távoli kókorok ideje óta. Ezért visznek nagy piros kőtojtást az aratőünnepek, a cereáliák körmenetének idején. A tojtás ezüsből, a hold-érből formálva Ott függ az anyaistennők templomainak oltára fölött Kínától Peruig.⁸³ Ott áll a világegyetemet jelképező cirkusz középfalán piros porfirból kifaragva, körülötte folynak a Kozmosz kerengését utánzó-őrző, szertartásos kocsiversenyek. Egyik jelképe a labda, s kultuszából ered minden versenyszerű labdajáték ma is; a méta, a football, cricket. Az aztékok szent labdajátéka a Hold revolúcióinak zavartalan pergését segítette elő: a kövezett pályát falak vették körül, két végén fülke állt, középen kétoldalt kőből faragott körívek; a labdát csak vállal volt szabad érinteni, s az egyik fülkéből a köríven keresztül a túlsó fülkébe kellett hajtani, vagyis az Újhold, Holdtölte, és Holdfogyta fázisain át. A kaliforniai indiánok labdajátékának is a növekvő Hold serkentése volt a célja, mert ettől függ a jó idő, a jó aratás, nem a Naptól. A mexikói tarahumare indiánok közt máig él e „szokás”, hegyek, szakadékok közé zárkózva az őskorban élnek, magukat ralámarinak, azaz versenyfutóknak nevezik. Az ünnepi futásban a törzs minden fiatalja részt vesz, a férfiak kétökölnyi falabdát rugdalnak maguk előtt, a nők pálcára fűzött karikákat hajigálnak (phallikus rítus). Szabály: mindenkinek célhoz kell érnie, a jutalom közös; a kijelölt pálya nem mindig ugyanaz, elvben az egész „országot” körül kell futniok; egy megfigyelt alkalommal a megtett távolság 340 km volt 24 óra alatt. Rudolf Zabel 1928-ban tanulmányozta őket, kérésére bemutató előadást tartottak, s 18 km-t futottak meg egy órán belül a fáradtság különösebb jele nélkül. „Ezt a rituális cselekményt játéknak vagy sportnak fogni fel – írta – olyan laposság lenne, aminek semmi köze a dologhoz”... „Mindarról, amit nekünk a sport jelent, a tarahumaréknak fogalmuk sincsen, s nem is érdekli őket.” – Hasonlóan rituális eredetű a svábok húsvéti tojtásfutása és az olaszok tojtástánca. Ennyi legyen elég a tojtás-hagyomány késői töredékeiből.

A világtojtás héjáriak azonban fel kell törnie, hogy megszülethessék a dolgok sokasága, amit az Univerzum „ígérete és potenciája”, a négy elem, a tűz, a víz, a levegő, a föld létrehozhat. A hasadás „kezdetben” időtlenül történik, s így a mítosz gyakran egymás mellé teszi a lét alkatrészeit, alapvető tényezőit. A Kalevalában, a legtökéletesebb, romlatlan ősrégében a Világtündér, Káve Ősananya nem tudja megszülni a paradicsomi embert, mert még nincs meg a „világ”; harminc évig ül a tenger, a Káosz vizében, míg végre egy kacs(!) repül a térdére, és hét tüzes tojtást rak rá; hat aranyból és egy vashból valót. Káve megrázkódik, s a tojtások összetörve a vízbe hullanak.

Ám iszapban helyük nincsen,
Nem vesznek a csorbák vízben;
Mutatnak a morzsák szépet,
A cserepek csinos képet:
Tört tojtásnak alsó fele

⁸³ Rómában és a mohamedán moszkákban már aranyból vannak — patriarchális „félreértés” folytán

Válik alsó földfenekké,
Tört tojásnak felső fele
A felettük való éggé,
Sárgájának felső fele'
Fényes nappá fenn az égen,
Fehérjének felső fele
A halovány holddá lészen;
Tojáson mi tarka rész volt,
Égen csillag lesz belőle,
Tojáson mi festés volt,
Lesz belőle és felhője.
(Vikár Béla fordítása)

*

Kínában, az elhanyagolt ősregék hazájában, a tojás-mítoszt csak a tao-sze felekezet tana tartotta fenn. Sokatmondó és érdekes mozzanatokat tartalmaz, s bölcs szintézissé illeszti össze, de velejében anyaelvű. A Káosz tojásalakú volt, benne foglalt helyet, helyesebben fejlődött ki az „első” ember, Pan-ku, a makrokozmosz Világember, Adam Kadmon mása⁸⁴, mégpedig úgy, hogy a tojás részeire különült „potenciál” szerint; ez 18 000 évig tartott, az Égbolt naponta 10 lábbal emelkedett, a Föld hasonlóképp sűrűsödött, és ugyanebben az arányban nőtt Pan-ku, hogy „az Ég lelkévé és a Föld szentjévé” legyen, azaz megvalósítsa a szellemi és anyagi Kozmosz ideáját. „Halála” vagyis megvalósítás után, szelleme az Égben lakott, testéből az anyagi világ alakult ki: szemei Nappá és Holddá, feje hegyekké, erei folyókká, hajszálai fákká lettek. Fu-hi, az isteni eredetű, de már földi „első” ember, úgy keletkezett, hogy anyja, Niu-va, az „óriás” Pan-ku nyomaiba lépett, azaz követte a Kozmosz törvényeit, s így megterhesült (szúzi ősnemzés).

Szegről-végre rokon ezzel a japáni elbeszélés, de jobban hangsúlyozza, az eredendő, potenciális kétneműséget, s a makrokozmosz Világembert, Kámit szellemnek teszi meg, s az Ég és a Föld kialakulása után hozza színre. Kezdetben – így szól –, nem volt még elválasztva egymástól az Ég a Föld, a férfiúság és a nőiség. A tojásalakú Káoszban tengerként hullámozgott a vizek, de magukba foglalták minden leendő dolog magvát. A tiszta és fényes elemek fölemelkedtek, s alkották az Eget, a súlyosak és homályosak a sűrű Földdél (szilárd anyaggá) csapódtak össze. Közöttük támadt a tér, a hét szféra. A szárazföld hal módjára úszott a tenger színén, ám egyszerre Virág nőtt fel belőle az Ég és Föld közé, majd istenné változott, és a hét szféra (vagy hét ég vagy hét bolygó? – e három ugyanaz) szellemévé lett. Neve Kámi; legelső szférája közeledett a Földhöz s így, mint makrokozmosz ősember, nemzette a tengert, a folyókat, aztán két lányt, a Napot és a Holdat, végül egy fiút, aki fellázadt nővérei ellen.

*

A hindu mítosz a megfejtelt patriarchális változatot mutatja, de szembeszökő, hogy a javítást csak egy ellentmondás árán tudja megejteni: a Legfőbb Szellem vagy Értelem önmagából hozza létre a kezdeti anya-anyagot („vizeket”), s ebből a Világtojáshoz, ám ő maga ezután és belőle születik meg. *Manu könyve* írja: „Ő a legfőbb Szellem, elhatározván, hogy saját szubsztanciájából⁸⁵ hozza elő a különféle lényeket, először a vizeket alkotta, s belőlük

⁸⁴ Agnosztikus Meganthroposz

⁸⁵ Sz’arirát szvat: testéből; a szanszkrit magyarázó, Kulluko ezt a szót így értelmezi: avjákrítarupát = még meg nem nyilvánult lényéből. (vö.: Loiselau-Deslongchamps fordításával. Lásd: uo. jegyzet I. 7-8.)

helyezte termékeny magvát. A csira aranyként ragyogó tojássá vált [Hiranja Gharba], oly tündöklővé, mint az ezersugarú égitest, s ebben született ő maga, a Legfőbb Lény, Brahmának a mindenek ősének alakjában.” – A *Visnu Purána* szerint a meg nem nyilvánult Értelem, Vagyis Mahat „magában foglalva a nagy elemeket, tojást formált... és a Mindenség Ura tartózkodott benne, a maga Brahma jellegében: (manifesztációjában). Ebben a tojásban voltak ó Brahmana, a szárazföldek és a tengerek, és a hegyek, a bolygók és az égitestek csapatai, az istenek, a szellemek és az emberiség.” Brahma alakján („jellegén”) a Legfőbb lény egyik megnyilvánulását kell értenünk; mert három volt: Hiranja Gharba, Hári és Sankara, azaz Brahma, Visnu és Siva. Tovább ezt olvassuk: „A világméhe mérhetetlen volt, mint Meru... a leendő hatalmas óceánok szunnyadva heverték a vizekben, melyek megtöltötték üregét, [hasonlóképp] a szárazföldek, a tengerek és a hegyek, a csillagok, a bolygók, az istenek, a démonok, és az emberiség.

A Sugárzó Tojás, Hiranja Gharba, a Legfőbb Lény egyik manifesztációja, mégpedig Brahma, mert őt foglalja magába. A *Rig-Véda* Arany Méhnek nevezi, amelyben „a minden létezőnek Ura, az istenek és az emberek éltető princípiuma keletkezett”. Brahma mint minden dolognak a létrehozója, az összes élőlény őse: Pradzsápati, ennél fogva egyképp Szellem, Purusa, és Anyag, Prákriti. Azonfelül nem lehet pusztán férfi, kétneműnek kell lennie, minthogy a szűznemző, fiút szülő Világanyák is azok. Kétfelé választja tehát magát: Brahma-Virádsz lesz a férfiúi fele, Brahma Vács a női. Mindenképpen ketté kell hasadnia, szellemi-férfiúi része teremti a szellemi világot, anyagi-női része a látható világot. Vagyis: „Ami az érzékelhetetlen [szellemi] ok révén örökkévaló, ami valóban létezik és nincsen az érzékek számára⁸⁶, azt emez isteni férfiú [purusa] hozta létre, ki Brahma néven híres a világban. Miután egy Brahma-éven át [világkorszakon át] a tojásban tartózkodott, az Úr – pusztán gondolatai által – két részre választotta a tojást, és a két részből formálta az Eget és a Földet” —, a látható világot, minden benne valójával. Tegyük hozzá röviden, hogy a Világtójást hét burok veszi körül, az elemek és erők szférái; annak párhuzama Káve tündér kacsájának hét tojása, és a japán rege hét ege.⁸⁷

*

Az *iráni* teo-kozmozgónia, kiválólág férfi-szemléletű, mégis helyet kap benne a tojás-rege egy különös változata. Ahura Mazda, a Fényszellem, először a Jó szellemnek világrendjét teremti meg, Angro Mainju, a sötétség fia pedig a rossz szellemeket; azután harcba szállnak egymás ellen. Ahura Mazda védekezésül megalkotja az anyagi világot, s a 24 jó szellemet tojásba zárja: ezt a részletet Plutarkhosz jegyezte fel: „Ekkor 24 istent teremtett, minden dolgok őscsiráit, és egy tojásba helyezte őket; ezt azonban az Ahriman [Angro Mainju] által nemzett, hasonló számú isten átfúrta, miért is a jó most már össze van keverve a rosszal.” Mindenesetre furcsa tojás ez, szellemeket zár anyagi burokba, védelemül egy másik szellemsereg ellen; a történet csak epizódja a teremtesnek, az egyetemes világtójás-mítoszhoz köze nincs, Csupán különlegessége miatt említjük.

A *phoinik* hagyományt Sanchuniathon jegyezte fel, de ezt csak Philón kivonatolásából ismerjük. Azt mondhatnók összeegyezteti a férfi és a női felfogást: a Szellemet teszi első helyre, ő hozza létre az anyagi Világtójást, amely viszont az elemi kétneműséget hordozza magában. Az úr Lelke, Kolpia, lebegett Baut, az ősiszap, a Káosz felett; szerelemre gerjedve saját lényé iránt, önmagával közösült, és megszülte Chefezt, a Vágyat, vagyis az eroszi törvényt. Chefez Bauttal nemzette Mótót, a Világtójást, mely magába foglalta minden jövőendő lény, zofesamin csíráját. E lények kétneműek lettek, önmaguknak elegendők, tétlenek, és boldog álomba merültek. De a dörgő villám kettéhasította őket hímmé és

⁸⁶ Ti.: az anyag csak látszat

⁸⁷ Népközi motívum: hét ég.

nősténnyé, s azóta a két nem egyesüléséből ered minden szaporodás. Az „elsőszülött ember”, Aión is kétnemű volt, makrokozmosz Világember (?), tőle eredtek a demiurgoszok, a hősök és óriások, s ő hozta létre Genoszt és Gennát, a nemzőt és nemzönöt, vagyis az első emberpárt is; ezek persze Phoinikiában laktak, s kezüket először Balszamin, az Ég Ura tiszteletére terjesztették ki.

Sajátságos viszont, hogy Babilóniában nem találunk tojás-mítoszt, holott a sumér történelem elején, a legrégebb városállamokban még élén ken virágzott az anyaistennő-tisztelet.

Apszú és Tiámat kaotikus összekeveredése nem fogható fel tojásnak, noha önmagából szüli a csodalények sokaságát. Éa megsemmisíti Apszút és Mummut, Marduk kettéhasítja Tiámatot. Ummu-hubur, Ummu-illáni pedig már szabályszerű anyaistennők. Csak egy ideillő regét ismerünk, s ez késői már, de csinos költői változat: az Égről holdtojás hull le az Eufrat-ba, halak viszik partra, galambok költik ki, s a feltört tojásból teljes szépségében kilép a szerelem, a szaporodás istennője, Astarté (Isztár-Astarté).

*

Az egyiptomi mítosz érintetlennek mondható matriarchális formát őriz. Az őanyag, Nun, világtojássá alakul, mégpedig „a Kettős Erő [férfi és női] nagy egységének órájában”, azaz a létezés differenciálatlan állapotának idején. Neve Mut, kettéhasad és megszüli a Napot. Ez az archetipikus Nap, az ősfény⁸⁸, eredetileg tehát benne volt a Mut-ban, azaz szülött, „fiú”. Az anyagba rejtett, leendő Nap Atum, „egyedül volt” Nun-Mutban; a „földből” kiszakadt Nap viszont Ré, amannak szimbóluma, az Égbolton uralkodó férfi-istenség: „fölragyogott és uralkodni kezdett mindeneken”. Másutt ezt olvassuk: „Mut, a Régi, aki a Napot szülte és lerakta az istenek és az emberek csiráit”, „A fölkelő Nap anyja, a lenyugvó Nap alkotója, aki volt, midőn még semmi sem vala, és megalkotta, ami utána lett.” Egyesítve magában hordta a „kettős erőt”, a férfi és női elvet.: „Az atyák Atyja, az anyák Anyja, azaz a levő, ki kezdettől fogva volt.”⁸⁹ Jelképe a halhatatlan skarabeusz, a trágyából gyúrt gömböt, a világtojást görgeti maga előtt, s szárnyra kapva kel ki belőle minden holdforgás leteltekor. Ez a kettősség a Világtojásról néha átszáll a Csillag- és Földanyákra, kik befogadják a Nap „sugarát”, csiráit, s ekkor a tojás arannyá, Nap-ércé válik, a Phoinix „fészkévé”: az anyag megtisztultan száll ki belőle.⁹⁰

Tojás-szülés és tojásból születés a vezérmotívumok. Midőn Mut kettéhasad, és felragyog a fény, alant megszületik Keb, a földanyag, fent pedig Nut, az égi atmoszféra. Emez is anyag, „éterföld”, (aitherié gé) s megtestesítője, istennője a Hold. A halál után ismét Világtojás fogad magába minden élő, hogy anyagából új élő szüljön. Ré visszavonul Tojásába, meghal, midőn kitör a harc a Sötétség Sárkánya, a Lázadás Fia és Su a szoláris erő között, a harc végeztével pedig újra felragyog. A halott „felfényesedik a Titkok Országának [a Másvilágnak] Tojásában.” – írja a Halottak Könyve, mert ez „ama Tojás, amelynek élet adatott az istenek körében”, „ő a nagy Kotlóstyúk, Szebbek tojása, ki felszáll belőle a sólyomhoz hasonlóan.” Ebből világossá válik az egyiptomi tojásalakú múmia-szobrocskák értelme: a halálban bennrejlő újjászületés által a beavatott Uszirivé válik, felmagasztosul.

*

⁸⁸ VÖ.: Hiranja Gharba.

⁸⁹ Halottak könyve Ré-t a Sugárzó világtojásba foglalva ábrázolja, Brahmához hasonlóan. Szicíliai Diodórosz szerint Usziri tojásból született. A tojás Eszitznek, a Földistennőnek volt szentelve, ezért a papoknak tilos volt enniük.

⁹⁰ Vö.: a Kalevala tüzes aranytojásaival, s a Hiranja Gharbával.

A görög Tojás-mítoszt, az orphikus teogónia tartotta fenn, s ez valamely reprezentatív költői műbe foglalva, már a Homérosz előtti időben készen kellett, hogy álljon, mert néhány töredékét éppen az Iliász egyes helyeiből hüvelyezték ki, mert a későbbi (Kr. e. 5 - 4. sz.-i) szerzők úgy hivatkoznak rá, mint általánosan ismert költeményre. A szétszórt irodalmi utalásokból és idézetekből e teogónia főbb mozzanatai így állíthatók össze: Kezdetben volt az Éjszaka, a sötét úr; a „feketeszárnyú Éj” önmagából tojást szül, ebből kikél az „aranszárnyú Erósz”, a lét őstörvénye, mely egymás felé vonja a világ elemeit, és így létrehozza a dolgokat. Erósz a Világotjából először az Eget és a Földet alkotja meg, Uranoszt és Gaiát (tehát kétnemű), s tőlük „származik”, még mindig nemzés nélkül, az Okeanosz, a világtenger és felesége Tethüsz, a tenger mederágya. Ők az ősszülek, a prtoگونoi, az összes isten-nemzetség szülei. Ennyi számunkra elegendő a legrégebb orphikus teogóniából; kapcsolatait hészioidikus és keleti (phoinik) istentanokkal, és heterodox bölcsellett (Thalész, Hérakleitosz), valamint kultusz- emlékeit fölösleges ismertetni.

De tudnunk kell, hogy az orphikus tanok nem zártak végleges rendszerbe, vagy legalábbis sohasem klasszicizálódtak úgy, mint a homéroszi és hészioidoszi mitológiák. Állandó fejlődésben éltek, gyarapodtak, variálódtak egészen az újplatonikusokig, s éppen ezek tartották fenn Phanész orphikus mítoszá, melynek alapjául szintén egy nagy költői mű szolgálhatott, talán a Damaszkiosz által említett *Orphiké theologia*. Tojásmitosz ez is, s hasonlósága a régi orphikával szembeszőkő, csak hogy az újplatonikus felfogás szerint lehetőleg kétfős apa-anya nemzést tesz meg a születések okául, s a teogónia kialakulását hármasságok, triádok által képzei el. Így itt is: kezdetben van a Kronosz, Aithér, Kháosz, Idő, Tér és Ősanyag. Kronosz az Aithérben egy ezüst tojást alkot; a tojásból Phanész lép elő, az Ősszületett, Próto-genész, vagy Egyszületett, Monogenész; aranszárnyú és kétnemű (diszomatosz), azonfelül sok feje, és mindegyikben négy szeme van, azaz bírja a „lét minden ígértét és potenciáját”, s kivált fényét, ragyogását emelik ki a szerzők. A hindu, egyiptomi stb. mítoszhoz való hasonlóságát aligha kell említeni, s nyilvánvaló az is, hogy Phanész azonos Erósszal. Erósz-Phanész először Nüxöt, azaz Éjszakát teremti meg önmagából, s vele nemzi a lények sorát. Miután így önmagának tetemes részét kiadta a világba, visszavonul az Égbe, s ott olyan fényességet áraszt, hogy az istenek elálmélkodnak láttára; ő pedig kiosztja hivatalait, s általuk kormányozza a világot. Azonban midőn Zeusz, Nüx tanácsára lenyeli a világot, Phanész is a testébe kerül: belőle támad Dionüszosz.

Itt irányt veszünk, s a variánsok közül a legeleveníbbet, Dionüszoszét követjük. Az „isteni” őstojásból születik, ő az „első férfi”, a differenciált Phanész, kitör belőle, mint a természet őstörvénye, az érosz, ezért ábrázolják úgy, amint a tojást felajánlja az istennőnek. A dionüszíádákban, az orphikus-bakkhikus misztériumokban a tojás középponti szerepet játszik, nem kétséges, hogy a Mindenség szimbóluma: „a Kozmosz tojásának magyarázata.”⁹¹ Színe fehér és bíborvörös, az oltárként szolgáló oszlopokon tompább felére állítva helyezik el, ami az újjászületést, a halotti fekvő helyzetből való feltámadást jelenti. Azonkívül jelképezi az anyagi-testi élet természetes eredendő szabadságát. A kultuszalapító isten, az „első férfi”, Dionüszosz tanait nő istenségek hirdetik mindenütt, papnői vannak, áhítattal szemlélik vagy szentséggként tartják kezükben a tojást; az ünnepi koszorúkat az „anyai mirtusz”-ból (materna myrtus) fonják. Papjai nincsenek, a szertartásokon a férfiak eleinte egyáltalán nem, később csak női ruhában vesznek részt.

A kisebbrendű tojás-mítoszoknak és rítusoknak se szeri, se száma. Zeusz a televény mocsárban, hattyúalakot öltve termékenyíti meg Lédát, a Földanyát, emennek tojásából kel ki a két „fiatal isten”, azaz régi isten, ősszületett fiú, Kasztór és Polüdeukész, s fejükön mindvégig rajta marad az őszületésre emlékeztető tojás-héj, a pilosz. Az éliszi Molioné, csak úgy, mint a többi Hold-asszony, már ezüst-tojást szül, az apa ismeretlen vagy bizonytalan, a kibúvó két

⁹¹ Herméneüei de to óon tu Koszmu — mondja Porphüriosz.

ikerfiú, Eurütosz és Kteatosz, felkél az anyauralmat támadó Héraklész ellen, s az ő nyilaitól találva esik el. A Léda-tojásból kikelő „fehér és fekete” Kasztór és Polüdeukész az anyatermészet dualisztikussá oldódását jelzi⁹²: (fény és homály, nappal és éjszaka, nyár és tél), ám egyúttal eredendő egységét, harmóniáját, csakúgy, mint az ezüst Holdtojásból születő Molionidák, Eurütosz és Kteatosz, és mint a többi elválaszthatatlan, életben halálban összetartó ikerpár: Szalmoneusz és Krétheosz, a Minüasz-törzs „tehén-anyjának ivadéakai; az Amüthaon fiak, a „bikaigázó” (Holdtisztelő) Biasz és a „feketelábú” Melampusz, kinek fél lába még fekete az éjszaka árnyékától, a másik már fehér a napfénytől, s aki Proitosz leányait megszabadítja a bakkhikus örülettől (azaz kivezeti a matriarchális rendből); az anyjukért bosszút álló Türonidák, Péleusz és Néleusz stb. (Az ikerpárok – mind fiúk – szerepeltetése, még az Ikrek korszakának jelképrendszeréből származik.) A démétrikus misztériumok világtojása kétszínű: felső része hold-fehér, alsó része föld-fekete; hasonlóan tesznek a halottak mellé, vagy olajjal töltve sírlámpául akasztják a kriptába, sírköveken szárnyas daimonok tartják vigasztaló figyelmeztetésül, a továbbélés jelképeként,⁹³ mert a világszülő Anya nemcsak az élet úrnője, hanem a halálé is, és e révén az újraszületése, feltámadása (fehér és fekete Anyák). A felbomló anyagból új élet támad, a test magasabb létre születik, mint Enorkhész a feltört tojásból, a halál pillanatában. Ez a tanítása az orphikus-bakkhikus misztériumoknak is.

A tojás-„elv”, ha szabad így mondani, behatol az élet mindennapi rendjébe, helyesebben benne marad, minden patriarchális reakció ellenére, görög és római földön egyaránt. Minden a tojásból születik, ennél fogva a természetes egyenlőség, a szabadság szimbólumává válik; ezért tojást és tojásrakó állatot enni az anyaság elleni bűn. Jelentőséges, hogy elsőnek a legszabadabb állatok születtek belőle, a madarak; szentek tehát. Ítéletmondáskor az igazságot a tojás jelképezi, hajszállal vágta ketté, azaz „hajsza pontosan” osztja az igazságot. Az ítélet isteni végrehajtói, Nemeszisz és a hárpüák félig tojás-, félig madár alakúak; a törvényt semmibe vevő, tehát a törvény által sem védett bűnöst a német ma is vogelfrei-nek⁹⁴ mondja. Dionüszosz neve Rómában Liber Pater, Szabad Atya, ennek értelme voltaképp felszabadító, az alacsonyabb osztályok és a nők ilyenül tisztelik; a szabad városok, civitates liberae, bakkhikus szimbólumokkal jelzik kiváltságaikat a pénzeken. Egyiptomban a tojás az „igazi fiúságot”, vagyis az anyai származást jelenti. A tojáskalap, a pilosz, mint Kasztór és Polüdeukész fején, az ősi, szabad születés jelképe; Spárta leigázott, anyavallású őslakói, a heloták és a lakónok, kalap-emléket állítanak fel közös anyai testvériségük, egykori szabadságuk jeléül. Rómában a felszabadított rabszolga haját lenyírják, s kopasz, mintegy újonnan született csecsemőfejére ráteszik a tojáskalapot, a pileust, ezáltal a mindent szülő, ősi tojás védelme alá helyezik, s visszanyeri születés előtti, természetes szabadságát. Még a perzsa király is tojásalakú főveget visel, mert az őstojásból jött létre a Föld és az Ég, és az ő védencük a király; tojás alakú edényből issza szent borkeverékét; a seregében harcoló lükiai katonák fejükön piloszt, vállukon kecskebőrt hordanak, fegyverük tollazatlan nyíl, lévén a kecske Aphrodité szent állata, és a madártoll tabu (szent).

*

Hold kiváltképpen női istenség, szinte természetesnek vesszük ezt még a mitológiák tömkelegének ismerete nélkül is: a Nap felesége. Holott a legrégebbi kozmogóniákban a Hold majdnem mindig férfi-isten, utóbb azonban javarészt nővé változik át. A dologban az a különös, hogy mindkét felfogásnak ugyanazok a tények szolgálnak alapul. Hogyan lehetséges ez? Nos, a régiek időtlen korú megfigyelések alapján tudták, és mi is kezdjük felismerni, hogy

⁹² A biszexualitást aligha! Az összes Iker-istenség férfi-pár. Az Ikrek korszakában a férfiszemlélet az uralkodó.

⁹³ Ma is szokás a tojás alakú sír-, vagy krypta-lámpa.

⁹⁴ Németül, szó szerint: „madár-szabad”, szabad, mint a madár.

a Hold mozgása és telése-fogyása s a szerves élet folyamatai között szoros kapcsolat áll fenn; legkivált a fogamzást, a szaporodást, a növekedést szabályozza az egész növény- és állatvilágban, az embernél pedig a női mensest, a kataméniákat, az eredményes vagy meddő kopulációt, a könnyű vagy nehéz szülést, azaz mindent összevéve azt, „ami a természetben női”. Ha ismernők törvényeit, bizonyosan be tudnók vezetni a szülést szabályozást. (A Hold ismeret a görögöknél egész tudománnyá lett; nálunk gyermekcipőben jár az asztrobiológia, holott a népek világszerte évezredek óta gyakorolják.) — A Hold ezenfelül szabályozza az időjárást, esőt hoz, „harmatot hullat”,⁹⁵ hideg-meleg szelet támaszt —, a sarjadás passzív feltételeit nyújtja a Földön. Igen ám, de az őspatriarchális szemlélet a csillagokban eleve férfi-isteneket látott, s hatásaikat a férfi-erő működéseiként fogták fel, így a Holdét is.⁹⁶ Miután a Hold maga nem fogan, csírázik, magzik, sarjaszt és szül, hanem mindezt passzív Földön idézi elő, működése azonos az aktív férfi-erővel a passzív anyaméhben: fogantat, a további aktivitást pedig a férfi-Nap sugárzó melege fejti ki. Csakhogy ez a felfogás nem állja meg a mélyebb felismerések próbáját, az analógia nem fedi a tények valódi lényegét. Ha hatás áll fenn, akkor a női természetű jelenségeket és folyamatokat csak azonos természetű erők idézhetik elő, s ezeknek a Holdban kell rejleniök, miután végigkíséri, szabályozza mind e folyamatokat, de nem ő indítja el, mert hatása, működése meddő maradna a Nap fogantató aktusa, meleg-sugárzása nélkül. S passzivitásának külső jelei is vannak a Nappal szemben: tőle kapja fényét, fut utána, a párja után, szerelmes bele képletesen szólva. Azonfelül a Nap, mint valódi férfi, pusztít is, kiégeti az életet, szárazságot okoz, s ellene védi magzatait a Hold, az éjszaka úrnője, sötétjével, hidegével, harmatával, esővel, üdítő szeleivel.⁹⁷ Ebben áll aktív anyasága. Szembeszökő: a Hold nő-természetű, a Nap férfi-természetű. Arra kell következtetnünk tehát, hogy a felülkerekedő matriarchális szemlélet felismerte a Hold és a Nap valódibb természetét és viszonyát egymáshoz és a Földhöz, s helyesebben ábrázolta mítoszaiban és jelképeivel.

Ez ex posteriori következtetés; mi a bizonyítéka, hogy valóban így történt? Azt felelhetnők, hogy bizonyíték egyfelől az átváltás ténye, más felől a jelenségek helyesebb, a valóságnak jobban megfelelő mitikus ábrázolása és utóbb tudományos kifejtése. De minthogy a csere régen történt, dokumentuma kevés és késői már; az egyiptomi Hold-hagyományokból azonban kihánthatunk néhány átmeneti mozzanatot. A Hold hátsó, „fekete” fele volt a holtak lelkeinek gyülekező helye, a megújulásé: Tiaou; odatették a Nap „éjjeli ősvényét” is, ott újult meg reggelre. Hasonlóképpen Usziri, a „feltámadó” isten; eleinte Holdisten volt, időnként „bement a Holdba”, s ott megújult, feltámadott. Egy szöveg szerint így szól: „Ő egyedülvaló, ragyogó sugara a Holdnak! Kimegyek a csillagok seregéből... nyisd meg előttem Tiaout. Ki akarok menni időnként, hogy azt tegyem, amit az élők között tettem”. — értsd: nemzeni akarok, nemzőerőmet megújítani. „Ő Usziri-Hold, te megújulsz újjászületésedkor,” — mondja a fohász. Szebekh, a krokodilus-isten (Kr. e. 14. sz.) így biztatja I. Széti fáraót: „Te megújítod magad, mint a Holdisten midőn csecsemő.” A legvilágosabban a Louvre egy papirusza beszél: „Párosodás és fogamzás bőségesen van, amikor ő [Usziri-Hold] az Égen látható e napon.” — Usziri tehát, noha Holdisten, mégis „bemeget a Holdba” (önmagába?), mikor fogytán a nemző-, azaz életereje (Holdfogyáskor), és ott megújítja (Hold újuláskor). Világos, hogy megújító erő a Holdban lakozik, tőle kapja az isten, különben nem kellene odamennie érte. Helyesebben, a Hold felkelti alvó férfi-erejét, s ami ekkor ott végbemeget, nevén nevezve coitus, a férfi és a női princípium találkozása; ezért van „párosodás és

⁹⁵ Különösen az esőtlen övezetekben, Délen; ott a harmat az éltető csapadék — s ezt a Hold „adja”

⁹⁶ Feltehető még, hogy a patriarchális szemlélet, a Hold fogyásában-újulásában a halál legyőzését látta, a szellemi megújulást, a lélekben való továbblépést. Lásd: Usziri. Ez férfi-eszme, a matriarchátus nem ismeri.

⁹⁷ Viszont kíméletlenül kioltja életüket, és visszafogadja ölébe őket, ha idejük lejárt, mert tudja, hogy az élet mulandó. (Míg a férfi nem nyugszik bele a halálba. A férfi a halhatatlanságot akarja, a szakadatlan életet a másvilágon is.)

fogamzás bőségesen, amikor ő [Usziri-Hold] az Égen látható e napon.” Az ókori istenek és férfiak, mind „bémentek” asszonyaikhoz, mint a Biblia mondja, erre alkalmas időben. Csakhogy ehhez a bemenetelhez a nemi erők sarkítottsága szükséges, a férfi-erő nem szüzi ön-nemző erő, nem tud szülni, (még kevésbé egyesülhet önmagával). A két erőt szükségszerűen sarkítani, különválasztani kell, s ha a Hold a női fogamzó és szülő erő székhelye, a fogantató férfi-erőé éppoly szükségszerűen csak a Nap lehet. Ezért Usziri Napistenné változik, de látogatásait változatlanul folytatja tovább, „időnként kimegy a csillagok seregéből”, s bemegy a Holdba, mert nemzeni kíván. Bemenetelei jelzik az alkalmas időt „a bőséges párosodásra és fogamzásra”, ez pedig akkor következik be, midőn a Nap együttállásban van a megújuló Holddal, azaz a szünodosz idején, amely szó a görögben eredetileg egyesülést, párzást jelent, s még Thalész is ebben az értelemben használja a csillag-konjunkciókkal kapcsolatban.⁹⁸ S ezt dokumentálja a Nappá változott Usziri mítosza is.

Ebből tudjuk, hogy Usziri születése előtt Nut méhében Eszittel párosodott; ugyanezt teszi újjászületésekor a Holdban, illetőleg a Holddal. Az eseményt az egyiptomiak minden évben, a Szünodosz idején, tavasz újuláskor ünnepelték, s Plutarkhosz szabatosan elmondja, milyen jelentést tulajdonítottak neki: „Phanemoth [március] újholdjakor ünnepet ülnek, melynek neve Uszirisz leszállása a Holdba, s amely tavasz elejére esik. Ily módon Ozirisz ([Nap] [fogantató-nemző] erejét a Holdba helyezik, s azt állítják, párosodik Ízisszel, aki a születés; ennél fogva a Holdat a világ anyjának is nevezik, és kettős természetet tulajdonítanak neki, mert a Nap megtölti [spermájával] és teherbe ejti, s aztán maga is nemző anyagokat bocsájt a levegőbe és szór szét [a Földön]. Ez világos beszéd, az átváltás a mítoszok és a tények logikája szerint végbement.”

Kitűnően kiegészíti a fentieket Plutarkhosz leírása a téli napforduló ünnepéről: „A téli napforduló idején egy tehenet hétszer a templom körül vezetnek, és a Napnak [ezt a] körüljárását Ozirisz keresésének nevezik, mert az istennő [Ízisz] víz [sperma] után vágyakozik. Hétszer pedig azért mennek körül, mert a Nap futását a téli napfordulótól a nyáriig a hetedik hónapban fejezi be.” A tehen a Holdat, Eszitet jelképezi (látني fogjuk, miért), ki két napforduló között hétszer megy körbe az égen, a Nap után szaladva: mikor a Nap nyugaton leszáll, keleten felkel a Hold, s megy utána. Ennél fogva – írja tovább Plutarkhosz – „Íziszt a Holddal azonosnak értelmezik, és a szarvakat a képem a holdsarló utazásainak; a fekete ruha az elrejtőzéseit és foltjait jelenti, mert ebben [a gyászruhában] megy a Hold vágyódva a Nap után. Emiatt szokás a szerelmi ügyekben is a Holdhoz fohászkodni, és Ízisz, Eudoxosz állítása szerint [Kr. e. 4. sz.], az ilyen dolgokban döntőbíró.” Nemcsak Eszit az, minden Holdistennő a szerelmi varázslatok úrnője is, az éjszakáé, az ölelkezések és a születések idejéé.

A Hold, noha az Égen jár és fénylik (bár fénye kölcsönfény), nem kevésbé anyagi-anyai természetű, mint a Világtojás és a Föld, csakhogy az anyaságnak szublimáltabb állapota, éppen az égi, légnemű anyag megtestesítője, a mennyei Föld, uranié vagy aitérié Gé (Gaia). A nagy természet-anyak mind ily kettős arculatúak, egyaránt magukban hordják a Földet és a Holdat, s a legtöbb Holdasszony tojás-szülő, vagy tojásból született, hasonlóképpen a másik bolygócsillag, a Vénusz istennőinek hosszú sora. Mint magzatnevelő, termékenyítő csillagok keringenek az éltető nedvességet hullató hűvös égboltozaton. Nem egy istennőjük olykor megcseréli aspektusait, Hold-, Vénusz- és Föld-istenség váltakozva, sőt egyszerre is. Mi több, olykor egy negyedik minőséget vesznek magukra: kétneműek, androginok, hermafroditák, kivált a Kis-ázsiai Venusok. Ez úgy lehet visszaütés az aranykori férfi-elvű világtanra, amely szerint a szellem az elsődleges, leszállt az anyagba, belőle lett a „föld”, s a bennerejlő férfi és női elv egyesülése által a szerves élet. A szellemi, az „isteni” Mindenség jelképe a gömb, ábrája a kör, a két elvé a kereszt, éspedig vízszintes vonal a női, a függőleges a férfi

⁹⁸ Pontosan ezt jelenti a hindu szám gama fejezés, így hitték a germánok, a szlávok, a tahitiak, mondhatni minden természeti nép, s az egész ókor.

princípiumé (⊕=Kozmosz); ez az ezoterikus hagyomány. Mármost érdekes, hogy a csillagtudományban a Vénusz jele kezdettől fogva ♀ azaz a nemek keresztje fölé helyezett kör (világgömb!), a Földé ♂, vagyis a kereszt alá helyezett kör. A Vénusznál tehát az isteni-szellemi kör még az anyagi-nemi kereszt fölött áll, míg a Földnél már „leszállt az anyagba”, azaz nemzésbe, „bűnbe” esett. Innen erednek a kétnemű Venusok: Ardhanári, Sukra, Néith-Nit, a szakállas Istár-Astarté Aphroditék, Agdisztisz, Athéné, Artemisz, Szephira-Szekinah. Ez az értelem lappang a Holdisten-párok (Szín-Ningal, Mén-Méné, Lunus-Luna) kultuszában, sőt a férjes-fiúgyermekes anyaistennők, Nagy Anyák hármasságában is: a nő, az anya az elsődleges, s ilyenkor hármasság jelképe a Hold, mint ahogy az ösfényé a Nap. – Egyiptomban az élet Ankh, jele a füleskereszt: ⚡, ez esetben nem egyéb, mint Eszit-Venus jelének (♀) másik formája: a kereszt felső szára benne van a körben; neve e változatban Anouki, azaz életistennő⁹⁹; a hieroglifa tehát azt az állapotot ábrázolja, midőn az „élet” kilépett az isteni-szellemi körből, és a nemzés által emberré-állattá-növénné vált. A hindu hermafrodita istennő Ardhanári a szvasztikát azaz a Napjegyet egyenesen az ágyékán, a „vénuszdombon” viseli, mintegy jelezve, hogy a világsszellem oda szállt le, a nemzést megindítandó; ugyanígy a hettita androgin Agdisztisz.

*

A tisztán Föld természetű anyaistennők száma viszonylag csekély, népközi nevük többnyire a csecsemő első hangjait, anyjáért síró nyivákolását utánozza: Má, Májá, Mama, Mami, Mátá, Mó, Mót, Mu, Mummu, Mut, Ők szülik a világ fizikai anyagát, s olykor a levegő-eget. A hindu Matripadma, a Lótuszanya az iszapban gyökerezik, szára a vízben nő fel, virága a fényben nyílik ki. Az egyiptomi Földistennőnek, Nit-Néith-nek csak szünkretisztikus alakját ismerjük amelyben az ősananyag, Mut, keveredik az égi anyag, Eszit tulajdonságaival; eredeti jellege házasságának történetéből hüvelyezhető ki. „Nephthüsznek (Nitnek) nevezik az egyiptomiak a Föld szélső határát - írja Plutarkhosz - ahol a tengerrel érintkezik... és Tüphonnal [Széthtel] egyesül.” Vagyis ő az érintetlen ösföld, ami a Káosz tengeréből kiválik férje Széth, a „kígyó”, s tőle szüli a földalatti és éjszakai erőket (Gaia-jelleg); de titokban Uszirivel is egyesül, s gyermekeik a földfeletti, Holdtól táplált teremtmények, a gabona, a gyümölcsök (Déméter-Eszit-jelleg). Nyilvánvaló, hogy az első, kaotikus nemzés az eredeti forma, s a kthonikus föld-jelleget őrzi: „Nephthüsz a földalatt-levő, a láthatatlan, Izisz a földfelett-levő, a látható”. (G. Maspero). - A babiloni kozmogóniában az ősananya Ummu Hubur, Hubur Anya, ki „mindent alkotott”. - A Kabbala természetesen a fény-teremtés hirdetője, belőle válik ki az anyag: „Midőn Matronitha, az Anya különvált és szemtől szembe állított a Királlyal a Szabbath fényében, akkor minden dolog testet kapott,” (Ha Idra Zuta Kadisa). - A görög Gaia - Gé (Szülő) „a mindent jelző mélységből” lép ki (a mélység, szakadék, barlang, verem, edény mindig a világméhe, az ösvagina jelképe); elsőnek, párzás nélkül, önmagából szüli Uranoszt, a levegőeget, aztán férjül veszi többi szüzenszülő anyatársához hasonlóan, s vele nemzi a titánokat és titanidákat, az anyag „földalatti”, bárdolatlan elemi erőit (vö.: Nit). A görög beavatottak a nemek keresztjét, a férfi és a női elv jelét, a taut Gaiéiosznak, „Gaia fiának”, „Földből kiugrottnak” nevezték. - A germán mítoszban Ginnungagap, a Mélység, világméhe veti ki magából Ymir jégóriást, kinek húsából lett a föld, csontjaiból a hegyek, koponyájából az ég, véréből a zúgó tenger. - A kínai makrokozmosz óriás, Pan-ku, az őstojásban alakul ki, testrészeiből lesz a látható világ. És így tovább.

⁹⁹ A héberben: Anóchi = életem, lényem = Én.

De a világ nem egyszerű, a természet ezerarcú. az élet bonyolult, ehhez képest az istennők sajnálatosan differenciálódnak a Hold-Föld-Vénusz-jelleg játékaik szerint, és többértelműekké válnak. A sok változat jelentése mégis mindig szabatos, ám nem könnyű megtalálni, s így könyvtári magyarázatot szült, és még több félreértést. Mi megelégszünk annyival, hogy a közös anyai-anyagi lényeg mélyebb egysége összefonja őket, és szembeszökő marad. Azért a könyvtárak helyett az eredeti lelőhelyeket keressük fel, s térkép szerint haladunk, hogy valamelyes elnagyolt áttekintésre tegyünk szert. Mert ahogyan az aranykorok szemléletének és műveltségének legmagasabb rendű és jellegzetes kifejezői a fény-istenek, az istenkirályok és a boldog őshazák, az ezüst- és rézkoroké a csillag- és földistennők, a Nagy Anyák. E női korok, szemléletek mítoszai nem ismerik a fényt, a szellem isteneit, az aranykirályokat, a paradicsomi hazát, csak a szülő és termő Földanyát, kinek méhéből születik minden és oda tér vissza, s legfeljebb anyahazákról tud, ahol az ősasszonyok, királynék, szüzek, tündérek laknak, ám ahová férfinak belépnie nem szabad.¹⁰⁰

*

Kezdhethük a Nyugat-Európában feltárt barlangi „művészet” emlékeivel, minthogy ezek aránylag távoli időkbe, a kora-kőkörbe vezetnek vissza. A mi szemszögünkől legnevezetesebb alkotásai az emberábrázolások, jelesül az ún. zsírosfarú, szteatopüga „Vénuszok” és karcsúbb társaik.¹⁰¹ Korántsem merészkedünk odáig, hogy e néhány maradványból rekonstruálni kívánjuk Aurignac emberének idevágó képzelet- és hitvilágát, de egy-két dolgot elegendő bizonyossággal állíthatunk. Szerencsére már a tudomány is túlhaladt azon az állásponton, hogy ősünket ezekben és minden egyéb ábrázoló munkájában a művészi cél és gyönyörködés vágya vezette volna, s az egykorú szépségideált örököltette meg. Mindazáltal a naturális kidolgozás, az arányok és a felfogás hűsége szerinte is arra vall, hogy személyes ábrázolásokról van szó. Ennek ellentmond, hogy a karokat csupán sematikus jelzik, az arc nincs kifaragva, s ha egészében az eszközök naturalisztikusak is, a felfogás, a stílus nem az. A tartás ünnepélyessége, minden alkalmoszerű beállítás hiánya, az egyes részletek kidolgozatlanságának, vagyis a mű felfogása és stílusa tagadja a portratisztázó célt, s világosan szól arról, hogy itt egy köznapi élet fölé emelkedő téma, gondolat vagy eszme kifejezése az indíték. Ezért akik e mozzanatokot figyelembe veszik, arra következtetnek, hogy a faragványok áhítatos tartású, áldozó, (pl. szarvserleget emelő) alakokat, papnőket állítanak elénk, vagy pedig a halottakat ábrázolják, miután vörössel, az örökélet színével festették be őket, mint a halottak tetemeit is. Ez az értelmezés mindenestre elismeri már a kultikus célt, ám ebben az esetben kérdés marad többek közt, hogy a művelődés ugyanazon a területen miért tért vissza e fokról a faragatlan megalit-kultuszokhoz, s kezdett új, lassú, nehézkes utat a naturálisabb monolit-ábrázolások felé? Másik kérdésünk: miért csak nők az áldozók? Vagy ha a megholtak kultikus emlékműveivel van dolgunk miért nem kaptak ilyet a férfiak, holott nekik is volt lelkük, s ezért éppoly szertartásosan temették el őket, mint kövér asszonyaikat. Vegyünk figyelembe egy részletet: a mellre emelt kéz Schuchhardt (1941) és mások szerint a hódolatot fejezi ki az istenség előtt, és „sokhelyütt ma is fennmaradt, mint az alávetettség jele”. De például az óbabiloni „Nana, Istár és egyéb anyaisten-szobrok ugyanígy emlőikre illesztik kezüket, az éltető, tápláló anyatej forrására, s az anyaság többi testi jegye, a csípő, az ágyék, a has hasonlóan bőséges terjedelmű és drasztikusan kiemelt rajtuk, mint a barlangi

¹⁰⁰ Minthogy az anya-szimbólum egymagában is jellegzetes és igen nagy anyagot nyújt, sajnálattal ugyan, de mellőzhetjük a jelképrendszer tartozékait: a kagyló, gödör, barlang, edény, fal, ház, élőfa, állatok stb. szerepét és értelmezését.

¹⁰¹ Lelelőhelyeik Laussel, Brassempouy, Mentone, Willendorf, stb.

Vénuszokon¹⁰² Ezt nem csupán helytálló analógiaként említjük, hanem azonosságként: a babiloni istennők egyenes folytatásai az ókóori nőtárgyaknak. A bizonyítékot a Mediterráneum területén ezrével előkerült újkőkori idolumok, kicsiny Magna Mater figurák szolgáltatják; a fej, az arc ezeken is elnagyolt, a karok csökevényesek, míg a kebel és az alsótest olyan méreteket ölt, hogy hegedű-idolumoknak nevezték el őket. Másik változatuk a harang-, helyesebben a hegy-idolum, melynek változatos formája már a régebbi cserépedényeken is előfordul, s a régészek „díszítő-motívumként” könyvelik el. Holott a hegy-alak a mindent szülő, tápláló, óvó Földanya, természet istennő jelképe (redukciója) s késői, de egyenes folytatását az ún. Köpenyes Madonna ismert szobraiban és képeiben találjuk meg ma is (pld. Máriagyűd), amint hegyformájú palástja alá gyűjti gyermekeit. A Magna Mater figurák az egész ókoron át megőrzik kezdetleges formáikat, holott akkor az ábrázoló művészet már igen magas fokra hágott, ami azt mutatja, hogy hagyományos alakú kultusztárgyakról van szó, mégpedig a családi istentisztelet házi oltárokra helyezett, nagytömegű, népi objektumairól; ahogy a barlangi tárgyak is a kultuszfülkékből kerültek elő.

Az ókori és neolitikus istennő alakok, s a paleolitikus zsírosfarú Vénuszok egyaránt a jelképes ábrázolás elemi és félreérthetetlen formáit öltik magukra, miknek tárgya (témája, eszméje) egy elemi és félreérthetetlen természeti jelenség: az anyaság. És miután a régi ember mágikus szemlélete szerint minden jelkép, minden ábrázolás varázsszerű, vagyis a befoglalt általa kifejezett eszmét, hatalmat életre kelti, s ezt a hívő a tisztelet rítusai által a maga javára aktiválja, azért a barlangi „művészet” e különös naturális-ideális alkotásaiban nem láthatunk egyebet, mint anyaistennő-szobrokat, amiknek jelentősége semmivel sem kevesebb, mint Istáré, Eszité vagy Démétéré. Ugyanakkor némiképp megdöbbenhet, hogy milyen egyszerű eszközökkel tudják a természetet az eszményivel összeolvasztani.¹⁰³

*

Az Aurignac-cromagnoni fajták az ún. *magdaléni kultúra* megteremtői voltak, s az ő művük - többek között - a legrégebbi ismert anya-vallás. Atlanti fajtáknak nevezzük őket, egyenes származékaik és rokonnépeik: a berberék, ibérek (i-ber-ber-ek), kantabriaiak, luzitánok, baszkok és az összefoglalóan keltáknak nevezett népek, a gallok, gaelek, kumerek, belgák, welsek, angolok, írek, brittek, piktek, skótok Eurázsia partvidékeit népesítették be Guineától az Orkney-szigetekig. Nyugati eredetükről, az Atlanti tengerben egykor elsüllyedt őshazáról (Tir-n'an-Og) nagyszámú mondát őriztek meg mind a mai napig, s ezeknek több változata arról beszél, hogy e sziget istennő, királyné, vagy papnő uralma alatt állt. Csak néhányat említünk. A gael monda szerint Avalun, a csodás almák szigete a nyugati tengerben fekszik" lakói nem ismerik a halált, s egy szűz királyné az uralkodójuk" Ennek az országnak sok neve van, de mindegyik a boldog őshazát, s mióta elveszett, az üdvözültek lakóhelyét jelenti; mint a fény, a halhatatlanság stb. hazái többnyire férfiúi országok, ám nem egynek lakói túlnyomólag nők, sőt Tir nam-beoé, a tündér szerint kizárólag azok.¹⁰⁴ Az istennő-, királynő-hagyomány azonban nemcsak a múlt emlékét őrizte, hanem elevenen tartandó törvényt is

¹⁰² A rengeteg kövérség egyébként nem túlzott, hanem természetihven mutatja az elhízott, sokgyermekes anyák testalkatát.

¹⁰³ Egyébként ugyanez az indítéka és rendeltetése a kezdetkori „művészet” összes ágának, s hasonlóképp a természeti népek művészetének

¹⁰⁴ Echtra Condla Cháim meséjében tündér jelenik meg a kiválasztott ifjú Condla előtt, s üveghajón az Élők Országába, Tir nam-beo-ba viszi, ahol csak asszonyok és lányok élnek. - Késői emléktöredéket őriz egy középkori feljegyzés: a nyugati tenger közepén egy rézből (Vénusz ércből) készült nőtárgy áll, és mutatja az utat az aranyváros (őshaza, boldogország) felé,

jelentett: a kelta népek királynői és királyainak feleségei az anyaistenség megszemélyesítői voltak. Még az utolsó király, Arthus felesége is: Viviana, Életasszony, az életadó anya.

Az ősanya-istennő-mondák változatai közül csak az írek hagyományát említjük: „Dana istennő népének” nevezték magukat (Tuatha dé Danann), isteni azaz ősrégi eredetű törzsnek. A Dana-vallás azonban igen elterjedt a kelta népek között: neve egyéb formáiban is (Danu, Anu) értelme szerint a földi élet teljességét jelenti, tiszteletéhez tartozott rézkocsira helyezett képmásának körülhordozása az „országban”, vagyis az anyaföldön, hogy megtermékenyítse. Ezt a rítust átvették a germán népek is, csak hogy patriarchálissá tették.¹⁰⁵ A Napkorongot helyezték a kocsira, s messze vidékeket bejárattak vele, az angol szigetekről a Dunáig és az Oderáig.

A szintén széleskörű tiszteletnek örvendő, lófejű Epona tiszteletét a Galliába költöző római gyarmatosok átvették, és számos emléket állítottak neki, kivált a katonák, lévén a ló mind a rómaiaknál, mind a keltáknál elsősorban harci állat. Az emlékek emberalakban, lovakat etetve ábrázolják. Neve Epo, kelta nyelven lovat jelent, de hogy eredetileg csupán ló-istennő volt-e, nem bizonyos. Ugyanis több római szerző és galliai felirat a mezei istennők és az anyák (Campestres et Matres) közé sorolja, kiket a kelták sok istennőjükhöz hasonlóan, hármasságokba csoportosítottak, tulajdonságaik (aspektusaik) szerint, pl.: szűzek (Virgines), Úrnők-anyák (Dominae), Tündérek (Niskai, Szellemek). A mezei, fűsarjasztó, állatvédő jelleg Démétérrel rokonítja Eponát, a hármasság anyja-jelleg a Nornákkal, Moirákkal, Párkákkal, s valószínű, hogy ezekhez hasonlóan sorsistennő volt; erre vall, hogy a katonák az ő nevét kiáltották, hozzá fohászkodtak a csaták előtt. Sokan a phigaleiai, lófejű sörényes Démétérrel azonosítják, de a hasonlóság csak külsőleges. Ez a szobor eredetileg Gorgót vagy Erinnüszet, a fekete, halálra rémítő, bosszúálló női istenségek valamelyikét ábrázolta, a helyi Démétér kultusz azonban kiszorította és feledésbe merítette őket.

Összesen mintegy kétszáz kelta istent és istennőt írtak össze, de nagy a bizonytalanság körülöttük, minthogy a druidizmus, tiltott minden írásos feljegyzést, s így csak a latin és görög szerzőkre¹⁰⁶ a feliratokra és emlékművekre vagyunk utalva. Nem tallózhatunk közöttük, ehelyett egy-két jól megragadható és döntő mozzanatot emelünk ki. Sztrabón elmondja, hogy Britanniában Iona szigetén a nők áldozatot szoktak bemutatni istennőik, „Démétér és Perszephoné” tiszteletére, és az ünnepet a szamothrakéi misztériumokkal rokonítja. A két kultusz lényegében csakugyan azonos, mert ugyanazt a természet-mítoszt, nyár és tél váltakozását adja elő.¹⁰⁷ A kelta istennő Ceridwen, az anyaföld termőereje, leánya, Cerirryw, a föld termése, gyümölcse, minden évben leszáll az Alvilágba, anyja felhossa onnan, mire a természet megújul. Ámde Ceridwen szűznemző, fiút-szülő ősanya is, ölében tartja gyermekét, a „sugárhomlokú Taliesint”, vagyis Napfiút „az elemek királyát”, ki a világ sorát jobbra fogja fordítani.

Belisana vagy Bensawz istennő oltárain örök tűz ég, ezt szűz papnők ápolják, éppúgy mint Rómában a Veszta-szűzek, hogy szennyezetlen maradjon, és évűjülskor ennek lángjáról gyújtják meg az eloltott házi tűzhelyeket.

Sztrabón említi azt is, hogy a gall namnita-törzs asszonyai a Loire torkolatában lévő szigeten „Dionüszoszt” orgiasztikus, örvengő rítusokkal ünneplik, akárcsak Görögországban: „Az óceánban fekszik egy kis sziget, nem messze a Liger torkolatától, a namniták asszonyai lakják, kik Dionüszosz szolgálatára szentelték magukat, s áldozatokkal és egyéb szertartásokkal tisztelik. Férfi nem léphet a szigetre, hanem a nők, ha férjükkal egyesülni

¹⁰⁵ De a női ünnep (rítus) is megmaradt; lásd Tacitus.

¹⁰⁶ Sztrabón, Theopomposz, Mela, Diodórosz, Caesar, Tacitus stb.

¹⁰⁷ Szamothraké a kabir kultusz székhelye volt. Ebbe korán beszőttek egy Démétér ciklust, de ennek középpontjában nem a tavasz-ünnep állt, hanem Harmoneia menyegzője, melyben Démétér, Iaszión iránti szerelmében, nászajándéku adja a gabonát. Csak hogy Harmoneián Persephoné-Koré értendő.

akarnak, kihajóznak a partra, s aztán visszatérnek.¹⁰⁸ Szent szokásként évente egyszer lebontják a templom tetejét, s még az nap napnyugta előtt felépítik, miközben mindenkinek hordania kell az anyagot. Ha egyikük elejt valamit, a többiek szétszaggatják, és testének darabjait, evoé-kiáltásokkal körbeviszik a templom körül, s nem hagyják addig abba, míg őrzöngésük le nem csillapul. De minden alkalommal megtörténik, hogy egyiküket ez a sors éri," A tisztelet tárgya valószínűleg a szarvasagancsú Cera-Cerunnosz lehetett, a rítus valóban dionüszik, orgiasztikus része átnyúlt az éjszakába (Hold-időbe), miután az áldozatot az isten (vagy a feszült tömegszuggesztió) kiválasztotta. - Sztrabón beszámol még az Ibérek Hold-ünnepeiről, s elmondja, hogy a fehér szarvastehenet tartják a Holdistennő szent állatának.

Az észak kelták vallási rendszerének, a druidizmusnak tetemes részét alkotja a hold-kultusz/ s, változatian marad a napkirályság behozatala vagy restaurációja után is. Írországból az anyatisztelet a holdvallás formájában él, kultuszhelyei a szent ligetek, ahová a papnőkön kívül senkinek sem szabad belépnie. Részegítő italuk a szent fagyöngy nedve, a wuoa, a fa ágát megszabott holdfázisok idején, éjszaka ezüstsarlóval nyelik le a papnők vagy nőruhába öltözött papok míg a nők meztelenül táncolnak körülötte, A kelták esztendeje nem Nap-, hanem Hold-év, nem a nappalok hanem az éjszakák múlása szerint számolják, s minden férfiú nappalt két női éjszaka fog közre; a világra nem a dél, hanem az éjfél. - A matriarchális ezüstkori maradványa a holdkirályság rítusa is; az év elején, a holdújulásakor kiválasztott ifjút minden jóban részesítik, istenként tisztelik egész esztendőn át, s a végén holdfogyatkozásakor feláldozzák; magára vállalja a halált a természet, a nép helyében, hogy ennek életeréje el ne fogyjon, s az új holdkirályban megújulhassék.

*

A kelta vallásnak meglepően sok azonos vonása van a középamerikai indiánokéval, ami aligha magyarázható mással, mint a közös atlanti eredettel. Másfelől több jelentős mozzanatát átadták a germánoknak kikkel egyébként is erősen keveredtek. Tekintsünk először a *germánokra*. Mitológiájukban csakis kelta átvétel lehet Iduna regéje a megújulást és örökkétartó életet nyújtó almákról.¹⁰⁹ - Kozmogóniájuk és teogóniájuk azonban eredeti, s noha egészében férfi szemléletű, mégis nem egy nő-elvű mozzanatot tartalmaz, Ginnungagap, az „Ásító Mélység”, vagyis a világméhe szüli Ymirt, a jégóriást; ez kétnemű, álmában hóna alól nő ki a férfi és a női princípium, két lába nemzi a fiút, a folytatást. Tőle származik az óriások nemzetsége; Bor fiai azonban megölik, és szétarabolt tagjaiból alkotják a Kozmoszt. Ezután az ázok isten nemzedékének boldog uralma kezdődik, az aranykor. E patriarchális panteonban az istennők mind az istenek feleségei, de jellegük és szerepük tökéletesen beleillik a többi anya-mitológiába. Frigg-Frija Odin felesége, az istenek anyja, a házasság, a családi boldogság védelmezője. Sokban hasonlít hozzá Freyja, utóbb ki is szorította helyéről s az izlandi mondaköltészet legkedvesebb istennője lett; Odhrnak neje, az eső, a napfény, az áldást hozó időjárás úrnője. Wanadis nyújtja a mezők, a szántók, az aratás, a gyümölcsök áldásait, azaz a germán Déméter; Hel pedig a halál istennője.

De az aranykor véget ér, fellépnek a sötét istenek, a wánok, a matriarchális (kelta eredetű?) istenségek, s harcot indítanak az ázok ellen. Az aranykor végét a három „hullámszülte” „hatalmas Thursa-lány” megérkezése jelzi Óriáshonból, a ködök és a harmat földjéről. A három lány a három Norna: Urd a Múlt, Werdandi a Jelen, és Skuld a Jövő; a világmörös tövében, három gyökerénél ülnek, melyek átfonják a halottak országát, Helt; az élőkét, Midgardot; és a romboló hatalmakéi, Jötunheimet vagyis az egész világepítmenyt; ügyelik az

¹⁰⁸ Évente csak egyszer; a szigetre lépő férfi halállal lakolt!

¹⁰⁹ Lásd, Gylfaginning 26, 42; Hávamál 105

életfolyását, „rúnákat rónak” sorsot vetnek, s kiszabják a lények végzetét.” Ők tehát „az istenek és az emberek Úrnői”.¹¹⁰

A ván nőistenek, Frigg, Freyja, Njörd, anyai-anyagi istenségek, az erőszi és termékenyítő erőt hordozzák magukban, s orgiasztikus, kicsapongó szertartásokkal ünneplik őket, mint még Brémai Ádám és Saxo Grammaticus is feljegyezte (XI-XII. sz.) Njördről Tacitus írta, hogy a germánok legfőbb termékenység-istennője, az „év szerencséjét”, arsaelit hozza, tavaszünnepe idején kocsiját országszerte körülhordják víg ünnepségek közepette. – Egyébként a germán istenei mind asszonyok, sőt a nemzetségeké is, egyszerűen disir-asszony a nevük, vagyis úgy érezték, hogy az összetartó, egyesítő erőt a közös isteni anya adja meg és tartja fenn közöttük. Sőt olykor a népek és királyok is a földi anya-östől származtatják magukat, nem az apától; a longobárdok neve a törzsanyáról: Gambar, a Nibelung-ének, a burgundi királyokat Uote asszony, vruo Uoten, fiainak nevezi, atyjukra egy szóval sem utal.

*

Sokszor és hitelesen megállapították már a kelta és a tolték-azték vallás hasonlóságát, sőt lényeges mozzanataik azonosságát is, de mi most nem rokonvonásokat keresünk, hanem anyaistennőket. A hitrege egyszerű előadásában a tolték-azték anyavallás úgy változott át atyavallássá, hogy a vérengző Napisten készen, teljes fegyverzetével kiugrott isteni anyja testéből, és szétverte anyatisztelő testvéreit, Ám ez az isteni asszony a tengeri szent anyahaza úrnője volt, ahol az isteni asszonyok, szüzek, tündérek éltek, a kelták hitével megegyezően. A mexikói Nagy Anya, Cinteutli¹¹¹ a Napisten felkeltekor visszavonult avval az ígérettel, hogy egy jövőendő korszakban ismét átveszi az uralmat, és eltörli a vérengző emberáldozatokat, ezért orákulum-templomokat állítottak neki, s jóslatokat kértek a boldogabb idő, az emberiség sorsa felől; igazságtévő, sorsistennő tehát, mint a görög Themisz, a „törvényt” (-themisz), a végzetet testesíti meg, ennél fogva istenek fölött áll, mint társnői mind (moirák, párkák, normák). Mondani sem kell, hogy szűznemző istenanyja; különböző aspektusai szerint: Tonancin, az emberiség összülője „ősünk”, a fejnélküli Kouatlikue, földanya, de khtonikus, az Alvilág úrnője, öldöklő halálistennő, nyakán koponyafűzért visel (mint Durga-Káli), aki meglátja arcát, meghal, ezért ábrázolják fejtellenül, jelképesen roppant smaragdból faragott béka alakjában tiszteli; Thalli-Ijolti, a föld verő szíve”, földrengés-istennő, mikor a föld rázkódik, a karaibok szerint „a Nagy Anya táncol”; Ochpanicli, a kukorica istennő az igazi, kedves, termékeny, tápláló anya, a vetés és az aratás ünnepein az ő tiszteletére adják elő „a kukorica fogantatásáról és születéséről” szóló misztériumot. – Futólag: az aztékok a holdkirályság rítusát ugyanolyan formában és jelentéssel gyakorolják mint az írek; a tiszta, szent tüzet szűz papnők őrzik náluk is, mint Rómában (és mint Peruban). Fogadalmuk idejét maguk szabják meg; az örök tüzet a nagylépcsős piramison őrzik, az oltárokon, az istenszobrok előtt ők gyújtják meg a füstáldozatot, a papok ruháit szövik, maguk fehér gyapjúköntösben járnak, minden ékszer és díszítés nélkül.

A maja nép neve, értelme szerint, úgy látszik, a föld és az anya fogalmait kapcsolja össze; „mi vagyunk a Földanya”, mondja a palenkéi felirat szövege. A maja emlékeken és hagyományokban gyakran szerepel a Mu név, szintén anyát vagy úrnőt, királynét jelent. A fennmaradt maja kéziratok egyike, a Troano-kódex, a magyarázók szerint az isteni Mu-asszonyról szól, ki az elsüllyedt őshazán uralkodott, s a tengeren át egészen a keleti földrészekig hatolt, vagyis Eurafrikáig.

Mexikó, Chile, Peru népe, a hivatalos napkultusz ellenére holdtisztelő; s noha az inkák Cuzco elfoglalásakor elsőnek az istennő templomát rombolják le, és a szent tűz apácáit nap-szüzekké

¹¹⁰ Valószínű, hogy - mint a görög moiráknál is - eredetileg csak norna volt, Urd vagy Wyrđ, a sors, a végzet istennője.

¹¹¹ Centeotl, Tzinteotl, Tszinteutl

„szervezik át”, a rítust nem tudják eltörölni, s végül maguk építik fel a Hold ezüst-templomát. Mi több, a szűzpapnő- „anyák”, a mama-kunák évente egyszer istennőjük képét, a mama-killát az arany Naptemplomba viszik ünnepi körmenetben. A birodalom népei, a színleg meghódolt, vagy meg sem hódolt törzsek valójában zavartalanul tovább hódolnak régi istenségeiknek, elsősorban a Holdnak és a Kukorica-anyának, és a földművelő-mágia ősi, világszerte közös, erotikus szertartásai szerint szolgálnak nekik.

Bizonyára ide tudnánk gyűjteni jó néhány teogóniai anyamítoszt a középamerikai magaskultúrák regeikincseiből (a mai indián népmese gyűjteményekben igen sok akad), de végeredményben mind egy kaptafára mennek, ezért csak a kolumbiai teremtmény-mítoszt mondjuk el röviden: Bachue, a nagy Istennő, a vizek mélyén szűznemzés által fiút szül¹¹²; a felszínre hozza, s midőn ifjúvá serdül, kedvesévé teszi; egyesült erővel világra hozzák az emberi nemet, s ekkor Bachue kígyóvá válik, azaz férfivá, pontosabban: levedli magáról a női potenciát, és visszatér a vizekbe.¹¹³

*

Most tekintsünk át Ázsiába. A *kínai* anyaistennő Hou-tu, a jang-jin-bölcsélet értelmében az Ég királyának Sang-tinek felesége, de nem afféle függelék, mert már a legrégibb feljegyzések is az első istenségek közé sorolják. Éppen a jang-jin kívánja meg önállóságát; ahogyan az Égnek neki is – a Földnek – külön misztériuma van, s ez saját rítusaival tiszteli; kivált az új császár trónra lépésekor játszik fontos szerepet. Oltárait táblák veszik körül, jelentik: a „Középen”, a négy világtáj középpontjában álló öt szent hegyet, a Földet vagyis a birodalmat körülvevő négy világtengert, a négy szent folyót: a Jangcét, Huang-ot, Huait és Csit, a négy szélirányt (évszakot), a császár-sírokat rejtő dombokat és általában a kiemelkedő helyeket, mert ezek természettől fogva szentek. „Emeld fel szemeidet a hegyekre, ahonnan erődöt kapod”, - mondja az imádság. Nem kétséges, Hou-tu valóban anyaistennő, a Föld Királynéja, s közelebb áll Gaiához, mint Démétérhez. Mert van kínai Démétér is: Tu Mu, „a Föld Keble”, a termőföld istennője, ő szabja meg a szántás-vetés-aratás munkáit és szertartásait, - Hszi-wang-mu viszont a Nyugat Királynői Anyja; Nyugat itt nem az őshazát jelenti, noha a kínaiak közös, kitéphetetlen hagyományaik szerint Nyugatról származtak, hanem a jang-jin elv értelmében a világ női, azaz nyugati felét; ezen uralkodik a nyolc bölcstől körülvéve, mint férje, Tung-wang-kung a keletin. Ismét házaspárról van szó tehát, noha mindkét fél önálló, és sohasem találkoznak, csupán hathatósan egyensúlyozzák egymást.¹¹⁴ Hszi-wang-mu a Kun Lun hegyén trónol mondhatatlanul szép helyen, ám ez mégsem a Paradicsom, mert csak igen kevés kiváltságosnak juttat az ott növő barackfa halhatatlanságot biztosító gyümölcséből.¹¹⁵

Idesorolható még Kuan-jin, a Kegyelem Istennője, az Irgalom és a Tudás Anyja a, az Irgalmas Anya, noha buddhista, hindu eredetű istenség, az anyai jóság és szeretet megtestesítője¹¹⁶, a hitéletben olyan szerepet játszik, mint a katolikusoknál Szűz Mária (avval a döntő különbséggel, hogy Mária nem istennő, hanem közbenjáró). Ő adja az újszülöttnak a lelket, minden könyörgő szót meghallgat: „Nagy kegyelem, nagy kegyelem, ó te Pusza

¹¹² Tehát potenciálisan megvan benne mind a két nem: az isteni kétneműség - androgin.

¹¹³ Az „ember” vagyis a világ-kozmosz megteremtésével a két kaotikus ősprincípium eltűnik. Kígyó = férfi jelkép, phallosz.

¹¹⁴ Egyébként ősi szokás szerint testvérek, Pan Ku nemzette őket, midőn az őskáoszt két részre osztotta, a jangra és jinre.

¹¹⁵ Herbert Giles érdekes összehasonlítást tesz Hszi-wang-mu és a görög istenkirályné, Héra között: az első Kun Lun hegyein lakik a felhők felett, a másik felhőkkel koronázott Olümposzon; az egyik kertjében a halhatatlanság barackjai nőnek a másikéban varázserejű almák; az egyiket tűzmadár kíséri (valószínűleg az indiai páva mása), a másikat a páva

¹¹⁶ Ezért ábrázolják olykor gyermekkel a karján

(Megvilágosult, Bodhiszattva), ki minden félelmet eloszlat! Szabadíts meg minket a rémülettől, válts meg minket a szenvedéstől gyöngéd asszony-szíveddel és a hatalmas Buddha ereje által!" Ő az", aki letekint és hallja a világ kiáltásait", „a Kegyelem Edénye", „Tiszta Edény", a „Megváltás Partja", a „Halhatatlanság Korsója", a „fehérruhás", a „sugárzó". Noha ma buddhista istenség, Hou-tu-hoz és Hszi-wang-mu-hoz hasonlóan régi s kínai eredetű, „az anya-princípium sokkal régibb kultuszainak adaptálása vagy megszemélyesítése" (J. Bredon – I. Mitrophanov). Kuan-jin egyébként a héthúrú hárfát is feltalálta, s ennek hangskálája által rendezte el a Mindenséget (szférák zenéje); székhelye a Kuan-Jin-Tien, a Hang Dallamos Ege; mindez annyit jelent, hogy ő volt a teremítő Ige, a Logosz megszólaltatója, „isteni" hangja által öltött testet a világ.¹¹⁷ A Hold-tiszteletéről nem szólunk (éppoly terjedelmes és kidolgozott, mint a többi népnél, ellenben néhány, szintén népközi mozzanat jól szemlélteti, hogy a matriarchális szemlélet Kínában is mennyire törekedett kiküszöbölni a férfi elvet az élet fenntartásából, a szaporodásból. Niu-vang hercegnő, a szivárványtól, a Pan Ku lábnyomától fogan; más istennőket és királynőket bogyóevés ejt teherbe; a mandzsuk ősanja vörös gyümölcsöt evett; a Sans-dinasztia Kien-ti hercegnőtől származtatja magát, kinek fecsketojás esett a szájába.¹¹⁸

A hindu Vács ízről-ízre párja Kuan-jinnek, a Dallamos Ég királynőjének. „A Mindenhatósággal terhesen jártam – mondja magáról –, a mélység vizeiben lakozom, kiterjedek onnan minden teremtményre és az Eget érintem koronámmal. Szél gyanánt zúgok át a teremtesen, az Ég felett és a Föld felett." Az ő hangja által szólal meg a teremítő Mantra, a „misztikus beszéd", az Ige, a Szó teremítő ereje, tehát „minden élőnek anyja", „a Dallamos Tehén, aki a fennmaradás tejét és az [éltető] vizet adja... nekünk táplálékot és fennmaradást nyújt." Nemcsak Kuan-jin hasonló hozzá, hanem a héber Bath-Kol is, „az Isteni Hang Leánya", s a *Kabbalában* Szephira.

A matriarchátus főidejének vagyis az ezüst- és rézkornak vallása a bikatisztelet volt (majd látni foguk miért), a természet passzív, női nemzőerejének szimbóluma tehát a tehén; ezért „tehenek" az anyaistennők, s hordanak szarvat vagy holdsarlót, ami ugyanaz: Vács, Sukra, Istár, Astarté, Eszit, Hathor, Io Artemisz, Biozuni (szláv), Dudukhosz, Szeléné (Hold) stb.; Héra jelzője még a kései klasszikus időben is Boópisz, ökörszemű, azaz eredetileg tehénfejű volt. Az attribútumok, persze, még igen sokfélék lehetnek a tojástól a páváig, a kauri kagylótól a békáig, a lótusztól a kígyóig; Niu-va sárkányfarkú, Matszja Avatára halfarkú, az egyiptomi (?) Hiqit és a mexikói Tonancin békatestű (víz-szimbólumok); Istár madárlábú volt, mikor a holdtojásból kikelt; a phigaléiai Déméter és Epona (kelta) lófejű, Athéné bagolyfejű. Azonban mind rokonok, sőt azonosak az anyaméh jegyében, mind „az élőlények anyái"; ennek a ténynek a jelentését akkor fogjuk föl helyesen, ha figyelembe vesszük, hogy ily egyetemes össz-atyaisten, „minden élő [nemző] atyja" egy sincs, nem akadt férfi-isten, ki erre a feladatra elszánta volna magát, míg a nő lényegének, a méhnek ösztönös, természetes igénye az egyetemes anyaság.

De a születés magában hordja a halált, minden nemző aktus kis meghalás, és aki szül, eleve halálra ad az élet anyja egyúttal a halál istennője is. Ezt a kettőséget jelenti a fehér-fekete tojás, a fehér-fekete Hold, és a Nagy Anyák szájig fehér, szájától lefelé fekete arca. A két aspektus persze önállóan is megjelenik a Fehér és a Fekete Anyák képében. A halszemű Durga a fekete „oldala" Lakszminak, a szerelem-istennőnek, s fehér oldala a nála is feketébb Kálinak. A rút, kilógó nyelvű Káli legyőzött ellenségeinek holttetemén táncol, nyakán koponyákból fűzött láncot visel, és véres áldozatokat kíván. Múra a szerelem démona, a sötétség és a halál istennője, a korai halálra ítélt gyermekeket falja fel. (Mind rokonai Nitnek, Hekaténak, Lamiának, Empuszának, Artemisznek, stb.)

¹¹⁷ A japánoknál Kuan-jin párja Kvannon istennő.

¹¹⁸ A magyarok között és a rokon népeknél is elterjedt hiedelem, hogy a női termékenységgel összefüggésben van a bogyóevés.

Sukra vagyis a Vénusz-bolygó, közelebb van a Naphoz és háromszor annyi fényt kap tőle, mint a Föld, holdja pedig nincs, s így sok fölös erővel rendelkezik. Kegyes, kissé androgün istennő. Elöljárója, irányítója a Földnek, szeretetbe fogadta, s mert itt sok a zavar, erőinek egyharmadát, Usanasszá inkarnálva leküldte ide, hogy rendezze az életet; kitűnő matriarchális törvényeket adott (rézkor), ezeket azonban később megszegték, elvetették (vaskor). Így tartja a hindu mítosz.

Iránban Anáhitát tisztelték anyaisztennőként, de nem az árják hozták magukkal, már ott találták, eredete elvész. Teljes nevén Arödvi-Sukra-Anáhita, azaz Tiszta-Foltatlan Arödvi, görögös formában Anaitisz. Arödvi vízi tündér volt, az aranykorban talán még maga az égi víz, mely a Hukarja hegyéről a Vourukasa östavába ömlött. Hazája Arménia területe, ott és Kappadokiában sok hasonló helyi kultusz élt, hatottak egymásra, sokszor csak a nevük különböztette meg az istennőket. Így Anáhitát is kapcsolatba hozták Istár-Samainokkal, Urániakkal stb.; mikor pedig az árja mágusok isteneikkel együtt behatoltak e területekre, keverék kultuszok támadtak a helyi istenségek körül. Anáhitát összeolvasztják az iráni („árja”) Ardisátával, egy kalap alá veszik egész sereg nem iráni istennővel, Mülitta, Alilat, Kübelé, Aphrodité, Astarté, Athéné, Héra mind azonosul vele a hívek szemében, az elámi-babiloni Nana-Nanai-Nané csakúgy beleolvad, mint a krétai Má; Kappadokia, Pontosz, Lüdia verseng, hogy az övék az igazi; a krétaiak pedig büszkén állítják, hogy a nagy istennő sokféle alakja mind az ő Má-jukból származik; királyok, fejedelmek hódolnak neki, szentélyeket emelnek tiszteletére, felállítják szobraikat. De vízi eredetét, hivatását nem felejtik, az Égi óceánnak és minden víz ősforrásának ürnője, a termékenység istene, a nyáját gyarapítja, a földeknek gazdag aratást ad, az asszonyoknak bő gyermekáldást, könnyű szülést, jó tejet, a férfiak magvát megtisztítja, védi a családot. Ámbár némelyütt mint a „kis csillag”, azaz a Vénusz-bolygó istennője tűnik fel, s mint ilyent, szent prostitúcióval tisztelik, általában a mi foglmaink szerint is erkölcsös, „tisztá és foltatlan”, s kivált a házaselet tisztaságát őrzi. - Nem csoda tehát, hogy egészen rendkívüli népszerűsége tett szert, s jelentősége abban áll, hogy nemzetközi jellege által megkönnyítette a népek békés érintkezését.

Egyébként a *Vidévdát* avval kezdődik, hogy Ahura Mazda tizenhat különböző „helyet” teremt időben és térben egymás után; az első Airja-na-Vaéja, a boldog őshaza, a második Gau, Szughdha, a harmadik Mó-uru, a „szent, a megszentelt”. Mó-uru Hermann Wirth értelmezése szerint annyit jelent, mint Anyák Földje, s ez valószínű, lévén a Mo, Mu stb. az anyák, anyaisztennők népközi neve; egészen hasonló ország-haza-hagyományt találunk a majáknál. - A babiloni és iráni hagyományokból pedig egyaránt kivehető, hogy az ezüstkort már a hanyatlás idejének fogták föl, amelyen az állhatatlanság, a véletlen uralkodik. (Lásd: Istár rossz tanácsait az égiek gyülekezetében, másfelől *Bundahisn* és a *Jasznák* idesorolható helyeit.)

Babilon, noha az árjához hasonlóan férfias sémita népek fészke, a legkevésbé sem szűkölködött anyakultuszokban, sőt úgy tetszik, hogy a feljegyzett sumér történelem már matriarchális vallásokkal kezdődik, ezek gyökerei tehát a prehisztóriába nyúlnak vissza. Az *Enuma elisz* teremtés, mítosza ugyan késői, Kr. e.2000 körül feljegyzett változat, de a „kezdet” regéje visszarémlik benne: az őskáosz, Tiámat nő, és ő „mindennek anyja”. Régibb töredékek azonban Ummu Huburt, Hubur Anyát emlegetik, ki „mindent alkotott”, s az elv, amit ez a név fed, jóval több, mint a passzív káosz, mely hím nemzöre vár, hogy rendeződjék. A létezés princípiumát jelenti, „a dolgok ősalapját”, mint Alfred Jeremias mondja, a goethei „ewig Weibliches-t. De hogyha a lét ősalapja és mindent ő alkotott, akkor eleve bírnia kell a hím-elvet, az isteni kétneműséget, mert hiszen „ő szülte magukat az isteneket is.” Az ősanyságon, a szűznemzésen van tehát a hangsúly, a Világanyának nincs szüksége fogantatóra, érintetlenül teremti meg a dolgokat a méhében hordott csirákból. Ezért a Szűz, a Virgo Coelestis az igazi képviselője a csillagképek között, s kalászt tart kezében termékenysége jeléül. Kétnemű természetének emlékét őrzi Istár, ki: „Asszúrhoz hasonlóan

szakállas”, és bolygójának, Dilbat-Vénusznak kétféle aspektusa van, noha tudták, hogy egyazon égitest: a hajnalcsillag a férfi, harcias, kegyetlen, „térdig gázol a vérben”; az esti a szelíd, erotikus szerelem istennő.

A Kr. e. 3000 körüli isten-genealógiákból, még világosan kitűnik, hogy az Ősanya megelőz minden égi nemzetséget, senkitől sem „származik”. És szinte szemmel kísérhető folyamat az is, hogy minden későbbi anya-, termékenység-, szerelem- stb. istennő az ő változatait testesíti meg aspektusai szerint, nem csak Babilonban, hanem a panteonok nyomon követhető bokrozódásain át mindenütt; aminthogy ez a mitológiák burjánzásának ún. fejlődésének törvénye. Legrégibb nevei (az egyetemes Mama, Mumi mellett): Ninhurszag = Nagy Hegy Úrnője, azaz a zikkurat istennője, Ninmah = Hatalmas Úrnő, aztán Istennek Szülőanyja, Istenek Úrnője, a Királyok Alkotója, kiket szent tejével táplált, Minden Ember Anyja, végül Belit, vagy Belti = Úrnőm, ami szó szerint is azonos a Ma Donna kifejezéssel. A feltárt emlékek nem sok kételyt hagynak afelől, hogy a legrégebb kultushelyek a Világanyának voltak szentelve. Tisztelete a történeti időkben már javában a Bika jegyében áll, de minthogy a Világanya előtte jár minden istennek, és felülemelkedik a panteonon, s végül mert ekkor már többféle aspektusban jelenik meg, valószínű, hogy eredete régebb a Bika-korszaknál (mely kb. Kr.e. 4500-tól 2300-ig tartott). Nyilván igazat kell adnunk Jeremiasnak, midőn azt mondja: „Nem szenved kétséget, hogy a (Szűz) csillagképét már igen korán a Mindenanya-Madonna egyik megnyilatkozásának tartották.” Ege még az Etana legendában is az „első” kozmikus istenhármaság: Anu, Enlil, és Éa ege fölött áll (mit sem számít, hogy a késői szöveg az Istenanyát már Istárnak nevezi); oly magasan van, hogy onnan a Föld és a Tenger nem is látszik, azaz a bolygókon túl. Ide repül fel a Sas Etanával, mert csak Istártól kaphatják meg a „szülés növényét”, amelynek erejétől Etana meddő felesége fiat fogan:

Amidőn felszálltak Anu egébe,
S Anu, Enlil és Ea kapujához értek,
A Sas és Etana alázatosan leborultak.

minthogy ott nincsen meg a fű, magasabbra, az Istenanya egébe kell emelkedniük:

A Sas mondja neki, Etának:
„Nosza barátom, felviszlek Istár egébe,
Istárnál, Úrnőknél van a szülés növénye,
Istárhoz, Úrnőkhöz viszlek fel tehát!
Fektesd oldaladat az én oldalamra,
Szárnyam tollaira helyezd kezeidet!”

Míg Anu egéből nézve a Föld olyan, mint egy gyümölcsöskert, s a tenger mint egy öntözőcsatorna, innen már mi sem látszik belőlük:

„Barátom, nézz oda [mondja a Sas], eltűnt immár a Föld!”
„Odanézek [szól Etana], eltűnt a Föld,
Es a széles tenger nem tölti meg a szemeimet!”

Hogy a Szűz Anu ege fölött áll, csillagászatilag annyit jelent, hogy az Égbolt tetején, körfutása csúcsán időzik, azaz „uralkodik”. Ez az idő a nyári napfordulóra esett, ekkor volt „hónapcsillag” a Szűz és pedig - mint Jeremias kifejti - a IV.-ik évezred folyamán, a sumér kultúra első fénykorában. Készséggel tudomásul vesszük, sőt magunk is úgy tudjuk, hogy a IV.-ik évezredben a Szűz-Világanya tisztelete vezető kultuszként virágzott sumér földön, de kétségtelen, hogy nem akkor keletkezett. A sumérok az időben már ismerték a precessziót,

következésképp az Állatkört¹¹⁹, ennek fölfedezése pedig messze évezredekre, az ún. kőkorokba nyúlik vissza. Mindenesetre volt egy igen régi korszak, a XIV-XII.-ik évezredben, amikor a világhónap a Szűz jegyében telt, midőn tehát valóban „uralkodott”.

Sumér-eredetű neve: Esz-szin, akkád: Szer'u; jelentésük: Kalász és Arató; majd Swpa, Gisban, Aeddin, Szubultu,¹²⁰ mint Marduk felesége: Szárpánitu nevének értelme mindegyiknek a Magot Teremtő. Igen ám, de ezek már a Bika és a Kos korszakából való nevek, amidőn az istenség Istár(Vénusz)-aspektusa, a termékenység jelleg lépett előtérbe a kozmikus (állatköri) Szűz-jelleggel szemben, s ezért kultusza áttérrelődött a szerelem-istennő tiszteletére. De amint láttuk, egykori kétneműségének emlékét még őrzi a szakállas Istár és a keleti hím-nő Aphroditék alakjában.

Ugyancsak a női létszemléletből folyik a matriarchátusok makacs törekvése a férfi-elv kiküszöbölésére, s így aztán nem csodálkozunk, hogy amikor az Ősanya, Világanya elveszteni készül szűz természetét, és nemző párra van szüksége, elsőnek mégis önmagából szűzen szüli meg férfi-partnerét, aki fia, kedvese, férje, sőt atyja lesz egyszemélyben. Innen érthető, hogy Kuan-jin mellékneve „a Hármas”, azaz anya, feleség, leány egyszerre, s ez jelzője lehetne minden istennő-társának a panteonokban Kínától Ázsián, Európán át Amerikáig. Istár tehát anyja és kedvese Tammuznak, Vács anyja és leánya Manasznak, Mut anyja, felesége és leánya Ámunnak, testvére, felesége Eszit Uszirinek, hasonlóképp Niu-va anyja és felesége Fu-hinak, Szephire-Szkinak Adam Kadmonnak, az Égi Férfiúnak, s ezt beszélnek Ceridwenről, a kelta Madonnáról, az azték Cihuakoatról, a csibcsa Bachueról.

A Bika-korszakban a férfi-pendantja az északi csillagszférán uralkodó Enlil, „az országok Bikája”, azaz, a Bika-csillagkép; ennél fogva az istennő tehén-alakot ölt, vagy pedig a fején hordja a szarvakat.¹²¹ Gudea királynak álmában ezt mondja, „Én vagyok a szent Tehén, ki asszony módjára szül”; egy himnuszban jelzője: Istár a „fenséges Vadtehen”; kezeiben kígyót és lótuszvirágot tart, a víz és az iszap, vagyis az ősnemzés szimbólumait.

Jeleztük, hogy Babilóniában a Hold (Nannar, Szín) elejétől fogva férfi-isten; a vizsgálódók szemében nem probléma, vajon miért, egyszerűen megállapítják aényt, holott a kérdés megérdemel némi firtatást. Ugyanis a babiloni Hold nem csupán férfi, hanem főisten is, a Nap és a Vénusz atyja, a csillagtriász feje. Mármint a babiloni kozmogónia két fő istentriáaszt ismer: Anu a Menny, a legfelső Ég Enlil a levegőég, aether, Éa a víz, az ósóceán - ez a kozmikus hármasság. Minthogy pedig az istenek akarata, a Kozmosz élete a csillagok körfutása által valósul meg napi, évi és világciklusokban, azért a keringésben a három legnagyobb bolygó triásza, a Hold (Szín), a Nap (Samas) és a Vénusz (Istár) uralkodik a többi égitest felett. Ez a csillagtriász a világra mutatója. Enlil, az Állatkör istene, őket teszi meg a csillagövezet kormányzóivá, a triász fejévé pedig fiát, Színt. Így lesz Szín, a Hold, a legfőbb isten, summus Deus, „Uralkodó az istenek között”, „az istenek és az emberek Atyja”, „a Bölcsesség Ura”, „az Ég Csillaga”, „a fényes Ég Nannaruja”, „az Ég és Föld Szeme”, „a Fénylő”, „az emberek barátja”. Az elsőség oka nyilván nem lehet az ismert, termékenységszító Hold-jelleg, mert hiszen ezt az anyaistennő (Istár) összes változatában is változatlanul megtartja; nem lehet az sem, hogy alakja feltűnő, mozgása könnyen megfigyelhető, mert valójában bonyolultabb, mint a Napé. S ha úgy volna is, marad a kérdés, miért férfiú?

A magyarázatot a babiloniak kozmológiájában kereshetjük; a világegyetem mozgását, az egyetemes lét tovahaladását megújuló csigavonalakban képzeltek el, melyek égi és földi ciklusai párhuzamosan futnak (kettős csigavonal). A ciklusok kezdetét, tartalmát és végét a csillagok járása mutatja, azaz kormányozza, kiváltképpen pedig a Hold és a Nap, mert az ő

¹¹⁹ Ummu Illaní, az Istenek Szülő anyja, öve az Állatkör

¹²⁰ Ebből lett a görög Szübillá

¹²¹ Istár-Astarté szarvát a phoinikok és más előázsiái népek - a hold-vallásból eredő félreértéssel - holdsarlónak fogták fel, s ekként ábrázolták, de ez Babilonra nem áll, mert ott a Hold mindvégig férfi-istenség volt,

mozgásuk a legjobban megfigyelhető. Ezért általánosak az ő járásukra alapított lunáris vagy szoláris, esetleg a kettőt egyesítő luniszoláris ciklus-rendszerek. Nem kétséges azonban, hogy a Hold folytonos váltokozásaival és rövid revolúcióival a Napnál is gyorsabban és szabatosabban tagolja az időt, ennél fogva közvetlen, szinte kézzelfogható alapot nyújt a rendszerezéshez, a pontos számításokhoz, továbbá mindig együtt látható a többi csillaggal, útja könnyen viszonyítható hozzájuk, nem úgy, mint a Napé,¹²² azonfelül folytonos színeváltozása, újjászületése, növése, halála, örök küzdelme a sötétség erőivel hatalmas jelkép is, röviden ő a „világidők ura”. Ezért tették meg a csillagos Ég főkormányzójává, vagy ahogyan a mítosz egy későbbi redakciója mondja: „Marduk [Enlil] felragyogtatta a Holdat, és rábízta az éjszakát.” Ezért használták a babiloniak mindvégig holdnaptárat, számítottak holdévekkel, míg a kínaiak, indusok, egyiptomiak napévekkel; ezért vették földi hatásait csak mellékesen figyelembe, s a termékenység-funkciókat meghagyták Istárnak.

A tételt, hogy a babiloniak a Holdat a világra mutatójának, korszakjelző csillagzatnak tekintették, Alfred Jeremias fejtette ki az emlékekből, de isteni elsőségének kérdése neki sem tűnt fel, okát nem fürkészte, csupán a dokumentumok jelentését igyekezett kihüvelyezni, és pedig sikeresen. „Az ókeleti történetfelfogás – írja – a földi történésben a ciklusokban végbemenő égi történés mását látja. Ez a szemléletmód az évezredek folyamán szilárd szkémákat fejlesztett ki, amelyek a földi történetet világkorszakok keretében játszatják le. Egy-egy világkor kezdetét mitológiai motívumokkal ruházzák fel, mégpedig azon nagy égitestek jellegét [megjelenését] kifejező mozzanatokkal, amelyek égi útjukat körpályán futják meg. Azt a történeti személyt, kinek az újkorszak kezdetét kell jeleznie [ábrázolnia], az illető égi jelenségek mitikus szimbólumaival látják el [díszítik fel]... A Hold havonta szolgál a körfutás színjátékával s mintegy ő "a gyümölcs, mely önmagából nemzi és növeli magát" [egykorú szöveg], ezért változásaival különleges alkalmat nyújtott [okot adott] a mítoszképződésre e téren." - így például Berósszosz a vízözön kezdetét a Szivan hónap holdtölte napjára teszi; ez az időzítés egy oly holdciklus-számítás rendjébe tartozik, mely a holdtöltét a holdciklus „halálpontjának” (a hónap végének) tekinti, a nyári napforduló holdtölte-napját (Szivan havában) az évciklus halálpontjának, s ehhez képest a holdtöltét a világciklus halálpontjának is. „Mert a kis ciklusok a nagyokat tükrözik”. – Más példa: Sarrukin-Szárgon nem Nisszán havát vette évkezdetül, hanem az előtte járó Szivánt, amely a Holdnak, „a Sors Urának” (Bel Purusze) volt szentelve. Egyik feliratában pedig azt mondja, hogy előtte 350 fejedelem uralkodott; a 350 azonban a holdciklus száma,¹²³ mint ahogy a 360 a napciklus száma,¹²⁴ vagyis Sarukin azt kívánja mondani, hogy egy holdkorszak lejárt, s övele új-aion kezdődik. - Egyesek szerint holdmítosz-jellegű a keleti világbíró” korszakalkotó” királyok születésmondája is: szüleik ismeretlenek, szurkos kosárban vízre teszik őket, stb. (vö.: Mózes) - Az új világkorszak urát kell értenünk a Holdon akkor is, ha például Nabonid király felirata „az Ég és a Föld urának” nevezi, „aki nélkül várost és országot alapítani nem lehet” vagy ha egy himnusz szerint ő „az ország megalkotója és templomalapító” vagy midőn úgy szerepel, mint az alapkőletétel és falépítés istene, és hogyha a város és a templom alapkövének letételét Szín hónapjára, Szivánra tűzik ki, végül, ha figyelembe vesszük, hogy az építőkő, a téglá neve (lebéne) a Holdat jelenti.

Mindezt értjük tehát, de némi ellentmondás, enyhe zavar mindazonáltal fennmarad. Meghökkenünk ugyanis, midőn több szöveg gyümölcsnek (inbu) nevezi, vagy himnuszában ezt olvassuk: „Gyümölcs, ki önmagából nemzi és növeli magát”.¹²⁵ Ez, tudjuk, notóriusan szűznemző anyaiszen „mozzanat”, s a női jelleget nyíltan és nyomban ki is mondja a

¹²² A Napnak csak három ciklusa van; a napi, az évi és az állatköri precesszió, továbbá négy fázisa tavasz, nyár, ősz, tél; míg a Holdnak havonta négy, egy esztendőben

¹²³ $70 \times 50 = 350 + 4$ kiegészítő nap

¹²⁴ $72 \times 50 = 360 + 5$ kiegészítő nap.

¹²⁵ Inbu sa ina rammanisu ibbanu u siha

rákövetkező vers: „Anyatest [méh], ki mindent szül”. „Az istenek és az emberek Atyja” egyúttal tehát a „mindent szülő Anyaméh” is. Az ellentmondást végképp betetőzi a két fenti verset megelőző szakasz, mely ifjú Bikának szólítja, - mindezt tehát egy lélegzetre, azért bizonyára érdemes elolvasni:

Nannar, Atya, Uralkodó az istenek között, egyedül
nagy az Égen és a Földön
Erős, ifjú bika, hatalmas szarvú, tökéletes testalkatú,
lazurszín szakállú, bujasággal és bőséggel teljes;
Gyümölcs, ki önmagából nemzi magát és növekszik, kire
pompás rátekinteni, kinek bőségével nem lakhatni jói!
Anyatest, ki mindent szül, ki ragyogó lakást épít
az élők között...¹²⁶

Felébred bennünk a „kezdetbenlévő” kétneműség örök gyanúja, ennek maradványait sejtjük e himnusz-szövegekben is, melyek a mítosz nyelvén beszélnek, s így bizonyosan nem jelentettek ellentmondást a fohászkodók szemében. De mégis valami misztérium kellett, hogy burkolja alakját, „nevének”, azaz lényének titkos értelme is volt, amit csak a beavatottak ismertek, s tilos volt kimondani. Erre vall egy Gudea szobor felirata: „En-Zu [Bölcsesség Ura], akinek nevét senki nem értelmezheti.” - A lazurszín szakállú bikáról pedig még annyit, hogy a kék Hold színe volt, így a lapisz lazuli az ékköve, a szakáll viszont a férfiúság jelképe; s Ur romjai közül csakugyan gyönyörű kékszakállú, arany bikafejek kerültek elő. Az uralkodó, holdkirály lévén, kékre festette szakállát, s ha meghalt, vagy ereje fogytán megölték” önként vele mentek sírba asszonyai, szolgálói és szolgálói, hogy ezáltal fennmaradjon az Ég és a Föld isteni rendje, az ország ereje és a nép jóléte. Íme, innen ered a kékszakállú herceg eltorzult meséje.

Szín-Hold tehát sokra vitte, de Istár-Vénusz is megtartotta rangját, s ha amaz úr volt, ő úrnő maradt a csillagvilágban. Nanó, Nanai, An-ri, Ninni, Ininni, Ininna, Dilbat, Istár, Astoreth, Astarté, Asratu, Atargatisz, Dea, Szüria (Syria) stb. nevek alatt valójában ő uralkodik az Égen évezredek át, „Királyné a csillagok között”, a „Menny Úrnője”, „Mennyei pásztornő”, „világító fáklyája az Égnek és a Földnek”, „a csillagok Hírnöke”; hozzá fohászkodnak, „ki meghallgatja az imádságokat, elfogadja a fohászt, átveszi a könyörgést, a tökéletes Fény, az óriási, ki megvilágítja az Eget és a Földet, kinek nevét minden ország tájain hangoztatják, ki életet ad, a kegyes istennő, akihez imádkozni jó.” Egy sumér-akkád nyelven fennmaradt költemény elmondja, hogyan tette meg Anu az istenek kérésére az Ég királynőjévé; íme néhány sora:

Anu előtt, a ragyogó, a nagy előtt, kinek megnyilatkozása
nem ismer határt,

sarlókardként görbedeztek a nagy istenek tetszéssel és
imádattal,

„Ha szólsz, igazad van, Uralkodónk; ha kijelentést teszel,
Urunk, mindenki engedelmeskedik!

Anu, fenséges szavad előljár, ki mondhat reá nemet?

---

¹²⁶ Német fordításban: „bei dem lebenden Wesen” - az élők összességét jelenti, tulajdonképp az emberiséget

Urunk, Fejedelmünk, te a magad tanácsadója vagy; mit jelenthet a mi tanácsunk?

Istár asszonynak, kit megajándékoztál szeretetteddel,
nyújtsd kezedet,

nyújtsd meg-nem-változtatható ígéretedet, mely nyomatékos,
mint az Ég tudasd vele a mi gyülekezetünkben!

Inininnek, az istennőnek, kit megajándékoztál szeretetteddel,
add át parancsaid végrehajtását!

Legyen Antuval, a hitveseddel, egyenrangú: emelkedjék fel
a te nevedhez

Ehhez még vegye át az ő keze Enlil és Ea utasításait,
Tartsa egymaga Ég és Föld gyeplőit, legyen
a leghatalmasabb közöttünk!"

Anu, a Szóvivő [„elnök"] derűs lett és vidám a szíve;
a ragyogó Istárhoz fordult derűsen és meg-nem-változtatható
jóssággal:

„Az én isteni uradalmam a szép Mennyég, amelyhez semmi
sem hasonlít,

Ő az én erős birtokom, melynek határai rémülettel teljesek
és semmiképp meg nem közelíthetők.

Én, Anu, vagyok az Úr, aki őt [az Eget] vezeti: vedd át
a vezetését!

Határainak boltíveit a te kezédbe teszem, és uralkodj
egyedül!

Az én királyi termembe hágj fel tehát, és trónolj a
magasságban!

Az én nevemhez illően a tied legyen: fenséges Antu!" ...¹²⁷

Az emberek a nép szemében mégis mint „az emberiség Anyja", a termékenység-istennő, Venus foecunda a legnépszerűbb; mindenki táplálója és megbocsájtó anyja. Az egyéni büntudat, és az isteni megbocsájtás eléggé ritkán fejeződik ki e régi vallások rítusokhoz kötött üdvtanában, ezért egy igen szép - sajnos töredékes - könyörgést iktatunk ide: „Ó Istár... te istenek szülője, ki végrehajtod Bel parancsait, kisarjasztod a füveket, emberiség Úrnője, minden dolgok alkotója az összes teremtmény fenntartója, ő Istár Anya, kinek hatalmát egy isten sem közelíti meg, nagy Úrnő, kinek parancsa hatalmas - imát mondok [hozzá], ami jónak tetszik szemében, tegye meg nekem: „Ó Úrnőm, gyermekségem napjai óta igen nagyon

---

¹²⁷ Antu = Anunak nőnemű alakja, mint Belé = Belit stb.

a rossz kötőfékébe fogva élek, [most] semmit nem ettem [böjtölök], sírás az én életem [semmit sem ittam], könnyek az én italom, szívem nem vidám, kedvem nem derűs,.. fájdalmak közepette panaszkodom, bűneim sokasága nagy, bánattal tele a szívem; Úrnöm, vizsgáld ki hát, amit tettem, adj nekem békességet, takard be bűneimet, emeld föl arcomat." De kivált a szerelem istennőjeként tisztelik hívei - és ki ne volna az?

Kultuszának középpontja ősidőktől fogva Erech-Uruk városa volt, s mint a szerelem-istennőket mindenütt, nyilván őt is orgiasztikus szertartásokkal ünneplik. Már a *Gilgames eposz* bőven szól erről, különösen abból az alkalomból, midőn Gilgames és Enkidu Istár szent állatát, az Égi Bikát megölik; de egyéb dokumentumokban sincs hiány. Papnői a templomi ringyók, nevük kadistu, azaz (Istárnak) „felajánlott, felszentelt”, de népies neveik sokkal kevésbé tiszteletreméltók: kiziréti (ártalmasok), harimáti (törvetők), uháti (behálózók); egy töredék szerint Uruk „Anu és Istár lakása [lakóhelye], a kiziréti, harimátuk és uhátik városai, kiknek Istár kezükbe adta és hozzájuk rendelte a férfiút”, Mindez arra mutat, hogy a nagyvárosokban az erkölcsök elfajultak, s a templomi szolgálat ürügy vagy szabadság lett a mesterség iparszerű üzésére. (Bár a hetéra mesterség éppoly régi, mint maga az ember), Ismerjük a babiloni Venus vulgivaga nevét is: Kilitia abáti (görögül: Aphrodité Paraküptusza), azaz „Istennő az ablakban”; rossz hírű, veszedelmes istennő volt, immár minden mítoszi „jelentés” nélkül; az Ablakistennő név onnan származhatott, hogy a kétes hírű utcákban az elvilágiasodott papnők az ablakban ülve szölongatták a járókeleket, mint Keleten ma is.

*

Az *egyiptomi* Világanya neve – mint már említettük –, Mut, s ez a szó valóban anyát jelent; a többi anyaistennő: Nut, Nit, Hathor, Eszit, Nebthat, mind csak „hasadásait”, természetének különböző aspektusait jeleníti meg, s bogozza végtelen szövevénné az évezredek folyamán. A róluk szóló szövegek, feliratok szinte szó szerint egyeznek az eddig idézettekkel, s végső lényegük ugyanaz, mint a többié, s mint amire Mut neve utal: a kezdetben levő, ősnemző, mindennek szülője, világanya.

Mut kiváltképpen az; Plutarkhosz írja: „Íziszt (Eszitet) olykor Mut-nak nevezik vagy pedig Athürinek és Methüerne; az első név anyát jelent, a második Hórosz világházát [mint ahogy ezt az istennőt Platón is a keletkezés és a befogadás tartalom terének nevezte], a harmadik pedig ez okból és kiteljesedésből tevődik össze”. Platón és Plutarkhosz már magyaráznak, de még nem a mi fogalmainkkal: „Hórosz világháza”, nem más, mint Ízisz méhe, a világanyaméh, a létezés előtti „tér”, az ősalapot, amelyben és amelyből „a keletkezés és tartalom” vagyis a világ lett, miután Izisz kihordta és megszülte, és ekképp az „ok kiteljesedett”. Másutt ezt mondja Mut-Íziszről: „Ízisz az, ami a természetben a női, ami minden nemzést magába fogad; ezért nevezi Platón .dajkának és mindent összefoglalónak, a legtöbben azonban ezernevűnek¹²⁸ minthogy minden alakot és formát fölvesz [teremt és benne marad],.. Általában szívesen termékenyül és szülésekkel [magzatokkal] tölti meg magát.” Itt az ő-anyaelv a térből már átlép az időbe: a látható jelen világban is a „kezdetben levőnek” elve, ereje, törvénye működik.

De a kezdet „terében”, az Égben mindez még időtlen; Mut a thébai mítosz szerint „az Égkirálynője” a „Szűz” maga szüli férjét, Ámunt, tehát magában hordja a férfi-elvet, s tőle foganja fiát, Khonszut. Ennélfogva Ámun címe: „anyjának férje”, semmi több, szerepe nincs, eszköz. Fiúk Khonszu azonban „tökéletes nyugalomban van” (iri szokhru), azaz előkészíti, preformálja a dolgokat, „végrehajtja a sorsot” (nofir-hotpu), aktiválja a dolgokat, vagyis ő a

---

¹²⁸ *Apuleius*: „Dea miltinominis”, *Athenagoras*: „Íziszt az idő természetének [művének?] nevezik, akiből minden létrejött, s aki által minden létezik.”

megszülető világ. Ámde: „ha a Fiú elválík az Anyától, ő lesz az Atya” , Ez a fordulat már gyanús, a férfi-elv előretörését sejteti, s talán azért tartja Maspero a mítoszt mesterséges teogóniai konstrukciónak. Mi úgy véljük, nem az, mert ebben a formában is megőrzi a matriarchális alapszemléletet: végső fokon mindent a világanya szül, mert azonkívül a mítosz fő mozzanatai megismétlődnek Uusziri-Eszit-Hór regéjében, mely kétségtelenül hiteles.

Viszont ezek alapján könnyebben megértjük Mutnak a Halottak könyvében található ábrázolásait, melyek változatai közül a legeredetibbnek tartjuk a következőt: asszonyalak, három feje van, a középső női, holdkoronggal és a kettős tiarával,¹²⁹ mellette egyik oldalt keselyűfej, másik oldalt oroszlánfej; a női test azonban phalloszt visel. A holdkorong az Eget jelenti, melynek királynője Mut, s amelynek matriarchális uralkodó csillaga a Hold; a keselyű az anyaságot, pontosabban a szűznemzést, minthogy az egyiptomiak hite szerint a keselyűnek csak nősténye van; az oroszlánfej napszimbólum, a férfi-elvet jelzi, tehát Khonszut, a Napfiút az üdvhozó Atyát, mert „ha a Fiú elválík az Anyától, ő lesz az Atya”; végül a phallosz Amunt, az eszközt, kitől a Fiút foganta, egyébre nincs szüksége belőle.

Nut az Égbolt istennője, férje Keb, a Föld és Su a levegő választja el tőle, de minden éjszaka leszáll hozzá, s egyesül vele, hogy termékenyítő kapcsolatuk fennmaradjon. Ez a történetileg kialakult mítosz veleje, de ebben a formában is őrzi az „égi tér” jellegét és az anya-princípiumot. A régi szövegek világosabban beszélnek: ő „a Tehén, ama régi, ki a Napot szülte, és lerakta az istenek és az emberek csiráit”, azaz tőle származnak az istenek is. Másutt: „a fölkelő Nap anyja, a lenyugvó Nap alkotója, ki volt midőn semmi sem vala, s aki megalkotta, ami utána lett.”¹³⁰ Magától érthetődik, hogy természetében egyesíti a két nemet: „Az atyák atyja, az anyák anyja, azaz a levő, ki kezdettől fogva volt.” Számtalan ima szállt hozzá: „Te Nagy, ki Égboltta lettél... hatalmas voltál, és minden helyet megtöltöttél szépségeddel. Az egész Föld tealattad fekszik, meghódítottad őt. Karjaidba ölelted a Földet és minden dolgot... Távol vagy a Földtől... Atyád, Su fölött, akin hatalmad van. Ő szeretett Téged, alád rendelte magát és mind a dolgokat... Nut, te királyként tűnsz fel, mert hatalmad alá vetted az isteneket, és a lelkeket és az eledelüket, és minden vagyonukat... Te magadhoz vettél minden istent, világosítókként helyezted el őket, hogy mint a csillagok, el ne hagyhassanak téged.”

Ezért ábrázolják csillagokkal teleszórt testtel, vagy pedig csillagokkal beszótt ruhában. Tehén lévén szarvakat hord a fején, s miután fő funkciója az volt, hogy szűzen szülte Rét, a Napot, szarvai között a napkorongot tartja, másutt kezeivel emeli feje fölé, ismét másutt mellette áll a felkelő Nap, Ré és a lenyugvó Nap, a kosfejű Ámun, és a 72 kettős óra alakja (vagyis ő regulázta meg az időt), Az idők folyamán kialakult hivatala a halottak pártfogolása lett, a sírfeliratok el nem mulasztják kérni, hogy segítse őket a másvilágra a halhatatlan csillagok közé: „Ó Anyám, Ég aki szétterjedsz fölöttem, tedd, hogy hasonlóvá legyek a csillagokhoz! Tárja ki felém karjait az Ég az ő „Ég” nevében; nyújtsa ki karjait, hogy elkeresse a sötétséget, és engem visszavezessen a fénybe.” A halottat pedig így bátorítják: „Anyád, Nut békében fogadott be téged. Minden nap fejed alá teszi karjait; védelmez téged a koporsóban; biztos kíséretet ad neked a halál hegyei közt; kiváló módon gyakorolja védelmét tested fölött: mindennemű védelmet megad neked az [örök] életre és teljes egészséget minden tekintetben”. *Nit-Neith* ugyancsak égistennő, az égi „tér”, minden dolgok létrehozója. Fő kultushelye Száj-Szaisz városa volt, templomának kapuja fölött állt a híres felirat: „Minden ami van, ami lesz, és ami volt, én vagyok. Leplemet senki sem takarta fel. Amit szültem, a gyümölcs a Nap volt.”¹³¹

A fel nem takart lepel kettős értelmű, nemcsak a lét kezdetének fel nem fedhető titkát jelenti hanem azt is, hogy önmagából, szűzen, senkitől sem érintve szülte meg. Nevének értelme:

¹²⁹ psent = tiara

¹³⁰ A Napkorong szülőanyja", „Az Égi Tehén"

¹³¹ Proklosz és Plutarkhosz jegyezte fel.

„ami van, a létező”, „az, aki van”, tehát ami mindig volt, és ami mindig lesz. Méhének „gyümölcse” Ré, a Napisten, maga is szimbólum csak” a teremő lényé, Mint Napszülő, Mehurt, a tehén nevét viseli: „a nagy Tehén, ki Rét szülé”, Számos egyéb funkciója közül csak azt említjük, hogy Nuthoz hasonlóan a halottak védelmezője volt, „az utak megnyitója” a másvilágon, a megsegítő istennő”.¹³²

Hathor ismét a „tér”, melyben a Nap mozog. Neve szó szerint „Hór lakása”, mert Hór ebben a kapcsolatban a Napot jelenti, más szóval a Nap alatti, a látható világot, vagyis a „lakás”, nem egyéb, mint a világ méhe. Ezt az edfui ünnep-naptárból tudjuk (többek között), mely Eszitet Hathorral azonosítja: „Epifi,4.-én fogantatik Hur, Usziri, és Eszit fia. Farmuti 26-án fog megszületni. Neve lesz: a jó Hur, az aranyból levő. Minthogy eme istennő testében volt, lakást [Hat] készítettett bensejében Húrnak, Hathur istennő nevének megfelelően.” Egy felirat így szólítja meg Rét, a Napot (mielőtt felkel, azaz megszületik): „Szebb, ifjabb vagy, mint a Napkorong, Anyádnak, Hathornak belsejében.”

Tantaren-Dendera városában (Tantarev, Tentira) Hathornak ősrégi temploma állt, többször átépítették, mai alakjának idejét Uhlemann biztosan megállapította a mennyezeten lévő képekből: Szaturnusz a Szűz jegyében, Jupiter a Mérlegben, Mars az Ikrekben, a Nap a Halakban, stb. = Kr. u. 37. Nero születési éve; Nero magasztalása többször előfordul a templom feliratain. Az épület elődjét Khufu emelte (Kr.e. 2930-2750 közt. - Breasted), sőt állítólag ő alapította a szentélyt. Khufu építményét III. Thutmósze restaurálta (1504-1450 közt. - Breasted,) Dümichen megtalálta a restauráció emlékkövét; szövege: „III. Thutmósze egészítette ki ezt az épületet anyja, Hathor istennő tiszteletére, An [Tentira] úrnőjének, az összes istenek nagyszemű istennőjének szolgálván. Megtalálták a nagy tervrajzot is An városában, régi munkájú börtékercsen, Heru [Hór] utódának idején, Találták pedig a téglafal belsejében, a templom déli részén, Pépi fáraó uralkodása alatt.”

Eszerint III. Thutmósze Pépi király építményét egészítette ki. (Pépi, Breasted munkája szerint a szakkarai fáraók közé tartozott a dinasztia előtti korban, 3400 előtt. Kérdés, hogy ő alapította-e vagy régibb szentélyt tett-e díszesebbé? Szerintünk a Hathor kultusz egyiptomi őstulajdon, magukkal hozták a regés őshazából [Gondvána, vagy Atlantisz]. Lokyer sajnos nem számította ki korát csillagászati alapon. A mennyezeten lévő Állatkör koráról lásd: a „Varázstudomány” Asztrológia c. fejezetét, Az építmény ideje, a dokumentált terminus ante quem: 3400 előtt. A kultusz nyilván nem ebben az időben keletkezett, hanem már fennállt. Ui. Khufu építkezéseiről, állítólagos alapításáról a templom titkos folyosóinak feliratai szólnak. Pépi is „régii munkájú” börtékercset talált a falban! Hór utóda = a régi istenfáraók címe volt!)

Tantaren-Dendera városában tisztelték tehát Hathort ősidők óta, s az ott fennmaradt feliratokból kitetszik az eredendő „jelentése”: „a Kezdetben Levőnek” nevezik, aki „Kezdetben volt”, „az anyák anyja”, az Ég úrnője, az összes istenek királynője, a Világteremtő leánya, akinek testéből kilépett, midőn a Föld (még) sötétségben állt, és szántóföld nem volt látható.¹³³ „Hathor királyné a nagy, a női [nőnemű] Nap, Ré fényisten feje, kezdetben lépett elő Nun nagy ősvizével együtt. Senki más [isten] nem támadt előtte. Megvilágította a Földet, amely sötétségben hevert, Kinyitotta szemeit, és lett a látás. Úrnője Délnek és Északnak, Nyugatnak és Keletnek. Az ő szájából száll ki az élet-lehellet [odéma], ő teremtetten az embereket és támasztotta az isteneket. Ő nemzett minden alakzatot műve által, és hozta létre a városokat, és rendezte a templomkörzeteket, melyek az ő képét viselik. Mint női Mindenség, sokszerű alakban ő ad szabályt az istenpároknak. Mint női fényisten, azaz Ré-

¹³² Mint Napszülőről, azt mondja a szaiszi templomot megmutató pap: „megismerttettem a királlyal Szaisz méltóságát, mely lakása Neithnek a nagy [női] teremőnek a Napot-szülőnek, ki elsőnek született, kit nem hágtak meg csupán volt, lett.”

¹³³ „Kezdetből fogva volt, amidőn még semmi sem vala, és a világ sötétségben [keket] és homályban [szamuit] hevert.” „Az egyetlen, aki előtt senki sem volt, első a legrégibb istenek közül.”

t¹³⁴ megtölti a világot aranyos ragyogásával, teremti az isteneket szavával, az istennőket kijelentésével, Mint fényisten Ré alakítója, testének formálója, megvédi őt ellenségeitől. Érettek lettek mind a helyek, ahol a Nap [Ré] felkel. Ő a végtelen idő parancsolója, az örökkévalóság teremője, a szent Szemek pupilláinak jobbik pupillája. Szép volt az ő megjelenése a Földön, és az ő tagjainak látványa pompásabb, mint bármelyik istennőé." De a régi kultushelyeken On, Théba, Nészet, Szaj stb. városában, mindenütt megtaláljuk dicsőítését ugyanily értelemben: „A Nap-nő [Ré-t], az Ég úrnője, az istenek uralkodója, a kezdetben volt létezés parancsolója!” „A Napkorong nagy, kettősarcú úrnője, a Nap szeme, a nagy uralkodónő számos változásban [alakban] úrnője az Égnek, az Alvilágnak, a víznek és a hegyeknek." Stb., stb.

A szövegek minduntalan a Nap szemének nevezik, s ez az óriási egy-szem gyakran látható a faragott és festett emlékeken a képek háttérében; a kutatók általában Usziri szemének¹³⁵ tartják, de amint látjuk, aligha lehet az ő kizárólagos tulajdona. Azt is tagadni szokás, hogy a denderai kultushely igen régi eredetű híres Állatkör ábrázolásával együtt, miután a ma fennálló templomot a Ptolemaioszok idején építették. Bizonyára sokszor építették át a denderai épületeket, de hogy a kegyhely egyike a legrégebbeknek Egyiptomban (talán a legrégebb?), bizonyítja a templom egykori adütonjának, elzárt részének falán olvasható felirat: „Menjünk, lépünk be a Tantaren templomának belsejébe, mely Hathornak kedves székhelye ősidők óta, ahol kiterjeszti szárnyait, mint emberarcú, női Napkarvaly, ki első a maga istenkörében [lépjünk a szentélybe], hol testét a templombárába rejti, s házában sugárzik az évkezdő ünnepén, midőn egyesül atyjának sugaraival a Naphegyen [az ekliptika csúcán?], Tisztelet Ré Napistennek az ő [Hathor] helyein fölkeltekor, és hasonlóképp tisztelet neki az ő [Hathor] szentélyében lenyugvásakor."

Hogy ő is Tehén, mondani sem kell, mégpedig kétféle: mint a fölkelő Nap anyja, tehénalakban szoptatja Hórt, s mint a nyugati hegyek istennője, ahol a Nap pihenni és megújulni tér, foltos szőrű tehén, szarvai között a Napkoronggal és struccotlallal, ha ember formájú, tehénfülekkel, vagy tehénfejjel ábrázolják. Mindenképpen kiváló istennő, az egyetemes népközi panteonban is kitűnik társnői közül, nagyszámú hivatalt lát el, s végül van egy jellegzetesen egyiptomi vonása: kedveli a szép külső formákat, és szereti a könnyedén vidám életet. Láttuk, ő „Ré testének formálója", vagyis megadja a dolgok alakját, s minden, ami a világban szép és gyönyörködtető, az ő műve, „az ő tagjainak látványa pompásabb, mint bármelyik istennőé". Az egyiptomi volt az a nép a Földön, amely talán a legmagasabbra emelte a szépség és az öröm kultuszát a mindennapi életben (nem a görög!), s ezt az adományukat és minden gyümölcsét hálás szívvel Hathornak tulajdonították. Nagy mennyiségű must és bor áldozattal, virágokkal, koszorúkkal" énekel, táncol, zenével ünnepelték a kivilágított, tömjénnel illatosított templomokban. Erről is bőven tudósítanak a denderai és egyéb feliratok, kár volna elhallgatnunk őket: „Hathor On-nak úrnője Tantarenben, ő a legnagyobb Bubasztisban, az ünnepi mámor úrnője, a templom fejedelemaasszonya, a tánc, úrnője, a vidámság fejedelemaasszonya.” „Ünnepi örömben vannak az Ég istenei, ujjong a Nílus mindkét partja. Kitágul a szíve mindennek, ami a Földön él, a Hathorok vezénylik a dobokat és az Eszit-istennők a korszókat.”¹³⁶ Tantaren emberei ittasak a bortól, fejüket virágkoszorúk ékesítik.” „Ünnepeljük a világ rendjét [világharmóniát] adó istennőt örökké, örökké; dobog a szívünk, ha nézzük őt, a Fehéret”¹³⁷. Te vagy megkoszorúzása minden öröme és a szív minden rezzenésének kivétel nélkül," „A te felségedet énekeljük naponta reggeltől estig, pergetjük a dobokat arcod előtt. Tantaren úrnője... te vagy az ujjongás úrnője, a tánc úrnője, az italáldozat úrnője, az ének úrnője, a

¹³⁴ Ré-t, Ré nőnemű alakja (t = nőnévképző a sémita nyelvekben Pl.: Bél - Bélit, Anu - Antu stb.)

¹³⁵ Az egyiptomiak a Holdat nevezték Usziri szemének vagy Hór szemének (lásd: Breasted)

¹³⁶ Pontosan: „cuclisüvegeket", de borral és sörrel tele! Ti. csövön szívták az italt!

¹³⁷ Mi felhőtlen mondanánk.

szemfényvesztés [népmulatság] úrnője, a koszorú úrnője, a fuvola úrnője. Kísérőid körben vonulnak körülöttes ünnepi kalácsokkal." „Az Aranyos, az úrnője ennek az ünnepnek: nosza ajánljuk fel néki a diadémot és a koszorút, dicsőítsük hárfajátékkal és tánccal. Ő az úrnője a virágfüzérnek és a nyakéknek, a tükörnek, és a gnómónnak¹³⁸, valamint a szisztrumoknak: úrnője a mena-amuletnek és a csattogtatónak, ő a jóságos dajka, az ifjú, a fehér tej úrnője, néki, a Napleánynak épült a tető [az Égbolt], az úrnője a felső és alsó országnak, gondoskodik két síkföldről [a Nílus két partjáról] adományaival, és ajándékaiból él minden ember." Mert magától értetődik, hogy a termékenységnak is istennője, mint Eszit.

Eszit különös mód eléggé későn tűnik fel a panteonban és rituáléban, holott regéje az eredetmondához kapcsolódik: nővére, hitvese, olykor anyja Uszirinek, az egyiptomiak ósatya-hérosz-istenének, és szülője Hórnak, a megváltó gyermeknek. Tisztelete az Új Birodalom kezdetével (Kr. e. 1500 körül) keltezhető, s egyre nagyobb arányokat ölt, népszerűvé válik a határokon túl is, végül elterjed az egész római birodalomban, vetekszik a hivatalos istennel, s hatása a kereszténységig eléri. Sokan, s már kezdettől fogva benne látták a keresztény Madonna praefiguratioját is; emez azonban történeti tény, míg az istenanya-fülmegváltó népközi theogonéma¹³⁹, s létrejöttének-törvényei egészen mások. Úgy véljük, az Ízisz vallások nagy virágzása részint a földközi-tengeri népek lelkében mélyen gyökerező Magna Mater-tisztelet feléléésével, részint az egyetemes Messiás-várással magyarázható.

Eszit nevének jelentése rokon a többiével, s értelme ugyanaz: ülés, székhely, trónus, mégpedig a Napistené, kit ölében tart, tehát: az Ég.¹⁴⁰ Minthogy az Égóceán (ösvíz), s a Napisten minden nap végigmegy rajta Kelettől Nyugatig, ezért bárkán teszi meg útját. Az Ég érintetlen, szüzi méhéből jön elő, fia tehát, s azáltal, hogy termékennyé, éltető nedvességet osztóvá teszi, férjévé válik, Ez az ösmozzanat Eszitinél eléggé elmosódott, csak az Égi Tehén mitológemája őrzi.

Eszitet ugyanis igen gyakran Ég-Tehénnek ábrázolják, combjai közül lép elő, születik a Napisten, s a hátára száll fel, midőn Su az Eget elválasztja a Földtől. A szülésen, az anyaságon van a hangsúly, ezért lévén az Égi Bika, Uszir-hapi anyja-felesége – felveszi az Égi Tehén alakját, s miként az Napistenné, maga Holdistennővé válik. De éppen reprezentatív, emberalakú-tehénfejű ábrázolásai mutatják¹⁴¹, hogy részben férfi, azaz eredendően kétnemű, mint ahogy a szűznemző, fiútszülő ósanya nem is lehet más, magában kell hordania a hím-elvet. Mindez a „kezdetben lévő” állapotot jelzi, éppúgy mint Eszinek Uszirival és Hórral alkotott különös triádja. Tudjuk, hogy még Nutban (az aetherben) egyesül testvérével, s szüli tőle Hórt; ám ebben az egyesülésben és szülésben még keverednek a nemek: Eszit, láttuk, szükségképp részben férfi, Usziri viszont ezt mondja neki: „Nő vagyok, mint te” (teste neki is „földből és vízből” van összetéve) s gyermekük, Hór, szintén androgin. Különös egy háromszöge a mi szemünkben, de az egyiptomiakéban magától értetődő, világos kép volt: a látszólagos zűr a valóságot ábrázolta, a lét elemeinek kezdetben lévő, differenciálatlan viszonyait, s épp ez volt a mítosz intuitív célja. Mert a bonyodalom ellenére az istenségek (elemek) szerepe világos marad, Eszit mégiscsak anyja (az anyag), Usziri mégiscsak atya (a szellem), Hór mégiscsak fiú (szellem + anyag), s ebben az irányban differenciálódnak jegecesülnek tovább. Az elemi vonások elmosódhatnak, el is veszhetnek a mítoszok lombosodásával, de kibonthatók, s ha sikerül, az ösképet kapjuk. Most ezt próbáltuk megragadni.

Hogy mindez nem légből koholt okoskodás, belemagyarázás az Usziri-mítoszba, nyomatékul álljon itt Plutarkhosz értelmezése, ki a helyszínen vizsgálódott: „Nem ellentmondás tehát, hogy az egyiptomi mitológia szerint Ozirisz lelke elmúlhatatlan örökkévaló, testét azonban

¹³⁸ Gnómón = időmutató (épület)

¹³⁹ Saját műszó = theogóniai forma, szkéma, szabvány; a la mitológéma

¹⁴⁰ Más értelmezés: Esz, Hesz = szem. Usziri szeme, Ré szeme, isten szeme; Esz női alakja Eszi-t.

¹⁴¹ Bal lába férfié, jobb lába nőé, szoknyás (kép: Roscher II. 1. 366. o.)

Tüphon (Széth) gyakran szétdarabolja és megsemmisíti, s Ízisz aztán szertebolyongva fölkeresi és összerakja. Mert az, ami valóságos szellemi és jó, nincs alávetve az elmúlásnak, sem a változásnak; ellenben az érzéki és a testi (az anyag) képeket nyom magára belőle, s viszonylatokat alakzatokat és hasonlóságokat vesz fel, melyek azonban – a viaszba nyomott bélyeghez hasonlóan – nem bírnak állandósággal, hanem zavarodásnak és rendetlenségnek vannak kitéve, s ez (az anyagi, testi) ki van űzve a felsőbb világból és küzdelemben áll Hórosszal, kit Ízisz a szellemi világ látható képéül szült. Ezért a mítosz szerint, Tüphon nem-igazi származással vádolja meg, minthogy nem tiszta és keveretlen, mint atyja, a vegyítetlen, minden változástól mentes, tiszta értelem, hanem a testiesség által az anyag meghamisította. Ő azonban felülkerekedik és győz, mert Hermész (Thot), vagyis az értelem, bizonyosságot tesz és tanúskodik róla, hogy a látható világ természetétől fogva a szellemi szerint alkottatott. Mert Apollón [Hór] születése, származása Ízisztől és Ozirisztől, midőn még Rheia (Nut) anyatestében voltak, azt jelenti, hogy mielőtt a világ láthatóvá és az ész által bevégeztté lett volna, az anyag – mely magában természeténél fogva tökéletlennek mutatkozik – az első születést már létrehozta”.

Tény, hogy Eszit az idők folyamán természet-istennővé, Földanyává „jegecül”. Megmarad ugyan trónusnak, kivált a keleti égbolton, ahol a Napot szüli és szoptatja-neveli, míg az „erős Bikává” nő fel, megőrzi az „istenanya” címet is, mert az életosztó diadalmas isten tőle származik, de gyakorlatilag leszáll a földre. Az olyan jelzői, mint a „Nagy”, a „Nagy Anya”, a „Nagy Isteni Anya”, a „Varázshatalmú” a „Piramis-úrnő” már a Magna Mater minőségét jelzik, s az emberiség jótevő anyját dicsérik. A föld termőereje lett, mint Plutarkhosz mondja: „ami a természetben női”, képszerűbben a feliratok nyelvén szólva: „a megművelt föld (szochit)” „a zöld vetés teremője, ki életet ajándékozik mindenkinek”, a „Zöldellő, kinek zöldje a földéhez hasonlít”, aki a zöld növényeket sarjasztja, röviden Földanya. Az egyiptomiak, írja Plutarkhosz, a földet Ízisz testének tekintik, de nem az egész földet, hanem csak azt a részét, amelyet a Nílus megtermékenyít, és gyümölcsözővé tesz. Olykor kalászt tart kezében vagy visel fejdíszként, (máskor kígyódiadémot, vagy keselyűfejet – ezek értelmét már ismerjük). S miután a termékenységet, a szaporodást a Hold segíti elő, Holdistennő lett, mint ahogy minden Földanya megkapta ezt a jelleget, ha másodlagosan is.¹⁴² – Ezek az istennők és kvalitásaik stb. persze. gyakran összefolynak a sokezer év alatt, de épp ez mutatja lényegi rokonságukat.

*

Ami a görögöket illeti Hérodotosz szerint: „Majdnem minden isten neve Egyiptomból jött be Görögországba”, a többinek a „nevét” pedig, az őslakó pelaszgoktól vették át. Ez a megállapítás, mondja tovább, saját kutatásainak eredménye, de – tesszük hozzá – fedi a görögség általános véleményét, viszont csak részben igaz. Északi hazájukból kétségkívül hoztak magukkal néhány „árja” istent, kivált férfiakat, átvettek a keleti népektől is, végül Kréta volt rájuk nagy hatással. Látszólagos. szerénységük oka hihetetlen beolvasztó, szünkretizáló képességük és elképesztő feledékenységük: a Homérosz előtti időkre (Kr.e. 9. sz.) egyszerűen nem emlékeztek vissza, holott a döntő istenvegyülések ekkora már végbementek, s a klasszikus olümposzi panteon kialakult. E szünkretizáló folyamatok vizsgálatára nem vagyunk hivatottak, pedig vonzó feladat, s érdekes tanulságokat nyújt az európai művelődés eredetére nézve. Világszülő Égistennőt, mi nők a hindu Vács, a sumér

---

¹⁴² Plutarkhoszt nyugodtan és szívesen idézzük minél többször; egyike a kevés ókori tudósunk kikerülő mai, fölényeskedő kutatás is megbízhatónak tart, Íziszről, és Oziriszről írt munkáját Roscher alapvető fontosságúnak tartja, „jó forrásműveken nyugszik és mind lényegben, mind a részletekben meglepően megbízhatónak bizonyult.”

Ummu Hubur vagy az egyiptomi Nit, csak nyomokban találunk nálunk. A „kezdetben lévő” anyaistennők eme hiánya vagy az eredeti patriarchális szemlélet fenntartására vall, vagy pedig – egy matriarchális közjáték után – a feltámadó férfi elvű ellenhatás cenzúrájának eredménye. Hiszen még Homérosz után is szüntelenül folytatták a részletmunkát panteonjukon, s nem kicsinylendő le a költők mitografusok, filozófusok, történetírók hatása sem.¹⁴³

Lássuk a nyomokat. Nitet, az istenszülő anyát, a görögök Rheiával azonosították s rokonvonásokat találunk Kübelében. Rheiát a mítoszok Krétához kapcsolják, Kübelé viszont kisázsiai (phrügeai) eredetű istennő, mindkettő átvétel tehát, s így a kérdés az, volt-e elődjük valaminő egyetemes istenek-anyja, és görög-e? A kérdést sokan kutatták,¹⁴⁴ s az eredmény így összegezzhető: Homérosznál és Hésziodosznál szűzen szülő istenanyának nyoma sincs, Rheia mint Kronosz felesége és Zeusz anyja szerepel. A homéroszi himnuszok azonban ő mellette megemlítenek egy névtelen istenanyát, hasonlóképpen Pindarosz egy Nagy Anyát, Métér Megalét, a kettőt először Euripidész egyesíti. Ennyit tudunk az irodalomból, viszont a kultuszokban a megkülönböztetés jobban kirajzolódik. Pauszanasz Kronosszal és Zeusszal kapcsolatban mindig Rheiát nevezi meg, midőn azonban az ázsiai istenanya (Kübelé) tiszteletéhez csatlakozó kultuszokról beszél, következetesen Istenanyát, Nagy Anyát mond (Métér Theon, Métér Megalé). Másfelől Rheiának és Kübelének Arkádiában, Athénben és Olümpiában teljesen elkülönített kultusza volt, s templomaikon kívül Athénben és Olümpiában állt a Metroon (Anyatemplom), melyek istennőjét mindvégig, a késői egybeolvasztások idején is, Métér Theon-nak nevezték. Így a költői-irodalmi maradványok, a kultikus emlékek és feljegyzések egyaránt arra vallanak, hogy a görögöknél fennállt egy régi eredetű, névtelen, de saját anyaistennő tisztelete, igen egyszerű formák között, mítosza azonban nem volt (vagy elveszett nevével együtt), kultusza háttérbe szorult, egyénisége elhomályosodott Rheiáé és Kübeléé mellett; sőt olykor nem egy vonását átruházták rájuk. Mármost a Rheia-mítosz törzse kétségtől krétai eredetű, azaz a sziget meghódítása előtt és után ismerkedhettek meg vele (Kr. e. 1500 körül). Phrügeai Kübelével pedig úgy látszik még később¹⁴⁵. Noha a két istenanya a maga hazájában sokkal régibb volt a görög Métér Theon-nál, évezredek múlta tekint vissza, s így kidolgozott mitológiával és kultuszokkal rendelkezett, a görögök szemében mégis frissebb, színesebb, gazdagabb életűnek tűnhetett fel alakjuk elevenebbnek, kész prédául fürge áthasonító képességeik számára. Az öreg istenanya az öregek helyére, a kuckóba került a panteonban is, elszürkült alakja nem ihlette a költőket, bölcsüket, tudósokat, elhanyagolták, a csapodár hívek pedig az új, divatos istenségek felé fordultak hódolatukkal.

A vonások, amiket a gyér forrásokból – főként a homéroszi és orphikus himnuszokból, Pindaroszról stb. – kihámoztunk, közösek a mindenkorai istenanyák, anyaistennők egyetemes tulajdonságaival. Láttuk fennmaradt az Istenanya, Métér Theon emléke, ahogy miféle isteneket szült, nem tudatik, hiszen még magának sincs neve. Ezenkívül minden élet szülője¹⁴⁶: az összes istenek és összes emberek anyja; életadó (traphé pantón), természetistennő (biothrepteira), Hegyanya, „szereti a zúgó hegyeket és erdős szakadékokat”, földanya, állatok, növények, nyájak és szántóföldek úrnője, gyógyító, varázsló stb.: Khtonikus jellegére utal, hogy barlangokban is tisztelik. Egyébként mindig görög (nem kisázsiai) istenségekkel együtt, Pán, nimfák, khariszok társaságában jelenik meg erdőn-mezőn ligetes források körül. „Az istenanyát házában udvarában [a szabadban] a nimfák és Pán gyakorta ünneplik táncaikkal éjszaka idején,” – írja Pindarosz, ki úgy látszik tisztelője volt és felújította kultuszát, mert háza közelében „az Istenek Anyjának és Pánnak szobrokat [vagy szenthelyeket] állított, (agalma, vagy hieron), amiket még Pauszanasz is látott; innen támadhatott a legenda, hogy

¹⁴³ Ti. miránk, mert ezek írásban fennmaradtak.

¹⁴⁴ Vö. Roscher Lexikon

¹⁴⁵ A kutatók szerint az 5. században vették át.

¹⁴⁶ Métér pantón te theón, pantón t'anthron.

Pindarosz születését az istenanya cimbalmainak tünpanáinak zenéje kísérte. De állhatatlan hódoló volt ő is, vonzották az idegen istenségek, s áttért Kübelé, Ámun, stb. tiszteletére, Mindent összevéve: a gyér utalásokból összerakható képvázlaton az Éganya-jelleg sehol sem mutatkozik meg; legfeljebb annyit tehetünk fel, hogy szüzenszülő, férjnélküli anyja az isteneknek és embereknek.

Kübelénél viszont a szüzi Éganya-jelleg (Virgo Coelestis) még a görög kultuszformákban is megragadható, mert hiszen eredetére nézve az ősi sumér-akkád istenanya egyenes származéka vagy változata¹⁴⁷. Ez a vonása azonban az idők folyamán elmosódott, háttérbe szorult az Istár-Tammuz, azaz Kübelé-Attisz mozzanattal szemben, de visszarémlik még Diodórosznál is, midőn Baszileiának, azaz (Ég)királynőnek és Mété Megalé-nak nevezi, ki a Napot és a Holdat szülte – valamint ábrázolásain: a Napot és a Holdat vagy a Világgömböt tartja kezében. Viszont szükségszerű kétneműsége kitűnik az Attisz-mítoszból, mégpedig a pesszinum-i változatból¹⁴⁸. Neve itt Agdisztisz, (Mété Theón, Agdisztész); egy sziklából, azaz formátlan anyagból, káoszból született, amelyre ráömlött Zeusz férfi-magva; kétnemű lett, s az istenek elszörnyedve megfosztották férfiúi szervétől. A levágott szervből mandula- vagy gránátalmafa nőtt ki, gyümölcsét Szangariosz folyóisten leánya, Nana kebelébe rejtette, megterhesült tőle, s gyönyörű fiút szült, Attiszt. Agdisztisz-Kübelé meglátta, belészeretett, s elszakította jegyesétől, Midásznak, pesszinum királyának leányától Féltekenységében megörjítette Attiszt, úgy hogy, megférfiatlanította magát; Agdisztisz eltemette, de kétségbeesett gyászában kikönyörögte Zeustól, hogy a tetem ne rothadjon meg; azóta véréből áradnak a tavaszi patakok, s belőle sarjadnak az év első virágai. A mítosz nyelvét így fordíthatjuk le: a sziklából való születés a Földanyát jelenti; hogy minden életet a maga erejéből hozhasson létre, kétneműnek kell lennie; a két nemet az istenek erőszakosan „differenciálják”:¹⁴⁹ maga nővé válik, fogantató hímereje a gránátalma gyümölcsébe, s a tőle fogant Attiszba költözik át. Vagyis: az egyetemes életeréből, az „anyából” (Kübelé), létrejön, differenciálódik a fogantató, a vegetatív erő, a szerves élet, a „fiú” (Attisz); ugyanis Szangariosz leánya, Nana, e régi anyaistennő, itt nem egyéb, mint Kübelének változata. Viszont minthogy Attisz nemzés nélkül született, anyja nem valódi anya, hanem szűz, a Mété Theón egyúttal parthenosz améter, a „kezdetben levő”, vagyis Földanya, kitől a gyönyörű természet született. S rögtön észrevevesszük: a mese, hogy beleszeretett egyszülött fiába és férjévé akarja tenni, csupán kissé szövevényesebb megismétlése az egyetemes ősanymítoszoknak Kübelé éppúgy kétnemű és szűzen-szülő, mint azok.

Vitásnak látszik a kérdés, vajon Rheia krétai import-e, vagy autokhtón görög istennő? A tudósok javarészt az utóbbi mellett foglalnak állást, így okoskodnak: Homérosznál Rheia Kronosz felesége, elsőszülött fiúk Zeusz, s felnövekedve letaszítja apját a főisten trónusáról a Tartaroszba; egyébként az istenpár sem nála, sem másutt nem játszik kiemelkedő szerepet. Hésziodosznál azonban már jelentős változást találunk: Zeusz az ötödik gyermek, s minthogy Kronosz Rheiának minden újszülöttjét felfalja, az istennő Zeusszal viselősen meg akarja menteni magzatát, ezért Krétára menekül, s Ida hegyén, Dükté barlangjába rejtőzve hozza világra; a csecsemő helyett pedig egy bepólyált követ ad Kronosznak, ki le is nyeli. Zeuszt az idahegyi nimfák (kurészek) rejtegetik, nevelik fel; minderről igen szép, dűsbokrú monda körbeszél. Mármost, mondják a tudósok, a görögöknek nem volt saját mítoszuk Zeusz gyermekkorától, viszont Krétán készen állt egy kialakult rege az istenfiúról, Hésziodosz tehát egyszerűen kölcsön vette, és beleszerkesztette a hiányos görög teogóniába. Így jött létre a reprezentatív Kronosz-Rheia-Zeusz-ciklus.

Nos, a görögök Hésziodosz idejében (Kr. e. 700 körül) már legalább hét-nyolc évszázada álltak erős kölcsönhatás viszonyában Krétával, s így a költő aligha egyéni ötletből

¹⁴⁷ Így vették át a phoinikok is, Karthágó; Astaroth(?), és a ciprusiak: Aphrodité, Küpro

¹⁴⁸ Noha ez már kései természetmítosz! Kübelé Pesszinuntisz (Pesszinum = város),

¹⁴⁹ A kasztrálás mindig matriarchális mozzanat

szerkesztette bele a krétai mítoszt theogóniájába, valószínűbb, hogy elterjedt már a görögök között,¹⁵⁰ s ő csak az irodalmi formát adta meg neki. De nem ez a lényeges. Fontosabb, hogy a mítosz gerince kétségkívül krétai eredetű, ebben a formában vált reprezentatívvá, s még Diodórosz is ezt jegyezte fel.¹⁵¹ Valóban Rheiává azáltal lett és azért kapott díszhelyet az Olümposzon, amit Krétán művelt, vagyis amit krétai istennő korában cselekedett, ha szabad így mondani.

A kérdés tehát az, mit cselekedett, mi volt a krétai anyaistennő? Erről sajnos csak annyit tudunk, amennyit a régészet tárt fel, amit a hellenizált hagyományok mondanak, végül ami a görög mitológiából kielemezhető. Először is: a krétai műveltség virágkorában, 1500 esztendőn át egyetlenegy valamirevaló férfiisten sem jelenik meg, csupán a szokásos fiú-férjstenség szerepel itt-ott mellékesen, eléggé százalmas törpealakban¹⁵². A Nagy Anya uralkodik egyedül, mindent elsőprően, képen megörökítve, meztelen keblekkel, krinolinban, kezére csavarodott kígyókkal, vagy rövid sportnadrágban, mint a bikák hátán táncoló papnői a rituális játékokon. – Kíséretében a férfinem mítoszi képviselőiként a hagyomány szerint „Kréta első lakói, az idahegyi daktüloszok” , (Diodórosz, 5,64), tűnnek fel, azaz „kézujjak” ; Hüvelyk Matyik, törpék, de valójában phalloszok csupán, a pusztá him-elv hordozói; a férfiból a krétai Nagy Anyának sem kellett több (mint a thébai Mutnak).

Neve Má¹⁵³, fia-férjéé Tesub, de ez utóbbi igazi istennek sem nevezhető, nem halhatatlan, a krétaiak, még a görög-római időkben is mutogatták sírját, s a kereszténységgel merült feledésbe. Ilyen mitológéma csak egy matriarchális vallás keretében születhetik, s így természetes, hogy a görögök ezt a mozzanatot nem vették ál, sőt ellenhatás is keletkezett a hésziadoszi teogóniával szemben, s Kallimakhosz Zeusznak göröghoni születése mellett tört lándzsát. – E kevésből is bizonyosra vehetjük, hogy Má szüzenszülő istenanya volt, míg a görög Rheia nem az.

Vagy csak látszat szerint nem az? Ugyanis Bachofen továbbmegy a görög mitológia elemzésében, és kifejti, hogy Rheia valójában szüznemzéssel szüli Zeuszt. Bachofen, mint tudjuk, a szüzenszülő istenanyát a nőuralom, a gúnaikokrácia legmagasabb rendű kifejezésének tartja; csupán az anya-elv halhatatlan, minden szüleménye halandó: „Az anyagi, a női természet-elv áll elől; emez a férfiút, mint a másodlagosat, a lettet, a csak halandó formában létezőt és örökké változót, mintegy az ölébe vette, mint Démétér a Cisztákat (két fiúgyermeket).” És megállapítja, hogy Rheia házassága Kronossal szimbolikusan értendő: „Hasonló szemlélet rejtőzik a Zeus- Rheia anyaöléből való – születéséről szóló mítoszban. Az anya itt egyedül lép elő. Midőn a mondában Kronoszt Zeusz atyjának nevezik, e kifejezés nem a testi nemzést jelenti, inkább egy előbbi, elmúlt világkorszakot jelöl, amelynek a rákövetkezőhöz való viszonyát az atya és fiú szukcessziójának formájában mutatja be. Az [apai] nemzés gondolata oly távol áll, hogy inkább a megsemmisülés, a pusztulás kínálkozik emez apaviszony egyetlen kifejezésére. Így a krétai Zeusznak csak anyja van: a nedves földanyag. Benne [Zeuszban] jelenik meg a természet férfiúi oldala először látható alakban. Tehát e felfogás és bemutatás szerint is a nő az első, az eredendően létező, a kezdettől fogva testet öltött, a férfi a később lett, az anya által létrehozott. És Zeusz is halandó. Krétán megmutatják a sírját.” – Az orphikusok mindenesetre az összes istenek anyjának nevezik Rheiát (Métér Pantón, Pammétér), de ez a jellege idővel meglehetősen elszürkül, s a kultuszban inkább a termékenység-istenő vonásai domborodnak ki.

Ha már Rheiával a Magna Mater édes hazájába jutottunk, időzzünk még egy pillanatig Krétán, hiszen ott virágzott a legbőségebben a tisztelete. Bachofen nem habozik Krétát „a

¹⁵⁰ Vö., Arkádiában, Delphiben, Parrhaszia-Lükaioszban a helyi mondákkal.

¹⁵¹ Rheia neve és alakja bizonyára görög eredetű, de jelentéktelen: (patriarchális szemlélet).

¹⁵² „Az égei műveltség feljöttékor – írja Angmosov - a nő oly ragyogó sugárzást áraszt, hogy a férfialakok teljes ismeretlenségben és árnyékban maradnak”.

¹⁵³ De ez nem tulajdonnév, hanem méltóságjelző.

görög vallás és a misztériumok szülőföldjének" nevezni -, igen, de talán csak a női istenségek javarésze áll ez. Minosz király (hellenizált) történetében úgyszólván nyüzsögnek az asszonyalakok, kiknek az anya-anyag-Föld-Hold-természete a szembeszökő, Nagyanyja Telephassa Phoinix felesége, *Holdleány*, neve Messzesugárzót jelent; leányukat Európét („Elsötétült” = *Hold*) Zeusz fehér *bika*, azaz Holdállat alakjában rabolja el. A tengerből emelkedik ki, s a tengeren át ragadja Krétára, Teumesszosz barlangjába, a *föld* mélyébe rejti, ott szüli Európé Minoszt és Rhadamanthüsz, az *Alvilág* bírát; mellékneve Krétán Hellotia: a szűz vagy Menyasszony; Görögországban mint a tavasszal feltámadó, megtermékenyülő *Földistennő*t ünneplik a hellotiákon, tetemét (csontjait) húsz könyök hosszú virágfüzérbe burkolva, körmenetben viszik körül, mint Egyiptomban Usziriét. - Minosz felesége Pasziphaé, „a Mindenkinek Világító” (*Hold*), a leányuk Italeia tehénfejű; ám Pasziphaé beleszeret a Poszeidóntól küldött, tengerből kiemelkedő bikába, ezért Daidalosszal csalódásig hű *tehénszobrot* faragtat fából, üregébe búvik és így egyesül vele. Tőle szüli Minótauruszt, a bikafejű istenkirályt, ki a Labirinthosban székel, s a meghódított Athéntől ifjakat és szüzeket követel emberadóul. A görögöket Thészeusz (Naphős) szabadítja fel, Minótaurusz lányának, Ariadnének segítségével. Ariadné nevének jelentése a „tetszetős”, mellékneve Aridéla, azaz Sugárzó, Fényesen világló; midőn Thészeusz cserben hagyja Naxosz szigetén, Dionüszosz felesége lesz; Görögországban a dionüszriadák keretében ünneplik Ciprus szigetén mint Aphrodité tűnik fel. Mind ebből valószínű, hogy Krétán földanya-szerelem istennő lehetett, neve és kultusza aphroditikus jellegét emeli ki, jelzői és származása holdtermészetére utalnak, éppúgy, mint Pasziphaénál. – Nővére, Phaidra, bűnös szerelemre gyullad mostohafia, Hüppolitosz iránt, s midőn borzadva visszautasítja, bosszúból cselt sző, és a Poszeidón által küldött, a tengerből kiemelkedő bikával pusztíttatja el. (Ismét a tengeri bika.)

„Phaedraban egyesülnek a Hold-, Szerelem-, Gyönyör- és Halálistennő (Venus) tulajdonságai, amiket egyébként is egyazon isteni személyhez szoktak kapcsolni.” (*Wieseler*) - Britomartisz-Diktünná, a diktéi „Édes Szűz” (neve szó szerint ezt jelenti) Minosz szerelmének áldozata, ki dühös szenvedéllyel üldözi *holdfényes* éjszakákon, erdőn-mezőn, meredek sziklákon, vad szakadékokon át, mígnem a szemérmes nimfa a Dükte hegyéről a tengerbe veti magát, ezért a halászhalka védőistennője, egyébként a rétek, erdők nimfája; „tavakon, földeken és a tengernek kavargó, sós habjain jár”. (Euripidész.) A görögök Artemisszel, a Holdistennővel azonosították. - Balté, Gorgó (nem a szörnyeteg) s a többi nimfa mind sorukhoz csatlakozik: *anya-* és *földistenségek* ennél fogva holdasszonyok és az égi Bika Tehenei. E vonásaikat igen gyakran átadják a görög és kisázsiai istennőknek; Szelené, Artemisz, Aphrodité a Pasziphaésszal melléknevet kapják, a méter címet a szűz (!) Athéné, az istenanya, Métér Theón rangját Gaia-Gé, Démétér, Aphrodité, Létó, Adrasztiá (Kübelé, Ánáhita stb. Istár ivadéka).

A bika-tehén regék korántsem a Nap és a Hold házasságát jelentik, mint értelmezni szokás, s Bachofennek van igaza, midőn kifejti, hogy a nagyszámú krétai bika holdállat: „A krétai mítoszban a természeti erő férfiúi oldala kiváltképpen bika alakban lép elő, a női oldal ehhez képest tehén alakban... E hieroglipha jelentése (értelme) nem szenved kétséget. A természeti erő férfiúi, életre keltő oldalát jelzi. A tenger mélyéből száll fel a bika... [felsorolás]. Itt a férfiúi erő székhelyeül a khthonikus vizet, a mélység nedvét gondolják el. A tenger rejti a teherbejuttató phalloszt, mélyéből küldi fel az isten [Poszeidon]. De a tellurison kívül lunáris aspektusa is van, a földiből következik a holdbeli, A Holdban a láthatatlanul működő, az anyagot átható férfiúi erő kozmikus hatalommá testesülve jelenik meg. Taurusz [bika] lesz szimbólumává a Holdnak, mint férfiúi Lunusznak, ki nemző sugarait a Földre küldi. Ilyen holdsugár nemzi Ápiszt, a szent bikát. A hold jelét viseli oldalán a Kadmosz-bika... [bikák felsorolása]. Ennél fogva a krétai bikát Holdbikának kell felfognunk; e fénytermészetével

egyezően hófehérnek ábrázolják." (A fehér a Hold színe.) Hogy a tehénistennők Holdtehenek, nem szükséges bizonyítani. – De térjünk vissza Görögországba.

Gaia-gé, a „Szülő”, láttuk, „a mindent jelölő ősmélységből” támad, az úrból, magyarul a világuterus-ból, azaz ismét a kezdetben levő nő-elvet testesíti meg, ő a semmiből létrejött anyag. Önmagából, férj nélkül, szűznemzéssel szüli a második elemet, az Eget, Uranoszt, s aztán férjévé teszi. Véle nemzi a titánokat, az anyag fékezetlen, vad erőit, közöttük Kronoszt. S most különös harcot indít, szüntelenül lázadásra uszít saját származékai, a Mindenség urai ellen. Uranosz ugyanis „gyűlöli” Gaiával nemzett gyermekeit, a gigászokat, küklopszokat, és hekatonkheirákat, s nyomban születésük után a Tartaroszba, az Alvilágba börtönzi őket. Gaia nem tűrhetvén ezt, acélból (?) sarlót készít¹⁵⁴ (Holdsarló), s feltűzeli Kronoszt, férfiatlanítsa meg vele atyját. A merénylet sikerül. Kronosz atyja helyére lép, de ő meg sorra felfalja gyermekeit, Gaia unokáit, mert emez megjósolta, hogy le fogják taszítani trónusáról. Gaia ismét felkél ez ellen, Rheia kérésére megmenti Zeust, majd csellel rábírja Kronoszt, hogy okádja ki elnyelt gyermekeit, a titánokat. Gyorsan megszervezi őket, kiszabadíttatja velük a megkötözött küklopszokat és hekatonkheirákat, a vad sereget rohamra indítja az Olümposz ellen. Az olümposziak győznek, s Zeusz kizárja a titánokat a Mennyből. Gaia ismét felbőszül, s bosszúja eszközéül egy borzasztó szörnyeteget szül Tartarosztól, Tüphoeuszt¹⁵⁵. De ezt is legyőzik, és ekkor Gaia - úgy látszik, belenyugodva a változtathatatlanba – maga tanácsolj a az isteneknek, hogy válasszák Zeust királyukká. Zeusznak pedig, tapasztalatain okulva, azt javasolja, hogy még Athéné születése előtt nyelje el feleségét, Metiszt, különben olyan fiút fog szülni neki, aminő Kronosz és ő maga volt,

Mire véljük Gaiának nyughatatlan bujtogatásait, furiózus háborúskodásait saját teremtményeivel, mégpedig először mellettük, aztán nyomban ellenük? A tudósok avval magyarázzák, hogy Gaia, a Föld, nemcsak mérhetetlen áldásokat osztogat, hanem csapásokat is, szerető édesanya és kegyetlen mostoha egyszerre. Ez a magyarázat szerfölött kezdetlegesnek tetszik, már csak azért is, mert Gaia nem a termő anyaföld, nem Déméter, s regéje nem természet-mítosz. itt valódi ősmítoszból van szó, azaz elemibb dolgokról. Talán hívebb értelmezéshez jutunk, ha meggondoljuk, hogy minden igazi mítosz sokértelmű, s legalább kétféle jelentést kell tartalmaznia: egy metafizikait és egy reálisat, fizikait vagy történetit. Első pillantásra látnivaló, hogy a Gaia-mítosz elemibb jelenségekkel dolgozik, mint a jó vagy a rossz termés, bőség vagy ínség, áldás vagy pusztító természeti tűnemények. Őstények forognak előttünk, s hadakoznak a lét egyensúlyáért. Gaia maga az anyag, a látható világ első megnyilvánulása, magában hordja a lét összes csírait, elvénél fogva örökkétartó, mozdulatlan és változatlan kíván maradni (tulajdonképp *időtlen*), hogy végezhesse feladatát, az élet és halál osztásának szakadatlan láncolatát. De fiai valóban „fiúk”, idegen férfi-elveket hoznak magukkal, kiszabadulnak a véges anya-anyagból¹⁵⁶, s a végtelenséget, vagyis a halhatatlanságot akarják megvalósítani: az Eget, a végtelen teret, a mindenség anyagfeletti szféráit (Uranosz), az időt, a végtelen, örökkétartó mozgást (Kronosz), végül a Rendet, az Értelmet, a titánok kaotikus Univerzumából a Kozmoszt (Zeusz).

Gaia - az anya-anyag-elvnek talán legtisztább mitikus képviselője -, harca vezetői hatalmának megtartásáért természetes és következetes, de reménytelen, mert a létből a férfielv ki nem törölhető. Ezért szüli meg mindig, de kényszerűen a „fiút”, a hiányzó férfi-elvet a világ urául, azonban halandónak, azaz térhez és időhöz kötöttnek szánja. Ám Uranosz, a végtelen tér, és Kronosz, a végtelen idő, épp a tér és az idő határait törik át, Zeusz pedig a megzabolázott anyag rendjét iktatja a végtelenné vált Mindenség harmóniájába, amely nélkül fenn nem tartható. (Csak Krétán, az „édes anyahazában” tudja Gaia a halandóvá tett Zeust anyaölébe

¹⁵⁴ Gyémántból? (acél = vaskori, késői!)

¹⁵⁵ Vö.: Indra-Vrtra, Marduk-Tiámat, Hór és Széth.

¹⁵⁶ Vö.: Egyiptom: Mut-Khonszu: „Ha a Fiú elválk az Anyától, ő lesz az Atya”

visszazárni.) Korántsem véletlen, hogy oly principálisan női fegyverekkel küzd: a munka derekát férfiakkal (titánokkal) végezteti el, Uránoszt megférfitlanítja, mégpedig a női égítést, a Hold sarlójával, (a kasztráció mindig matriarchális mozzanat), Kronoszt csellel veszi le lábáról, aztán a Tartaroszba veti (kizárja a kozmikus hálószobából), Zeust pedig halálba dönti, kiterjeszti reá a halandók törvényét, azaz megfosztja isteni rangjától. Mindig és mindenütt a fogantató hímpotenciát igyekszik kiirtani a lét rendjéből, hogy maga maradjon a szűznemző Világanya, Panméteira. Ez a mítosz metafizikai aspektusa. - Reális, történeti oldala egy kurta mondatba tömöríthető: a szörnyű istenháborúk sora nem egyéb, mint a matriarchális szemlélet küzdelme az őspatriarchális szemlélettel, mégpedig a legmagasabb síkon: a létmagyarázatban, a teogóniában. (S ennyit tudni a Gaia mítoszáról nekünk éppen elég.) Az anyai istennő egyéb szokásos funkcióit mellőzzük. A többi anyával, a Föld-, Hold- és Vénusz-istennőkkel már rövidebben végezhetünk, mert nem sok újjal szolgálnak.

Démétér = Gabona-anya vagy Gémétér = Szülőanya, e szavak értelme szerint a föld termő, sarjasztó ereje, s valóban a szelíd Földanya minden vonásával ékes. Nem Gaia, nem az elemi anyag, amely lehet titáni is, hanem a fogadó és szülő női princípium, minden élőlénynek, növénynek, állatnak, embernek táplálója és nevelője¹⁵⁷. Ő találja fel az emberiség legnagyobb áldását, a földművelést, kulturhéroina tehát, talán az egyetlen; tudományát átadja kedvencének, Triptolemosznak, a Kalásznak, hogy kígyóktól vont kocsiján útra kelve, terjessze el a Föld kerekén. S minthogy a földművelés az alapja minden magasabb művelődésnek, Démétér a közösségi rend megalkotója; emlékére ülik a Theszphoria, a Törvényhozás ünnepét, ám ezen csak nőknek szabad részt venniük, a leselkedő férfit kasztrálják, vagy megölik.¹⁵⁸ Az ünnep valójában az egykori nőuralom emlékét tartja fenn, ennek főistene volt Démétér, ízig-vérig matriarchális istenség, és kétségkívül görög előtti, pelaszg eredetű. Igen jellemző, noha nem méltatják figyelemre, hogy mítoszából teljességgel hiányzik az egyetemes fiú-mozzanat (Niu-Va + Fu Hi, Vács-Kumára, Istár-Tammuz, Eszit-Hór, Rheia-Zeusz); csak leánya van, Perszephoné, Hadésznak, az Alvilág urának felesége. Perszephoné társnőivel andalog az őszi mezőkön virágot szedve, midőn hirtelen megnyílik a föld, kilép Hadész, magával ragadja az Alvilágba. Démétér vigasztalanul bolyong országok szerte, fáklyavilággal keresve leányát; gyásza miatt elsorvad a Földön minden élet, megszűnik a termékenység, ezért Zeusz leküldi Hermészt az Alvilágba, hogy hozza fel Perszephonét. Némi bonyodalmak árán sikerül, de épp ezek miatt Zeusz kiegyezésül elrendeli, hogy Perszephonének ezentúl az esztendő harmadrészét férjénél, az Alvilágban kell töltenie. Ez tehát megint az ismert, szabályszerű vegetáció-mítosz, ám valóban későbbi egyeztetés, összeolvasztás eredménye, mert eredetileg mind Hadész, mind Perszephoné önálló khthonikus istenségek voltak, de a szünkretizálás (összeolvasztás) önként kínálkozott.

Hogy miért kapta Perszephoné, azaz az Áradó Fény nevet, tehát a Holdistennő jelleget, a regéből nem világlik ki, de a csillagvallások mitológéimáiból talán érthető: a Hold a Föld leánya; s lehet, hogy ezt a kapcsolatot jelzi másik neve: Kora-Koré = Leány. – Démétér-Perszephoné mítosza roppant népszerűsége tett szert, kultuszuk az eleusiszi misztériumokban tetőződött, melyek a görögségnek úgyszólván közös nemzeti ünnepévé lettek. Egyesek szerint a tisztelet azért vált misztérium-vallássá, mert a betörő dórok az őslakosság vallását elnyomták, s így ez titkolózásra kényszerült. Ennek ellent mond, hogy maguk a spártaiak is Démétér-tisztelők voltak s hogy a tan legmélyebb értelmezése szabad földön, Krétán alakult ki, és ott nyíltan hirdették.

Artemisz, a szemérmes, kissé vad és fiús Holdistennő eleinte korántsem volt szűzies, férfigyűlölő virago, a Holdhoz meg éppenséggel semmi köze nem volt. Valószínűleg

¹⁵⁷ Ovidius: „Haec (Démétér) praebet causam frugibus, illa (Gaia) locum.”

¹⁵⁸ A női foglalkozásokat ünneplik ekkor, mint Arisztophanész szellemesen, de arcátlanul mondja: „A sütezt, főzést és házasságtörést”.

prehellén, pelaszg természet-istenség, de eredeti egyénisége nem hüvelyezhető ki a hagyományokból; csupán annyit sejthetünk, hogy igen sokoldalú lehetett, mert a legkülönbébb tulajdonságokat és kultuszokat fűzték alakjához, emezeket pedig annyira összekeverték más istennőkével, hogy kibogozásuk legfeljebb filológusoknak okozhat örömet. Legarchaikusabb formájú kultuszaiból kitetszik, hogy a hegyek erdők, források, patakok nimfái élén játszott vezéri, királynői szerepet, ily helyeken álltak szentélyei sűrű számban, Kallimakhosz „sokszentélyűnek” nevezi, Alkman szerint tízezer hegynek, folyónak nevét viseli (ami fordítva értendő). Másik feltűnő vonása szemünkben, hogy noha később ráruházott hivatalaképpen a házasságok védelmezője, s a szüléseknél ő az isteni bábaasszony, maga nem szül, szűz marad (nevének jelentése: Sértetlen, Hibátlan). Vélhetjük ez a két vonás adott alkalmat rá, hogy megtegyék Létó nimfa leányának, illetve Apollón, a hasonlóképp kamaszos szűzies, kissé leányos isten ikernővéreinek. Ettől fogva „fejlődését” ez a testvérviszony határozza meg: az ifjú Napisten nővére természetes módon ifjú Holdistennővé válik, s magára veszi emennek szabályszerű tulajdonságait, funkcióit és jelképeit is. Asszonyos vonásai háttérbe szorulnak, homlokára fölteszi a holdsarlót, térdig érő vadászruhát ölt, hátrább tegzet, íjat, és szűzi leányseregével üzi a vadat éjszakánként. Nagy fegyelmet tart közöttük, szigorúan megtorol minden kilengést, ám még kegyetlenebbül bünteti a leselkedő férfiakat: Aktaiónt kutyáival tépeti szét. Úgy viselkedik, akárcsak egy férfigyűlölő amazon-királyné leánykatonái élén.

Ez a mozzanat figyelemreméltó, mert eggyel szaporítja (vagy csökkenti) az epheszosi számenlőjű Artemisz tiszteletében mutatkozó ellentmondásokat. A kultusz kétségkívül ősrégi, ázsiai eredetű, a görögök készen, kialakulva találták, és örömet magukévá tették. Valóban pontról pontra megegyezik a keleti Nagy Anyák, a Má-istennők orgiasztikus kultuszformáival, beleértve a női papságot és a szent prostitúciót, sőt megtoldva a herélt férfipapsággal, eksztátikus önsebző és önkasztráló rítusokkal. Az istennő száz emlője sem lehet egyéb, mint a termékenység jellegzetesen orientális jelképezése-, a magyarázók szerint. Ám éppen ezért tanácstalanul állnak a ténnyel szemben, hogy a görögök a szűzi Artemisszel azonosították, kinek otthoni kultusza merőben ellentétes jellegű. Azt az egyöntetű hagyományt pedig hogy az epheszosi szentélyt az amazonok alapították, jobb megoldás híján, jelentéktelen mendemondának minősítik, holott kezdettől fogva mindvégig ébren tartott és gazdagon redőzött volt még Kallimakhosz is megénekelte:

És az amazonok is, kik harcért gyúlnak tűzre,
néked a tengeri szép Epheszoszban emeltek bálványt
bükk alján és Hippo áldozatot mutatott be.
Ok maguk, úrnők, Upisz, a fegyvertáncot járták
körben, először pajzsosát, aztán szélesen álltak
körbe s a szürinxek csendültek dallamosan föl,
éles hangon, hogy dobbantsanak együtt a lányok.

...

Bálványod körül ott épült fel a széles
szentély, melynél istenhez méltóbbat a hajnal
nem lát, sem dúsabbat; Püthot messzehaladja.

(Devecseri Gábor fordítása)

Hát ez az! A „bálvány” kifejezetten amazon-istennő volt, szélsőségesen matriarchális, férfigyűlölő, ezért túrt meg csak kasztrált papokat, s papnői nem ázsiai hierodulék voltak eredetileg, hanem fegyvertáncot járó amazon-leányok. A száz emlő sem termékenység-szimbólum, hanem a leányok „feláldozott” jobb kebleinek ex-votoi, nem az istennő testéhez tartoztak, bizonyoság rá, hogy ábrázolásain testének látható részelt, fejét, kezelt,

hagyományosan fekete fából, vagy márványból faragták, míg a kebleket, ruháját és oszlopszerű lábátat fehérből¹⁵⁹. A szentélyt és a várost Pentheszileia amazon királyné alapította megvert hadának maradványaival; az amazonok azonban nem voltak nép, el kellett vegyülniük a Má-tisztelő őslakossággal, amellyel együtt zord rítusaik közé lassan benyomult a keleti orgia, a templomi prostitúció és a többi. Ezt kedvelték meg a görögök, de miután összehasonlító vallástudományuk révén felismerték az istennő eredeti jellegét, Artemiszről, legszüziesebb, legamazonibb istennőjükéről nevezték el. Mindezt nem csupán a kérdés érdekessége miatt hoztuk fel, hanem azért is, mert az amazonizmus a nőuralom szélsőséges, elfajult formája volt, míg a görögök szigorúan patriarchális szemléletűek, s noha annakidején élet-halál harcot vívtak az amazonokkal, panteonjukba íme mégis bevonult egy amazon istennő, Igaz, hogy burkolt és erősen enyhített alakban.

A többi görög Föld-, Hold-, Vénusz- és egyéb anya-istenség már nem járul jelentős vonásokkal az Ezüst- és Rézkor, más szóval a matriarchátusok képének megrajzolásához. – *Héra-Iuno* a kevés törzskösen görög-itáliai istennők közé tartozik eredetileg Holdistennő; mint a legnagyobb égitest, Égkirálynő, Regina Siderum; mint Zeusznak, az istenek királyának felesége, olimposzi rangja szerint, Égi uralkodónő, Héra Baszileia (azaz nem mindent szülő Égistennő). A női menses, a szülés, és a házasság védelmezője, saját házasságát azonban nem igen tudja „megvédeni”, féltékeny, nem ok híján, házsártos, ingerlékeny, kicsinyes viselkedését már Homérosz is szinte ironikusan írja le. – *Ió*, fehér Holdtehén, Zeusz felhő alakjában termékenyíti meg, s így a foganó Holdnak értelmezhetjük; Egyiptomba menekül Héra bosszúja elől, ott szüli az Epaphosz bikát, Ápisz görög párját. – *Szeléné* végre a görög Holdistennő, kat'exokhen, az égitest untig ismert feladatait végzi a földi élet és termékenység körül; jelentős kultusza és mondaköre nem támadt. Többet mond számunkra *Hekaté*, úgy lehet, egyiptomi eredetű (Hekat = bábaasszony-istennő), eredetileg khthonikus jellegű, halálistennő, vérszomjas, bosszúálló; utóbb az éjszaka, a szerelmi varázslatok stb. úrnője lett. Gyakran hármas alakban vagy három fejjel ábrázolják (Trimorphosz, Dáva triformis, tergemina stb.); a sztoikusok szerint ez a Hold három fázisát, növe-, teli-, és fogyó alakját jelenti, az orphikusok azonban a Hold három birodalmának: az Égnek, a Földnek, és az Alvilágnak jelképeként magyarázzák. Mindkettő erőltetettnek látszik, s föltehető egy harmadik értelmezés is: talán a Holdistennők hármasságát, hármas tevékenységét jelenti, vagyis a foganást (Szeléné), a szülést és életfenntartást (Héra), s a halált (Hekaté).

A Holdkultusz rendkívüli jelentőségét mutatja, hogy olykor még a szűz és androgin *Athénét* s a külön csillagú Aphrodité-Vénuszt is holdtulajdonságokkal ruházzák fel. Eliszben és Szphaeria szigetén a leányok menyegzőkor Athénének áldozzák övüket (szüzesség-szimbólum), Alsó-Itália és Szicília matriarchális városállamai anya-tiszteletben részesítik¹⁶⁰ a gorgó-amazonokról, kik holdasszonyok voltak, Gorgónnak, Gorgópisznak nevezik; szent állata az éjszakai bagoly; Tróját az ő segítségével éjszaka, Holdidőben foglalják el a görögök; irányítja az argonauták hajójának építését, mely az „Éjszaka = Argo” nevet viseli, s vezeti „az éjszaka sötétjének útján”, „a fenyegető Athéné éjszakáin”¹⁶¹ az aranygyapjú meghódítására. Az ősi anyajogú Athénben, Kekropsz király idején, mint a város védőistennőjét, az istenek anyjaként tisztelik (Cecropia Minerva - Mater Deum, *Apuleius*). – *Aphroditéről* itt csak annyit, hogy az ázsiai anya-istennők egyenesági származéka; Istár, Astaroth, Astarté, Atargatisz, Moledeth-Mülitta stb. eredetileg mind Holdistennők voltak, s jelképeik tipikus Rézkor-szimbólumok (kos, bak, galamb, fogoly, bíborcsiga, halak, ciprus, mirtusz, gránátalma). Papnők a hierodulék; szent állatuk a tehén; s Aphrodité mindezt megtartja,

¹⁵⁹ A fekete anyag és az oszlop szerű láb a régi bálványok attribútumai (agahna = formátlan istenkép).

¹⁶⁰ Az amazonok által alapított misztériumok, kultuszok nőistenségei közt is szerepel Mantineában és Arkádiában.

¹⁶¹ „areiesz nüktész Athénész”

hellénizált formában persze. Így például papnői nemcsak a szerelmet szolgálták híven, hanem hazafiasak is voltak.

Ez a hetéraság a legkeletibb vonás Aphrodité tiszteletében, s mind hierodulái, mind a hivatásos hetérák, kikből a papnők nagy része kikerült, sokkal nagyobb szerepet játszottak, sem mint a görög élet naivul idealizált képében feltüntetni szokás; ezért megemlítünk néhány adatot. Kivált a szicíliai Erüx és a peloponnészoszi Korinthosz hierodulái voltak híresek. Korinthoszban - írja Sztrabón - „Aphrodité temploma oly gazdag volt, hogy ezernél több hierodulával rendelkezett, ezek hetérák voltak, kiket a város férfiai és asszonyai ajánlottak fel [templomi ringyók]. Ily okok miatt gyarapodott a város lakossága és gazdagsága, mert a hajósok ott minden pénzüket elköltötték. Innen eredt a közmondás: Nem minden férfinak ajánlatos Korinthoszt látnia.” Képzeljük el az ünnepeket, ahol ezer papnő fungált, márpedig a görögök értettek az ünnep rendezéshez. A perzsa-háborúk veszedelmei idején bensőséges imákkal, és szertartásokkal jártak közben az istennőnél, éspedig eredményesen, amit a város hálásan és hivatalosan elismert. Pindaros, a költőfejedelem, sem átalotta zengő szavakkal dicsőíteni ezt a hivatást, s leírja a szép lányok karának felvonulását a templomba, Csinos rabszolganők felajánlását dicséretre méltó polgári érdemnek tartották. A hetérák istennője és előjárója Aphrodité volt, a bölcs Szolón a hetéra-ügy rendezése céljából templomot emelt Aphrodité Pandémosznak (Mindenki Aphroditéja), vagyis a nyilvános szerelem istennőjének, kinek papnői bárkinek rendelkezésére álltak, mint Korinthoszban. Ezenkívül ugyancsak Athénban állt még Aphrodité Hetaira temploma, mely a női és férfi hetérák gyülekező helye volt; hasonlók Epheszoszban és Szamosz szigetén; Abüdoszban pedig Aphrodité Porné, azaz a Kurva Aphrodité szentélye. Ennyi elég, noha folytathatnók a kultuszok felsorolását.¹⁶²

*

Evvel a nem éppen magasztos mozzanattal befejezzük az ezüst-rézkorszak szemlélését, De bőven tapasztaltuk, hogy nem a templomi prostitúció volt a legjellemzőbb műve, hanem az a hatalmas arányú és markánsan kidolgozott világszemlélet, amely a matriarchátusok műveltségét megteremtette. Természetesen, noha markáns, és félre nem érthető ez a világgép, mégsem tiszta képlet, régebbi aranykori motívumok keverednek bele, s uralma ellen már kb. a II. évezred elején fellép a patriarchális reakció. Vannak tehát perifériái, de van szilárd középpontja is; a tengely, ami körül a női világegyetem forog, az anya-anyag-eszme, a forma, ahogyan a születés és halál örökké megújuló körforgásában képzel el a lét folyamatát, valóban közelebb áll a kozmikus élet revolúciós mozgásának képéhez, mint a férfiúi szellemgondolat, mely a középpontból kisugárzó evolúciót teszi meg a mozgás, az élet alapelvevé.¹⁶³

Más aspektusból tekintve, emennek éltető törvénye a szellem örökkévalósága az egyénben is, ekként az egyén halhatatlansága; amazé az örök feloldódás és életre kelés az anya-anyagban, vagyis a faji halhatatlanság. A jelképek nyelvén a férfi-eszmét a holttetem elégetése fejezi ki a leghívebben: a lélek a test minden salakjától megtisztulva, az Égbe száll; a női gondolatot a földbe-temetés: a test egyesül az anyaggal, amelyből vétetett, s megtermékenyíti az örök csírákat, amikből az élet újra sarjad.

Úgy látszik a körforgás gondolata, eszmerendje vezette az orientalisták egy részét ahhoz a felfogáshoz, hogy a keleti világtanok nem ismerik az örökkévalóság s evvel a halhatatlanság fogalmát, miután a világfolyamat minden revolúciója pusztulással végződik és újrateremtéssel kezdődik. A tétel legélesebb megfogalmazását Alfred Jeremias nyújtja: „Az emberiség szellemi kultúrájában a gondolkodásnak kétféle fajtáját találjuk. Az egyik térszerű, iránymutató egyenes vonalú gondolkodás, a másik csigavonalú, körbefutó, Az iránymutató

¹⁶² A görögök mindenestre őszintébbek voltak, mint 19. századi rajongóik.

¹⁶³ Revolúció = körben mozgó; körvonalú; evolúció = előre mozgó; egyenes vonalú.

gondolkodásmód általában nyugati, a körbefutó keleti. Az iránymutató gondolkodás mechanikus, racionális, és ezért vallásnélküli; a csigavonalú körben futó, irracionális, szerves és ezért vallásos. »Minden gyümölcs és mag.« A körben-gondolkozók világából, Keletről jönnek a vallások az iránymutató, egyenes vonalú gondolkodók világából jön a racionalizmus." Másutt: „A kozmikus tér körben kereng. A babiloni gondolkodásban tehát a tér és idő egy: a teremtet világ két megnyilvánulási formája. Ebből következik, hogy Kelet nem ismeri az örökkévalóságot, a végtelen idő fogalmát, hanem az újra megismétlődését." – Tegyük hozzá: a körforgás jelképes ábrázolása, a kettős csigavonal, már a kőkorszakban megvolt, s a sumérok rendszerezték vallásbölcseletileg; lényegében ugyanezt a gondolatot fejezi ki a hindu kalpa-tan, Brahma ki- és belélegzése, s általában a népközi korszak-spekulációk. Semmiképp sem Kelet kizárólagos tulajdona: Kína, Egyiptom (?) nem ismeri. Viszont a kettős csigavonalat megtaláljuk a nyugati kőkorszakok cserépedényein, germán labirintus-ábrázolásokon, a tant magát a keltáknál (kőkörök stb.). Minden világkorszak-mítosz ezen a gondolaton alapul.

De szembeszökő, hogy éppen a folytonosság, az örökös megújulás eleve magába foglalja az örökkévalóság gondolatát: a pusztulás nem történhetik *in nihilum*, a megújulás *ex nihilo* különben megszakad a folytonosság, a körforgásban fennakadás áll be.¹⁶⁴ A körforgás fogalma a priori végtelen: a teremtő erőnek fenn kell maradnia, mert ha nem, megszűnt teremtő erő lenni. Fogalmánál fogva éppúgy örökkévaló, mint működése, a körforgás. Más kérdés természetesen, hogy a körforgások a létfolyamatot milyen korszakokra osztják, és mit vetnek hatalmuk alá.

Mi nem annyira Kelet és Nyugat ellentétét látjuk a kétféle gondolkodásmódban, mint inkább a férfi- és női szemlélet különbözősét, a szellem- és anyag-eszme túlsúlyának váltakozását. Ha következetesen végig gondoljuk Kelet és Nyugat ún. szembenállásának tételét, egyenes úton a különböző emberfajták különböző vallásainak akciójához, a vérmítoszok ködképeihez jutunk. Kelet és Nyugat szemben állása nagyjából tény ugyan, és tény a népek fajtabeli különbözősége is, de ez nem *sui generis* vallási alapgondolatok megteremtésében érvényesül, mert ezek az egész emberiségnél közősek,¹⁶⁵ hanem kétféle módon nyilvánul meg. Először abban, hogy milyen formát ad a közös, egyetemes alapgondolatoknak másodszor, hogyan aktiválja őket, milyen történelmi cselekvésekre merít belőlük ösztönzést, mi módon egyezteteti össze karakterével, s használja viselkedésének igazolásául. Minderről éppen a vaskorszak története fog bőséges felvilágosítást nyújtani.

¹⁶⁴ Lásd: Diodórosz a kaldeusok örökkévalóság-hitéről, Philón ua. (Roscher).

¹⁶⁵ Láthattuk a mítoszoknál!

A vas fiai

A 3. évezted folyamán fellép a férfi-reakció, s ez az, amit Hésziodosz a héroszok korának¹⁶⁶ nevez. Valóban, nem csupán a visszahatás formájában jelentkezik az anyajogban élő népeken belül hanem főként az apajogú nomád népek felvonulása jelzi, vándorlásaik, hódításaik honfoglalásaik ideje ez, történetüknek hőskora csakugyan. Mindenütt matriarchális műveltségű népekkel találják szemben magukat, megőrzik patriarchális (apajogi) rendjük alapjait! de etnikailag és kulturálisan összekeverednek velük, vagy pedig kiirtják őket. Nem véletlen, hogy ekkor találják fel a vasat, és pedig a mongolok a vaskor egyik reprezentatív népe, a legnagyobb világhódító; s jellemző, hogy ez az alacsonyrendű, de hasznos fém nyomban a fegyver, az ölőszerszám szinonimájává válik, Miért nem lett azzá az ezüst vagy a réz?

Igen, a vas korszaka kezdődik, Mars hadisten fiai veszik át a történelem irányítását, és tűzzel-vassal formálják a népek sorsát. Káin és Ábel óta mindig volt harc, de mostantól fogva a népi együttélés törvényévé, alapformájává lesz, minden vitás probléma megoldásának egyetlen eszközévé, sőt öncéllá, mert valami vérbeborult káprázat a hatalomszerzést mutatja a lét egyedül való, igazi értelmének és értékének. S a harc, a hódítás, a leigázás parancsa nemcsak a népeket és vezetőiket teszi rabjaivá, hanem mindjobban áttérjed az egyénre is. A mindenki harca mindenki ellen a darwinizmussal és a marxizmussal elnyeri tudományos megalapozását, s az emberiség a 20. században süllyedésének eddig ismert legmélyebb pontjára hull. Mars hadisten jelképállatai, a ló, a farkas, a vadkan, a keselyű, mint egy új Apokalipszis fenevadjai, rendre felöltik korszerű, történelmi alakjukat: a ló páncélos hadigéppé válik az ember embernek farkasává, a vadkan diktátorrá, a keselyű a legázolt tömegek hullarablójává, zsákmányolójává.

A vaskorral kezdődik a történelmi jelen, sokezer évvel ezelőtt indult útjára, s első lépéseit még a regék köde burkolja, De köd helyett sokkal inkább fényt (világosságot) mondhatnánk, mert a mítoszok jobban megvilágítják, mi történik velünk, mint a közellátó, pragmatikus okkeresés.

Az okok végső fokon mindig elsikkadnak szemeink elől, azért e könyv lapjain nem őket fogjuk keresni, hanem a tények, az események jelentését és értelmét próbáljuk kihántani a valóságot leplező látszatok burka alól. A mítoszok időtlenek akár a múlt emlékét akarják fenntartani, akár a jelent állítják elénk, akár a jövőt jósolják meg, mindig az örökké időszerű lényegre mutatnak, s aki olvasni tudja képies nyelvüket, többet tanul belőlük, mint a háborúk és békék évszámaiból. Szemléltető példaképpen tehát még e bevezető részben elmondunk egy-egy regét az arany- és ezüst-kor isteneinek bukásáról, a vaskor kezdetéről, végül a megvalósulásáról, ahogyan a mítoszlátó bölcsek megjósolták ezerévekkel ezelőtt.

---

¹⁶⁶ Ezt a kort mi vaskornak nevezzük. Jelképei: Mars bolygó; száraz, forró, tüzes anyagok, vörös, sárga, izzó színek; ló, farkas, vadkan, keselyű; hadvezér, katona, fegyver- és tűzmester, fémkovács, sebész, poroszló; hősiesség, vakmerőség, bátorság, harag, indulatosság, erőszak, kegyetlenség háború, vérontás, hatalmaskodás, zsarnokság, viszálykodás, hódítás, győzelem, vereség. – Napvallások, hérosz-kultusz, hősmondák. - Történetileg kétarcú: az első nagy (ismert) népmozgalmak, vándorlások, heroikus hódítások ideje, fiatal népek hőskora; másfelől a matriarchátusok, istenkirályságok hanyatlása, despotikus uralmak keletkezése (profán értelemben), belső reakciók, „második” patriarchátusok. - De a „vas”, az erőszak uralma máig tart.

Az aranykorról szólva, láttuk, hogyan tette boldoggá népét egy jóságában szinte ügyefogyott isten, a „szeretett” Kecalkoatl most hát meséltessük el, mint buktatták meg az újkorszak istenségei. - Sahagún¹⁶⁷ mindezt így jegyezte föl:

Kecalkoatl bűnbeesése és Tollan pusztulása. - Tészkatlipoka¹⁶⁸ egykor leszállt a Mennyből, oly módon, hogy pókszálakból font kötelet bocsájtott alá. A Földön járva elűzte Kecalkoatl, ki hosszú évekig uralkodott Tollanban, az országon kívül. Ugyanis, midőn egyszeri (rituális) labdajátékot játszott vele, jaguárrá változott át; a játékot néző nép annyira megrettent ennek láttára, hogy szétfutott. Az általános zavarodásban, a rémülettől vakon, sokan a folyó szakadékába zuhantak, és megfulladtak. Tészkatlipoka azonban egyik helyről a másikra üldözte Kecalkoatl, mígnem Csolulába ért.

Midőn pedig Kecalkoatl és a toltékok vallásos kötelességeik végzésében hanyagokká lettek, három démon jött elő, hogy vést jósoljon nekik: Uicilopocstli, Titlakauan (=Tészkatlipoka) és Tlakauepan. Jelek és csodák által hirdették, hogy Tollan el fog pusztulni. (Itt következik a csodák, varázslatok és fondorlatok hosszú sora, mindegyik külön mese, csak egyet-kettőt mondhatunk el.)

„Íme, egy újabb ármány, amit a démon végbevitt. Leült a vásár közepén, és Tlakauepannak vagy Kueskocsnak nevezte magát. Ottan egy bábót, kis gyermekhez hasonlót táncoltatott a kezén - úgy mondják. Uicilopocstli volt az. Midőn a toltékok meglátták, odatolakodtak, hogy közelebből nézhessék; eközben sokakat a földre gázoltak, és agyonnyomtak. Ez több ízben megismétlődött. És miközben nézték, hogy táncoltatja a démon a bábút, hang szólalt meg, mely ugyanettől a démontól származott: „Toltékok, miféle baljós tünemény ez? Nem jelent-e szerencsétlenséget nekünk, ha ő a bábút táncoltatja? Fel, üssük agyon, kövezzük meg!” Ekkor megkövezték, és ő lerogyott dobásaik alatt. És nyomban bűzleni kezdett [a holttest] félelmes, kábító volt a szag, s amerre a szél vitte, behalt a nép.¹⁶⁹ Ismét szólt a démon a toltékokhoz: „A hullát el kell vinni, és lehajítani a szikláról, mert a bűz mindenkit elpusztít.” A toltékok köteleket kötöttek rá, hogy elvonszolják. De amikor megpróbálták, nem bírták kimozdítani helyéből oly nagy volt a súlya, melyet előzőleg annyira csekélylettek. Ekkor követeket küldtek szét, és a hírnökökkel kikiáltatták: „Minden ember jöjjön ide, a holtat el kell szállítani!” Miután a toltékok összegyűltek, ismét a tetemhez erősítették a köteleket; nagy láрма támadt, és kiabálva biztatták egymást: „Fel, toltékok, húzzátok keményen a köteleket!” De semmiképp sem tudták helyéből kimozdítani. Ám mikor egy kötél elszakadt, mindenki meghalt, aki markolta; egymás hegyére-hátára buktak, és ekként halált szenvedtek. És hogy a tetemet soha-már elmozdítani nem bírták, a démon így szólt hozzájuk: „Toltékok! [A halott] az énekét követeli!” És parancsára éneklésbe fogtak, énekelni kezdtek a toltékok, és [a démon] maga kezdte a következőképpen: „Húzzátok hát most a gerendánkat, Tlakauepan démont.” [Szójáték: Tlakauepan gerendát is jelent.] És csak ekkor, hogy énekelni kezdtek, tudták a hullát megmozdítani, gyorsan és nagy lármával elcipelni. Mihelyt azonban egy kötél elszakadt, meglódukt a gerenda [a hulla], tovalendükt közöttük és ekkor sokan, akiket eltapostak és összenyomtak, halál fiaik lettek. Miután az életben maradtak elszállították a halott Tlakauepan, hazatértek. De mind azt, ami velük történt, föl se vették; semmit sem éreztek többé kínosnak, mert olyanok voltak, mint a részek. [Az agyonverés - ölés - által hozzákötötték magukat a bűzös, megmozdíthatatlan „bűnhöz”, csak az éneklésben, vagyis a révületben szabadultak meg tőle, de lelkileg annyira eltompultak már, hogy hazatérve, azaz

¹⁶⁷ Sahagún, Fray Bernardino de – franciskánus pap, az aztékokról készült mű, a „*Historia General de las cosas Nuevas de España*” szerzője

¹⁶⁸ Tészkatlipoka sötétség isten, itt a Nappal szemben valószínűleg a Hold; kettejük küzdelmét jelenti a labdajáték; a gonosz varázslók jaguárrá változtak át. Kecalkoatl e regében mint saját magának főpapja, azaz mint papkirály szerepel.

¹⁶⁹ Szimbolikus: erkölcsi bűz és szél

kijózanodva sem érezték bűnük terhét. – Sok hasonló baljós jelet támasztott még a démon, amik Tollán városának pusztulását hírlelték.] "

„Amikor a toltékok [mind] ezt látták, nyugtalanná lettek. Kezüket az Ég felé nyújtották, és általános kiáltozás hangzott fel; nem volt nyugalom, nem volt békés élet többé. És miután látták, hogy baljós félelmes dolgok történnek, így szóltak: "Toltékok! Nekünk végünk, most elpusztulunk! Oda a toltékok dicsősége és hatalma! Hanyagságunkkal hoztuk fejünkre a balsorsot. Hol a segítség? Hová menjünk széles e világon? Ó mi szerencsétlenek! Szedjük össze bátorságunkat!"

Mesélik továbbá, hogy köeső hullott a toltékokra; miután kövek hullottak az Égből, egy nagy áldozókő [oltárkő] esett le. Csapultepek mögött zuhant le. Ekkor egy öregasszony, aki ott lakott, áldozati zászlókat árusított.¹⁷⁰ Azt mondta: „Vigyetek, ezek a ti zászlóitok." És akik meg akartak halni, mondták: „Adj el egyet nekem." Akkor odamentek az oltárkőhöz [és feláldoztatták magukat]. Senki sem akadt, aki megkérdezte: "Mit teszünk voltaképpen?" Olyan volt, mintha mindenki az esztétét vesztette volna. Továbbá a kukorica oly keserű lett, hogy a toltékok szájukba sem bírták venni, nem szólva a megevéséről. És egy öregasszony – azt mondják, ő is a démon volt, csak hogy öregasszony alakját vette föl – letelepedett a virágmezőn, és kukoricát pirított. És a kukorica, amit megsütött, szétbúzlótt az egész világon, az összes emberek között; a rossz szag megülte az egész Földet. [Sztintén helytelen áldozat volt, de a toltékok nem érezték meg a bűnösségét.] Amikor a toltékok megszimatolták a sült kukorica szagát, nagyon jónak találták, és sietve jöttek, a legrövidebb utakon – mondják ugyanis, hogy a toltékok a legnagyobb távolságokat sem vették semmibe... És amikor együtt volt mind, amennyi csak lehetséges, a démon egy szál megölte őket, egy sem látta viszont hazáját. Bizony, csúnya játékot űzött a démon a toltékokkal."

Az új kor bűne tehát az „ölés", az élet önző, oktalan, bűnös elpusztítása, metafizikai-kozmikus értelemben a szembeszegülés az élet elvével; ennek következménye az emberáldozat, ettől válik keserűvé és bűzössé a kukorica, azaz bűnössé a vértelen áldozat is. Az isten bűne pedig az, hogy nem tudja híveit visszatartani a bűntől, belsőleg megrútul, „fordítva" látja magát a tükörben kendőzi arcát¹⁷¹, nehogy észrevegyék, s maga is helyet ad a bűnös áldozatoknak varázslattal szerzett ételeket eszik, részegítő italt iszik. Erről szólnak az alábbi részletek.

A monda elbeszéli, hogy rossz démonok gyakran próbálkoztak csúf játékot űzni Kecalkoatl-lal, míg élt. Szorongatták, hozzon emberáldozatokat. De Kecalkoatl állhatatos maradt: „Nem mehetünk el odáig." Mert nagyon is szerette alattvalóit, a toltékokat. Az élőlények közül csupán kígyókat, madarakat és lepkéket áldozott. Beszéli, hogy ezáltal megharagította a démonokat, úgy hogy elkezdtek galád csínyeket művelni ellene, s azt mondták, hogy Kecalkoatl-t szegénnyé és nyomorulttá teszik majd, és elűzik az országból, ami aztán csakugyan meg is történt...

A következők elmondják" mi történt Kecalkoatl-lal, amiért nem engedelmeskedett a démonoknak, és nem hozott emberáldozatokat. A démonok, név szerint Tészkatlipoka, Tollkötél és A-Tolték¹⁷², tanácsot tartottak, és így szóltak „Szükséges, hogy [Kecalkoatl] elhagyja városát." És tovább azt mondták: „Készítsünk bort, adjuk neki inni, hogy ezáltal megfosszuk érzékeitől, és ne szolgálja istent." Ezután Tészkatlipoka így szólt: „És mondom nektek [először] adjunk neki valamit, amitől testét fordítva lássa." Megegyeztek, hogy így

¹⁷⁰ Az emberáldozat bevezetése; akik önként feláldozták magukat, fehér ruhát öltöttek, és fehér zászlót tartottak kezükben. A démon, mint vénasszony, megigézi az embereket, hogy eszüket vesztve, ráálljanak az áldozatra.

¹⁷¹ Lárva, álarc, maszk alá rejtí arcát; aki fölveszi, az a maszk által jelképezett lényé válik át; itt tehát Kecalkoatl lényé változik meg.

¹⁷² Toldiszes kötéllel kötötték meg az emberáldozatokat, A-Tolték az agávébort, a pulké istene; mindkét név utal a bűnös áldozatokra.

cselekszenek, Először Tészkatlipoka ment Kecalkoatlhoz; tükröt vitt magával, mely két szélén ujjhegynyi széles volt, és takaróba burkolta. És amikor a palotához ért, ahol Kecalkoatl lakott, így szólt a testőrökhöz, akik őrizték: „Mondjátok meg a Papnak [Kecalkoatl címzése], egy ifjú jött, hogy megajándékozza, és megmutassa neki a [saját] testét.” Az örök bementek, és jelentették Kecalkoatlak. Ő így szólt hozzájuk: „Mi van az én testemmel, Testőr bátyám?”¹⁷³ Nézzétek meg, mit hozott, csak azután léphet be.” Tészkatlipoka azonban nem akarta nekik megmutatni, és mondta: „Magának a Papnak akarom megmutatni, mondjátok meg neki.” Az örök jelentették Kecalkoatlak: „Okvetlenül maga akarja megmutatni.” Erre felelte Kecalkoatl: „Akkor jöjjön be, Bátyám.” Behívták Tészkatlipokát; belépett, üdvözölte Kecalkoatlt, és szólt: „Fejedelmem, Egy-Nád-Pap, Kecalkoatl! Azért jöttem, hogy megmutassam neked testedet.” Kecalkoatl felelte: „Fáradtál, Bátyám. [Udvariassági szólam.] Honnan jössz? Mi van az én testemmel? Hadd lássuk!” Tészkatlipoka felelte: „Alattvalód vagyok [udvariassági szólam], a Nonoualka-hegy lábától jövök, Nézd meg a testedet.” Ezután odaadta neki a tükröt, és mondta: „Ismerd fel magad a tükörben, Fejedelmem; meg fogsz jelenni itt a tükörben.” Akkor Kecalkoatl megszémlélte magát a tükörben, és megrettent. Azt mondta: „Ha alattvalóim így meglátnak, talán elszaladnak, el fognak szaladni.” - Minthogy szemhéja duzzadt volt, mint a répa, szeme beesett és arca táskás, éppen nem olyan, mint egy emberi lény. És miután megszémlélte magát, mondta: „Soha többé nem szabad alattvalóimnak engem látniok mostantól fogva itt benn maradok.” Akkor bement, és otthagyta Tészkatlipokát. Erre tanácsot tartottak a démonok, miféle más ármányt üzhethének Kecalkoatl-lal, Tollkötél szólt: „Most Kojotaálarc, a tollművész menjen.” Hírt adtak Kojotaálarcnak, és ő mondta: „Jól van, elmegyek, fölkeresem Kecalkoatlt.” Akkor elment, és így szólt Kecalkoatlhoz: „Fejedelmem, mondom neked: Jöjj ki, alattvalóidnak látniok kell téged, Úgy feldíszítlek, hogy láthassanak.” Kecalkoatl felelte: „Tedd azt, és mutasd meg [művészetedet], Bátyám.” Ekkor Kojotaálarc, a tollművész, munkába állt. Először a parti tolldísz készíttette el Kecalkoatl számára, utána egy türkizlárvát.

„Vörös festéket vett, és vörösre festette vele az ajkakát, sárga festéket, és megvonta velük az oldalcsíkokat az arcon; azután ellátta kígyófogakkal és álszakállal, és [a fej] hátsó felét befödte kotinga- és kanalasgém tollakkal. [A maszk gonosz jelentésű szimbólumokból áll.] Miután Kojotaálarc így az egész cicomát összeállította, odaadta neki a tükröt. És amikor Kecalkoatl megszémlélte magát, nagyon szépnek találta [lénye megváltozott]; csak ekkor hagyta el újból a házat, amelyben őrizték.”

Kojotaálarc, a tollművész (vissza)ment, és mondta Tollkötélnek: „Kihoztam Kecalkoatlt a házából. Most eredj te is.” Tollkötél felelte: „Jól van.” Ekkor összeállt a démonnal, akit A-Toltéknak hívtak; útra keltek, és arra a helyre mentek, melynek Ahol-Hagymát-Mosnak a neve. Ott letelepedtek Mastlaton mellett, ama földdarab művelője közelében, ki a Toltékhegyen ör volt. Ott főzelékeket, paradicsomot, hüvelyesborsot, fiatal kukoricacsöveket és zöldborsot termeltek, mindent néhány nap alatt (varázslat). Továbbá elkérték Mastlatontól az agávákat, amik ott nőttek, négy nap alatt bort készíttettek belőlük, és edényekbe gyűjtötték (szintén varázslat)... Ezután Tollanba mentek, Kecalkoatl palotájába... Bementek, üdvözölték, és odaadták neki a főzelékeket és a többi (bűnös áldozat). Amikor evett belőlük, másodszor is eléje léptek az ajándékkal: odaadták neki az agávébort. Ekkor mondta nekik „Semmiképpen sem iszom; óvatos vagyok, mert talán olyan ital ez, mely megmámorít, és megfoszt a józan észről!” Azok felelték: „Csak a kisujjadat dugd bele; az ital jóízű és csípős.” Kecalkoatl megkóstolta az ujjával, és így szólt, minthogy ízlett neki az ital: „Megiszom, Bátyám.” Amikor kiürítette a kupát, mondták a démonok: „Négy kupával igyál.” Mikor pedig az ötödiket adták neki, mondták: „Most betelt a mértéked.” Mihelyt pedig megitta legott az összes örnek adtak bort, és mindegyik öt kupát ürített ki. Miután a démonok ekképpen

¹⁷³ Bátyám - megszólítás forma, mint Uram vagy Kegyelmed

mindenkit lerészegítettek, ismét mondták Kecalkoatlak: „Fiacskám, énekelj! Figyelj erre a dalra, és vágj bele te is.” (Ének varázs.) És Tollkötél dalba fogott:

Kecaltollból van a házam,
sárga trupialtollakból,
de most immár el kell hagynom,
- így beszélnek. Jaj, jaj nekem!

Kecalkoatl vidám lett, és mondta: „Hozzátok ide nénémet, hadd igyunk együtt bort.” Hírnökei elmentek a Nonoulka-hegyre, ahol a leány istent szolgálta, és mondták neki: „Leányom! Ó Királyné! Kecalkoatl bőjtől. Azért jöttünk, hogy elvigyünk, Kecalkoatl, a Pap vár rád, menj hozzá.” Kecalpetatl, Kecalkoatl nénje felelte: „Jól van, Menjünk, Hírnök bátyám.” Amikor megérkeztek, leült Kecalkoatl mellé; nyomban bort adtak neki, először négy kupával, és aztán még egy ötödikkel, miáltal az ő mértéke is megtelt. Így Tollkötél és A-Tolték mindenkit lerészegített. Ekkor dalt énekeltek Kecalkoatl nénje számára is, rágyújtottak a következő dalra:

Idősebb néném, Kecalpetatl,
hol van a te lakásod?¹⁷⁴
Most legyünk mámorosak.
Jaj, jaj, jaj!

Amikor lerészegedtek (Kecalkoatl és a nővére), nem mondták már (mint azelőtt): „Vezekeljünk”, nem mentek a folyóhoz (tisztító fürdőt venni), nem raktak le agávétüskéket (az elvégzett önsanyargatás jeléül) -, mindebből semmit sem cselekedtek többé. Mihelyt kivilágosodott, és a hajnalpír megjelent (kijózanodtak), nagyon szomorúak voltak és panaszos a kedvük. Kecalkoatl mondta: „Ó, milyen gonosztevő voltam!” És gyászdalba fogott, éneket szerzett arról, hogy el fog vándorolni, és énekelt:

Magával visz engem,
ő, az Anyánk,
a kígyóruhás istennő,
mint gyermekét.
Sírok!

A kígyóruhás istennő Koatlikue, a Földanya, az Alvilág úrnője; olykor Kecalkoatl anyjaként szerepel. És gyászoltak a testőrei mind, és sírtak, és ők is énekeltek:

Ah, akik bennünket gazdaggá tettek,
ők, a mi uraink,
ők, Kecalkoatl,
(most elhagynak minket)!
A jukka-fa kitört,
hadd nézzük meg,
hadd sirassuk meg.

A letört jukkafa az őshaza, Tamouancsan, és az elveszett Paradicsom jelképe. Tamouancsan ehelyütt Tollannal azonos.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Ti.: Miért hagytad el? Bűn, amiért ő is erejét veszti

¹⁷⁵ Tlapallannal? Az ének azt jelenti, hogy elvesztették a boldogságot, a másvilági üdvösséget.

Amikor az éneket befejezték, Kecalkoatl így szólt hozzájuk: „Elég ebből, Testőrök! Most elhagyom a várost, és útra kelek. Készíttessetek egy kőládát," Ekkor gyorsan egy kőládát faragtak, és miután elkészült, beletették Kecalkoatlt.(Elrejtőzés) De csak négy napig feküdt a ládában, akkor nagyon kedélytelenné vált számára a dolog, és így szólt testőreihez: „Elég! Induljunk! Vegyetek fallal körül, és rejtsetek el minden örömet, minden gazdagságot, amit teremtetünk, minden vagyonunkat!” (Az aranykor vége?) Így tettek a testőrök; mindent elrejtettek a helyen, ahol Kecalkoatl fürdőhelye, a Vízpalota-Az-Őn-Helye volt. Akkor fölkelte Kecalkoatl, maga köré gyűjtötte testőreit, és siratta őket.

Ezután fölkerekedtek és elmentek a Vörös és a Fekete Szín Földjére, az elégetés helyére. És ahova mentek, mindenütt megpróbáltak (maradni), de sehol sem tetszett nekik. És amikor Kecalkoatl odaért, ahová lépteiket irányította, ismét sírt, és szomorú volt. Az-Egy-Nád évében, amint beszélnek, eljutott az Ég víz partjára.¹⁷⁶ Akkor sírásba fogott, lerakta díszait, a partlakók tolldíszét, a türkizálcot és a többi; és amikor elkészült evvel, elégette magát önnön akaratából. Ezért a helyet, ahol Kecalkoatl elégette magát, így hívják Az-Elégetés-Helye. És azt mondják, hogy hamvai felszálltak, miután elégette magát, és hogy aztán minden lehetséges, pompás tollruhájú madár megjelent (ott), és látták, hogy az Égbe szállnak: kanalasgémek és kotingák, cinickanak és ajokanak, papagájok, ararák és lorók és minden egyéb fajta díszmadár. És amikor a hamu mind elszállt, Kecalkoatl szíve mindenki szemeláttára fölemelkedett. Amint megtudták, az Égbe ment és bement a Mennybe. Az öregek mesélik, hogy azzá a csillaggá változott, amely a hajnali szürkületkor megjelenik, és amely akkor lett látható (első ízben), amikor Kecalkoatl meghalt. Ettől fogva a Hajnal Urának nevezték. Miután Kecalkoatl meghalt, négy napon át láthatatlan volt, úgy hírlik, hogy ekkor az alvilágban időzött. Négy további napon át csont volt (testileg halott, elrejtőzött, mint a beavatottak);¹⁷⁷ csak nyolc nap múltán jelent meg a nagy csillag, melyet Kecalkoatlnak neveznek. Mondják, hogy Kecalkoatl csak ekkor lett istenné, [Más változat szerint miután a tengerpartra érkezett, kígyótutajt épített, majd ráült, és hajó gyanánt használt. Így távozott és a vízen ragadtatott el; senki sem tudja már, hogyan jutott Tlapallanba. A kígyótutaj az Alvilágba való leszállást jelenti: Kecalkoatl eltűnik az Éjóceánban. Neve Csiapaszban: Kígyó, ki a vízbe megy; Guatemalában: A Tenger Szíve (életelve, élő elve).] Utána kezdődött a vérengző istenek uralma, a mai idő; avaskor. Kecalkoatl azóta az Égből vigyáz népére, és várja az időt, amikor visszatérhet; ez fogja jelenteni a vaskorszak végét.

*

A *védikus, hindu*¹⁷⁸ hagyományok szerint a Kálíjuga, vagyis a vaskor Kr. e. 3102 február 17-18-án vette kezdetét a Kauravák és Pándavák testvércsatájával. Ez az időpont, mint történelmi dátum, fiktív, egy csillagállást jelöl, amely új aión (világkorszak) bekövetkezését jelentette; nem szükséges, hogy valamely nevezetes esemény történt legyen éppen ekkor, az indusok is csupán szimbolikus értelemben tették a harcot erre a napra. A csillagállás pedig a következő volt: az összes bolygó konjunkcióban állt, a Jupiter és a Merkúr az ekliptikának pontosan ugyanazon a fokán, a Mars 8° és a Szaturnusz 17° távolságban tőle; ebből adódik, hogy azon időpontban, vagy mintegy tizenöt napon át a Kálíjuga kezdete után, ahogy a Nap az Állatövben haladt, az indusok négy bolygót láttak egymás után kiemelkedni a Nap sugarai közül: először a Szaturnuszt, aztán a Marsot, majd a Jupitert és a Merkúrt, s ezek mind egy eléggé kicsiny helyen jelentek meg.¹⁷⁹ „Jóllehet a Vénusz nem volt közöttük, az [indusok] érzéke a csodálatosság iránt ezt az eseményt az összes bolygó általános konjunkciójának

¹⁷⁶ Mennyei víz, tenger.

¹⁷⁷ Lásd: ue. csak a kőládában!

¹⁷⁸ Hindu = vallási jelző - lásd: hinduizmus; a nép neve = indus

¹⁷⁹ 1962.II. 4-én ugyanez volt a sorrend.

nevezte el. A brahmanok bizonyítása itt megegyezik a mi táblázatainkkal, és ez az evidencia – egy hagyomány eredménye – tényleges megfigyelésen kellett, hogy alapuljon," – írja Jean Sylvain Bailly, francia csillagász, a Nagy Enciklopédia egyik főmunkatársa, ki elsőnek vette ellenőrzés alá a hinduk asztronómiai számításait (1787). És hozzáteszi, hogy e jelenséggel egyidőben holdfogyatkozás volt látható a Szűz csillagkép Kalásza és a Théta csillag (a Bika csillagkép szeme) között, ami a bolygó-konstelláció időpontjának rögzítésére szolgált.

Ez a csillagászati dátum meglepően egybeesik azokkal a történeti eseményekkel, amiket a vaskor kezdeteként jelöltünk meg, noha lehetne egészen fiktív is, miután az aiónok váltakozása nem számítható naptári pontossággal. A mitikus dátumok igazi szerepe másféle, fontosabb: szimbolikus jelentésük van. Mi tehát a hindu hagyományt is annak vesszük, ami: mítosznak, s ennél fogva kettős jelentést tulajdonítunk neki: a testvérháború egyrészt megtörtént esemény emlékét őrzi, melynek korszakalkotó fontosságát emeli ki a csillagálláshoz való rögzítés; másik aspektusa szerint azonban a jó és a rossz örök küzdelmét szimbolizálja mind az ember lelkében, mind a világegyetemben. Az ütközet két korszak csatáját (harcát) dönti el, tizennyolc napig tart, és a *Mahábhárata* megszámlálhatatlan mennyiségű szlókában írja le; miután ezt nem szöhetjük ide, helyette a *Bhagavad-gíta*¹⁸⁰ róla szóló részét idézzük, mert éppen a lényegét mondja el: bámulatos öntudatossággal mutat a problémára, amely előtt a Kálíjuga, a Fekete Korszak embere állt és áll ma is. Evvel kezdődik a „Fenséges Ének”; Kuru és Pándu ivadékai, a Kauravák és a Pándavák harcra kelnek Hásztinapura birtokaért, mert Judhisthira, a Kálíjuga első királya, szerencsejátékon elvesztette országát, sőt feleségét, Draupadit is. A hadak Dharmaksetra (az önismeret) „szent síkságán” sorakoznak fel, mely valaha „a Risik [az isteni bölcsék] tulajdona volt”, Dhritarásra, a Kauravák vak királya, kérdezősködik a hadak állása felől, kocsihajtója, Szandzsaja felel, s felsorolja a seregeket.

„Dhritarásra szól: - Mondd el, ó Kocsihajtó, mit tettek az enyéimek és Pándu emberei, midőn Kuru mezején harcra készen összegyűltek?

Szandzsaja szól: - Midőn Durjódhana király [Dhritarásra legidősebb fia] a Pánduk seregét csatarendbe állva látta, tanítója elé lépett, és ezeket a szavakat mondta: „Nézd, ó Mester, Pándu hatalmas hadát, ahogyan vitéz tanítványod, Drupada fia, harcra sorakoztatta fel. Vannak ott csataértő nyilasok hatalmas íjakkal, hadban erősek, Bhímához és Ardzsunához hasonló; Judhjudána, Viráta és Drupada harcikocsijukon. Dhristakatu, Cséekitána és a Kászik bátor királya, Purudzsit, és Kuntibhodzsza és Szaivja, a bikaférfi; Judhamanju, a hős, és Uttamaudzsza, az erős, Szubhadra fia és Draupadi fiai mind, harcikocsijukon.”

„De ismerd meg ó Brahmanok Elseje, a miéink legjobbjait is, elmondom neked hadaim néhány vezérének nevét: Temagad és Bhísma, Karna és Kripa, a hadban győző, Asvattháman, Vikarna és Szomadatta és még sokan, készek életüket odaadni értem, különféle fegyvereket hordozók és viadalban jártasak. A mi Bhísma-vezette hadunk nem elég erős, ám elég erős amaz, melyet Bhíma vezérel. Parancsold tehát, hogy a csapatvezérek álljanak kijelölt helyükre, és szánják el magukat Bhísmát támogatni.”

Akkor a Kuruk agg fejedelme (Bhísma) vidám szívvel kagylókürtjébe fújt, hogy bátorra szítsa a Kuru-fiak szívét, és zengett, mint az oroszlán ordítása. És nyomban felhangzott számtalan kagylókürt, cimba, dob és trombita, és hatalmas láрма támadt. És akkor megszólaltatták isteni kagylókürtjeiket Krisna és [hajtója] Ardzsuna, fehér lovaktól vont, pompás kocsijukon állva. A kagyló neve, amelybe Hrisikésza [Krisna] fújt, Dévadátta volt, isteni ajándék. A rémületes Bhíma, a Farkasbélű, a nagy Paundra-kürtöt fújta. Judhisthira király, Kunti fia, az Örök Győzelem nevű trombitát harsogtatta, Nakula és Szahadéva az Édesen Hangzót és az Ékkő-Virágút, a Virággal Beszórtat. Kásza, a nagy nyilas, Sikhandin, a nagy kocsijú, Dhristradjumna, Viráta és Szatjaka, a győzhetetlen, Drupada és az övéi, mindnyájan fújták

---

¹⁸⁰ NB. a Bhagavad-gíta a Mahábhárata egy része

kürtjüket. A roppant harsogás hasogatta a Dhritarásra-fiak szívét, és megrendült tőle az Ég és a Föld.

Ekkor Pándu fia, a majom-zászlós [Ardzsuna, az „ember”, elhagyva tiszta szellemi állapotát, állathoz hasonló testű lett, ezért „majom-zászlós”], látva a dhritarásra csatarendjét, és mert a nyilak süvölteni kezdtek, magasra emelte íját, és Krisnához fordulva szólt: „Ó Földnek Ura! Tartsd kocsimat a két sereg között, ó Halhatatlan, hogy jól megtekinthessem, akik felsorakoztak harcra vágyón, s akikkel együtt kell küzdenem Dhritarásra balga fiai ellen.” - Így szólt Ardzsuna, és akkor Krisna a két sereg közé hajtotta kocsiját, Bhísmának, Dronának és a Föld többi urának szeméi elé, és mondta: „*Nézd, ó Prithá fia [Ardzsuna] az egybegyűlt Kauravákat!*” *És akkor Prithá fia apákat, nagyapákat, tanítókat, bátyákat, testvéreket, fiakat, unokákat és barátokat, sógorokat és rokonokat látott mindkét seregben egyaránt. És amikor Kunti fia mindezeket a rokonait vele szemben állva látta, részvét fogta el, és megtelve szomorúsággal, szólt.*

Ardzsuna szólt: - „Hogy így rokonok seregét látom egymás ellen vonulni csatavágyón, tagjaim elgyöngülnek, nyelvem kiszárad, vérem szívembe száll, csontjaim reszketnek, hajam fölmered, Gándíva-nyílaim kihull kezemből, bőröm láztól ég, lábaim nem tartanak állva, szellemem elbódul. És baljóslatú előjeleket is látok, ó Kesava, és semmi jót nem találok abban, ha rokonaim a háborúban elesnek. Nem kívánok győzni, ó, Krisna! Nem óhajtok sem uralmat, sem gyönyört, Mit ad nekünk az uralom, a gazdagság, vagy akár az élet maga? Azok, akikért mi uralomra törünk, itt állnak harcra készen, elvetik, feláldozzák vagyonukat és életüket. Tanítók, atyák, fiak, sőt nagyatyák is, sógorok, unokák és rokonok ők. Nem kívánom megölni őket, még ha ők ölnek is; még a három világ uralmáért sem [kívánok ölni], még kevésbé a földi uralomért. Ha leterítenők Dhritarásra fiait, mi örömünk lehetne még? Ránk tapadna a bűn, ha leöldösnők e férfiakat, még ha rablók lennének is. Nem illő hozzánk, Nem nekünk való, hogy vérrokonainkat irtsuk; legyilkolva őket, vajon hogyan lehetnénk boldogok, ó Madháva? Ha pedig ők netán a bírásvágytól elvakítva, nem látnának semmi rosszat egy néptörzs kiirtásában és a barátok leigázásában, nem kellene-e még akkor is lemondanunk e bűnös tetről, minthogy a rokonölést gonoszságnak tartjuk? *Ha egy néptörzs elpusztul, vele semmisülnek meg az örök emberjogok, s mihelyt ez az ismeret elvész, az egész embernem végromlásra jut.* Ahol istentelenség uralkodik, ó Krisna, elfajul a nő is, és ahol elfajul a nő, ott összezavarodik a tiszta és a tisztátalan. Az ily zavar pedig mind a törzs megrontóját, mind magát a törzset a pokol szakadékába rántja; mert ha az ösatyák nem kapnak többé áldozatot, lezuhanak az Égből. *A törzs megrontójának ily bűnös zavarodása által megsemmisülnek a törzs és a család örök törvényei.* Akik lerombolják a nép és a család törvényeit, azoknak büntetése a kikerülhetetlen pokol, ó Dzsanaardana! Így tanítják szent könyveink. Ó mily bűnös gonosztetre szántuk el magunkát, midőn uralom és gyönyör utáni vágytól ösztökélve, törzsrokonainkat akarjuk kiirtani. Valóban, jobb volna nékem, ha fegyver nélkül és védtelen állnék itt, s Dhritarásra fiai megölnének fegyverrel kezükben.”

*

Kínában Csi Jeu, a miaók királya vezeti be a vas, a fegyver kegyetlen uralmát. Beszédes az erről szóló hagyomány: Fu Hi fából készített fegyvereket és szerszámokat, utóda, Sin Nung kőből, ennek utóda, Csi Jeu ércből; míg az első kettő működése áldásos volt, Csi Jeu vasfegyvereivel rémuralmat teremtett, s halálra nyomorgatta népét; uralkodását a 3. évezred elejére teszik, s ez az idő csakugyan egybeesik a vas elterjedésével. De Csi Jeu, a két másik királlyal együtt félisten volt, más szóval története – szerepének korszakalkotó fontossága miatt – mítosszá vált, s ez az oka, hogy a magyarázók kétféleképp értelmezik. Sőt már a neve

is többértelmű: a *csi* szó jelentése főleg kártékony rovar és gonosz, bűnös ember; a *jeu* szó pedig egyszerre jelent tökéletesen szépet és abszolút rútat.¹⁸¹ Ennélfogva Csi Jeut némelyek a Lucifer csillaggal azonosítják, azaz lázadó istenné teszik, ki külsőleg hibátlanul szép, belsőleg azonban teljességgel rút – ez a mítosz. A magyarázók többsége viszont amellett van, hogy Csi Jeu nyomorult ember volt, csak bűneiről, kicsapongásairól hírhedt; ő találta fel a vasfegyvereket és a kínzások különféle nemeit – ez a történelmi megállapítás. Természetesen, mélyebb értelemben véve mind a két verzió igaz. Az első szent könyv, a *Su-king*, „amelynek tekintélyében kételkedni nem szabad”, régi hagyományok alapján azt mondja, hogy Csi Jeu volt az első lázadó, lázadása kiterjedt minden népre, és ezek tőle tanulták a bűnök összes fajtáját. A *Su-king* tehát így szól: „A miaók fejedelme, nem simulva az erényhez, csakis kínzások által kormányzott. Erre a célra őt Igen-Kegyetlent alkalmazott, Megbüntette az ártatlanokat, és a rossz eltévedt. Amikor az orr vagy a fül levágását rendelte el, vagy a kiherélést, vagy az arc megbélyegzését, nem törődött azokkal, akik védeni akarták magukat, és semmiféle törvényes eljárást nem követett. Bandák alakultak mindenfelé, és kölcsönösen megrontották egymást; minden megzavarodott, és viszályba sülyedt, a jóakarat száműzetett, senki sem ismert fegyelmet, csak káromlásokat, szitkokat lehetett hallani, s a sok kegyetlenkedés zaja, ártatlanokon gyakoroltatván a magasba hatolt. A Legfőbb Úr [Csang-ti, istenkirály] szemét a népekre vetette, és nem érezte az erény illatát, csupán azoknak a szaga áradt, akik az imént haltak meg a kínzások következtében. A fenséges mester megszánta a sok igazságtalanul elítélt ártatlan embert, méltó kínhalállal büntette a rémuralom szerzőit, elpusztította a miaókat, s nem akarta, hogy fennmaradjanak.” A császár bölcsei ezután rendbe hozták az Eget és a Földet összekötő „csatornákat”, vagyis megtisztogatták a rítusokat, s így az élet elviselhetővé vált, ám a régi istenbéke többé már nem tért vissza az emberek közé.

*

A hindu bölcssek, a szentkönyvek szerzői, vigasztalanabbnak látják a helyzetet: a gonosz hatalom az egész Kálijúgán át uralkodni fog a Földön, s a végét hosszú évezredek múltán ismét egy csillagállás jelzi majd: „Amikor a Nap és a Hold és a Tisza-holdállomás és a Brihaszpati [Jupiter] bolygó egyazon házban lesznek” akkor visszatér a Kritajuga”, az aranykor. De ez igen messze van; a védikus iratok még jóslatképpen, azonban meglepő szabatossággal írják le a Fekete Korszak beteljesülésének, mélypontjának tüneteit, minden misztikus-szimbólikus átvitel nélkül, kivált a Visnu Purána (IV,22 és VI,1.); ezek a részek alig kívánnak magyarázatot, s alkalmas rendbe szedve, így szólnak:¹⁸²

1. *(Egyetemes törvénytelenység áll be, helyesebben minden régi szabályt, előírást, rítust, magasabb rendet és célt, természetes hierarchiát és tekintélyt eltörölnék, mindenki „egyenlő” lesz, de a legalacsonyabb fokon:)* „A kasztok, törvények, intézmények tiszteletben tartása megszűnik a Káli-korban, és a Védák által, előírt szertartásokat elhanyagolják... A tanítványok a mesterek iránti kötelességeit áthágják, éppúgy, mint a házastársakét egymás között... A házasságokat nem a szent szertartások szerint kötik meg... Azt fogják hinni, hogy akármilyen úton elérhető az újraszületettség állapota [a kiválóság, a természetes hierarchia], s a még gyakorolt hitaktusok nem fognak eredményre vezetni [kivész belőlük az erkölcsösítő erő]... Az életrend mindenki számára egyenlő lesz... Minthogy a védák útját odahagyják, és az emberek eltévelyednek az igaz hittől [a becsület, a tisztesség törvényeitől], az erkölcsi romlottság fog felülkerekedni, s az élet tartalma ehhez képest megrövidül [lélektani értelemben véve: nem az élet hossza csökken, hanem belső tartalma, értéke]. .. A megrontók

¹⁸¹ A tökéletességet szépben ill. rútban egyaránt.

¹⁸² Az egyes pontok bevezetéséül a mai fogalmazású értelmezéseket közlöm, dőlt betűvel, zárójelben (V. N.).

által félrevezetett emberek megszűnnek tisztelni Visnut, az áldozat urát, és azt mondják majd: „Miféle tekintélyük van a Védáknak? Mik az istenek és a brahmanok? Mire való a megtisztulás a vízzel?” [Miért kövessen magasabb célokat, jó példákat az ember, miért tartsa magát tisztán, ha csak kárát látja, sőt büntetik érte?]. Az eszüktől megfosztott, s a test és a szellem minden fogyatkozásának kitett emberek naponta bűnöket fognak elkövetni; minden tisztátalan, bűnös és az emberi fajt sújtó [lealacsonyító] dolog megszületik a Káli-korban... A [testi] szenvedély lesz az egyetlen kapcsolat a nemek között, s a hazugság az egyetlen eszköze az érvényesülésnek."

2. *(A materialista világnézet, az anyagimádat, a hatalomvágy diadalmaskodik:)* „Az emberek megkívánják a bőséget akkor is, ha csak tisztességtelen eszközökkel szerezhető meg... A jólét és a jámborság [tisztesség] napról napra csökkenni fog, mígnem teljesen megromlik a világ. Egyedül a vagyon fogja megadni a rangot [csak a pénznek lesz becsülete]... Az emberek minden gondolata a gazdagság megszerzésére fog irányulni, s a gazdagság pusztán arra szolgál majd, hogy önző élvezeteket szerezzenek vele. [Rablókapitalizmus, kommunizmus]... Az emberek jobban fognak félni a haláltól, mint valaha, s csupán emiatt hagyják meg az Eget [alacsonyrendű, látszat-vallásosság]... Az emberek mindig a szárazságtól és az ínségtől félnek majd... és véget vetnek életüknek a félelem miatt, hogy éhséget és szűkséget szenvedhetnek [a szegénység, a szűkölködés szemükben megfosztja az életet értelmétől]... A földet csak amaz ásványkincsek miatt fogják tisztelni, amiket magába rejt [az igaz ember nem nyersanyagnak tekinti lakóhelyét, a Földet, hanem szereti a rajta viruló élet szépségei, örömei és gazdagsága miatt]. ... Az asszonyok elhagyják férjüket, ha elszegényedik... A nők csak [rossz] hajlamaikat fogják követni, és átadják magukat az élvezeteknek... Állhatatlanok lesznek, mohók és kistermetűek [méltóság nélküliek]... nem törődnek férjük, rokonaik akarataival, [parancsaival], piszkosakká és undorítókká válnak (állati, nőtény külsőt öltenek) [kendőzés]; hazugok lesznek, önzők, erkölcstelenek, és perverz férfiakkal állnak össze."

3. *(Ochlokrácia, Mocskuralom: az anyagimádat és az értékek eltörlése söpredékuralmat teremt:)* „Rabszolgafajták, kaszton kívüliek és barbárok fogják feltolni magukat az Indus, a Dárvika, a Csandrabhágá és Kásmir uraivá... Mindenféle fokozatú emberek elbizakodottan azt képzelik majd, hogy egyenlők a brahmanokkal [az értéktelen, alsórendű emberek egyenlőnek hiszik magukat a kiválóakkal, tehetségesekkel]... A hűtlenség [az elvek elárulása] lesz az egyetemes módszer az önfenntartásra; az önhiúság és a pöffeszkedés a tudás helyére lép majd... A szudrák kasztja lesz a favorizált [a szolgák, vagyis a fizikai munkára születettek osztálya]... A fajta képtelen lesz isteni lényeket szülni [valóban vezetésre, alkotásra hivatottakat szelektálni]."

4. *(Despotikus rendszerek alakulnak ki, diktátorok ülnek a népek nyakára, jogfosztottság és elszegényedés következik)* „A Földön uralkodó monarchák [diktátorok] erőszakos természetűek lesznek, idegenek minden nagylelkűségtől, álnoksággal és gonosz indulattal teltek,¹⁸³ Pusztulásba küldik a nőket, gyermekeket és a teheneket [a tehén a természetes, jogos vagyon jelképe]; elragadozzák az alattvalók javait [kizsákmányolás, „államosítás”]. Minthogy hatalmuk [hivatottságuk, szellemi képességük és erkölcsi erejük] korlátozott, gyorsan fognak felemelkedni és hasonlóképpen elbukni; életük rövid lesz [értéktelen], mohóságuk kielégíthetetlen, és nem fognak irgalmat ismerni. Az általuk kormányzott népek követni fogják példájukat, és mert a barbárok [durva, műveletlen emberek] hatalomra tesznek szert a fejedelmek [diktátorok, pártvezérek] támogatása által, míg a tiszta törzseket [embereket] mellőzik, azért a nép elpusztul, vesztébe megy... Az erősebb lesz az úr, és hatalmat nagyon elítélendő módon fogja gyakorolni... A gyengeség lesz az egyetlen oka a függésnek [ököljog, terror]...

---

¹⁸³ Variáns: „Fejedelmek fognak uralkodni a Földön egyidejűleg, durvalelkű, erőszakos természetű királyok, mindig készek a hamisságra és gonoszságra [diktátorok]."

A Káli-korban aki szekereket, elefántokat, lovakat tud szerezni, úr lesz, aki gyenge, rabszolga [a vezetők és híveik korlátlanul osztoznak a közvagyonon és a hatalmon]... A fejedelmek kifosztják alattvalóikat ahelyett, hogy oltalmaznák őket, és az adók emelésének [közszükségletnek] ürügye alatt elkobozzák a kereskedők tulajdonait... A vaisják [mesterségeket űzők] elhagyják a földművelést, a kereskedést [és ipart], s úgy tartják fenn életüket, hogy szolgaságba mennek, vagy gépies munkára adják magukat [fel kell adniuk önálló egzisztenciájukat, bérabszolgákká válnak]...A nép, nem bírván elviselni a mohó urai által rárakott terheket, a hegyek szakadékaiba fog menekülni „Az éhségtől és az adók súlyától elnyomva, az emberek elhagyják hazájukat [emigráció, disszidálás, menekülés, hontalan tömegek]... A Káli idején valóban nem lesz bőség, és az emberek sohasem fognak örömet és boldogságot élvezni... Ekként a Káli-korban minden a hanyatlás útjára lép, mígnem az emberiség a megsemmisülés közelébe jut."

A diagnózis pontos, a jóslat beteljesült, kétmilliárd tanú van rá. De kiegészíthetjük még két idézettel. Az első szintén a Védákból való, a vaskort mintegy magvalósult apokaliptikus képben látja maga előtt, s a kataklizmák korával azonosítja: „Mily örömeket nyújthat a világ, amelyben minden rosszabbá válik? Királyok buktak, hegyek süllyedtek el, a földsarok megváltoztatta helyét, csillagok tértek le pályájukról, az egész Földet vízár látogatta meg, és a szellemek az Égből letaszítottának." (*Lüken, 310, 1. Id. Bohlen, Peter: Altes Indien, 1830, I, 168. l.*) – másik idézet egy ókínai könyvből származik, A törvény megtörése (A-ju-wang-csuan) a címe, s megjósolja, hogy „kegyetlen királyok" nemzetsége fog az országba törni: „Abban az időben az emberek nem fogják élvezni sem az elvonultság, sem a nyugalom és a béke, sem a magábaszállás és a [belső] felszabadulás, sem a bölcsesség örömeit. Nappal nem fognak egyebet tenni, csak alantas terveket koholnak, éjszaka egyebet, csak alusznak. Csupán tisztátalan személyük meggazdagítása jelent majd számukra igazi valóságot [pozitív értéket]. Nem szenvedhetik a törvényt [igazságot: terrorpörök] A hamis tanok virágzanak. A törvény zászlaját leeresztik, a hamisság zászlaját felvonják... Az erőszak uralma kezdődik. A bölcsék eltűnése egy sereg korbács [zsarnok, diktátor] eljövetelét teszi lehetővé a világban... A világ elsötétülően van, a hibátlan törvény Napja alászáll. A hosszú éjszakák nyomora jön meg. A törvény hídja leszakadt. Akik a törvényt hirdetni tudták, mind eltűntek... Akik a törvény testéből jöttek elő [képviselték, megvalósították], hová lettek? Akik a villás [törvény, igazság, kötelesség] leplét csak azért veszik magukra, hogy henyeségben élhessenek [a mindenkori „rendszer" támaszai], azok itt maradnak. A világon mély sötétség uralkodik. Csak a rossz tettek nyújtanak kielégülést. Az emberek minden országban a szarvashoz [a látszat-tevékenység jelképéhez] hasonlítanak: nem undorodnak az ottléttől [szerepléstől, nyüzsgéstől], nem kívánják az elvonulást [a visszavonulást]. A Nagy Halál megjött."

*

A Nagy Halál megjött, a vaskor elkezdődött, nyitánya egy tizenkilenc napos csatában zajlott le Dharmaksetra, az „önismeret" szent síkságán, 3102-ben a hindu hagyomány szerint. A csata is, a dátum is lehet történetileg igaz, de még inkább szimbolikus jelentőségű: valóban „korszakalkotó" volt, történelmünk állomásait azóta a nagyobb szabású emberirtások, hódító hadjáratok jelzik. Ekkor kezdődik a nagy nomád népek felvonulása honfoglaló, országtipró útjaikra; a népvándorlás nem új, középkori jelenség, a sémiták, árjak, turániak, mongolok, szarmaták, germánok, arabok, törökök tömegeit féktelen harci kedv, prédaéhség hajszolja világrészekén és évezredekén át, a Földgolyó hátán megvadult hangyabolyként nyüzsgönek a hadseregek, végre midőn szűknek érzik a szárazföldet, hajóra szállnak, s tengereken túli birodalmakat igáznak le. A vaskor ötezer éve tart, vele ötezer éve a szakadatlan hadakozás, s amit a régiebb korok nem ismertek, a *népek életformájává* lett, a viták egyetlen megoldó

eszközévé. Amerre mozdul az ember, mintha kaszálógépet hajtana maga előtt, irtja testvérei nyáját, s elszabadult faltörő kosként rombolja le, amit útjában talál.

Nagyot és sokat alkotott a kor, de valami megszállott vandalizmussal nyomban le is döntötte, amit épített, s talpa nyomát – paradox módon – romok sokasága jelzi csak maradandóan a Földgolyó minden pontján. Ez a romvilág a vaskor igazi emlékműve, s ha most bejárjuk, hogy fogalmat nyerjünk róla, a kép egyoldalú lesz, de annál hatásosabb: fölemelő és lesújtó egyszerre. Fölemel az emberi alkotó akarat és képesség szédítő ereje, mely lehetetlent nem ismert, s valóban istenekkel mérkőzött; lesújt a sors, mely évezredek erőfeszítéseit a semmibe szórta, s lesújt főként a vak düh, amellyel az ember saját isteni alkotó erejének műveit újra meg újra elpusztította.

Bab-ili, az Istenek kapuja, négyezet évig élt, s ebből másfél évezreden át a világ egyik fővárosa volt. Kicsiből nőtt nagygyá; a régi sumér szentélyvárosok mellett nem játszott jelentős szerepet, Din-dur volt a neve, vagyis az Élet berke, ami talán paradicsomi reminiscenciákat rejthet; később Ka-dingirnek nevezték, az isten kapujának, s ezt fordították le a jövevény sémiták a maguk nyelvén Bab-ilire. Jelentősége egyre emelkedett, amit tudhatunk abból, hogy Kr. e. 1955-ben egy északi vazallus király, Hammurápi megdönti a déli sumér-akkád királyságot, és őseitől örökölt kicsiny székhelyét, Bab-ilit teszi meg országa fővárosává. Nagy birodalmat szervez innen, törvénykönyvet alkot, amelynek révén jeltelenül ma is benne él a római jog rendszerében. De a babiloni metropolisznak is meg kell szenvednie a fővárosok sorsát: 689-ben Szín-ahhé-eriba asszír király teljesen kifosztja és elpusztítja; várait, palotáit, templomait a földig rombolják, az istenek szobrait a leigázásjeléül Asszíriába (Assárba) viszik, s ott rabszolgasorba kényszerítik, mert abban az időben az istenek osztottak híveik sorsában; ezenkívül átszakítják az Eufrátesz gátjait, s vízzel árasztják el a várost, hogy újra föl ne épülhessen. A lakosok természetesen mégis fölépítik, úgy hogy Assur-bán-apli „kénytelen” ismét lerombolni, Az asszírok bukása után azonban a perzsa Nabolassar megint székhellyé teszi, s új fénykorát II. Nabú-kudurri-uszur (Nabukadnezar, 603-565) alatt éri el.

200 000 lakosa (vagy háza?) van ekkor, a folyót húsz méter magas rakpartok szorítják medrébe, hatalmas híd vezet át rajta, a világ legrégibb kőhídja, várfalai, téglából, szurokból rakva, elérik a negyvenkét méter vastagságot, széles, gondozott utak vezetnek a négy-ötemeletes házak között, s a kultikus és királyi épületek pompája meghaladja képzeletünket. Bel-Marduknak, Bab-ili napistenének temploma, Észagila voltaképp egész városrész, fal köríti, közepén a hétemeletes istenhegy, zikkuratu áll, ennek hatodik lépcsőzetén, negyven méter magasságban az Ikua, Marduk temploma, maga is ötven méter magas, arannyal, kristállyal, alabástrommal bevonva és díszítve, s ez a gazdagság a szentélyben, a Parakkuban még növekedik. A templomvárosnak két nagy udvara és hat kapuja volt, s a helyet, ahol állt, ma egy Isan Amram nevű nyomorúságos, kopasz halom jelzi és egy hatalmas kőszobor: Bábel oroszlánja, amint egy emberalakot tipor maga alá – akaratlan s megdöbbenő jelképekül a város sorsának. De végső romlása már régen elkezdődött, Nagy Sándor idejében lakossága ötödére olvadt, a partus és szasszanida uralom alatt tovább hanyatlik, s Kr. u. az első században rongyos pásztorok, keresztény és zsidó hitközségek tengődnek a romok zugaiban. Ami Hérodotosz csodálatának még tárgya volt – annyi hatalom, gazdagság, alkotás, szenvedés, nyomor és bűn helye –, leomlott, és beteljesült rajta Szent János szenvedélyes átká, mely voltaképp egy régi, apokaliptikus jóslat parafrázisa: „Leomlott, leomlott a nagy Babilon. ..jaj, jaj, te nagy város, Babilon, te hatalmas város, hogy egy órában jött el az ítéleted. A föld kalmárai is siratják és jajgatják őt, mert az ő áruikat immár senki sem veszi: arany és ezüst és drágakő és gyöngy és gyolcs és bíbor és selyem és skarlát-cikketek; és minden tinfát és elefántcsontedényt, és drágafából és rézből és vasból és márványkőből csinált minden edényt; és fahajat és illatszereket, és kenetet és tömjént és bort és olajat és zsemlyelisztet és gabonát és barmokat és juhokat és lovakat és kocsikat és rabokat és emberek lelkeit... Jaj, jaj, az a nagy város, amelyben meggazdagodott mindenki, akinek hajói voltak a tengeren, annak

drágaságaiból, hogy elpusztult egy órában... És hárfásoknak és muzsikásoknak és síposoknak és trombitásoknak szava tebenned többé nem hallatszik; és semmi mesterségnek mestere nem találthatik többé te benned; és malomnak zúgása sem hallatik többé te benned."

Memphisz, Alsóegyiptom fővárosa, szerencsésebb volt, nem pusztították el, csak lefokozták, s így élt egészen az arabok idejéig; sok ezer éven át virágzott, s a föld alá került óriási romterület ma is kincsesbányája a nem kevésbé óriási múlt emlékeinek. Az első ismert fáraó, Mena alapította (Kr. e. 3400 körül), s rezidenciáját hatalmas fallal vette körül; ez volt a Fehér Fal, mely sokáig a város nevéül szolgált, s később is megmaradt költői, hagyományos névül, De utóda, I. Pépi már piramist építtetett bele: a Jóság Házát, azaz Men-Nofert, s ettől kezdve így hívták a várost, görögösen pedig Memphisznek. Idők folyamán Thébai, majd Alexandria melléje fejlődött, és elszívta életerejét. Egykor azonban kétmillió lakosa volt, a világ csudája, ahova minden utazónak illett ellátogatnia, s amelynek utcái az arab írók (Abdul-Latif, Abul-Feda) szerint még a 12. században is Szakkaráig és Gizehig, a nagy piramisokig értek. De az arabok szisztematikusan bontották le a templomok és paloták őserdejét, anyagukat tevekaravánok hordták el, s mint valami kimeríthetetlen kőbányából, belőle épült Kairó. Men-Nofer helyét ma a föld felett egy pálmaliget jelzi és II. Ramesszu (Ramósze-Ramszesz) két kolosszális szobra. Ám legutóbb, 1960-ban még ezek egyikét is Kairóba cipelték, s a vasútállomás előtt felállították. S ez talán a legszomorúbb az egészben, hogy állítólag a tisztelet jele gyanánt történt.

Baalbek történetét vajon ki ismeri? A Libanon lábainál fekszik, története nincs, s az ismert világ egykor legnagyobb, legjelentékenyebb épületeiből ma hat darab 30 méter magas oszlop áll s néhány kisebb rom – a többi mintha orkán tarolta volna le, s a földön heverő faragott kövek egy megmerevedett viharos tenger dőbbenetét keltik. Minden emberfölötti méretű itt, nem masszív, mint a piramisok szinte geológiai erejű tömegműve, nem a hegyek szikláiból vésték ki az istenek lakóhelyét, mint Abu Szimbelben vagy Ellorában: a művész és a mérnök a szabad térben szökkentette föl az oszlopsorok, csarnokok, boltívek, párkányok ritmikus, szabályozott harmóniába fogott őserdejét, s minden levelét-ágát kifogyhatatlan díszítő leleménnyel dolgozta ki. Ehhez képest Periklész Athénje tarka, falusias búcsújáróhely volt. A Naptemplom 7 méter magas köteraszon állt, 100 méter hosszúságban és 50 méter szélességben, 54 olyan gigászi oszlop körítette, mint az a 6, amely még áll; hogy ezek mit hordoztak, a földre hullott tetőlapokból csak sejteni lehet. Szobanagyságú kőkockákat használtak úgyszólván téglá gyanánt; a terasz egyik oldala három darab kőmonstrumból van összerakva, ezek közül az egyik 31, a másik kettő 33 méter hosszú, mindegyik 4 méter magas, a három együtt 100 méter hosszúságot ér el, s mind 7 méter magasan a talaj fölött vannak beépítve a falba. Párjuk a bányában kifaragva, szállításra készen hever, de nem vitték el, a munka hirtelen megszakadt. A templom földalatti helyiségei olyan méretűek, hogy vasút mehetne bennük. – Nem tudjuk, kik építették mindezt, csak azt, kik rombolták le. Az európai régészek természetesen a görögöknek és a rómaiaknak tulajdonítják felépítését, nyilván azért, mert Antoninus Pius (Kr. u. 138-161) és Caracalla (211-217) beledolgoztattak a műbe. A görögök Heliopolisznak, Napvárosnak nevezték el, mert tudták, amit a hely nevéből mi is tudunk, hogy Bálnak (Baálnak), azaz a babiloni Napistennek volt szentelve. De a rómaiak soha semmiféle Napistennek templomot nem emeltek a tartományokban¹⁸⁴, a görögök pedig nem hoztak márványoszlopokat Egyiptomból, holott a baalbekiek onnan származnak. igaz, hogy az épületek díszítése a legszebb, legtisztább korinthuszi stílusú, de egyszer ki kellene deríteni a görög stílusok eredetét: akkor talán bebizonyulna, hogy Szíria felől terjedtek Ióniába, s hogy közöttük a korinthuszi a legrégebb, nem a dór, (A görög törzsek közül a dórok

¹⁸⁴ P" Rómában állt pl. a Sol invictus Malachibelus

vándoroltak be legutolsónak a félszigetre, nem állhatnak tehát a művészi fejlődés elején sem.) Az Antoninusszal és Caracallával kapcsolatos följegyzéseken kívül a baalbeki építkezéseknek sem a görögöknél, sem a rómaiaknál nyomuk nincs, holott kőbe szerelmes, programszerűen építő népek voltak, s a kutatók megállapították, hogy Baalbek Heliopolisz az antik kor legnagyobb építészeti teljesítménye. Éppen róla mulasztottak volna el az egykorúak szót ejteni? De Baalbek már az asszír és egyiptomi hadijelentésekben szerepel, azaz fontos hely volt, harcokat vívtak érte. Először azonban az arabok estek fanatikus dühvel az Ókor legnagyobb istenvárosának, akropoliszának, erődtímnnyé építették át, márványlépcsőit szétszaggatták, bástyákat raktak belőlük, az oszlopsorokat, kapukat elfalazták vagy ledöntötték. Az így szinte bevehetetlenné tett várban makacs ellenállást fejtettek ki a kereszties hadak ellen, ezek pedig továbbfolytatták a rombolást. Utánuk a nagy tatár generálisok, Hulagu (1250) és Timur Lenk (1402) végeztek szakszerű és alapos pusztítást, romokat hagyva maguk után, mint mindenütt. végül a földrengések elvégezték, ami még hátra lehetett.

Perszeopolisz vetekedett csupán Baalbekkel; ha ez az isteni eszme nagyságát szolgálta, amaz az uralkodói hatalomét. Eredeti perzsa neve ismeretlen, a Hahamanisija-dinasztia (az Achaimenidák) királyai, Darejavós (Dareiosz) és Ksajarsa építették ki végső dicsőségében, s az ő birodalmukat aztán a makedón kecskepásztorok világbíró ivadéka, Nagy Sándor meghódította és kiterjesztette az Industól a Nilusig. Ide tette székhelyét, de mintha bántotta volna a más hatalmának és nagyságának (dicsőségének) e tanújele, folyújtatta. Mint Diodórosz írja: „mind e gazdag pompa elpusztítására egy tivornya közben adta ki a parancsot, midőn már nem volt ura érzékeinek.” Darejavós palotájában a híres Nagy Csarnok tetőzetét száz 30 méter magas kőoszlop tartotta, közülük ma hat-hét áll csonkán, s a palota maradványai, mint valami gigászi fal-csorda mamutjai meredeznek a betemetődött romok fölött. Teraszokon álltak, amelyekre kilométer hosszú díslépcsősorok vezettek; a lépcsőket szerencsére elborították a törmelékek egészen a teraszok szintjéig, 7 méter magasságig, Ernst Herzfeld, a chicagói egyetem Keleti Intézetének tanára az 1930-as évek elején ásta ki, amit Nagy Sándor ily módon „megmentett”, mert ahogy a kitűnő tudós írja: „A megőrzésnek semmiféle módja sem lehetett volna eredményesebb, s ma e romhalmok által huszonöt évszázadon át megvédett faragványok tökéletes állapotban áshatók ki.” Csak ezek a lépcsősorok maradtak épen tehát, de ha oldalfalaik és mellvédek faragványainak végtelen frízeit szemléljük, nem fogyó bámulattal látjuk, mit tudott teremteni a művészet és a hatalom együttes ereje. – A tudósok persze kételkedtek a görög hérosz, Nagy Sándor e vandalizmusában, s Diodórosz és Plutarkhosz közlését, mint az egész antik történetírást általában, primitív és romantikus legendának minősítették. De Herzfeldék megtalálták a cédrusgerendák üszkeit s az agyagfalakról lepattogzott zománcborítás törmelékeit. (Mert ezeket a csodálatos épületeket napon szárított agyagtéglaiból emelték.)

Kréta varázslatos szépségű vízililiomként virult ki a Földközi-tenger közepén. A tudósok Kr. e. 3000-ig követik visszafelé a történetét; szigetország lévén hajózásból él, gazdagodik, s gazdagodásával párhuzamosan olyan kultúrát teremt, amelynek párja nincs. Virágzása 1600 körül éri el delelőjét, flottája révén egyedüli úr a tengeren, kikötői nem szorulnak védelemre, erődtímnnyei nincsenek, kiirtja a kalózokat, de háborút nem folytat, nem ismer: „Nincs gondjuk a phaiákoknak [krétaiaknak] nyílra, tegezre, árboc kell nekik és evező, és gálya, arányos, mellyel ősz habokon dicsekedve suhannak előre.” (*Homérosz: Odüsszeia, IV. 170-172. Devecseri Gábor fordítása*) Hajóik bejárlják a partokat és a szigeteket Szicíliától Szíriáig, fiókkikötőket építenek: Pharos szigetén, a leendő Alexandria helyén 700 m-es móló 2100 m hosszú hullámtörő védi a 60 hektár kiterjedésű öblöt, s a 14 m szélességben kiépített rakpartokat. Kínai zsádot, skandináv ámbrát, közép-európai ónt és rezet, afrikai elefántcsontot, ázsiai lovakat importálnak, kereskedők pecsétjein ázsiai és arab teve, strucc, víziló, négerfejek képei mutatják, hogy e messze vidékre elhatoltak venni és eladni.

A fáraók Kréta flottájához folyamodnak, ha csapatokat kell szállítaniok Szíriába, vagy cédrust hozatnak Libanonból. Hajóik a legelsők a világon e korban, kerekhasú, nehéz kereskedelmi gályák; karcsú, hosszú, két kormányvezős hadihajók, orrukon sarkantyúval, fedélhídlással, két- vagy háromárbocosak, ötven evező hajtja őket. Magán a szigeten, a partokon és a völgyekben, kilencven fényűző város emelkedik Homérosz szerint, s Knosszosz, Phaisztosz, Hagia-Triada, Tülisziosz, Palaiokasztro, Platanosz, Kumasza, Messzara, Hagiosz, Omphriosz, Porti, Gurnia, Niru-Khani kiásott romjai tanúskodnak róla, hogy a hagyomány igazat beszél. Mindezt a szépséget, gazdagságot, hatalmat a Minótaurusz, a Bikakirály testesíti meg knosszoszi székhelyén.

Palotavárosok, de nem csupán művészi, reprezentatív alkotások, hanem a kényelem s a higiénia minden mai értelemben vett kellékével felszerelt lakóhelyek. Folyosók, lépcsőházaik galériáik a mai lakáeszemlének felelnek meg, vízvezetékeik az otthoni fürdés valóságos kultuszáról tanúskodnak, alabástrom kádjaik, öblítéses WC-fülkéik csak abban különböznek a maiaktól, hogy művészi kivitelűek. Építőanyaguk a márvány és az alabástrom, a labirintus-szerű palotákban egymást érik a színes oszlopsorok, szabadlépcsők dísztermek, az olaj-, bor- és gabonaraktárak, az áldozóhelyek, színházak, sportterek, virágos teraszok, ólommal bélelt kincstartók azaz széfek. Mindebből 10-20 méter magas halmok maradtak meg, „kultúrhulladék”, ahogy a régészet tudománya nevezi szakszerűen. De különös hulladék ez: mintha kemencéből került volna ki, a métervastag hamu- és salakrétegekben egybeolvadt az alabástrom falak, oszlopok, márványpadlók meszes morzsaléka az arany-, bronz- és üvegdíszek olvadékával és minden elégethető anyag üszkeivel. Némelyik kultúrhelyet többször égették fel így. Mérhetetlen lehetett a kincs, amit a rablók elhurcoltak innen, s amit nem tudtak hajóikra rakni, szisztematikusan elhamvasztották, pusztá salakréteget hagyva maguk után. Megmaradt, amit az összedülő romok eltakartak a tűz elől.

Ma már tudjuk, kik művelték e rombolást. 2000 körül indul meg Észak felől és Kisázsia felől a preárja vagy protohellén népcsoportok szüremkedése a szigetekre és a félsziget partjaira; achájoknak nevezik őket, megalapítják Mükéné, Tübinsz feudális királyságait, s előretörésük a „helládikus hullám” 1450-ben éri el Krétát. Knosszoszt beveszik és kifosztják, végigdúlják az egész szigetet, Gurnia, Zakro, Palaiokasztro, a keleti part kikötővárosai, ipari és kereskedelmi központjai eltűnnek, Kréta főhatalma egy csapásra leomlik, és Mükéné vazallusává lesz. De 1200 körül megérkeznak a dórok, sorozatos tömegtámadásokkal szétzúzzák Mükéné uralmát, elfoglalják a szigeteket és betörnek Krétára. Nyomaték kedvéért a kiváló és elfogulatlan belga tudóst, Jacques Pirennet idézzük: „A régi, feldúlt és elnéptelenült városokba dór főnökök telepednek... A partvidék mindenütt kiürül. A kikötőket elhagyják, és a népesség, hogy fenntarthassa magát és megmeneküljön a foinik és kilikiai kalózok elől, a sziget belsejébe húzódik. Az ország főhelyei már nem nagy, hajóktól nyüzsgő kikötők és népes, gazdag, ízléses palotákkal ékesített városok, hanem megerősített várkastélyok... melyekben fegyveres bandák élnek barbár és nyers [durva, brutális] dór főnökök védelme alatt, és hegyszorosokba épített erődtornyok, mindmeggannyi zsványbarlang vagy menedékhely.” („repaires de brigands ou de refuges”). – A dórok a „sárkányfogvetemény”, „a vas és a vér férfiai” a spártaiak.

Angkor Thomot, az elenyészett kambodzsai Khmer-birodalom egyik fővárosát az őserdő temette el, s ez kíméletesebb volt. Ma már a khmer nép eredetét sem ismerjük, kikutatott története a Középkor elejére nyúlik vissza, s Kína és a mongol hódítók tiporták el. A múlt század elején egy francia utazó Kelet-Sziám dzsungelében, mértéktelen meglepetésére, csodálatos kőhegyekre bukkant, amiket elborított a vegetáció. Évtizedek munkájával sikerült a trópusi bozót alól kiszabadítani a romváros falait, oszlopait, tornyait, lépcsőit, isten-, kígyó-, oroszlán- és elefánt-szobrait, egy álmvárost, melynek minden tenyérynyi kővét hihetetlen gazdagságú faragás borítja. S a város, Thom, kapuja előtt mindezeknek a csodáknak

betetőzésekép a Vat, Angkor temploma az épülettömeg öt lépcsőzete fölött, finom pompával ég felé lendülő öt tornyával. Anuradhapura minden titka, Pagan pompája elenyészik az őserdő e kincsei mellett. A tornyokról fenséges és mozdulatlan istenarcok tekintenek le, mint a fáraókéiról, de bölcsőbb, szelídebb és emberfelettebb nyugalommal. India és Kína hatása érezhető, ám Angkor a stílus tisztaságában és gazdagságában felülmúlja amazok művészetét, Épületei ideális összhangban egyesítik a függélyes Ég felé törést a földön nyugvó, szilárd széles-vonalúsággal, a gótikát a klasszikus aránnyal. A világ semmi más stílusa, építészete erre példával nem szolgál. Angkorban érte el tetőfokát a khmer díszítő művészet is; a domborművek lágyak, simulékonyak, mégis telve lendülettel, Virágokkal ékesített apparák, kicsi, táncoló szellemlények, mesebeli alakok és ornamentális faragások borítják el hallatlan gazdagságban a falakat, anélkül, hogy a túlhalmozottság benyomását keltenék, mint Indiában annyiszor.

Különös, hogy az építők inkább szobrászok voltak, mint mérnökök, architekturális feladatokat nem tűztek maguk elé, követ köre raktak, de a díszítés és az építmény harmóniája végül is tökéletes művészi organizmussá alakult a kezük nyomán. A Khmer-birodalom széthullása óta az őserdőben ember nem járt, s ennek köszönhető, hogy ma helyreállíthatjuk, és eredeti pompájában ismerhetjük meg egy régi, ezeréves műveltség lelkét.

Tenocstitlan, azaz Mexico-Mesika, az aztékok fővárosa, ismét más műveltség kiteljesedése volt. Tó közepén épült, templomhegyeit, a teokallikat, s a királyi palotákat alacsony, szélteben kiterjedő, szépen épített házak tengere vette körül; az utak sugáralakban ágaztak szét a középpontból, ezeket pedig vízi utak, csatornák rendszere vágta át s fogta gyűrűk közé a várost (mint Platón Atlantiszt). A központban hatalmas, 30-40 méter magas ciprusfák sorai sötétlettek, a házak tetejét, a teraszokat, az utakat, minden talpalatnyi helyet pedig trópusi színpompájú kertek foglaltak el. A tavon lehorgonyzott vagy póznákkal hajtott tutajokon is virág- és zöltség-kertészetet műveltek; ezeket behajtották a városba a piacokra és a templomok elé: magukat a kerteket hozták be, s a vásár után visszahajóztak velük. Kint a vízen, az úszó kertek közt nyüzsgöttek a tarkavitorlás, színesre festett csónakok; az utcákon, tereken, hidakon, csatornák vizén, alul-felül, a városból kivezető töltéseken mindenütt hemzsegett a lármás, tarkaviseletű, tolldíszes nép. Negyedmillió ember élt itt. A tiszta magaslati levegőben idelátszó havasok csillogása, az erdők zöldje, az aranykék Ég, a ragyogó tó, a fehér-piros háztömeg a virággal borított város egyszeri, soha nem látott szépsége még az aranyat zabáló spanyolok lelkét is átjárta egy pillanatra. Mikor a város utolsó ostromát előkészítették, a haditanácsban Cortes sajnálta, hogy el kell pusztítania „ezt a legszebb valamit a Földön”.

A következő haditervben állapotok meg: egyetlen lépést sem szabad tenni előre anélkül, hogy a sereg esetleges visszavonulását teljes mértékben ne biztosítsák. A töltés-utak minden áttörését, a csatornák minden árkát olyan tartósan kell betemetni, hogy újra [kibonthatók, használatosvá tehető] ne legyenek. Ehhez az anyagot a házak fogják szolgáltatni, amelyeket - kunyhót palotát, templomot – egytől egyig mind le kell rombolni, és a földdel egyenlővé tenni abban a mértékben ahogy a hadsereg előrenyomul, vagyis a fővezér szavai szerint: „a vizet szárazföldre változtatni”. E kultúrától és keresztényi lelkiülettől áthatott parancsot szó szerint végrehajtották. Az ostrom a gyász, a fürtelem és mindkét résztől a hősiesség példátlan tragédiája. A hullaszagtól bűzlő, porfelhőkkel borított városban szakadatlan állati üvöltéssel folyt a harc; a teokallik tetején a papok szünetet nem tartó szertartással tépték ki a hadifogoly áldozatok szívét, melyek véres, remegő rakásokban gőzölögtek az oltárokon. Az éhségtől kiaszott, sebekkel borított, dögvésztől halódó lakosságból egyetlen ember, egy asszony, egy gyermek, egy aggastyán sem adta meg magát; amikor a spanyolok egy hatalmas ostromgépet ácsoltak, a védők kiültek a környező házak tetejére, s közvetlen közelből, tompán bámulták a készülődést, midőn pedig újra megindult a harc, erőtlenül és fegyvertelenül ledobták magukat a közeledő spanyolokra és a velük szövetséges tlaskelákra. Ezeket az aztékok gúnyos

jövendölésekkel fenyegették: „Csak előre! – mondták nekik keserűen –, minél többet romboltok annál többet kell majd építenetek. Ha mi győzünk, nekünk fogtok építeni, ha pedig fehér barátaitok győznek, ugyanazt fogjátok tenni nekik!” Így is történt, a spanyolok az önként meghódolt, s a győzelmet számukra kivívó indiánok rabszolgamunkájával építették fel újra a várost, de ebben már semmi sem emlékeztet a régire. - A győzelem után Cortes fölment a Napisten teokallijának tetejére, és nyugodtan végigtekintett művén. A paloták, a templomok, a művészetnek, iparnak nyüzsgő piacai, a csillogó vízi utak a környékről beúszó tutajokkal, a ligetek, kertek szemet vidító pompája, a császári metropolisz, egy fél világrész, egy nagy műveltség fővárosának minden fénye örökre eltűnt, s helyén hulláktól bűzlő sivatag terült el. A töltéseken pedig kifelé vonszolta magát a megmaradt lakosság: harmincezer a negyedmillióból.

Bennünket a régi műveltségek szellemi és anyagi alkotásainak csodálata vont a tanulmányokhoz, melyekből könyveink anyagát összeszöttük, de ezek a vizsgálódások megmutatták az alkotó erő ellenképét is: a rombolás dühösségét és nem kisebb méreteit. A pusztításról a romok eleget beszélnek, az emberirtás arányairól csak írott és hézagosan fennmaradt okmányok tudósítanak. Szörnyű krónika ez, s habozunk, felüssük-e néhány lapját. Négy-ötezer év óta minden sora arról tanúskodik, hogy az ember harcának az ember ellen egy törvénye lett: *Vae victis*¹⁸⁵.

Az ember az egyetlen lény, amely testi szükségletein felül is alkot, sőt szellemi igényei nagyobbak, mint az anyagiak és testiek, s legnagyobb műveit egy-egy eszme szolgálatában hozta létre; ebben isteni. Az állat szükségén felül csak kivételesen öl (például a görény), de nem is alkot, és sohasem rombol. Az ember jobb is, rosszabb is, mint az állat, pusztító és gyilkoló dűhe éppoly határtalan, mint teremtmő, alkotó szenvedélye; ebben ördögi. Ahogy Schiller mondja: „Das Schreckliche des Schrecklichen ist der Mensch in seinem Wahn” (A szörnyűségek szörnyűsége a megdühödött ember).

Az ember élete – a másé – értéktelen, így sugallja elfajult ösztöne, s ez az ösztön vagy pszichózis kerekedik felül a társadalom eresztékeinek minden meglazulásakor. Halál, kínzás, rabszolgaság a legyőzöttek természetes sorsa. Az asszírok halálra gyötrik a leigázott népeket, karóba húzzák, megnyúzzák, megvakítják a gyermekeket gúzsba kötött szüleik szeme láttára, vagy elevenen eltemetik őket. Az egyiptomiak szelídebbek, a megvert seregeket egyenesen a bányákba, kőfejtőkbe hurcolják, de ott reggeltől estig botozzák. A botozás egyébként nemzeti szokásuk. A phoinikok-főniciak Ibéria egész lakosságát ezüst- és rézbányáikba terelik a „jó” Tiberius egyetlen hadjárat után 40 000 balsorsú embert küld ugyanezekbe a bányákba, ahol az élet maga volt a pokol. A rómaiak a cirkuszban vadállatok elé vetik foglyaikat, velük vagy rabszolgáikkal játszatják el történelmük véres, kegyetlen eseményeit, de élethíven: a Mucius Scaevolát alakító rabszolgára gyantába mártott ruhát adnak, s ha nem állja ki karja elégetésének kínját, ruhájában égetik el; a keresztényeket szurokba pólyálják, velük világítják ki a népünnepélyt, s a tömeg ezt a látványt gyönyörködgetőnek, szórakoztatónak találja. Kubiláj kán haditanácsában komolyan s az ésszerűség elvei szerint megtárgyalják a javaslatot, nem volna-e célravezető a meghódított Kína népét egy szálig kiirtani, s így radikálisan megoldani élelmezésének kérdését. Az aztékok emberfogdosó hadjáratokat indítanak csupán azért, hogy Uicilopocstlit a kitépett szívek ezreivel etethessék.

A kora ókor első népe, mely kétségkívül gyönyörét találta a kínzásban és a gyilkolásban, az asszír volt. Emlékeiken gyakran látjuk az emberfölötti nagyságú király alakokat, amint az ajkukon vagy orrukon át szíjra fűzött, esdeklő hadifoglyokat maguk elé rántják, és nyállal megvakítják. Ezt a műveletet királyi élvezetként és kiváltsággként maguknak tartották fenn; (tíz)ezrével vakították az embereket személyesen, fejedelmi munkájukat, mint dicső ténny, kőbe véstették, és gondos statisztikát készítettek róla, ugyancsak kőbe vésve. A stílusban s

---

¹⁸⁵ Latinul: Jaj a legyőzötteknek!

általában a kora ókor embergyötrésében sok volt a rafinéria, a szertartásosság s mindenekfölött a vallási elem; szabályait az istenek írták elő, s megtartásuk velejében kegyes művelet volt.

Nem maradnak el a sémita népek sem a többitől. Jahve maga parancsolja meg az izraelitáknak, hogy Kánaán népeit irtsák ki, különben velük fog hasonlóképpen bánni; s valóban, a maga népéhez sem kegyesebb, ha az az engedetlenség bűnébe esik. Bosszúja irgalmat nem ismer. - A Bibliából ismeretes Eszter és Mardocháj históriája¹⁸⁶: A zsidók ellenségei pogromra készülődnek, de Eszter és Mardocháj megnyerik a király pártfogását, s hatalmat kapnak a Hámán-párt kiirtására. „Megverék tehát a zsidók ellenségeiket nagy csapással, és ölék őket, rajtok teljesítvén, amit ők készültek velök cselekedni. .. A király birodalmában levő minden tartományban is életjökért felállottanak a zsidók, ellenségeiket és üldözőiket megölvén elannyira, hogy hetvenöt ezeren ölettetének meg, de senki semminemű vagyonyokhoz nem nyúlt... Mivel ezeken a napokon ellenségökön a zsidók bosszút állván, a siralom és bánat vígságra s örvendezésre fordult, azért lennének ezek a napok a lakozás és vígság napjai... Azon üdőtől fogva ezen napok Purim, azaz Sorsok napjainak neveztetnek.” És azért... fogadák a zsidók: hogy ama két napot az írás határozata szerint bizonyos üdőben esztendőnként mindnyájan megszentelik, és ezen napok emlékezetben légyenek úgy, hogy azokat soha semmi feledékenység el ne törölje, és minden nemzetség, és háznép által, minden tartományban és városban szenteltessenek meg. És ezen Purim, azaz Sorsok napjai meg ne szünjenek a zsidóknál, és azok emlékeztje maradékjoknál se enyésszék el, mely az ő szertartásjokra köteles.” Ez tehát preventív védekezés volt [éppúgy, mint a Bertalan éjszakai vérengzés a hugenották tervezett államcsínyje ellen], s nem rí ki az Ókor hasonló eseményei közül sem.

A primitív, nem vallásos dúlás-rablással az árják debütálnak a történelemben: rabolj, s amit nem tudsz elrabolni, semmisítsd meg (ez volt hadviselésük íratlan szabálya, mintegy ez a jelige volt a zászlaikra írva). Nem tudjuk, hány ember pusztult el Nagy Sándor hadjáratainak következtében. Julius Caesar teljesítményét kétmillió halottra becsülik¹⁸⁷; benne már nyoma sincs a vallási fanatizmusnak, sőt a hatalmi érdek mellett legalább annyira az egyéni nyereségvágy vezeti; ő a világtörténelem legnagyobb rablóvezére. S jönnek Bizánc császári háborúi és a népvándorlás barbár népei, hogy megadják a kegyelemdőfést az antik műveltségnek ugyanavval a karddal, melyet egykor a görögök vontak ki Kréta és KisÁzsia ellen. A gótok 250. és 269. évi hadjárataikkal végét vetik az északi Mediterráneum jólétének. Mind ekkor, mind később igyekeznek a gyökerekig hatolni: festőt, költőt, akadémiai tudóst és tanítót „szortírozva”, szállítmányszerűen és tömegáru gyanánt árusítanak a rabszolgapiacokon. Róma, ahol 450. körül félmillió ember élt a gót háború megszárlásai után 5000 lakost számlál, 546-ban, Totila elvonulása után negyven napig teljesen üres. 385-ben Theodosius az összes pogány kultuszhely felégetését rendeli el. Tíz évvel később Alarik gótjai Eleuszisz misztérium-szentélyét dúlják fel és templomát rombolják le: ez a hellén kultúra szimbolikus kivégzése. Justinianus 529-ben az orvosi rend kiirtását határozza el, mert az orvosok – nyilván céh-okokból – nem akartak testületileg a kereszténységre térni. Tízezrek, tudósok, gyógyítók, ápolók estek áldozatul fanatizmusának, de elindult Egyiptomból a pestis, ami ellen nem találtak „hóhér”, s így hatvan esztendeig kaszált – az ismert emberiség felét irtva ki. A császár és cirkuszi ringyóból lett felesége, Theodóra, haláláig rettegve bujkált előle a palotájában, míg az őket gyűlölő *Prokopiosz* titkos és kárörvendő krónikájában sorra jegyezte az eseményeket: „Ötezer, majd tízezer ember halt meg naponta, orvos nem volt, végül már sírásók sem akadtak, s ezért a bástyák tornyaitól leszedték a tetőzetet, telehajigálták őket a hullákkal, s aztán újra befődték. A milliós város

¹⁸⁶ Számos történetíró tagadja ennek történeti háttérét. Az Eszter = Istár, Mardocháj = Marduk párhuzam az akkád mitológiához vezet vissza a forráskutatót.

¹⁸⁷ Galliában pl. egy millió halott s egy millió rabszolga

tébollyal határos félelemben élt ezek közt az óriási koporsók közt, melyek oly dögletes büzt árasztottak, hogy miatta még többen pusztultak el. Sokan ember alakú kísérteteket láttak, akik ilyen kísértettel találkoztak, úgy érezték, mintha rájuk ütött volna, s ezzel már meg is kapták a ragályt. Eleinte imádsággal, bűnbánattal igyekeztek védekezni e rémségek ellen, de hiába, mert az embereket a templomokban is utolérte a dögvész. Mások bezárkóztak szobájukba, ezeknek meg álmukban jelentek meg a kísérteti arcok, vagy hangot hallottak, hogy ők is a halál áldozatai közé vannak szánva." Justinianus, ki egyetlen alkalommal, a nika-fölkeléskor 60 000 embert mészároltatott le és tízezreket kínzatott halálra, huszonnyolc esztendőn át küszködött e rémképekkel.

Phokasz, a hadvezér, később bizánci császár, 962-ben ördögi pusztító hadjáratot vezet Szíria ellen, ez mindössze huszonkét napig tart, de utána a virágzó kertország sivataggá válik: 52 város pusztul el lángokban, a gyümölcsfákat, pálmaligeteket kivágják, a kutakat betömik, 100000 ifjút és leányt adnak el rabszolgának.

S megint jönnek a nagy ázsiai népmozdulások utolsó hullámai, a mongol hódítók seregei. Ők az öldöklés és a pusztítás nagymesterei Keleten, mint a germánok Nyugaton, Európai „tatárjárásaikat” nagyjából ismerjük, azt is tudjuk, hogy Ázsiában egyedül a roppant kínai néptest birkózott meg velük: megemésztette őket. De ahol teljes munkát végezhettek, mint Mezopotámiában, ott még ma sem nőtt ki a fű a lovuk lába nyomán. A szó szoros értelmében vérbe és tűzbe fojtják ezeket az országokat, Minden várost és minden lakóhelyet eltörölnek a föld színéről. A sokezeréves öntözőműveket, egy régi mérnöki, gazdasági és államtudomány e csodáit összerombolják, utána fel kell adni a földművelést. Hulagu, Dzsingisz unokája, Ogotáj tábornoka, 143 város lakosságát mészároltatja le, fát, kutat épségben nem hagy, mert lovainak csak legelőre van szükségük. A sánta Timur 150 évvel később újra végigrobog Ázsián, Iszpahánban egyetlen nap 70 000 embert hányat kardélre. A népes Sziva városának lakóit, földühödve ellenállásukon, élve temeteti el, s a simára taposott földön, mely alól még sokáig hallatszik a haldoklók hörgése, ütteti föl sátoztáborát. Mezopotámiában a városok romjain diadal-piramisokat emeltet, melyek mindegyike 100 000 ember hullájából van rakva, kiket elevenen meszesgödörkbe dobattak, s így megkövesített. Indiai hadjáratában kiadja a parancsot, hogy minden katonája köteles egy levágott fejet beszolgáltatni; serege pedig 800 000 emberből állt¹⁸⁸, Maga azonban, a mélyértelmű monda szerint, azért halt meg (vagy sántult meg?) csúfosan, mert egy hangyát eltaposott.

Magyarország lakossága Mátyás idejében négymillió, annyi mint Angliáé, s 80%-ban magyar; ez a szám a török kiveréséig másfélmillióra apad. – A harmincéves háború alatt Németország népessége negyedére csökken, 300 városa pusztul el, lakossága éhen halódik, az erkölcsök szörnyen elvadulnak, a hadifoglyokat az istállóban láncra kötve tartják, mint a barmot, velük szántanak; ahol nincs fogoly, nőket fognak az eke elé, ostorral hajtják őket, Németország 250 évre elveszti nagyhatalmi állását, fejedelmei idegen királyok és érdekek vazallusaivá süllyednek.

De a sok förtelen közt talán legförtelmesebb Indián-Amerika meghódítása a spanyolok által, mert a betörők aljasságát alig menti valamely enyhítő körülmény. Gögjüket az indiákkal szemben nem okolja meg sem a lélek nemességének, sem a műveltség szintjének említésre méltó különbsége. Vallásosságuk uralkodó vonása a korlátolt fanatizmus, s az európai törvénykezés, azaz inkvizíciós tudomány által kidolgozott hitelesítő módszereik éppoly kegyetlenek, mint emezek emberáldozó rítusai. Az indiánok kannibalizmusát és természetellenes szodomizmusát, nemi eltévelyedéseit¹⁸⁹ náluk ellensúlyozza az arany perverz, beteges éhsége, amelynek uralma alatt lelküket az összes ördögnek eladták. A hősiesség, amivel minden veszélynek és szenvedésnek habozás nélkül kitették magukat, az emberfölötti tűróképesség és kitartás, ahogyan céljaikat hajszolták a szadisztikus alkat

¹⁸⁸ Valószínűleg eltúlzott a szám.

¹⁸⁹ Peruban pl. még a 19. században is törvény tiltotta, hogy nőtlen emberek láma-pásztorok lehessenek.

tudatalatti megnyilatkozása, s voltaképp az emberi méltóság föl nem ismerése; vele szemben az indiánok szadizmusa a fáradt, enervált fajta érzéketlensége a saját és a mások szenvedése iránt, s velejében öntudatlan halálvágy. De az indiánok őszintébbek voltak, Uicilopocstliban a vérengzés maguk alkotta istenét imádták, míg a spanyolok Jézusra hivatkoztak. Valami gyökeres és gyógyíthatatlan szeretethiány árad mindkét fél lelki mélységeiből; az indiánok öregkorukra valóban megfélejtkeztek Kecalkoatlról, de a spanyolok igazában sohasem hordozták keblükben a Krisztust. Mindezekon kívül lehetetlen a vakmerő spanyolok viselkedésében föl nem ismerni a gyávaság valami paradox vonását. Azok a kegyetlen népek, melyekről az előbb szoltunk kitették magukat a harc egyenlő esélyeinek, kihívták a sorsot maguk ellen is; kardot vontak kard ellen, s némán viselték a kudarc tortúráit. A spanyolok páncéljaikkal, muskétáikkal, ágyúikkal, lovaikkal és vérebeikkel úgy vájták át magukat az indiánok gyöngé, meztelen tömegén, mint a kés a vajon. A biztonság és a korlátlan hatalom érzése a védtelen, majd leigázott népekkel szemben emberre már nem is emlékeztető lelketlenség paroxizmusát ébreszti föl bennük. A pusztaság szégyenérzet visszatart, hogy az iszonyat e képeit fölidézzük, csak a gyávaság tetőfokának jellemzéséül említjük, hogy feltalálták a kényelmes kéjelgés módját: az indiánokat vérebeikkel tépették szét, s mintegy páholyból nézték a félelemtől és védtelenségtől tébolyult emberek halálküzdelmét; a hódítást római mintájú cirkuszi élvezettel kapcsolták össze. – A térítő papok közt nem egy akad, ki a Krisztus által megváltott embert látta az indiánban, így Bartolomé de las Casas, Mexikó nagy püspöke, Sahagún és mások; de a hidalgók ügyeltek, hogy csak a lelki hatalom maradjon kezükben; javarészüket amúgy is a fanatizmus vezette, s ezek a kulturális javak pusztításában jártak elől. Az indián milliók hóhérainak nevét nem írtuk le, a szellemi javak irtóinak néhányát, kiknek kezéhez ugyan vér nem tapad, megidézzük: Juan de Zumarraga (püspök) minden nemzeti levéltár anyagát, minden dokumentumot, könyvet, képirást, festményt, vallási műtárgyat, amit csak össze tud szedni – köztük zsádból, hegyikristályból, smaragdból faragott remekeket – mint „egy ördögi művészet átkozott termékeit”, Tlatelolco piacán elégettet, porrá zúzat, Mit szóltak volna e püspökök, ha Bajazid a Vatikán kincs- és könyvtárát égeti el Róma piacán, ahogy fogadkozott? - Merida püspöke elhamvasztja a maják 5000 bálványképét, szobrát, 35 oltárát, számtalan kézíratos képkódexét; ebből a szörnyű autodaféból 35 ép maja-kódex menekült meg s néhány töredék. De hogy mennyi lehetett, arról fogalmat ad az indián történelem egy adata: 1430-ban Usmál, Kabah és Labnah királyai elűzik Majapán uralkodóját, és megosztóznak könyvtárán; a drágaművű, képekkel írt kódexek tömegét a három hadsereg alig bírja elszállítani.

Az indiánok száma megfogyatkozik, gyöngé fizikumuk nem bírja az irgalmatlan munkahajszát. A négerek erősebbek: föllendül a rabszolga-kereskedelem, világrészeket hidal át évszázadokon keresztül, s államalkotó tényező marad még a 19. század közepén is (az USA déli államaiban), A szabad rablás és a munkaképes lakosság deportálása, halálra dolgoztatása munkatáborokban (a rabszolgaság új neve), a mai napig (1960) tetszőleges mértékben gyakorolt hadi- és közjog.

Csillagképek

Milyen korból ered az emberiség csillagtudománya, talán sohasem fogjuk felderíteni, a történeti nagy kultúrák mind rendszerezett égismerettel lépnek fel, tehát a prehisztóriából, a kő- és bronzkorok idejéből hozták magukkal. „Nem szenved kétséget - írja Jeremias -, hogy az Állatövet már a kőkorban megfigyelték”; Hermann Wirth a skandináv sziklarajzokról harmincezer év előtti csillagállásokat olvas le, és mások egyes megalit emlékekről még régebbieket. Valóban nehéz elképzelni, mint figyelhették meg az ekliptika ferdeségét, a Nap útját az Állatkör csillagképei között, melyek csak éjszaka láthatók, s hogyan tarthatták számon a megtett út ezerévekre terjedő szakaszait? Hans Fischer arra a következtetésre jut, hogy ennek akkor kellett történnie, midőn a Föld felé közeledő Kainohold mozgása közben az égbolt harmadrészét eltakarta, s így a csillagok nappal is láthatókká váltak, mint ma a kút fenekéről. Más szavakkal úgy mondhatnók, hogy az ember figyelme olyan időkben fordult az Ég felé, amikor maga is kozmikus katasztrófák részese lett.

De a tragikusan kedvező alkalom és a kényszerű figyelem egyáltalán nem magyaráz meg mindent. Felismerhette a végzetessé nőtt dagályok-apályok, vízözönök, földrengések, kitörések, meteoresők, tűzáradatok okait, a Nap és a bolygók közös vándorlását, de nem a távoli égitestek rejtettebb hatásait körforgásaik ritmikáját, korszakteremtő erejét, röviden a kozmikus és a földi élet közös alaptörvényeit. Pedig valójában nem is evvel kezdődött a dolog minden teremtés-mítosz arról tanúskodik, hogy a látható világot egy szellemi hatalom művének fogta fel, vagy pedig a meglévő kaotikus anyag rendezését tulajdonította neki. Legelső cselekedete, hogy elválasztja az „Eget” a „Földtől”, vagyis szellemi és anyagi részre osztja a Mindenséget, a csillagok az ő teremtményei tehát, s ettől-fogva akaratának eszközei, törvényeinek végrehajtói; általuk tartja fenn, kormányozza a világot, azaz isteni erő mozgatja őket, vagy lakozik bennük. Az emberiség (közös) egyetemes hagyományai bizonyítják, hogy nem a csillagtisztelet volt a vallás első formája, hanem a hit egy teremtő szellemben, aki a látható világ által nyilvánítja ki magát. De minthogy törvényeinek, akaratának, parancsainak, indulatainak, szeretetének, haragjának legfőbb megnyilvánítói a csillagok, és mert a gyarló emberi természet a közelebb, tapasztalható bizonyosságok felé vonzódik, azért a transzcendens isteneszmét „asztralizálták”, az isteni hatalmat a csillagokba helyezték: megsokistenítették az Eget. Így lettek az égitestek az istenek lakóhelyei, majd maguk is önálló istenségek. Felosztják a mennyei birodalmat egymás között, s kijelölik a Nap és a bolygók útját. Az Állatöv „az istenek útja” (Babilon), minden állatkép más-más isteni erőnek, tulajdonságoknak gyűjtőhelye és kisugárzója, s midőn a naprendszer közelükbe ér, a bolygók, a „tölmácsok”¹⁹⁰ útján közlik akaratukat, azaz hatásaikat a Földdel és lakóival; ezért az „istenek útja” egyúttal „az emberek útja” is. Keleten a vallás fogalma egybeesik a megteendő útéval: Kínában a Tao = Út, Japánban: Sin-tó = Lélekút vagy Kami-no-micsi = az Istenek útja, Indiában: Páramitá = Buddha ösvénye a Nirvána felé, az Evangéliumban: „Én vagyok az Út,..”, a Korán első szúrájában: „Egyenes út az igazak útja”.

Az eredendő szellemhitet, amely szerint a láthatatlan és felfoghatatlan isten a csillagok felett áll, s ezek csak eszközei, Mósze újította fel: a csillagok imádása bűn, a bennük való hitet Jahve meghagyta a pogányoknak, választott népét azonban kivezette a tévtanok „kemencéjéből”: „Nehogy felemelvén szemeidet az Egekre, és meglátván a Napot, Holdat, csillagokat, és tévelyedésbe jöven, imádd azokat, és tiszteletet adj nekik” melyeket az Úr, a te Istened teremtett az egész Ég alatt levő minden népeknek szolgálatjokra. Titeket pedig azért vőn az Úr, és azért hozott vala ki az egyiptomi olvasztó kemencéből, hogy az ő tulajdon népe legyetek” mint vagytok mai napon.” A csillagokat azonban az emberek „szolgálatára”

¹⁹⁰ „felvigyázók”, „örzők”, „hírhozók”, „herméneisz”

rendelte, s ezt a hitet vallja az Evangélium is: csillag jelenti meg az új király születését. „Imé Bölcsék jövének Napkeletről Jerusalembé, mondván: hol vagy, aki született, a zsidók királya? Mert láttuk csillagát Napkeletben, és imádni jövének őtet.”

Azt a képességet, amelynek révén az ember a jelenségek lényegét közvetlenül meg tudta ragadni, hatásaikat, jelentéseiket intuitíve felfogta, természetközösségnek nevezzük, s az időtlen lelki mozdulatot, amellyel az egyetemes harmóniába illeszkedett, kozmikus élménynek. Egy boldogabb időnek ezt az örökségét azonban elvesztítettük, s ezért – többek között – sohasem fogjuk megérteni, miért nevezte el ősünk a csillagképeket hozzájuk semmiképp sem hasonló állatokról és egyéb alakzatokról, s miért tulajdonított e képeknek oly határozott és részletesen kidolgozott jellegeket, hatásokat, jelentéseket. Sokatmondó, hogy a csillag-csoportokat képeknek¹⁹¹ nevezték el, számukra az Égbolt nyitott képeskönyv volt, s olvasni tudtak belőle, Mint Jeremias mondja: „Az ember legrégibb alkotó idejében az Ég lényegében képeskönyv volt az intuíció számára, s csak lassan vált számtankönyvvé”, ily módon – mondja másutt – „az intuitív égszemlélet [Himmelschau] asztrológiává lett; minthogy a csillagzatok állása számokban jut kifejezésre, azért az Égről mindent ki lehetett számítani.” Ámde e számoknak tartalmát mégiscsak a mélyebb égismeret adott, a csillagfejtés mögött ott állt a közvetlen, elemi csillagismeret, s az asztrológia meg sem születhetett volna asztroszophia vagy asztrognózis nélkül. Így történt, hogy az istenek útja végül is kialakult az Állatövben és a holdállomásokban, s minthogy a Smaragd-tábla bölcsélete szerint „ami fent van, ugyanaz; mint ami lent van”, az égi út az emberek útjává, a történelem korszakaivá lett. Miféle tények bizonyítják ezt¹⁹².

Tájékozásul rajzoljuk fel a vándorút térképét. Tudjuk, hogy a Nap (tavaszpontja) 25 920 év alatt halad végig az Állatkörön, melyet a tizenkét állatkép ugyanannyi szakaszra oszt; ezenkívül a régi ember az égi kört, a földi év napjainak száma szerint, még 360 fokra osztotta be, amiben ma is követjük. A világidő tagolása tehát 25 920 év = 1 Nagy Napév vagy világev; 2160 év = 1 világhónap; 72 év = 1 világnap. A Nap vándorlása, azaz precessziója abban áll, hogy a tavaszi napéj-egyenlőség idején nem ugyanazon ponton „kel fel”, mint előző évben, hanem - a Földről tekintve - 50"-cel hátrább, vagyis az állatképek hagyományos sorrendjével ellentétes irányban teszi meg útját. Az állatképek hagyományos sora ez: Kos, Bika, Ikrek, Rák, Oroszlán, Szűz, Mérleg, Skorpion, Nyilas, Bak, Vízöntő, Halak; minthogy azonban a Nap hátrafelé mozog, azért a Halak jegyében lép be minden új világévbe, és a Kos idejében hagyja el. A Kos utolsó világhónapja Kr. e. 198-ban végződött, ez volt egyúttal az utolsó világév vége is, amely tehát visszafelé számítva a következő szakaszokban pergett le:

		<i>Bolygók</i>	<i>Oppozíciók</i>
Kos	= Kr. e. 198 -2358	Mars	Mérleg
Bika	= 2358 - 4518	Vénusz	Skorpió
Ikrek	= 4518 _ 6678	Merkúr	Nyilas
Rák	= 6678 - 8838	Hold	Bak
Oroszlán	= 8838 - 10 998	Nap	Vízöntő
Szűz	= 10 988 - 13 158	Merkúr	Halak
Mérleg	= 13 158 - 15 318	Vénusz	Kos
Skorpió	= 15 318 - 17 478	Mars	Bika
Nyilas	= 17 478 - 19 638	Jupiter	Ikrek
Bak	= 19 638 - 21 798	Szaturnusz	Rák
Vízöntő	= 21 798 - 23 958	Szaturnusz	Oroszlán
Halak	= 23 958 – 26 178	Jupiter	Szűz

¹⁹¹ képek = szimbólumok

¹⁹² Az állatképek és állatjegyek eltolódása következtében a Nap-pálya szakaszai a fontosak, nem a képek. Egykor e kettő fedte egymást.

Mindegyik világhónapra tehát az illető állatkép nyomta reá jellegzetes bélyegét, azonban nem tiszta képletszerűséggel, mert hatása keveredett a vele átlósan szembefekvő képnek és uralkodó bolygójának hatásaival.

E korszakok nagy része a prehisztória idejébe esik, s így történetileg nem ellenőrizhető, de azok a mítoszmagyarázók, akik tekintetbe veszik az asztrológiai szempontot is, régóta megegyeznek abban, hogy az egyes regeciklusok melyik állatkép uralmával hozhatók kapcsolatba, melyik világhónapban kellett keletkezniök. Az idevágó nézeteket Baktay Ervin a következőképpen foglalja össze: „A precessziós Nap útját a régi bölcssek világkorszakokkal hozták kapcsolatba, s aszerint, hogy a tavaszpont melyik állatövi csillagképben járt, a földi eszmélést, a vallást és a bölcséletet is összhangba hozták a precessziós Napnak az illető csillagképben kifejtett hatásaival. A régi kultúrák és kultuszok félreérthetetlenül kifejezik ezeket az összefüggéseket. Az ősi mítoszok és kifürkészhetetlen eredetű hagyományok a történelem előtti korszakok emlékét is megőrizték; minden ősi műveltségű nép mítoszai tudnak az „aranykorról”, amikor a földi élet még összhangban volt az égi törvényekkel, az ember még nem szakadt el a természet egyszerű, de tévedhetetlen útjának követésétől. Ez az aranykor arra az időszakra vonatkozik, amikor a tavaszpont, vagyis a precessziós Nap a maga égi házában, a természetének legjobban megfelelő Oroszlán csillagképében vándorolt 2160 esztendőn keresztül (i.e. 10998-8838). A rákövetkező korszakban a Rák csillagképében járt, s ebben az időben az „aranykor” ősi tisztasága és egyensúlya már veszendőbe ment (i.e. 8838-6678). Helyét a Rák hatásai váltották fel: az embereket elfogta az ismeretlen utáni vágyódás, nyughatatlanokká váltak, vándorolni kezdtek, kialakult a család, majd a nemzetség csoportszövetsége, ezekből törzsek alakultak és a megnehezedett, bonyolultabbá vált életben megindult az emberi szervezkedés. Ebből a korszakból származnak a minden ősi népnél ismeretes Hold-kultusz emlékei, hiszen a bölcssek már akkor is tudták, hogy a Rák csillagképe éppúgy a Hold égi háza, mint az évi Nappálya állatövében a Rák jegye. A matriarchátus – anyauralom – is valószínűleg ennek a korszaknak a csökevénye, s némely kezdetleges népnél ma is fönnáll. Mindez a Rák hatásának felel meg.” – De hozzá kell tennünk, hogy a jelzett csillaghatások s az utánuk következők nem ekkor jelentkeztek először az emberiség millió éves életében, hanem az előző világek során többször is megismétlődtek, s hasonló jellegű kultúrákat teremtettek meg. Ezeket a kultúrákat a nagy korszakváltozások, égi és földi katasztrófák jégkorok, elsivatagosodások, vízözönök, Holdak lezuhanásai és befogásai megsemmisítették ugyan, de nem nyomtalanul, s erről éppen az egymást váltó korszakok mítoszai és a katasztrófa-hagyományok tanúskodnak.

Az utolsó világév szakaszainak rendjében, az Oroszlán és a Rák után ismét az ikrek csillagképe következett, de vele már a történeti idők küszöbe elé lépünk, azért kissé részletesebben írjuk le jellegét, és keressük hatásainak nyomait.

Ikre (Kr.e. 6678-4518), már neve is eleve valaminő kettősséget jelez, sarkítotttságot vagy párosítást, ennél fogva a lét alapvető egységének egymást kiegészítő, már jól ismert manifestációira kell gondolnunk: a pozitívum és negatívum, szellem és anyag, halhatatlanság és halandóság, nappal és éjszaka, hím- és nőnem elvének érvényesülésére. Ezenfelül mozgékony, a társas hajlamokat, utazási kedvet erősíti; kapcsolatokat keres, serkenti a kereskedelmet, kifejleszti a diplomáciai érzéket. Humanisztikus, békés korszakot teremt, jó viszonyban van baráti isteneivel, de elsősorban az ember javát tartja szem előtt: „Egyformán kedves az Ég és az Alvilág isteneinek” („Superis deorum gratus et imis” - *Horatius*). A régi aranykorok felújítása, az utolsó, Egét „az Édenkertnek egy késő sugára” fényesíti.

Uralkodó bolygója, a Merkúr, a maga jellege által még jobban erősíti e tulajdonságokat. A fürge, találékony értelem bolygója, a gondolkodás ösztönzője, s egyszersmind a közlésvágyé, növeli a logikai és tapasztalatszerző képességet, a sokirányú érdeklődést, az első nagy

találmányok ihletője, a technikai fejlődés istápolója, az írás kialakítója. Mindez az Ikrek tulajdonságaival összekeveredve, gyors, alkalmazkodó, ügyes, de változékony, olykor felszínes, koncentrációra nem alkalmas hajlandóságoknak kedvez.

Az Ikrek opponens csillagképe, a Nyilas, szintén pozitív hatású a korszakra: tüzes lendületet kölcsönöz kivált a szellemi életnek nagy célokat jelöl ki: a világnézet, filozófia, vallás, jog problémáit, s alapvető megoldásokhoz segíti. Körültekintő, egyensúlyt kereső a lélek, az értelem és a test dolgaiban egyaránt; egészségápolás, testedzés, sport felé tereli az Ikrek emberies, gyakorlati hajlamait, a nagy vadászok Nimródok Orionok kora ez.

Az ismert történelem legrégebbi dokumentumai tanúskodnak róla, hogy az 5. évezred végén az Ikrek korának nagy szellemi alkotásai elevenek még, de intézményei hanyatlásnak indultak. az aranykori, férfias szemléletű teremtésmondák, szellem- és fénymítoszok, napkultuszok ebben az időben (világhónapban) kapták meg ismert alakjukat¹⁹³. Legkiválóbb típusuk a Biblia teremtéstörténete, monoteista irányzatuk félre érthető mert éppen a világ egységből eredő kettésarkítása a teremtés legelső, elemi ténye.

Bölcséletté a kínai jang-jin-elmélet dolgozta ki, mégpedig „igen korán”, mint a kutatók megállapították – legalább is egyidős az őskultusszal (halottkultusszal) és a csillagtisztelettel. Legegyszerűbb megfogalmazása: a férfiúi és női princípium uralkodik a világon; a jang és a jin jelképezik a tevékeny és a tétlen erőket, a pozitívumot és a negatívumot, a termékenyítőt és a termékenyítettet; minden teremtett dolog valamelyiknek a birodalmába tartozik a fény és a sötétség, a Nap és a Hold, a meleg és a hideg, a száraz és a nedves, a hím és a nő. A tojásalakú Káoszban helyet foglaló Pan-ku, a makrokozmikus Világember hozza létre a kettősség férfiúi és női megszemélyesítőit, Tung-wang-kungot, a keleti Ég halhatatlan királyát, és Hszi-wang-mut, a nyugati ég halhatatlan királynőjét; amaz „felhőpalotában” lakik, azaz szellemi (szférában), hazában, emez a szent hegyeken, aranytól, drágakövektől ékes földi Paradicsomban¹⁹⁴.

A *Védákban* az Ikrek istenpárja a két Asvin, divo napátá, azaz istennek fiai; atyjuk, Vivaszvat, az Ég¹⁹⁵, paripa alakjában nemzi őket a kancává változtatott Szaranjával. Nevük, Asvin, annyit jelent, mint lovakkal ellátott¹⁹⁶, mert gyors paripákon vont kocsin futják be az Eget. A magyarázók szerint a hajnali és az alkonyati szürkület istenségei, vagyis a mi fogalomkörünkbe átírva, ők választják el a világosságot a sötétségtől; ezért virradat előtt mutatnak be nekik áldozatot és fohászkodnak hozzájuk; egyébként ők az áldozati szertartások elrendelői és őrzői, s ez nagy régiségükre vall. Csakugyan a legősibb „árja” istenek közé tartoznak, mutatja, hogy pontos analogonjuk a két iráni Aspiná, s hogy a görög Kasztór és Polüdeukész mitológé mája ízről ízre megegyezik az övékkel. De talán jelentenek egyebet is, mint a szürkületet, azért olvassuk el, mit mond róluk a Rig-Véda.

„Szólítjuk a két Asvint, kik mindketten isteniek, s akik tökéletes ügyességgel igazgatva kocsijukat, felhágnak az Égre. Asvinok, élesszétek az áldozatot ostorotokkal, melyet [lovaitok] tajtékja áztat, és amely nagy zajjal pattog.” ... „Asvinok” áldozatok igazgatói, jöjjetek le hozzánk kocsitokkal, mely gyors, mint a gondolat, és jó lovak röpitik... Ó, szertartások vezetői, műveitek megérdemlik a dicsőítést”... „Nektek, Asvinok, ajánlatot fel a tűzáldozat, nektek ömlik a szóma [istenital] nedve, mint a szekér, mely meredek lejtőn száguld alá.”

... „Kanva fiai, kérdezzétek az Asvinokat: hogyan jönnek le a sugarak az Égből? Hogyan kel föl a hajnal a vizek régióiban? Hol kívánjátok megnyilvánítani személyeteket?” [Értsd: hogyan válik ki a fény a sötétségből, miben állnak a Káoszt kettéosztó erők?] „Világosság volt [teremtő fény], hogy felragyogtassa a hajnalt; Nap volt [jelkép], mint az arany;

¹⁹³ A magas kultúrák kezdete, praemiuma.

¹⁹⁴ Az Ikrek neve Kínában Tigris-csillag

¹⁹⁵ Ég vagy Nap (Szurjat)

¹⁹⁶ Vagy: kanca-fiak(?)

tűzvilágolt [sötétségtől] eltakart lángokkal. Kellő utat szabott ki a Nap, hogy eljusson az éjszaka határain túl; a nappal csillagának sugárzása láthatóvá lett"... „Naszatják [az Asvinok másik neve], lakjatok bár messze tőlünk vagy közel hozzánk jöjjetek el a nap sugaraival tökéletes alkotású kocsitokon."

Mindez máris mutatja, hogy az Asvinok nemcsak a földi (fizikai) fény születését jelentik, szerepük először kozmikus értelemben veendő; gondolat-gyorsaság, azaz mindenütt jelenlevő kocsijukon beszágulják, átjárják mind a három világot, az égi, a földi és az alsó szférát, az egész Univerzumot. Ezért kocsijuk háromkerekű, három oldala van, három, a hármass világot tartó oszlopot hordoz, és a három isteni érc, arany, ezüst, réz (a Nap, Hold és Vénusz érce) díszíti; a három világtól való tudományt hozzák háromszor nappal és háromszor éjszaka; ezért három áldozatot kell nekik bemutatni éjfél és hajnal között. „Jöjjetek, Asvinok, háromoldalú, háromoszlopos kocsitokon"... „Bőséget hozó kocsitok erős kerekeinek száma három... a rajtuk levő támasztó oszlopok száma három"... „Fogjátok be háromülésű, három kerekű kocsitokat, mely gyors, mint a gondolat, és háromféle érc díszíti"... „Asvinok, lovaitok bejárják a három régiót, s midőn kocsitok a kívánt helyre ér, kerekeinek aransugarai minden kívánságot betöltenek... Irányítsátok ide alá sebes kocsitokat... midőn húgotok előkészíti érkezéseiteket." [Az Asvinok húga Usasz, a Hajnal, mint Kasztóré és Polüdeukészé Heléna.] „Bölcs Asvinok, jelenjete meg nekünk háromszor naponta... ti eljöttök háromszor éjszaka és háromszor nappal. Minden nap háromszor teszitek jóvá híveitek hibáit... reggel és este háromszor ajándékoztok nekünk erőt adó táplálékot" [szellemi erőt a rítusok által]... „Látogassatok meg bennünket háromszor, ó Asvinok... és oktassatok ki a hármass tudományban... A három világot bejáró kocsitokon szállva, hozzatok nekünk, Asvinok, bőséget [lelki és testi javakban]" ... „Itt születtek ti és amott [a középső és a felső régióban], együttesen dicsőítenek benneteket, minthogy nincsen hiba formátokban, és tökéletes tulajdonságokat egyesíttek. Egyikőtök győzedelmes fia az Égnek, kegyes ösztönzője a szent áldozatnak; másiktok szerencsés fia a Napnak [Fénynek], és mindketten fenntartjátok a világot." [A két Asvin tulajdonképpen, lényegében = a felső és alsó szférák mozgása által létrejövő Tér, a három dimenzió; de ezt csak igen csavarosan lehet kifejtetni].

Végül nem hiányzik az Asvinok mítoszából a harc sem a Káosz hatalmai, az anyag és a sötétség ellen. E harcot regék mondják el számos változatban: az ellenséges hatalmak a háborgó tengerbe vetik (Káosz) éjszaka idején a „királyfit" (Napfiút), hogy belefojtsák, vagy pedig kútba, börtönbe (sötétségbe) hajítják a Fény valamely más megismerőjét.

„Ó Asvinok, Tugra [király] valóban elküldte fiát, Bhudzsjut [Bhud = világosság, szellemi értelemben tudás is]¹⁹⁷ a tengerre, mint ahogy a haldokló megválna kincseitől, de ti visszahoztátok hajóitokon, az óceánon lebegve, a vizek [Káosz] fölött. Három napon és három éjszakán át vittétek, ó Naszatják, Bhudzsjut három százkerekű és hat lótól vont kocsitokon [Nap-, azaz Fényszimbólumok; az Égóceánon szálló Nap százsugarú, százkerekű, százevezős stb.] E hőstettet az óceánon vittétek végbe, ó Asvinok, ahol nincs semmi sem [úr, Káosz]; visszavittétek Bhudzsjut atyjának házába [a teremtetlen ösfénybe, mely még nem világít], százevezős gályáton hajózva"... „Kellemes bárkát ácsoltatok Tugra fiának, szilárdat és szárnyasat, az óceán vizein szállót [Nap]; védelmeztétek, és sebesen alászállva az Égből, utat nyitottatok neki a nagy vizeken. Négy hajót küldtetek a vizek közepébe [a négy világtáj felől: a Kozmosz rendezése], s ezek biztonságos kikötőbe szállították Tugra fiát, kit ellenségei a hullámokba dobtak, és feneketlen sötétségbe merítettek." Más: „Ó ceremóniák mesterei, ti kiszabadítottátok a Bölcs Atrit [tudás, világosság], akit az embereknek mind az öt osztálya [kasztja] tisztelt, a börtönből, ahová gyermekeivel együtt zárták; ti levertétek az ő ellenségeit, és kijátszottátok az álnok Dászják cselfogásait." Más: „Ti megmentettétek a bölcs Vanadanát,

¹⁹⁷ Budh = tudás (szanszkrit), de Budh = Merkúr is.

midőn kútba hajították; olyan volt ő ott, mint egy gazdag és ragyogó ékszer [fényszimbólum], melyet elrejtettek a szemek elől, [olyan volt,] mint a föld kebelében alvó ember, vagy mint a sötétségben eltűnő Nap." Másutt faodúból szabadítják ki az Asvinok a Napot. – Mindebből kétségtelen, hogy az Asvinok mítosza szabályszerű kozmikus ösrege.

A görög Ikeristenek Kasztór és Polüdeukész (latinosan Pollux); regéjük közös gyökerű a hinduval, sőt részleteiben is megegyezik vele. Nevük Dioszkuroi, (Dioszkuroszok), Zeusznak fiai, mert az égisten nemzi őket hattyú alakjában Léda nimfával; ennek tojásából kelnek ki húgukkal, Helenével együtt. (Helenét általában a Holddal azonosítják: fényhősök, Thészeusz, Parisz „rabolják el” holdfogyáskor s viszik menyegzőre, az exogámia ősi szokása szerint.) Más változat úgy tudja, hogy atyjuk Tündareosz király, kinek neve szintén fényistenséget jelent, mint Tugráé. Nem kétséges, hogy a görögök utóbb a hajnali és alkonyati szürkületet értették rajtuk, s lovaik színe is a világosság és sötétség váltakozását szimbolizálta szemükben, de a mitológéma eredetileg többet és mást is jelentett. Regeváltozataik, noha bonyolultak, eléggé kivehetően mutatják a lényegét. A tojásból, azaz világtojásból való származás kétségkívül kozmogóniai értelmű, s azonos az Asvinokéval: a világosság és a sötétség elválásának folyamatát, a teremtés kezdetét ábrázolja. A Tündareosz-féle variáns viszont az egyszerűbb aspektust, a természetmítoszt adja elő, a nappal és az éjszaka cseréjét, csakhogy az ellentmondásban van az ikercsillag jelentésével, mely nem fedheti a Nap és a Hold uralmának naponkénti csereberéjét. Az ellentmondást a harmadik változat igyekszik feloldani: Kasztór és Pollux nem egyenlő származásúak, Léda egy s ugyanazon éjszakán először Zeusszal párosul, azután földi férjével, Tündareossal; amattól szüli Polluxot, emettől Kasztórt. A két fiú felnő, s harcba keveredik Apharensz király fiaival, Lünkeusszal és Idasszal; Pollux megöli Lünkeuszt, Kasztórt azonban halálra sebzi Idasz. A viadalnak Zeus vet véget, villámával leteríti az Apharidákat, s tüzével megemésztí, Pollux haldokolni látva Kasztórt, kétségbeesetten kéri Zeust, ölje meg őt is. „Te nem halhatsz vele együtt – feleli az Ég ura –, mert isteni származású vagy”, azaz halhatatlan. De választani engedi: halhatatlan maradhat és örökké él az Olümposzon, vagy megosztja testvére sorsát, s ideje felét a sötét Alvilágban tölti, másik felét a fényes Égben. Pollux ezt választja, s a testvérek azóta felváltva élnek: míg az egyik a napvilágon van, a másik az éjszakába süllyed, de soha sem találkozhatnak. Ez a mese végeredményben kompromisszum, s eredménye, hogy dramatizálja a két elv harcát, De igen szép mese, és mintegy szülőapja lett annak a nagyszámú költői történetnek, melyek ifjú férfiak barátságát dicsőítik ilyen ikerhősök Oresztész és Püladész, Akhillész és Patroklosz, Aiasz és Teukrosz, Harmódiosz és Arisztogeitón, Evander és Pallasz, Meszentiusz és Lauszusz, Niszusz és Eurüalosz – láthatjuk, e mesék sem nélkülözik a mítoszi gyökeret. (Harmódiosz és Arisztogeitón pl. sohasem öltek zsarnokot, e változat politikai toldás.)

Késői visszhangjuk Ariostónól, Tassónál (Rinaldo-Tancredi), Zrínyinél (Juranics és Radivoj) szólal meg. Világosabban őrzik a mitológiai jelentést Eurütosz és Kteatosz, Szalmóneosz és Krétheosz regéi, s hogy más népek felé tekintünk: Káin és Ábel, Ézsau és Jákob, Gilgames és Enkidu, Romulus és Remus, s last but not least: Hunor és Magyar mondái. Hogy ezek mennyiben egyidejűek az Ikrek korszakával, vagy mennyiben régi hagyományok továbbcsövődései, csak részletes vizsgálódással lehetne kideríteni. (Hunor és Magyar mondájában például valószínűleg Ikrek-korabeli, patriarchális mozzanatok: a két királyfi Napfiú, elrabolják a Holdleányokat (exogámia), azután elválnak, az egyik a hun, a másik a magyar nép ősatyja lesz (eredetmonda); bikakori, matriarchális mozzanatok: a szarvasállat, a mocsár, az éjszakai Holdünnep.)

A Dioszkuroszok azonosítását az Ikrek csillagképével a magyarázók késői fejleménynek tartják, de ez a nézet aligha áll helyt. Ellene szól kozmogóniai rokonságuk a hindu Asvinokkal és az iráni Aspinákkal, azonkívül ősrégi jelvényük, a dokana vagy aphidrüma: II. két

emberalak szkématis ábrája, mely ma is az Ikrek asztronómiai jegye; továbbá a két csillag a fejük felett: ha ezek nem Ikrek az Kasztór- és Pollux-csillagát jelzik, akkor csak a hajnali és alkonyati Vénusz-Aphrodité lehetnének, de efféle azonosításról soha semmiféle szó nem esik, nem is eshet¹⁹⁸.

Végül nem kevésbé döntő a Dioszkuroszok viharcsöndesítő, veszélyből kimentő szerepe; úgy szólván minden tengerjáró nép ilyen szerepet tulajdonít az Ikrek csillagképnek, s ez egyenesen következik abból a mélyebb kozmogóniai jelentésből, melyet Tugra királynál érintettünk: kivezetés a sötétségből a világosságra. A veszedelem természetesen nemcsak tengeri lehet, hanem például háború és minden egyéb közvaj. A Dioszkuroszok mentő-funkciójában való hit kétségtől eredeti görög tulajdon, nem kölcsönvétel, és hogy a legrégebbi görög törzs, az iónok ezt a hitet a tengeri viharokra is kiterjesztették, kitérünk a 33. homéroszi himnuszról, tehát semmiképp sem késői fejlemény. Megerősíti állításunkat, hogy a görögök a Dioszkurok tiszteletét összekapcsolták a görögelőtti, pelaszgi tengeri védőistenek, a szamothrakéi Kabeiroszok kultuszával. Az egyesítés eredetét a monda az Argonauták vállalkozásával fűzi össze, amelyen Kasztór és Pollux is részt vettek: Diodórosz így jegyzi fel a hagyományt: „Orpheusz, az egyetlen a hajón, aki beavatott volt a titkokba, a szamothrakéi istenekhez könyörgött segítségért. Legott elcsöndesült a vihar, és két csillag szállt le a Dioszkurok fejére, [Elmótűze az árbocok csúcsán]. Mindnyájan elálmélkodtak a csoda láttára, és meggyőződtek róla, hogy az istenek gondviselése mentette ki őket a veszedelemből. Az esemény hírére továbbadták az utókornak, és innen ered, hogy a hajósok vihar idején a szamothrakéi istenekhez fohászkodnak, és a csillagok megjelenését a Dioszkuroszok hathatós jelenlétének tulajdonítják.” – Mint tudjuk, Orpheusz, a misztériumok atyja. Keletről hozta, azaz régi kultúrákból merítette tanait.

Az Ikrek korszakába tartoznak a fivér-nővér ikerpárok is. A babiloni panteon feje Nannar-Szín, a Holdisten, felesége Ningal. Samas és Istár, a Nap és a Vénusz, s ezek egyúttal házastársak. Számos fennmaradt szöveg aposztrofálja őket ebben a minőségükben: „Samas, Nannar és Ningal elsőszülött fia” ... „Szín, a Dilbatcsillag [Vénusz] atyja” ... „Istár, az eridui Szín leánya”. Imaszöveg: „A hős Samas, a te fiad, mondhasza néked [Szín]: (Uram, nyugodj meg! ... A férfias Samas, a szakállas, Ningal fia mondhasza néked: Nyugodj meg végre!” Istár így szól egyik himnuszában: „Hogy atyámért, Színért betöltsem a jóslatokat, belépek ide [a szentélybe], belépek ide fenségesen, hogy fivéremért, Samasért betöltsem a jóslatokat, belépek ide, belépek fenségesen; atyám, Nannar hagyta meg, hogy belépjek ide.” Más szövegek: „Te vagy az Ég és a Föld megvilágítója, Színnek erős leánya”... „Az Úr [Anu] kiszabta Szín leányának fenséges osztályrészét [az Égen]”... „Kurnugea, a sötét ország [Alvilág] felé irányította Istár, Nannar leánya, gondolatát”... „Samas nővére, ékessége az Égnek” stb.

Az egyiptomi iker-istenpár, Usziri és Eszit históriáját untig ismerjük már, azért csak utalunk rá, valamint arra is, hogy a Föld túlsó felén Manko Kapak, a Napfiú, az első inka, testvére-feleségével, Mamm Oklloval együtt jelenik meg a Titikaka szigetén, ahová először sütött le a Nap; ő ugyan egy matriarchális rendet dönt meg, fellépése tehát a férfi-reakció idejébe számítandó, de épp azért, mint a többi, aranykori hagyományokat újít fel.

Az iker-mítoszok jellegzetes, mondhatnók céger-művei az Ikrek korszakának, ha nem is a legmélyebben szántók. E műveltség világszemléletének mindenestre teljesebb kifejezői azok a teremtszövegek, napmítoszok, istenkirályságok, kultuszok, rítusok és egyéb intézmények, amiket az aranykorról szóló fejezetben soroltunk fel, s amelyek ebben az időben nyerték el ma ismert alakjukat. Ez a szemlélet a kialakítója a csillagvallások nagy rendszereinek is. Külső kereteit a megalit-műveltség emlékei, a kőkörök, dolmenek, menhirek őrizték meg számunkra, s noha a kultusz bizonyára régebbi eredetű, úgy tetszik, ebben a korban jut

¹⁹⁸ Másik ábrázolásukat: a két szembefordított figurát megtaláljuk többek közt a skandináv sziklarajzokon (Bohuslan, korabronzkor), az óbabiloni pecséthengereken és a tiavanakki romokon (Puma Punku).

virágzása tetőfokára, legalábbis az Atlanti óceán keleti és nyugati partvidékein (Eurafrika, Közép-Amerika); egyúttal megteremti a piramisépítkezések alap eszméjét és szimbolikáját. Vele jár a közösségi szertartások, a nagy rituális játékok, kocsiversenyek, cirkuszoskifejlesztése, a kozmikus ünnepek megalapítása, s talán a vallásos halottisztelet, az őskultusz kezdete. A sport, testedzés, egészségápolás, fürdés, szappanhasználat szabályainak első szertartásos előírásait szintén erre a korra tehetjük. Általában létrehozza a magasabb rendű vallási és állami (a kettő egy) közösségek normáit és szervezeteit, innen ered, hogy a történelem elején ezeket már készen megtaláljuk. A közlekedés, a kereskedelem fejlődése kitapossa a távoli tájakat összekötő karavánutakat (selyem-út, borostyán-út, prém-út stb.)¹⁹⁹. A gondolkodás és a kereső értelem korszaka lévén, a technikában óriási lépést tesz előre: feltalálja a fémeket, a rézkészítést és önnel való keverékét, a bronzot. Evvel nemcsak a gyakorlati életet lendíti merőben új irányba, hanem megteremti a vegyészet tudományát és a fizika új ágait is, ahogyan építkezései a mérnöki tudományok alapjait vetik meg, csillagkultusza pedig az asztronómiát viszi tovább.

Bika (Kr.e. 4518-2358), világhónapja már a többé-kevésbé ismert történelem idejébe esik, s így jellege jobban ellenőrizhető, Úgynevezett szilárd, földies karakterű csillagkép, hasonló tehát a korszaka is. Anyagias, földhöz tapadó, kézzelfogható javak halmozására törekszik, de határozott akarattal és kitartó erővel. (A négy őselem közül a földet a Bika jelképezi.) Uralkodó bolygója a Vénusz, növeli a testiességet, de egyúttal a formáló képességet, a művészi szépérzékét. Opponense, a Skorpió, hasonlóképpen a testi-lelki szenvedélyességet fokozza, amott a nemiség az ösztönök féktelen kiélésére ösztönzi, emitt misztikus élmények élet és halál titkai felé vonzza, Mindhárom összetevőjében nőies természetű korszak, a matriarchátusok ideje, műveltségét a női világszemlélet teremti meg az ezüst és a rézkora. E tulajdonságokat, mint mindenkor, ezúttal is a szellemi alkotások fejezik ki a leghívebben. Teremtésanait, világtojás-mondáit, anyaistennő-panteonját, Föld-, Hold-, Vénusz-kultuszait, természetmítoszait, termékenység-regéit és rítusait már ismerjük. Mindezt összefoglalja a vallás, melynek fő istenállata a bika és női párja, a tehen. Indiában a szent Nandi bika és Visnu tehene, Babilonban a kékszakállú Guanna bika, Egyiptomban Hápi-Ápisz, Krétán a Minótauros, és Európé fehér bikája, a görögöknél Poszeidón, Dionüszosz Zeus, stb. bikája, és mindenütt a tehénszarvú istennők, Még Zaratusztra Gátáiban is - noha mindent átszellemíteni törekszik - megjelenik Geus-urvan, az ősbika és tehenpárja, a földi élet szimbólumaként; a neve mellett álló „urvan” szó a bika „szellemi elemét jelenti, a potenciát, melyet a régebbi időkben istenként tiszteltek” (Wesendonk). Korántsem a gazdasági haszon, a termékenység teszi istenivé a bikát és a tehenet, mert hiszen erre éppúgy vagy még jobban megfelelt volna bármely háziállat, s látjuk azt is, hogy a szent állatok közt vajmi kevés a hasznos²⁰⁰. A szent jelleg a Bika csillagképből ered, azaz a csillagtiszteletből, mely ekkor vált át a szellemhitből rendszerezett csillagvallássá, s változtatja az Ég képeskönyvét számtankönyvvé. Az asztrognózis mellé fölnyomul az asztrológia, a vallásba a varázsrítusok és a démonhit formájában behatol a mágia, a titkos erők ismerete rendszerezi a misztériumokat.

A közösségek matriarchális isten királyságokba, városállamokba szerveződnek, a kultusz aranykori mozzanatokkal átszőtt ugyan, de a holdtisztelet nyomán kialakul a királyölés jellegzetes rítusa, illetve törvénye, melynek megdöbbenő emlékeit tárta fel Leonard Woolley Urban. A királyt önként követte a halálba egész udvara, mert így kívánta az Ég rendje, az állam ereje és a nép jóléte; a tetemek földalatti sírkamrákban heverték, a legbelsőben a király.

¹⁹⁹ Héraklész szárazföldi útja Hispániából Dél-Franciaországon át Itáliába és Hellásba.

²⁰⁰ Istenállatok (szentek): mérges kígyó, krokodil, víziló, keselyű, karvaly, ibisz, oroszlán, sakál, pávián, skarabeusz stb. Egy se haszonállat. Hasznosak; bikatehén, kos, macska. A leghasznosabb és legtermékenyebb, a disznó tisztátalan volt.

„Idehozták a királyt és ravatalra tették, körülvéve áldozati tárgyakkal, melyek mutatták, mily gazdag volt az uralkodó életében, és kedvére lehettek a másvilágon; legbizalmasabb emberei közül néhányat megöltek, s holttestüket a ravatal mellé helyezték, azután befalazták a sír ajtaját. A mellette levő verembe azoknak a csoportja került, akiknek követniök kellett királyi urukat a másvilágra; az udvartartás miniszterei, zenészek, táncosnők, férfirabszolgák és a testőrség katonái, még az ökröktől vagy szamaraktól vont kocsik is, a hajtókkal, istállófiúkkal és állatokkal együtt. Bizonyára valami szertartást végeztek ekkor (Sub-ad királyné sírjában a hárfás leány ujjai még érintették a lant húrjait [a feltáráskor]), s ennek végén mindnyájan kis poharat vettek kezükbe, melyet a verem közepén álló nagy bronzedényből tölthettek meg, ittak egy kortyot a narkotikus folyadékból, lefeküdtek a helyükre, és elaludtak." Tegyük méghozzá, ami most leginkább érdekel bennünket: Az udvari nép sírjában, a tetemek fölött két fából faragott marha-szobor állt, az egyik aranyfejet viselt hosszú, kék lapiszlazuli-szakállal, így jelezve, hogy hím-állat, a másik rézfejet szakáll nélkül, azaz nőtény-állat volt. Egyébként a király is kékre, holdszínűre festette szakállát, holdkirály volt, s az egészből végre megtudjuk, honnan ered a Kékszakállú herceg meséje, ki megölt feleségeit egy elzárt szobában rejtegeti: egy elfelejtett értelmű rítus emléke, (E bikák egy világév előtti ősei a coguli s egyéb barlangok falfestményein láthatók, egykorúak a zsírosfarú Vénuszokkal, azaz anyaistennőkkel - egy régi matriarchátus emlékei. A coguli kép phallikus áldozati rítust ábrázol.)²⁰¹

A Bika-kornak, népnek kézzelfoghatóbb életformája még is: szüntelen birkózás az anyaggal; tudatalatti cél: mindent az anyag által fejezni ki, minden eszmének szilárd formát adni, hatalmas arányokban. Megindulnak a kolosszális építkezések, (amikre a megalit-művek már megadták a mintát); templomvárosok, istenhegyek, zikkuratok, gópuramok, teokallik, piramisok emelkednek, a bolygók hét színében ragyogók, aranyozottan, ékítményektől borítva; a Kozmosz törvényeit rögzítik örökéletű formákba, s láncolatuk körülöleli a Földgolyót.- Sok monumentum valószínűleg régebbi eredetű, kettő bizonyosan, Az egyik a gizehi szfinx, történetelőtti mű, fel kell tennünk, hogy a Keletről²⁰² jövő protoegyiptomiak és az atlanti lebuk közös alkotása: egy természettől fogva fekvő, állat-alakú nyerssziklát alakítottak át és egészítették ki a négy őselem közös jelképévé, szárnyas, emberfejű, bikatestű, oroszlán lábú „keverékállattá", mint a tudósok mondják, valójában a Mindenség és a róla való tudás szimbólumává. A másik a Khufuról elnevezett gula, szintén prehisztórikus építmény²⁰³, e tudomány adatait és törvényeit foglalja kánonba. S a többi bolondságnak hitt keveréklény, az emberfejű szárnyas bikák, a sárkány, kígyó, hal, sas, keselyű, elefánt, oroszlán, puma, sakál, íbisz, majom attribútumokkal ellátott szörnyalakok, emberlábú krokodilok, kígyófarkú madarak, sokfejű, sokkarú, háromszemű istenségek – mind elvont eszmék hordozói, mert nem a művészi szép megragadása a cél, hanem a gondolat eleven kifejezése, s ez olykor szinte brutális erejű formákat ölt. Csak a mai kor áll előttük értetlenül, mert elvesztette a jelképek nyelvének ismeretét s az intuitív megismerés képességeit. Ám az eszmék rendje mindenütt ősrégi örökség már ekkor is, csak a kor, a Bika embere ad nekik belső alkata által diktált új formákat és arányokat.

Mindezeken túl, hogy az élet felszíne, hétköznapijai felé forduljunk: a Bika a termőföld csillagistensége, szimbóluma, ha úgy tetszik; isteni „tulajdonsága", hogy a földművelést, a mezőgazdaságot segíti elő, „kedvező hatással van rá". Tudjuk, hogy a Bika-korszakban, az ismert történelem elején, letelepült földművelő népek tűnnek fel mindenütt, mégpedig a vízgazdálkodás rendszerezett, gyakorlati tudományának birtokában; ún. öntözéses műveltségeket teremtenek, városállamokba egyesülnek, vezető hatalmakká válnak, s ők csinálják a történelmet: a kínaiak, az árja előtti dravida népek, a sumérok, az egyiptomiak, a

²⁰¹ Magdalen, Cromagnon nem világév előtti: Kr.e. 10-15 000 év.

²⁰² Gondvána felől

²⁰³ Lásd, a négy világsarok az Állatövben; Ezékiel, Apokalipszis.

toltékok, az inka-indiók – a Jang-ce és Huangho, az Indus, a Tigris és Eufrát, a Nílus, a mexikói és bolíviai tavak mentén, a Kordillerák andi-teraszain, a sivatagok nagy oázisain. S már a történelem hajnalán megteremtik vagy magukkal hozzák a nagy kultúrákat. Ennyi a Bika-kor summája, felváltja a Kos.

Kos (Kr. e. 2358-198), az Állatöv kezdő csillagképe²⁰⁴, s ez egyúttal főtulajdonsága is: a kezdeményezés és a hozzávaló tehetségek, önállóság, tüzes lendület, elszánt akaraterő, kérlelhetetlen határozottság, újtásvágy, vezéri hajlamok, küzdőkészség, hódító ösztön, harciasság, kegyetlenség. Legázolja, ami útjában áll, félretolja a hagyományokat, elpusztítja a múltból mindazt, amit céljaira nem használhat fel, minden problémát erőszakkal old meg. Kamaszos erő, határtalan önbizalom duzzasztja, energiáktól feszül szakadatlanul, megállás nélkül tevékenykedik, türelmet, alkalmazkodást nem ismer, viszont céljait könnyen változtatja, új küzdőteret keres, nem dogmatikus, nem makacs és nem önző, inkább fanatikus. Az összes képességnek birtokában van, de eme főtulajdonság alá rendeli őket.

Uralkodó bolygója – a Mars –, teszi jellegét ilyen élessé, okozza, hogy a harc néha öncéllá válik a határozottság kegyetlenséggé fajul. Ketten együtt teremtik a vaskort. Opponense, a Mérleg, szerencsére enyhítő hatású, a rendezés szellemét oltja törekvéseibe, új életformákat, új törvényt igyekszik alkotni. A kor alkata és szemlélete szerint új vallást alapít, új istent állít a Mindenség élére, vagy pedig átállítja a régiek rendjét. Az új isten azonban szigorú, nem tűr magával egyenrangút, sőt lehetőleg egyeduralkodó kíván lenni. Megindulnak az új monoteista áramlatok, olykor a visszatérés formájában az ősvallás felé, de egyúttal a vallásháborúk is, miket az előző korok nem ismertek; ellenhatásképp felébred, vagy inkább megerősödik a Paradicsom-sóvárgás, a megváltás utáni vágy.

A Bika-kultuszok helyébe Kos-vallások lépnek²⁰⁵. A babiloni Guannát felváltja Iku, más néven Észagil, ő lesz a város asztrológiai csillagképe és címerállata, s a panteon élére Marduk áll. Minthogy a Nap tavaszpontja a Kos jegyében időzik, neki szentelik az újévi ünnepeket Niszán, azaz Tavaszho 1-12 napján. Egy rövid részlet példaképpen a Kos-rítusokból: Niszán 4-én, még napkelte előtt, a pap a templom udvarba lép. Észak felé fordul, s háromszor kiáltja: „Kos-csillagzat, Észagil Égnek és Földnek hasonmása...” Ezután elrecitálja az *Enuma eliszt*, vagyis a teremtés-époszt, annak jeléül, hogy új világkorszak kezdődik.

Ábrahám, a zsidók ősatya, isteni intésre kost áldoz fel fia helyett megváltó állatként, azaz eltörli az emberáldozatot, s új rítust vezet be. Mósze, ugyancsak az Úr parancsára, báránnyal keneti meg a zsidók ajtófélfáit, hogy a halálangyal - elfogadva az új véráldozatot – megkímélje őket; ettől fogva a bárány az újévi (húsvétnapi) áldozati állat²⁰⁶. – Egyiptomban feltűnik az Ámun-kos a napkoronggal szarvai közt, és a Hápi-bika háttérbe kerül. De ugyanezt a napkorongot tartó kost Frobenius megtalálta a Szahara-Atlas sziklarajzain is, elefántok, vízilovak, zsiráfok társaságában, holott ez a vidék a Kr. e. 2. évezredben már sivatag volt; (A skandináv napkorongos szarvasok úgy látszik bronzkoriak hajó, eke, kocsis stb. képekkel együtt ábrázolják őket. Csakhogy az elefánt ott is megvan! Hogyan egyeztethető ez össze a jégkorral? Mamutok?)

Varunát, a hindu tengeristent a halak „tisztelik” – ezt természetesnek vélnők, ha „azelőtt” nem a kos lett volna a „jele”, mint ahogy a Halak korszakát megelőzte a Kosé. – Az aranygyapjút elrabló argonauták mondájában gyanús mozzanat, hogy Iaszónnak először tüzes bikákat kell leigáznia, s csak aztán száll szembe a gyapjút (kosszört) őrző sárkánnyal; s nem bizonyos az sem, hogy a rege fény-sötétség-mítoszt jelent egybeszöve a görögök első tengeri kalandozásainak emlékeivel; sokkal valószínűbb, hogy az új korszak „aranyát”, a csillagkép erejét akarják elhozni; ezt jelképezi az aranyszőrű kos. (A magyar népmesékben és

²⁰⁴ A csillagászok ma is tőle számítják a csillagok és vektaaszcenziók hosszúságait

²⁰⁵ (Kos-Kumal, Dilgan, Asakar - földművest jelentenek; eleintén ez volt a Kos neve és jegye.)

²⁰⁶ Valószínűleg már Ábrahám óta, aki a babiloniaktól vette át

népdalokban szereplő aranyszőrű bárányok és kosok szintén Kos-korszakbeli mítoszok roncsai.)

A kor folyamán azonban az opponens Mérleg hatása alatt a rendezés irányzata is érvényesül. Hammurápi (Kr. e. 2000 körül) nemcsak az új Kos-kultuszt teszi hivatalos államvallássá, hanem megalkotja valóban korszakalkotó törvénykönyvét is, az első jogrendszerhez, mindennemű corpus jurisok őst. Ehnaton fáraó (1400 körül) el akarja törölni az egész egyiptomi politeizmust, egy sokezer esztendő múltát, s visszatérni az ősi egyistenhitre Aton égisze alatt. De Amon, az időszerű isten, erősebb marad, s diadalra vezeti az első nagy hódító fáraókat, a Tutmószékat, Ramesszidákat. – Mósze (ugyanezidőtájt) fején kosszarvakkal hozza le az új törvény, a Tízparancsolat kőtabláit a Színájról. S mert népe távolléte alatt visszatért az aranyborjú, a Bika imádására, összetöri a bálványt. Mikor pedig a nép ismét bűnbe esik, az Ördögöt Belzebubbal üzi ki: felállítja a Bika opponensének, a Skorpiónak jelképét, a rézkígyót, s a mérges kígyótól megmartakat avval gyógyítja meg. Aztán az oltárt és a papi főveget kosszarvakkal ékesíti²⁰⁷. - A germán főisten, Wotan, aranytablákra írja törvényeinek rúnáit, s az Idamezön teszi az ázék elé; felesége, Frigga, az erkölcsi rend és az új törvények istennője, kosoktól vont szekéren jár. Nagy Sándor az utolsó koskirály, a világhatalom kozmikus jelképeivel díszített palástot ölt²⁰⁸, és Amon szíwai oázisában magával az istennel téteti fejére a kosszarvakat. „Tudom – mondja – azért növesztetted fejemen e szarvakat, hogy megdöntsem a világbirodalmait.” Új hódító és megváltó király tehát.

Az *Apokalipszis* szimbolikája részben a Kos-korszakból származik, részben még régibb keletű, noha már a Halak idejében íródott, s az öskeresztények, mint tudjuk, a halat használták első hitjelképül, nem a keresztet. De Szent János régi hagyományokból merít: látomásában egyedül a megváltó Bárány tudja felnyitni a hétpecséses könyvet, azaz ismeri a kor titkát, feladatát, történeti küldetését, s a négy „lelkes állat”, az Oroszlán, a Bika, az Ember és a Sas, egyedül őt találja méltónak az eljövendő világalomra, mert „megöletteték”, azaz feláldozta magát: „Tüstént láték a fejedelemszéknek körében, a négy lelkes állat és a vének között egy Bárányt állani, mely mint azelőtt megölettnék tetszék, melynek hét szarva és hét szeme²⁰⁹ vala az Istennek udvarló hét lelkek helyett, kik az egész Földre kiküldetnek. Ez oda méne, s elvevé a fejedelemszékben ülőnek jobb kezéből a könyvet. Melyet midőn elvett volna, a négy lelkes állat és a huszonnégy vének... a Bárány előtt leborulának, és új éneket mondanak énekelvén: Méltó vagy Uram, hogy elvegyed a könyvet, és annak pecsétjeit felbontsád; mert megölettetél, és bennünket minden nemzetségből, nyelvből, népből és nemzetből a te véred által Istennek megváltottál. Istennek szentelt királyokká és papokká tettél bennünket, hogy uralkodjunk a Földön. - Azután látám és hallám a fejedelemszék, a lelkes állatok és vének körül a sok angyaloknak szavakat... kik fennszóval ezt mondák Méltó a Bárány, ki megöletett vala, hogy hatalmat, gazdagságot, bölcsességet erősséget, tiszteletet, dicsőséget és háladást vegyen, bírjon! És hallám, hogy minden az Égben, a Földön, a föld alatt és a tengerben levő teremtmény, és minden, ami a világban vagyon, azt kiáltá: A fejedelemszékben Űlőnek és a Báránynak légyen hálaadás, tisztelet, dicsőség és hatalom mind örökkön örökké. És a négy lelkes állatok felelének: Úgy legyen!” – A látomás valójában a Kos korszakából származó jövődőlés, Krisztus jövetelének meghirdetése.

Aki értette a kor szimbolikáját, az istenek nyelvét, megértette ezt is. Mert az istenek szívósak, szavuk mélyen bevésődik az emberek lelkébe, s az átélte hagyományokat egy hosszú világhónap sem törli el sohasem. Bármily ellenállhatatlan újító erővel lépjen fel egy korszak, a régi tablákat nem tudja tisztára törölni. Így Hammurápi idejében a Kost ünneplik a korszak uralkodó csillagképeként s vele kapcsolatban Mardukot, mint főistent - egy másik ünnepet mégis a fehér Bikának szentelnek, s ekkor ő Marduk szent állata: „Isteni Bika, ragyogó fény,

²⁰⁷ Kos áldozatot rendel el.

²⁰⁸ Csillagpalástot = a kozmosz ura.

²⁰⁹ Hét szem = a hét szféra, a Mindenség ismerete; hét szarv = a hét szféra fölötti hatalom jelképe.

ki megvilágítja a sötétséget." Ez nyilván a régi idők maradványa, mint ahogy Egyiptomban sem szűnik meg a Hápi-bika tisztelete, folytatódik a Ptolemaioszok alatt is, egészen a kereszténységig. – Ilyen archaikus, de élő maradvány a Jelenések könyvének jelképtára, az *Ószövetség* szintén sok hasonlót hordoz (mint láttuk), de találunk belőlük az *Evangeliumokban* is, Jézus Kos-szimbolikája: Jó Pásztor, Isten Báránya, ki elveszi a világ bűneit; az utolsó vacsorán bárányt áldozik²¹⁰, jelképesen, mert egyúttal magát teszi az addigi véres áldozat helyébe. De a Kos kora akkor már lejárt, következett a Halaké. A Halak szimbolikája Jézusnál: hallal és kenyérrel (az opponens Arató Szűz jelképével) lakatja jól az „éheseket”, az új korra várókat igehirdetés közben; igen szép szimbólum ez: a néhány hal és kenyér ezereket táplál, mint ahogy néhány igéje egy egész korszak minden népének lelkét fogja erősíteni. Az utolsó vacsorán kenyeret szentel fel testévé, első tanítványai halászként: „Ezentúl embereket fogsz.” – Az őskeresztények közt már a 2. században feltűnik a halak jelképe, s aligha titkos jel gyanánt, mint Jeremias gondolja, mert az első egyházatyák Alexandriai Kelemen, Tertullianus (2. sz.) nyíltan szólnak róla, s úgy értelmezik, hogy a keresztények a kereszttség vizében újrászülető halak. („Nos pisciculi secundum ichthün ... in aqua nascimur: Mi halacskák az ichthün [hal-jelkép] szerint... vízben születünk”²¹¹, Tertullianus.) Még kevésbé valószínű, hogy a halak jelképe a Jézus Krisztus görög nevének kezdőbetűiből alkotott akrosztikus játékból ered: ICHTHYS (halak): Iészusz CHreisztosz THeu Yhiosz Szótér (Jézus Krisztus Istennek Fia, Megváltó). Dölger, Jeremias és más tekintélyek szerint is ez a formula csak másodlagos képződmény az eredeti jelkép mellett, s a gnosztikusok körében kedvelt szófejtő, betűrakó „magyarázatok” egyik példája. A Halak korával kapcsolatos sok régi keresztény szimbólum közül néhány ma is szerepel az Egyház rekvizitumai közt: halászgűrű, a halfejet formáló püspöki infula, a horgony, sajka, delfin, mint ahogy a pásztorbot a fáraók egyik jogarának átvétele.²¹²

De még a Kosnál tartunk, s szólnunk kell a korszak hétköznapijairól, köztörténetéről. A Kos a pásztorok istene, mint csillagkép az állattenyésztésre van jótékony hatással, a nomád népeket pártfogolja, s minthogy igen harcias, e tulajdonságát is átvette belőlük. A történelem csakugyan arról tanúskodik, hogy a 3. évezredben lépnek színre a harcias nomád (állattenyésztő) népek, megtámadják, előzönlük a földművelő országokat, a lakosságra telepednek, és alacsonyabb műveltségűek lévén, belőlük olvadnak, vagy megsemmisítik őket, s általában minden népet, melyet útjukban találnak. A turániak bevonulnak Kínába, az árják meghódítják Indiát, Iránt, az akkádok felülkerekednek a suméereken, a hikszoszok leigázzák Egyiptomot, az achájok és dórok a pelaszgokat és Krétát, a kelták Nyugat-Európát, az etruszok bevonulnak Itáliába. A „tengeri népek” iónok, danaok, achájok, szicíliaiak, szárdok Egyiptom ellen szövetkeznek, de nem bírják meghódítani: a tengeri népek kora még nem jött el. Az első nagy hadvezéreké, hódító háborúk, imperialista birodalmaké azonban igen; Sarrukin, Narám-Szin, Hammurápi, Assur-bán-apli, Tutmósze, Ramesszu, Kambudzija, Kurús, Dareiosz, Ksajarsa,²¹³ Nagy Sándor egymást váltogatják a seregek élén, már nem csupán címükben, kozmikus jelképként, isteni karizma által akarnak a négy világtáj királya lenni, hanem fegyveres hatalommal is. De a nagy körforgás nem szűnik, a Nap halad, a Kosból átlép a Halakba. Ez számunkra már a történelmi jelen, róla kíván szólni könyvünk, azért itt csak a döntő tulajdonságokat és legkirívóbb tüneteket soroljuk fel röviden.

Halak (Kr. e. 198 - Kr. u. 1962), víz-természetű, tehát szétfolyó, határt nem ismer, gátlástalan, mindent betölt és felold, érzésben, gondolatban, cselekedetben egyetemességre törekszik,

²¹⁰ Ez is régi rítus

²¹¹ Kezdetben az eucharisztia - kenyér - is jelképe volt

²¹² A másik jogar nem korbács, mint tévesen értelmezik, hanem cséphadaró. (pásztorbot + cséphadaró = állattenyésztés és földművelés jelképei.)

²¹³ Másként: Szárgon, Assurbanipal, Tutmozis (=Thot fia), Ramszesz (=Ré fia), Kurosz, Dárius, Xerxész

kifejleszti a közösségi érzést egészen az önfeláldozásig, de bizonytalan is, változékony, homályban tapogatózó, eksztatikus és fanatikus, a szenvedélyben könnyen elveszti önuralmát. Meggyőződése nemcsak lelkesedésre szítja, hanem kegyetlenné is teszi. A nyers materializmusban éppoly szenvedélyesen tud hinni, mint az elvont spiritualizmusban. Negatív irányban: lelki és érzelmi betegségekre hajlik, perverzitások, ital, mérgek, szerencsejáték rabjává lesz, álmisztikumban, szellemidézésben keres kiutat. Pozitív irányban: a belső elmélyedés vonzza, teljesen feloldódik a lélek világában, nagy eszméknek adja át magát a megszállottságig, elragadtatásaiban Istennel egyesül. Másfelől tiszteli a tekintélyeket, hierarchikus társadalmakat teremt, jogérzéke erős. „Tisztességben élni, senkinek sem ártani, mindenkinek megadni a magáét” (*Honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere, Ulpianus*). - Gondoljunk a Középkor egyetemes miszticizmusára, szentjeinek seregére, nagy államalkotásaira, egyházszervezésére, a renaissance szertelenségére jóban-rosszban, az Újkor hit újításaira, vallásháborúira –, távolabbról a világvallások elterjedésére, a rómaiak, arabok, mongolok, törökök vértengerben gázoló világhódítására, a természeti népek kiirtására, a sorozatos világháborúkra, az utolsó századok viharos társadalmi mozgalmaira, forradalmaira, népirtásaira, genocídiumaira, általában kétezer esztendő végletes megnyilatkozásaira minden irányban, töméntelen hősiességre, még több gazságra s a kettő csodálatos keverékeire. – Végül: a Halak, mint a víz jegye, a hajózó népeket állítja a történelem élére, kialakulnak a tengeri birodalmak, gyarmathatalmak. Róma leveri Karthágót, s meghódítja a Mediterráneumot, egy beltenger partövezetét, azaz egy lehetetlen földrajzi és geopolitikai alakulatot vet uralma alá. Előtörnek a vikingek Skóciától Marokkóig sőt az óceán túlsó partjára is eljutnak; Spanyolország, Portugália, Hollandia, Anglia néhány hajóval meghódítják a Földgolyót, az USA vezető világhatalommá válik, csak Japán, a szigetország mer vele szembeszállni a tengeren.

Vízöntő (1961 - 4122), mostaniban kezdődött²¹⁴, az anyag világából kilépő ember és kor, még nem tud teljesen elszakadni az anyagtól, de mindinkább szellemi célok szolgálatába állítja. Ön- és céltudatosabb az előzőnél, fegyverei az értelem, a megfontolás; meggyőzni kíván, nem harcolni, megegyezni, nem hódítani. Mindamellet forradalmár. A technikát a végletekig fejleszti. Újra fölfedezi a régi korokat, átértékeli a történelmet. Mindent szeret, ami új és rendkívüli. Negatív irányban: felszínes, hígvelejűen játékos, ragályos népbolondságokra hajlik, divathóbortokat kap fel, extravagáns. - Végül: a *Vízöntő* légies jegy, a levegő csillagképe. Azok az országok fognak vezető helyre kerülni, amelyek megszerzik a légi fölényt; a kezdeteket már látjuk. Miután tulajdonsága, hogy a megegyezést, a békés megoldásokat, az erőszak nélküli, „üzleti” terjeszkedést segíti elő, reméljük, hogy ez a hatása is érvényesülni fog. (1960-ban íródott.) Ha kialakul a kor, ő fogja megteremteni a hatodik embert, s e könyvben azt is iparkodunk majd kutatni, hogyan készíthetnők elő az útját.

---

²¹⁴ Tehát, amit mondhatunk róla, tulajdonképpen jóslat. (V. N.)

PÁN HALÁLA

Prológus

A görög félsziget déli csúcsától talán száz kilométer távolságban, a keleti Mediterráneum kellős közepén fekszik Kréta szigete. Nem nagy sziget, lakossága ma sem rúg többre négyszázezernél, évszázadokon át az ókori világbirodalmak, Egyiptom, Babilónia, Hatti tözsomszédságában élt, mégis nagyhatalommá fejlődött, uralkodott a tengeren, s oly páratlan gazdagságú, egyéni jellegű műveltséget virágoztatott fel, hogy eredete, különállása, története ma sem tisztázott probléma még. Sőt mindez már a görög időkben a regék mesés távolába süllyedt, csak arra emlékeztek, hogy Kréta bikafejű istenkirálya, a Minótauroszt uralkodott őseiken, az achájokon, évente szüzeket és ifjakat követelt áldozatul, s felfalta őket palotája, a Labürinthosz hozzáférhetetlen mélyén. A hős Thészeusz azonban fölkelt ellene, a király leánya, Ariadné fonalának segítségével megtalálta a szörnyeteget útvesztője rejtékén, megölte, s így megszabadította népét az emberadó fizetése alól. Ez 1450 körül történt, a „helládikus” vagy acháj terjeszkedés első erőszakos hulláma ekkor érte el Krétát, s véle megszűnt a sziget nagyhatalmi állása. De a görög hódítás csak évszázadok alatt vált teljessé, s a krétai kultúra életereje ezalatt sem hanyatlott el, sőt át meg átítatta a hellén műveltséget.

A történelem mégis elfelejtette a krétai csodavilágot: emlékeit elsőnek – nagy meglepetésként – Sir John Evans tárta fel 1893-ban: a főváros, Knósszosz maradványait ásta ki egy szörnyű romhalmaz alól, valódi labirintust, s ez volt az első konkrét (tudományos) híradás a regék igaza felől. És mégis, alig két évtized múltán több kutató, élén Angelo Mossoval, már ki merte jelenteni, hogy „Kréta-Égéisz Európa anyja”, innen indult el az a történelem, innen származott az a műveltség, amely két évezred alatt urává lett a Földgolyónak. Sőt Evans, a fölfedező szokott buzgalmától elragadva, úgy vélte, hogy a kereszt is, az új világvallás szimbóluma, innen származott Palesztinába. Elmondja, hogy Knósszosz romjai közül egy szürkésfehér, erezett márványból készült kereszt került elő, oly hasonló a keresztényhez, hogy az ásatásnál jelenvolt görög pap keresztet vetett magára, „és megcsókolta, nem kisebb áhítattal, mint aminőt a régiek tanúsíthattak iránta... Krétáról vitték a keresztet Palesztinába, ahol ezer esztendő alvás és feledés után újra felállították a Golgatha hegyén.” Ez álmodozás, de az Ókor a sok feláldozott isten között csakugyan ismer feszítettet is, talán a gnosztikusok emelték ki az orphikus hagyományokból; antik gemmák ábrázolják: mezítelen ifjú, fejét hét négyágú csillag veszi körül, felirata Orpheusz Bakkhikosz. Tudjuk, hogy a „feldarabolt” Dionüszosz-Zagreusz, azaz Bakkhosz testét Kréta szigetén szaggatták szét az őrzöngő mainádok, s a krétai gnosztikusok a „Logosz megfeszítéséről” beszélnek; de Alexandriai Kelemen, a beavatott pogány papból lett keresztény egyházatya, óvást emel a tankeverés ellen: „Mind a barbár, mind a hellén bölcsesség az örök igazságot egy [istennek] széttagolásában vagy keresztire feszítésében látja meg, ámde nem abban, amelyről a Dionüszosz-mesék szólnak, hanem abban, amelyet az örök Logosz teológiája tanít.” A mítosz szerint azonban magát Zeust is itt nevelték a kurészek, Ida barlangjában rejtegetve, nehogy atyja, Kronosz, felfalja a kisdedet, innen hágott az Olümposz trónusára, mint a világ rendteremtő ura, a Koszmokrator. Ide ragadta bika alakjában, a phoinik partokról a szépséges Európét, ki így a krétai nép ősanja lett, s akiről földrészünket elnevezték.

Kréta szigete, Rhodosszal együtt, mintegy sáncként határolja a Kükládok és Szporádok szigetraját a nyílt tenger felé, s ez a földrajzi tény Thészeusz hódításával szimbolikussá válik: a feltörekvő hellén világ jelöli ki védelmi vonalát Afrika és Előázsia még mindig eleven dinamizmusával szemben. Egyiptom, Babilónia, Perzsia hatása egy pillanatig sem szünetel ugyan az egész görög történeten át, de csak kulturális hatás marad, sohasem válik hódítássá (leigázássá). S egy évezred múltával a görögség maga töri át e határokat, birtokába veszi a Nílus Deltáját, a Folyamközt, s Perzsiát letiporva az Indusig nyomul, De azon körön belül melynek peremét Délen Kréta, Keleten a kis-ázsiai part, Északon a Pontos és az Al-Duna,

Nyugaton az Adria és Szicília alkotja – e körön belül duzzad fel a hellenizmus energia-központja, itt alakul ki a görög pantheon.

És mégis, alighogy így kiteljesedett a görög világtörténelem, alighogy elmúltak a klasszicizmus századai, Plutarkhosz már az istenek haláláról tudósít. Baráti körben az orákulumok, a jóshelyek elhanyaglásáról beszélget, holott az istenek ezek révén nyilvánították akaratukat, s vezették a görög népet. A beszélgetők egyike, Philipposz, elmondja Thamusz, a hajós, különös történetét, amely Korfu táján, Parosz és Antiparosz szigeténél esett meg; igaz történet ez, mert az elbeszélő hitelt érdemlő szemtanútól vette: „Ó Herakleo... én is megtudtam egy történetet a daimónok haláláról, éspedig oly férfiútól, ki nem volt sem értelmetlen, sem hazug. Epitherszész az illető, Aemilianusz rhétor atyja, (kit közületek is hallgattak néhányan), nekem polgártársam és a grammatika tanítója. Epitherszész tehát egy alkalommal Itáliába utazott hajón, mely kereskedelmi árut és sok utast vitt fedélzetén. Egy este, midőn az Ekhinadész szigetekhez értek, elállt a szél, és a hajó a Parai szigetek [ma Parosz és Antiparosz] közelébe sodródott; az utasok javarészt még ébren voltak, sokan közülük folytatták az ivást vacsora után is, midőn hirtelen e szigetek felől hang hallatszott, mintha valaki Thamuszt szólítaná (így hívták a kormányost, egyiptomi embert, akinek alig valaki tudta a nevét). Mindnyájan elcsodálkoztak, s a kormányos kétszeri hívásra sem felelt, csupán harmadszorra válaszolt, s ekkor a szolngató, hangját nekieresztve, így kiáltott: „Ha majd Palodeszhoz érsz, add hírül, hogy a nagy Pán meghalt.” Mindnyájan megdöbbentek (így beszélte Epitherszész), és tanakodtak, vajon tanácsos-e a parancsot végrehajtani, vagy pedig nem törődve vele, hagyják a dolgokat, amint vannak. Thamusz azonban kijelentette, hogyha járni fog a szél, csendben továbbhajózik, de ha szélcsönd áll be azon a helyen, akkor amit hallott, el fogja kiáltani. Midőn tehát Palodeszhoz érkeztek, s a szél és a tenger teljességgel nyugodt maradt, Thamusz a hajó faráról a szárazföld felé fordulva elkiáltotta, ahogyan hallotta volt: „Meghalt a nagy Pán.” Alighogy kimondta e szavakat, nagy jajveszékelés hallatszott, csodálkozó és sóhajtozó, de nem mint egyetlen emberé, hanem igen soké. Rómában – minthogy sokan utaztak a hajón – az eset csakhamar elhírült, és Tiberius császár-magához hívatta Thamuszt, s a császár annyira hitelt adott a dolognak, hogy tüzetes vizsgálatot indított Pánt illetően. Környezetének számos filozófusa pedig azt a véleményt nyilvánította, hogy eme Pán Hermész és Pénélopé [nimfa] fia volt.”

A tüzetes vizsgálatra valóban szükség lehetett, mert Pán egyáltalán nem tartozott az egyszerű istenek közé, egymaga egész kis panteont jelentett, s a sokféle kultuszt, regét, hiedelmet, mely körülötte kialakult, nagy népszerűsége idézte elő. Már származása is meglepően sokrétű, atyja – a kultushelyek szerint – hol Uranosz, hol Kronosz, másutt Zeusz, Aithér, Apollón, a leggyakrabban Hermész, azonkívül Antinoosz, vagy Amphinomos, Aigipán, a szatír, sőt egy kecskepásztor is, Krathisz, meg egy király, Odüsszeusz, végül némelyek úgy tudták, hogy egyáltalán nem voltak szülei. Anyja viszont az istennők közül Gé (Gaia, a Földanya) és Rheia, de többnyire nimfa: Kalliszto, Arkasz, Hübrisz, Oinóné, Orszinoé, Szoszo, Drüopsz, két Pénélopé: egy nimfa és Odüsszeusz felesége, mi több, egy nősténykecske is, az iménti pászor, Krathisz révén. Ez utóbbi mozzanat az ő olyannyira természettel, állatokkal, növényekkel kevert világában nem volt különös, s maga is elárult efféle hajlamokat. Baklábú, kecskeszarvú, félig állat, félig isten; tiszteletének őshazája Arkádia, a nyájak, gulyák hegyes völgyes, nyájas mezőkkel tarkított országa, és a költészete, kultusza innen terjedt el a félszigeten kívül Kis-Ázsiáig és Galliáig, Afrikában Egyiptomba, Kürenaikába és Líbiába. Pán mindenütt otthon van; hegyek közt, erdőkben, mezőkön, fák, bokrok, források, patakok körül, a napsugárban, levegőben, szél zúgásában, viharban növények illatában hancúrozik népével, a nimfák, najádok, faunok, szatírok, szilének, szilvánuszok vidám seregével, sípot, kagylókürtöt fújva, virágkoszorúkkal ékesen. A falvakat, városokat kerüli, nem éjjel alszik, hanem a rekkenő, verőfényes délben (daemon meridianus), s ilyenkor misztikus, mozdulatlan csönd borul a tájra. A pásztorok és nyájak, vadászok és halászok istene, jókedvű, bohókás,

kissé szeszélyes démon, olykor megbokrosítja és világgá szalasztja az állatokat, s megharagítani nem tanácsos, mert rémületet kelt az embernyájában is (páni félelem, pánik). Nem csoda, hogy amikor meghalt, úgyszólván megürült a természet és hangos jajszóval siratta el. De ideje lejárt, s különös és megkapó, hogy nyomban népi legenda támadt haláláról: a palodeszi faunok és nimfák sirató zokogása éppen akkor zajdult fel, amikor Júdea lankáin elhangzottak az új időket hirdető szavak.

Ezer esztendővel előbb a görög nép hőroszai még idegen isteneket taszítottak le trónusukról; saját istenei e hosszú időn át diadalmasan székeltek az Olümposzon, de most megérezte, hogy magára hagyták.

Mi történt közben?

Istenek színeváltozása

A harc istenei. A kor bölcsei a világ minden táján tudták, mi történt közben, szemük a baj rejtett gyökeréig látott: „A rég idők mesterei szabadok voltak – írja Lao-ce a *Taotekingben* –, éles tekintettel megáldottak. Szellemi erőik tágasságában még nem volt –Én-; és belső erőiknek ez az öntudatlansága nagyságot kölcsönzött lényüknek. Óvatosak voltak, mint aki télen kel át a folyón; éberek, mint aki tudja, hogy ellenség veszi körül, engedékenyek, mint a nagy völgyek; át nem láthatók, mint a zavaros víz. – Ki tudná ma, fényének nagysága által, megvilágítani a belső sötétséget? Ki tudná ma, életének nagysága által, feléleszteni a belső halált? - Öbennük volt az Út [Tao]. Egyedülvaló lények voltak, az Én urai: és hiányosságuk tökélyben oldódott fel.”

Lao-ce az Énben, az individuum uralmában látja a bajok forrását, mert önző, szűk határai közé nem tudja befogadni az élet „tágasságát”, nem tud egybeolvadni a Mindenséggel. A határ védelmet kíván, a védelem fegyvert, s mit tehet az ember, ha maguk az istenek ragadnak kardot, s forgatják – Lao-ce szomorú idejében már ezerévek óta? A korszakot a Bhagavad-gítá testvér-csatája nyitja meg, s a csata előtt maga az isten, Krisna nevezi kishitűnek Ardzsunát, mert el akar állni a gyilkolástól:

„Isten szava szól: Honnét, Ardzsuna, e kishitűség, midőn akadályokat kell leküzdeni? Ez méltatlan tehozzád, elzárja az Eget előled, és gyalázatot hoz reád... Vagy megölnék a harcban és a Mennyebe jutsz, vagy győzol, és úr leszel a Földön. Végy hát bátorságot, ó Kauntedzsa! Szánd el magad a harcra! Vess meg kéjt és kint, nyereményt és kárt, győzelmet és vereséget egyaránt. Övezd fel magad a csatára, akkor nem fogsz bűnbe hullani... Hajíts el minden gondot és kételkedés, önzést és haszonlesést... és indulj az ütközetbe!”

Ardzsuna aggályaiban még a „rég idők” embere szólal meg, ki lelke „tágasságába” csak az élet egyetemes törvényét bírja befogadni, s nem az erőszakos halált Judistira határaiért. Ám az isteni szó kioktatja, hogy a halál törvénye mindenképp elkerülhetetlen, isten nemcsak teremt, hanem pusztít is: „Én vagyok az Idő, a Világromboló, s azért szálltam alá, hogy megsemmisítsem az embereket. A harcosok közül, akiket itt látsz csatasorba állva, egy sem menekül meg előlem rajtad kívül. Azért kelj fel hatalmasan, győzd le az ellenséget, s örvendezz az uralomnak. Karom által az ellenség máris megveretett; légy te az én eszközöm; én vagyok a te jobbod... Ne reszkess! Harcra fel! Légy félelem nélküli! Győztesnek kell lenned a csatamezőn!”

Az isten instituálja a háborút, mert az életnek szüksége van a halálra; de élet és halál valójában csak látszat, csalfa kép, az igazi valóság szellemi, tehát múlhatatlan és ronthatatlan. A mulandó test és ami életének-halálának látszik: káprázat, s a káprázaton túl nincsen élő, sem megölt: „Ami nem-való [nem igazi valóság], annak nincs valódi léte, és ami valóban-levő, annak nem-léte nincsen; [léte nem szűnik meg soha]; de a kettő közt különbséget tenni csak azok tudnak, akik felismerik a valóságot. Tudd meg, hogy az, Aki szétterjesztette a Mindenséget [variáns: ami áthatja a Mindenséget], elmúlhatatlan. Senki sem okozhatja a Mindenség pusztulását. Ezek-az emberi testek itt az Öröknek, Múlhatatlannak, Végtelennek, a Testet-alkotónak halandó teste. [Az örök Szellem anyagi megnyilvánulásai.] Az, aki az Örököt ölőnek véli, és az, aki megölhetőnek tartja, egyképpen tudatlan. Nem öletik meg semmi, midőn a test megöletik. Nincsen élő és nincsen megölt. Nincs születés és nincsen halál. Nincs létrejövés, és nem támad soha semmi. A Születetlen, Múlhatatlan, Végtelen [Szellem] nem hal meg, midőn [az általa teremtet] mulandó test megöletik. Azért kelj fel, és harcolj!”

Íme, megszületett a háború teológiája. S ha Krisna a Mennyekeket ígéri jutalmul a csatában elesőnek, Manu törvénykönyvében²¹⁵ már társadalmi osztállyá szervezve látjuk a harcosok, a ksatriják kasztját, s ez nyomban a papoké, a brahminoké után következik. Istenükké Indra lépett elő nagy természetességgel: a Vritra-kígyó legyőzője, a viharisten. A harcos a világ rendjének egyik tényezője, ksatrijának lenni állapot, harcolni üdvszerző cselekedet, elesni istenítő aktus: „Aki az ütközetben ksatrijaként teljesítve kötelességét, kardcsapástól elhull, e pillanatban a legérdemszerzőbb áldozatot végzi, s megtisztulása nyomban bekövetkezik: ez a törvény... A királyok, kik egymást le akarván győzni, a legnagyobb bátorsággal és hátra nem tekintve küzdenek a csatában, egyenesen az Égbe szállnak haláluk után.” Az árja tan anticipálja a sémita Mohamed hittételét, amellyel halálmegvető és világverő hadseregeket verbuvált; a különbség „csak” az, hogy míg Manu törvénye kötelességül szabja a harcot egy kaszt tagjainak (kik közé csak születni lehet), s díjul adja a Mennyekeket, Mohamed mindenkit fegyverbe szólít az összes többi vallás ellen. Így „fejlődött” a vas teológiája.

Irán istene, a szelíd Ahura Mazda valamikor, a teremtés idején még meg akart egyezni a gonosz Angro Mainjuval, mert tudta, hogy műve a világból ki nem iktatható; most íme harcias királyt keres a népek élére, és harsány szóval küldi a „hazugság fejedelmei” ellen: „A csalók legyenek a megcsalatottak, és a magukra hagyottak [az eddig védtelenek] hangosan kiáltanak: Hű szatrapákkal rendezzen öldöklést és vérfürdőt [a király], és teremtsen békességet tőlük a megnyugtatótt nemzetségeknek; hozzon kint reájuk [a csalókra] a halál kötelékével együtt, és legyen a hamarosan eljövendő Nagykirály. A csalók testére rothadás tapad, az igazak lealacsonyítására, a jogosultak [jó]k elnyomására törekszenek, megsértve az Égi Fényt. Hol van az égi fényű Fejedelem, aki megfosztja őket az élettől és a szabadságtól? Mert tiéd, Mazda, a birodalom, mely által az igazul élő gyengéknek megadod majd a jobbat!” A „jobb” pedig az uralom a világ fölött: „Darejavós, a király, hirdeti: Ormazda átadta nekem az uralmat a Földön. Ormazda segedelmet nyújtott nekem, hogy az uralmat kiküzdjem és megtartsam szilárdan. Ormazda akaratából tartom szilárdan a Föld uralmát.” Ez a szöveg I. Darejavós biszutuni sírfeliratán áll, de tulajdonképpen szószerinti átvétele annak a formulának, amellyel a babiloni királyok hirdették ki világuralomra lépésüket annaleseikben. Természetes, hogy e világhódító harcok megteremtették istenüket, Verethraghnát. Nem más ő, mint a Vritraölő Indra, a Vritrahan iráni változata, mint neve is mutatja, de nem isteni valójában, hanem félisteni hős, a győzelem daimónja, kinek oltárain külön őt illető szent tüzet ápolnak a katonák minden tartományban. Eredetileg szintén sárkányölő, Thraétaona, és Kerszászpa, csak az ifjabb Avesztában (*Jast* 8) lép fel mint a győzelmes csaták géniusza és Mithra kísérője, tehát késői képződmény ő is, mint legtöbb hadisten-társa, helyesebben azok közé tartozik, akik utólag veszik föl ezt a hivatalt. – Annál nagyobb tiszteletben részesült az Iránt környező harcias, egész és félnomád népek közt, s nem egynek főistenévé lett. Így a Perszisztől Keletre lakó karmánoké, kikről Sztrabón említi: „Szamarat áldoznak Arésznak [a hadistennek], egyedül ezt az istent tisztelik, minthogy igen harciasak” Hérodotosz a szkithákról szólva, felsorolja isteneiket, s kiemeli: „Istenképeket, oltárokat és templomokat nem szoktak emelni, kivéve Arésznak ennek szoktak,” Hosszan leírja szertartásaikat: „Minden egyes járás olyanforma szentélyt emel Arésznak a piacon, hogy három stádiumnyi hosszúságban és szélességben, de valamivel kisebb magasságban rőzsényalábokat halmoznak egymásra... Erre a szent halomra minden járás egy-egy régi vaskardot tűz fel, és ez azután Arésznak istenképe.” Embereket is áldoznak neki a hadifoglyok közül, és vérüket a kardra öntik. A kardtisztelet a türk és mongol népek közös kultusza, mint tudjuk, s mint Ammianus Marcellinus írja az alánokról és hunokról: „Nem látni náluk templomot vagy szentélyt, sem tetővel fődhető fészert, hanem barbár módra meztelen kardot tűznek a földbe, és azt mint az általuk körülhatárolt vidékek előljáró Mars-istenét, nagy hódolattal tisztelik.” (...eumque ut

---

²¹⁵ Mánava-dharma-sásztra

Martem regionum, quas circumcircuit, praesulem verecundius [tartózkodással, szemérmesen] colunt.)

Az Attila kardjáról szóló magyar rege tehát e kultusz emlékét tartja fenn. Viszont ne lepődjünk meg, ha Babilonban nem férfi, hanem nőisten villogtatja a fegyvert, éspedig éppen a termékenység, a szerelem istenasszonya, Innana-Istár, fegyverei: lándzsa, íj és tegez. Babilonban ugyanis erős a matriarchátus uralma, s tudjuk, hogy a női psziché éppannyira természetesnek érzi a halált és a pusztítást, mint a születést és a termékenységet s oly szenvtelenül kegyetlen tud lenni, mint a férfi soha. Minden anyaistennőnek megvan a halál-aspektusa, a hindu Durga-Kálitól a görög és mexikói fekete anyáig. A világhódító Hammurápi (Kr. e. 1730-1685) törvénykönyvében felsorolja védelmezőit, az isteneket, s rövid jellemzést nyújt róluk ne csodálkozzunk tehát, ha Innana-Istárról a következőket emeli ki, és semmi mást: „Innana, a csata és a harc úrnője, ki fegyveremet kivonja, az én kegyes védőistenségem, ki szereti uralmamat, átkozza meg nagy dühében az ő [az ellenségem] királyságát, fordítsa gonosszá jótetteit, törje el fegyvereit harcban és csatában, szítsa ellene zavart és forrongást, terítse földre harcosait, itassa vérükkel a földet, hajítsa rakásra hadinépének tetemeit a csatamezőn, ne engedjen irgalmat seregének, őt magát adja ellenségei kezére, és vitesse szíjra fűzve az ellenséges országba.”

Az ily ádáz feladat éppen nem idegen Istártól, a Gilgames-eposzról tudjuk, hogy már a vízözönt is ő rendeli el, az emberiség kiirtására, pusztára haragjában, bár aztán, igazi asszony módra, maga is megrémül művétől:

Istár sikolt, mint a vajúdó,
ordít az istenek úrnője, a széphangú:
„A régi idő [a világ, az emberiség] agyagföldre vált,
mert az istenek tanácsában rosszat rendeltem el.
Hogyan is parancsolhattam rosszat az istenek tanácsában,
parancsolhattam harcot az én embereim elpusztítására!
Most betöltik a tengert, mint a halivadék!”

A Panaszdal Istárhoz c. költemény szinte megrendülten ecseteli hatalma rettenetességét:

Te irányítod a fegyvereket, indítod el a csatákat!
Te adsz ki minden parancsot, királydiadémával ékesítve.
Úrnő, dicső a te nagyságod, fenséges minden istenek fölött.
Te, csillaga a harci kiáltásnak, ki egyetértő testvéreket tusába sodorsz,
áldozatul vetsz barátot és barátnőt,
harcmező úrnője, ki ledöntöd a hegyeket,
Guséa, harccal takarózó, rémületbe burkolt!

...

Meddig késlekedsz még, úrnője csatának és minden harcnak?
Te Legdicsőbb, igigik nőtényoroszlánja, ki meggörnyeszted
a haragra gyúlt isteneket,
te, minden uralkodók legerősebbje, ki kantáron vezeted a királyokat.

...

Innini, Fenséges, dühös oroszlán, nyugodjék meg a szíved!
Dühöngő vadbika, lágyuljon meg a kedved!

Hívei őszintén szemébe mondják, milyennek látják a szerelem-istennőt emez aspektusában:

Ha te az ember házába lépsz,

farkas vagy, kit bárányt rabolni hajt [az ösztön],
oroszlán vagy, ki szertejár a mezőn;
vihar [vagy], nő, Égnek díszé,
nő, Istár, Égnek díszé,
pompás drágakövekkel ékesített díszé az Égnek.

Tukulti-apal-ésár király az istenekhez intézett dicsőenékében e szavakkal aposztrofálja: „Istár, első az istenek között, zűrzavar úrnője, ki hatalmasan vívja a csatákat.” Az istennő maga pedig így hirdeti dicsőségét egyik himnuszában:

Erőt veszek az Égen én, leigázom a földet, Ó én dicsőségem!
Ki erőt vesz az Égen, leigázza a Földet, ó én dicsőségem!

Természetes tehát, hogy a háború csapásai közt hozzá fohászkodnak segedelemért:

Mily régóta pusztítja már, Úrnőm, a számtalan ellenség a te
szent helyeidet!
A te legjelesebb városodban, Urukban szomjúság uralkodik;
É-ulmas templomában, a te misztérium-szentélyedben, vér ontatik
víz helyet;
A te összes országodra tüzet vetett [az ellenség], és hamuvá tette őket.
Úrnőm, erősen vagyok én a romláshoz kötözve!
Úrnőm, megnyomorítottál és beteggé tettél engem!
Az erős ellenség, mint magányos nádszálat, letört engem!
Nem tudok már megfontolni semmit, nem ismerem ki magam!
Mint nádszál sóhajtozom nappal és éjjel!
Szolgád vagyok, könyörgök hozzád:
Nyugodjék meg a szíved, lágyuljon meg a kedved!
Halld meg a fohászt: nyugodjék meg a szíved, lágyuljon meg
a kedved:
Fogadd el a könyörgést: nyugodjék meg a szíved, lágyuljon meg
a kedved!

Egyiptom istenei szelídek, békésen uralkodnak évezredek át, csupán Hór, a Fény fia küzd kötelességszerűen a Kosmosz sötét hatalmai, Széth és démonai ellen, De alighogy a 3. évezred eleje táján égi trónusára lép a Kos-isten, Ámun, máris ilyen szózatokat hallat: „Én vagyok Amun ki megtermékenyítette anyját. Én vagyok a teljes hatalmú fejedelem, a kard ura. Ne kelj föl ellenem - én vagyok Széth! Hozzám ne nyúlj - én vagyok Hór!” - A kard, amit a vaskor istenei és királyai forgatnak eleintén sarló alakú, s ez fölfedi eredetét: a kenyérgabona aratásán szolgáló békés szerszámot, megszenteltségtenítve, az embervetést irtó fegyverré avatják. Eladdig csupán nyájas istennőknek, a földművelés úrnőinek attribútuma volt, vagy még az sem - legfeljebb Gaia, az ingerült Földanya, adta fiának, Kronosznak, egy kiváltképp matriarchális művelet elvégzése céljából: férfiatlanítsa meg vele atyját –, most harcias férfi-istenek ragadják kezükbe, s tulajdonképpen a villámköteg szerepét veszi át. S ez is jellemző színváltozás: a villám kozmikus hatalmak szimbóluma, méltóképpen, mert maga is égi jelenség, emberfölötti erők manifesztációja, istenek kezébe illő szerszám. A sarló is a természet művét szolgálja: a termés begyűjtését, a gabona, az „élet” aratását, mint a szép magyar szó mondja. A kard azonban csak fegyver, csak emberölő szerszám, semmi másra nem való, nem vadászfegyver, mert karddal senki se megy fenevadak ellen, hanem baltával, lándzsával, nyíllal, törrel, nem mészáros eszköz, mert arravaló a bárd, a tagló, a kés. Ezek az

ölő-szerszámok beleillenek a természet rendjébe, a kard nem. A kard *gyilkol*. A kettő nem ugyanaz.

Mi megértjük Krisna filozófiáját, mert tudjuk, hogy az élet a halálból táplálkozik, ami fenn akarja tartani magát, pusztít: öl. Ez a törvény. És nem vagyunk pacifisták sem, semmiképpen; ha megtámadják életünket, védekezni fogunk utolsó leheletünkig és erőnk szerint gyökeresen: halálos ellenségünket kiirtjuk, megöljük, hacsak lehet. Mert aki életünkre tör, az élet törvényét, a természet rendjét bontja meg. Sőt keresztes hadjáratot hirdetünk „a hazugság fejedelmei”, a népmészárlók és seregeik ellen is, kik hullahegyek tetejére állítják hatalmuk trónusát. Az erőszak hatalma nincsen a természet rendjében, és szembefordul az élet törvényével; aki ennek érdekében életet olt ki, nem öl, hanem gyilkol. Ez a különbség s nem enyhíti semmiféle dialektika.

Amun, a Kos, tehát felhág az Ég trónusára, harci kiáltványt tesz közzé, mintegy hadüzenetet proklamál. S mindjárt látni fogjuk, kik ellen. Nem csoda, hogy az erőszak szimbólumával, a karddal kezében addig nem ismert hatalomra tesz szert: egyháza népesül, gazdagszik, befolyása nő, szervezete kiépül, pozíciója megerősödik, olyannyira, hogy vetekedik a fáraóéval. Sőt szembeszáll vele, s főpapjai a maguk kezébe akarják venni a hatalmat. Nem történik vala meg, ha a fáraó belenyugszik Amun szupremáciájába, s megosztja hatalmát egyházával, mint tették a 18. dinasztia uralkodói, III. és IV. Thutmósze, II. és III. Amenhotep (kb. Kr. e. 1500-1370). Utóduk, IV. Amenhotep, magaválasztotta nevén Ehnaton, „a Napkorong visszfénye”, azonban másképp gondolkodik. Ez a nagy fáraó a legnagyobbak egyike, beavatott, valódi istenkirály, tudja, hogy az egyetemes istenelv képviselője, s feladata, hogy megvalósítsa azt a Földön. Beavatott, ismeri a régi hagyományokat, az ősök hitét, tudja, hogy az istenelv, a teremtető erő egyetlen fókuszban gyűl össze, minden hatalom ennek a gyújtópontnak kisugárzása, akárhányféle manifesztációja légyen. Az isten Egy, Monotheosz; benne hittek az istendinasztiák uralkodói és népei, s Nutar néven tisztelték, mielőtt a városok külön-külön nevekkal ruházták fel, s külön-külön kultuszokká árnyalták az egységes hitet. A régi vallás feltámasztását tehát nemcsak a hit igazsága és tisztasága kívánja meg, hanem az államegyház egysége, azaz a nép érdeke is. A mitológiává burjánzott istenbokor egyházai egymással vetekednek, hatalomra törnek, megbontják a békét, ellentéteket szítanak, vallási polgárháborúk színterévé teszik az országot, megromtják a hitet. El kell törölni az isteneket mind, visszahívni a régi Egyet, megsemmisíteni az egyházakat, s megszervezni az egyetlent. Az isten szimbólumául, az exotérikus érthetőség kedvéért, a Napkorongot, Atont teszi meg. Ehnaton nem reformer, mint a tudósok hiszik ellenkezőleg, ortodox, monoteizmusa nem csodás egyéni találmány, hanem ősi örökség. Nem azért nagy, mintha valami újszerűt, ama korban példátlanul „haladó” eszmét hozott volna, ez módjában sem állt, mert az eszme egyáltalán nem volt új, ellenkezőleg, a lehető legrégibb, olyannyira, hogy már el is felejtődött. Hanem abban nagy, hogy az eszmét megőrizte, teljes tisztaságában felfogta, s egész istenkirályi hatalmával kiállt érte, egy ellentétes világ közepén. Abban nagy, hogy valóban példátlan tehetséggel fogott megvalósításához; intézkedései az eszmék gyökerig ható ismeretére vallanak, s ugyanakkor a képességre, hogy megadja nekik a maradandó, közérthető, sőt művészi formát. Mindez a beavatott ezoterikus tudományából ered és felsőbbrendű képességeire vall. Mert téves az a felfogás is, hogy elragadtatott próféta, álmodozó költő, élettől idegen idealista volt. Viselkedése csak annyiban korszerűtlen, hogy nem alkalmazott erőszakot, mert ezt tiltotta a régi isteneszme, melyet képviselt. Műve sem idealizmusa miatt bukott meg, sőt meg sem bukott, csak abbamaradt, s valószínűleg végbevitte volna, ha utol nem éri a korai halál, mielőtt döntő állomásig jut el. Ugyancsak tévedés a nézet, hogy teljesen egyedül állt, jelek vallanak rá, hogy a monoteista hit titkos, ezoterikus tan formájában átjárta már a papság legjobbjait, az ő segítségükkel tudta rövid néhány év alatt kidolgozni az „új” hitrendszer, s felépíteni óriási apparátusát. Erre nézve csak egy, de igen érdekes példát hozunk fel: ismeretes, hogy fennmaradt szobrait, képmásait maga

készíttette, s feltűnik rajtuk a nagy, nyújtott koponya, az előrenyúló áll, a puha, széles csípőjű, szinte groteszkül ható testalkat. Nos, Arthur Weigall archaikus, sőt történet előtti dokumentumok, emlékek alapján kimutatta, hogy ez a figura nem portré-hűségű, hanem a legrégibb „isteni” fáraók előírt, kánonszerű ábrázolásának rekonstrukciója. „Usziri teste”, atlantiszi típus, tegyük hozzá. Ehnaton tehát tudatosan fordult e régi mintákhoz, a nagy ősohhoz hasonlóvá tette magát, mert feladatban, lélekben, testi-szellemi hatalomban azonossá vált velük. De műve mégis túlságosan személyéhez kötött volt, s mihelyt meghalt, összeesaptak fölötte a történelem hullámai. S valószínűleg ez történt volna akkor is, ha eléri célját, azaz felállítja Aton monoteista egyházát. Mert Egyiptom túlélte ország volt már, népe az ezerévek alatt annyira a maga képéhez formálta, olyan teste-lelkéhez szabott létformát alakított ki, intézményei oly mély gyökereket vertek, hogy aligha teremthetett volna egy csapásra új szellemi egzisztenciát. A roppant hagyományok gazdag öröksége, a világhatalom pompásan kiépített külső és belső szervezete nemcsak dinamikát kölcsönzött berendezkedéseinek, hanem megbonthatatlaná is tette őket. Röviden: Ehnaton Egyiptomja nem volt alkalmas egy oly korszakot teremtő, történelmileg új eszme kihordására és megvalósítására, mint az egyistenhit. Ehhez valamely alapokig ható megrázkódtatásra lett volna szükség, de lám, még a külső hódítók, a hikszoszok, Kambudzija, a Ptolemaidák sem tudtak rajta rezdíteni semmit. S látjuk, másfél, két évezrednek kell eltelnie, hogy az eszme történelmet, világot alakító erőre kapjon, s a jáhvizmus, a kereszténység és az iszlám formájában meghódítsa a fél világot.

Mósze, Ehnaton szellemtársa és barátja, még nagyobb lángelme volt. Nem ismerjük származását; noha sémita lélek- és idegalkatú, aligha lehetett tiszta héber ivadék; a megvetett, sőt üldözött szolganépből való eredet mellett érthetlenné válnék egyiptomi karrierje: Usziri beavatott papja lett, s befogadták a királyi családba. Valószínűbb, hogy félvér volt, talán fejedelmi fattyú, bastard, de félig „isteni” vérből való. Mindenesetre homo novus, eredeti és nagyszabású, „egyszeri” egyéniség, példátlanul szuggesztív erejű, született diktátor, aminőket az átváltó (fordulóban levő), felfordult korok vetnek ki magukból, mint ezer évvel utána a 7-5. század, mint a kereszténység kezdőideje, mint a renaissance, s akikben teremtő erővé sűrül minden új. Mósze is gátlástalan zsarnok, akarathős, de amellett elemi erejű alkotó, újító, a hatalom csupán eszköz a kezében, hogy megteremtse egy eszme földi rendjét, az igaz isten országát; ezért lett Ehnaton segítőtársa. De mélyebbre látott, felismerte, hogy a négyezer éves birodalom organizmusát nem forgathatja fel, a templomkolosszusokat és piramisokat nem ronthatja le, s nem rakhat helyükbe új hajlékokat a maga ismeretlen istenének. Felismerte, hogy először új népet kell teremtenie, érintetlen, formálható nyersanyagot, amit az eszme hordozójává gyúrjon. Keresve sem találhatott volna jobbat a kivetett, hontalan, tévetege hitű, korbács alatt nyögő góseni sémita népkeveréknél, melynek valóban nem volt már egyéb menedéke, mint isten és a sivatag. S ami Mószeban a legnagyobb, ami fölébe emeli a történelem zsarnok-prófétáinak: az állandó isten-közelség; törvény-vajúdás, az isteni szigor és kegyelem szakadatlan vitája, a tragikus küzdelem az Úrral, a néppel és önmagával.²¹⁶ Két szélső végletet egyesít magában: a legmélyebb istenbe-merülést és a legmagasabb feszültségű cselekvést.

Istenét követi az utóbbiban is, *Jahve* nemcsak az igazság és az igazulás istene, hanem ugyanannyira a büntetés és a harc. Irgalmatlanul bünteti választott népe minden eltévelyedését, de éppoly irgalmatlanul kiirtja ellenségeit, sőt azokat is, kik nem engedik át önként az ígért földjét, s védelmezik hajlékaikat. Midőn a pusztában Korah, Dátán és Abirám fellázadnak Mósze és Aharon vezetése ellen, Jahve személyesen tart istenítéletet felettük: „Midőn... Kóré ellenök az egész sokaságot a sátor ajtajához összevegyűjtötte volna, megjelenék az Úrnak dicsősége az egész gyülekezetnek, és szóla az Úr Mósesnek és Áronnak, mondván:

²¹⁶ Talán senki sem revelálta jobban Mósze egyszerre emberi és emberfölötti nagyságát, mint Kodolányi János megdöbbentő erejű regényében.

Váljatok külön ezen csapat közül, mert tüstént elvesztem őket... És monda Móses: Ez által meggyőződhetek a felől: hogy az Úr küldött engemet, hogy mindezeket, amiket tapasztaltok, végrehajtsam, és hogy nem magamtól cselekszem azokat. Ha az emberek közönséges halála szerint hálnak meg ezek, és az Istennek közönséges csapása jön rájuk: nem az Úr küldött engem. Ha pedig csodálatos valamit cselekszik az Út, ha megnyitja a föld száját, és elnyeli őket minden hozzájuk tartozókkal együtt, úgy hogy elevenen mennek a föld alá, megismérhetitek, hogy káromolták, felbosszantották ezek az emberek az Urat. Elvégezvén pedig e beszédet, legottan megnyílék a föld alattok, és megnyitván száját, elnyelé őket házi népestől és minden vagyonjokkal együtt; lementek elevenen a föld alá, bétakartatván a földtől, és elveszének a nép serege közül. A körülöttök álló egész Izrael pedig elfuta kiáltásjokra, mondván: Nehogy minket is elnyeljen a föld. De tűz jöven ki az Úrtól, megemészte azon kétszáz ötven férjfiat, kik a füstölménnyel áldoznak vala. . . Másnap pedig felzudul vala Móses és Áron ellen Izrael fiainak egész sokaságjok, mondván: Ti öltétek meg az Úr népét. Lázzadás támadván tehát, midőn a zenebona öregbülne, Móses és Áron a szövetség sátrához futának, melyet, midőn bemenének, befede a felhő, és megjelenék az Úr dicsősége. És monda az Úr Mósesnek: Távozzatok el ezen gyülekezet közül, mert tüstént eltörölöm őket. És arcra borulának. Monda pedig Móses Áronnak: Vedd a tömjénezőt, rakj belé tüzet az oltárról, tégy rá füstszereket, és menj hamar a néphez, és könyörögvén, nyerj engesztelést nekik: mert kitört immár az Úrnak haragja, s a csapás dúl. Ezt cselekedvén Áron, midőn a népközé futott volna, melyet már pusztít vala az égés, jó illatú füstszerekkel áldozék és megszűnék a csapás. Valának pedig, kik megölettettek a csapás által tizennégy ezren és hétszázan azokon kívül, kik Kóré lázzadásában haltak meg,"

A madianiták bálványozásra és fajtalanásra csábítván Izrael ingatag fiait, az Úr megtorlást rendel, és gazdag zsákmányt ad jutalmul: „És szóla az Úr Mósesnek, mondván: Állj bosszút Izrael fiaiórt a Madianitákon, azután gyűjtessél népedhez. Tehát felszólítá Móses azonnal a népet, mondván: Készüljete hadra közzületek fegyverfogható férjfiak, hogy bosszút álljanak az Úrért a Madianitákon.. Kiket elkölde Móses Fineesséi, Eleázár főpapak fiaával, és általadá néki a szent eszközöket és a harsogásra való trombitákat. Kik rajtok ütven a Madianitákon, és győzedelmet nyervén, megölének minden férjfiat, és Evi, Retzem, Szúr, Húr és Rebe királyokat, a nemzet öt fejdelemeit, a Beor fiát Bálaámot is megölék karddal. Az asszonyi népet pedig fogságba vivék a gyermekekkel, barmokkal, az egész vagyonnal együtt. Minden jószágjokat, valamihez csak juthattak, elrabolák, minden városaikat pedig és faluikat felégeték... Kimenvén pedig Móses és Eleázár főpap és a közönségnek minden fejedelmei elejökbe a táboron kívül, megharaguvék Móses a hadiseregnek nagyjaira, ezeredeseire és századosaira, kik megjövének a hadból, és monda nékik: Miért hagyátok életben az asszonyi nemet? Holott azok eszközlék Izrael fiainak az Úrtól elhajlásjokat Bálaám tanácsolása szerint Fógor tiszteletének vétke miatt, melyért csapás is éré a népet. Most azért öljete meg minden férjfiú gyermeket és minden asszony személyeket, kik férjfiúval társalkodtanak. De valamennyi lányokat és szűzeket tartsatok meg életben magatoknak... Vala pedig a zsákmány, melyet a hadi nép nyert vala, hatszáz hetvenöt ezer juh, hetvenkét ezer ökör, hatvanegy ezer számár; az asszonyi nemből pedig, kiknek férjeik nem valának, harminckét ezer."

De legkeményebb Jahvenak az a parancsa, amellyel meghagyja, többször is, hogy Kánaán népeit „irtsák ki fogytig", különben őket vesztí el: „Szóla pedig ottan Mósesnek az Úr: Parancsold meg Izrael fiainak, és ezt mondjad nékik: Midőn általmenendete a Jordánon Kánaán földjére, töröljete el annak a tartománynak minden lakosít, törjete öszve minden oszlopjaikat, rontsátok le képjeiket, és pusztítsátok el minden magas áldozathelyeiket. . . Ha pedig nem akarjátok kiirtani a tartomány lakosít, akik megmaradnak közzülök, tövis gyanánt lésznek szemeitekben, dárdák gyanánt oldalaitokban, és ellenségeitek lésznek azon a földön, melyen lakni fogtok, és mind azt, amit szándékoztam ellenök cselekedni, azt rajtatok

véghez viszem." - Pedig ezek a népek nem támadtak, csak életüket védelmezték. – „Isten megengedé, hogy megátalkodnék, megkeményednék szívök, és háborúskodnának Izrael fiai ellen, hogy kiirtaná őket, és elesnének a nélkül, hogy megkönyörülne rajtol mivel kegyelmet nem érdemelének, hanem kipusztítaná őket, és elvesznének, amint meghagyá Isten Mósesnek."

Figyelemreméltó, sőt szemszögünkéből nagysúlyú mozzanat, hogy a felsorolt népeknek nincs külön hadistenük.²¹⁷ A dolog meglephet ma már, de magyar ázza, hogy panteonjaik az arany-ezüst-rézkorokból származnak, s ezeknek világrendjéből még hiányzik a háború, a gyilkolás életformáló „törvénye", hiányzik tehát a törvény elvi, isteni alkotója és hordozója is. Midőn aztán a vaskor megteremti ezt a szükségletet, rendszerint a főisten vállalja magára a törvény őrzését és végrehajtását, mintegy hivatalból, lévén ő a világ ura. A görögöké az érdem, hogy kifejlesztik, elsőnek, ezt az istentípust²¹⁸, ami nem egyszerű feladat, mert a háború nem elemi, nem kozmikus jelenség: a természet rendjében van ugyan ölés, pusztítás elegendő, de a szervezett hadviselést nem ismeri. (Néhány magasra „fejlődött" rovar, a hangya, a természet kivételével.) – A görögök hadistene Arész, s nem véletlenül használtuk a „kifejlesztés" szót, mert eredetileg ő sem volt az, sőt nem is görög. Minthogy túl sok isten-genealógiával bíbelődtünk már, azért most a folyamatnak csak főállomásait jelezzük. Arész Théba pelazg őslakóinak helyi khthonikus istene volt, és „fia", egy sárkány őrizte a gazdag tájat, azonban Kadmosz megölte, s új kultuszt vezetett be. Ettől fogva állandóan dúlt a viszály Arész és a kadmidák közt, az isten csapást csapás után küldött a város lakóira: rossz termést, éhínséget, feketehalált, gyilkolást, erkölcsi eltévelyedéseket és kivált háborúkat. Ezek a thébai háborúk a Homérosz-előtti hősköltészetnek egyik fő tárgya voltak, az *Iliász* és az *Odüsszeia* több helyen mint régen folyt háborúkra utal reájuk, s révükön lett Arész görögök hadistene, Eredeti jelentése majdnem teljesen elmosódott, csupán mint a pusztítás és a dögvész istene is szerepel később, de igen ritkán, így Szophoklésznál, míg Artemidórosz megjegyzi, hogy részint a Föld felett, részint az Alvilágban működő isten. Vagyis az történt vele, ami a legtöbb idegen eredetű istenséggel: a görögök áthasonították és korszerűsítették; nyugodtan besorozhatjuk tehát a színükváltott istenek közé.

*

Egyistenek. A panteonok módosulása rendszerint kozmikus és földi változásokra utal; egy új isten születése vagy metamorfózisa, avagy egy régi szerepkörének eltolódása, bővülése lehet valamely új igazság, törvény intuitív felismerésének gyümölcse, lereagálása, mint ma mondanók, lehet a gondolkozásmód megváltozásának tükrözése, lehet a tapasztalás (empíria) elvi érvényesítése, sőt pusztán spekulatív következtetés is, és lehet végül történeti események, jelenségek parafrázálása magasabb „síkon". A hadistenek felvonulása erre az utóbbira utal, s hogy mily eseményeket old fel, a következő szakaszban ejtjük sorát. Előbb egy másik feltűnő eseménysort kell szemügyre vennünk, amely a panteonok kebelében játszódtott le.

„A 8. század óta erős vallási hullám futott végig az arámi nyelvterületen... Új istenérzést hozott az asszír világbirodalomba és a megváltó-várás elmélyülését" - írja Alfred Jeremias. Persze, nemcsak az arámi, vagy mondjuk sémi nyelvek területén futott át, hanem világesemény volt, s ez épp a feltűnő. Maga Jeremias is észreveszi, s más alkalommal, a misztériumokkal kapcsolatban korrektebb megállapítást tesz: „A 6. században egy titokzatos áramlat vallási magasfeszültséget teremtett az egész földkerekség kultúrnépei között." Ez ma

²¹⁷ Az az egyiptomi „Arész", akit Hérodotosz a pampremiszi rítussal kapcsolatban, s egyebütt említ (II. 59,63,83): Hór.

²¹⁸ Színeváltozás!

már a történettudomány exakt megállapítása, az áramlatot monoteista irányzat néven tartja számon, és elemzi. Magyarázatában Jeremias hatol a legmélyebbre, ismét a babiloniakkal kapcsolatban; kifejti, hogy a sumérok kozmo-teogóniai szemlélete a világ, a dolgok (egyetlen) ősalapjának („Urglund der Dinge”) megsejtésében gyökerezik, ámde ez a közös gyökere a természeti népek vallásainak és a politeista rendszereknek is, eredete pedig messze a történet előtti időkbe vész. „Ily sejtelmet a dolgok ősalapjáról – írja – azok a népcsoportok is magukkal hoztak, melyeket a 4. éveztedben Sumér szellemi vezérei nagy vallási akaratközösségbe fűztek össze. Ez a gondolat a nagy teremtető-kultúrák körén belül [általában a keletieket gondolja, de kivált a suméereket] mint egy a következő alakot nyerte: *A világ a mindent kormányzó istenség anyaggá válása [sűrűdése]*. Amit Philón a kaldeusokról mond: „Egységnek tekintik az érzékelhető világot, akár mint magát az istent, akár mint a világlelket [ez jó: akár magának az istennek, akár világlelkeknek] –, érvényes az óbabiloni politeista kultuszalakulásra is. Sőt végeredményben érvényes minden politeista vallásra. Plutarkhosznak nyilván igaza van: „Ahogyan a Nap, a Hold, az Ég, a Föld közösen minden emberé, csupán a különböző népek különbözőképpen nevezik őket, akként a népek különfélesége szerint különféle nevei vannak amaz egyetlen lénynak is, aki rendben tartja az összes dolgokat.”

A „dolgok mélyén” tehát egy őslény áll, a teremtető isten, s a „sokistenkedés”, a Vielgötterei az ember megszemélyesítő ösztönéből származik, (szerintünk a mitikus képszerű ábrázolás ösztönéből) úgy hogy végül a liliputi istensokaság eltakarja a dolgok ősokeit – és minden manifesztációban külön istent lát. Ebből a szemléletből, írja másutt Jeremias, „két tudomány keletkezett: a Kozmosznak, mint az istenség anyaggá válásának tana, amely a teológiának egy lappangó monoteizmus rangját adta -, és a körforgás tana, mely a teológiának a megváltóvárás jellegét kölcsönözte.” Mindezt márt tudjuk, nekünk most az eredmény a fontos: az őso, az egyisten tiszta képe elhomályosult, s az ember viszonya hozzá megzavarodott. A homály, a zavar rendezést kívánt, és természetes, hogy a rendezés vágya, szükséglete a világ egyetemes megzavarodásával egyidőben, a 6. század táján tört fel, vált korszerű problémává mindenütt. A zavart a Kos, a vaskor hozta be a világ rendjébe, s hosszas erjedés után ekkorra érlelte meg első krízisét. A túlszaporodott istenek is válságba jutottak. Figyeljük meg, hogyan viselkednek.

Az előzményeket láttuk, márt ezer évvel korábban nyugtalanság mutatkozik közöttük, s egyesek mindent elsőprő erővel az élre törnek. Elsőnek Babilonban Marduk; egyszerűen félretolja a megszeppent istentriászt, átveszi Enlil szerepét, és vállalja a harcot Tiámat ellen, azaz a világ kialakítását. Az istenek tanácsa elfogadja jelentkezését, azonban próba alá veti, vajon tényleg rendelkezik-e világteremtő hatalommal.

„Marduk, légy a legtiszteltebb a nagy istenek között,
jutalmad páratlan, neved Égnek Királya.
Ettől fogva másíthatatlan legyen parancsod,
felemelni és lesújtani kezedtől függjön!
Szilárdan álljon szavad, s törhetetlenül rendelkezésed,
egyetlen isten se lépje át [hatalmi] körödet!
Ó Marduk, mert te vagy a segítőnk egyedül,
neked adjuk a királyságot a Mindenség fölött.
Ha a tanácsban ülsz, szavad legelől járjon,
fegyvered legyen győzelmes, verje le az ellenséget!
Ó urunk, ki rád bízta magát, óvjad életét,
de az istent, ki rosszat tetvez, rontsd ki életéből!”

Ezután következik a próbatétel: az istenek „ruhát” tesznek eléje, s azt kívánják, tüntesse el, majd teremtsen újra elő. A ruha nem egyéb, mint a látható Mindenség, azaz a láthatatlan

Nagyisten palástja, ezért hordtak a kínai, indiai és babiloni királyok kozmikus jelekkel beszótt díszruhát, s még Nagy Sándor is ilyenbe öltözött Babelben; Iránban ugyanígy a csillagos Ég Ahura Mazda palástja, s ugyanilyen a királyok köntöse. Marduknak tehát a Világot kell eltüntetnie és visszavarázsolnia egyetlen szavával:

„Elmúlni és létrejönni: parancsold, s történjék meg!
Szájad megnyitván, múljon el a ruha,
parancsolj neki ismét, s legyen meg ismét a ruha!"
Ekkor parancsolt szájával, és a ruha elmúlt,
ismét parancsolt neki, s a ruha ismét meglett.
Midőn e hatalmas szót látták az istenek,
ujjongva hódoltak előtte: „Marduk a Király!,"
Adtak neki jogart, trónust és [pásztor]botot,
s adtak diadalmas fegyvert, az ellenséget leverni.

Így lett Marduk egyeduralkodó az Égben, a teremtő isten rangjával, „az urak Ura, az istenek Istene", mintegy monotheosz, s e hatalmas mennyei akció jelentőségén, érvényén mit sem gyengített, hogy Hammurápi rendezte az egészet 1700 körül. Minthogy világmonarchiát alapított, melybe beolvasztotta a városkirályságokat, szüksége volt egy mennyei monarchára, akinek a városistenek alája rendeltessenek. Ugyanolyan okokból, mint később Ehnatonnak. A különbség az, hogy Ehnaton egy régi egységet akart helyreállítani, tehát a régi istent hívta elő, míg Hammurápi új egységes birodalmat teremtett, meg kellett újítania tehát a panteont. Ezúttal fordítva érvényesült a mándala-elv: az Eget rendezte át földi mintára - de sikeresen, és ez adja meg akciójának súlyát történeti jelentőségét: a városistenek (noha mind jogosultak lettek volna a trónra), soha többé nem tették vitássá Marduk rangját, azaz a városállamok alávetették magukat Hammurápi egyeduralmának. Birodalma szilárd alapon nyugodott, s amily mértékben erősödött, úgy fejlődött Marduk panteonja is, minden viharban megállt, kétezer esztendővel túlélte a Hammurápi-dinasztiát, s egészen a kereszténységig uralkodott. A kisistenek mintegy Marduk manifesztációivá változtak át, (ez tulajdonképpen megismétlése a mitológiaalakulás szokott folyamatának), mint világosan mutatja az alábbi szöveg, a babiloni újév-ünnepek egyik éneke:

Nem hívnak-e téged Nabúnak? Nincs-e lakásod Borszippában?
Nem hívnak-e téged Ilbabának? Nincs-e lakásod Kisben?
Nem hívnak-e téged Nergálnak? Nincs-e lakásod Kuthában?

Mezopotámiában egymást váltották a birodalmak, töredeztek, megsemmisültek, de Marduk minden új istennel szemben megőrizte főhatalmát, sőt ezeknek kellett idomulniuk hozzá; nem lehetett tehát pusztán mesterséges politikai alkotás. Abban a tényben, hogy mintegy a nemzetek fölé emelkedett, s az elő-ázsiai népek benne látták legerősebb segítőjüket, az atyjukat, a legnagyobb istent, e tényben mi a monoteista „hullám" erejét, történeti érvényesülését látjuk. S ennek az erőnek tulajdonítjuk, hogy a 7-6. században feléled, megújult apparátussal az istenkirályság eszméje és kultusza; az uralkodók hangsúlyozottan „a négy világtáj urának", „a Mindenség urának" stb. jelentik ki magukat, természetesen kozmikus-metafizikai értelemben: méltóságuk és birodalmuk a Mindenség ideáját hordozza. A kor reprezentatív uralkodói egyénisége, Assur-bán-apli (Kr. e.668-626), hirdeti, hogy a világ a Nap keltének helyétől a Nap nyugvásának helyéig ő alája tartozik; ez elvi axióma, a királyi állapot meghatározása, s a babiloni fejedelmektől átveszik a szomszéd nagykirályok is, ahogy az iráni *sahinsah* = királyok királya feliratán olvastuk: „Ormazda akaratából szilárdan tartom a Föld uralmát".

Egyiptomban láttuk Ehnaton harcát Ámun egyházával, de nem volt alkalmunk kiemelni egy mozzanatot: a monoteista tendencia ott is oly erőre kapott ekkor, hogy már Amun szintén kényszerült magára öltetni az egyisten tulajdonságait, s e vonások úgyszólván pontról-pontra Marduk analogonjává teszik. Mint Marduk Tiámatot, ő az Apep-kígyót győzi le: „Serege ujjong, midőn látja, mint hull el az ellenség, mint metélik tagjait késekkel, mint emésztí meg a tűz... Az istenek ujjonganak, Ré serege elégedett.” A győzelem után ő is felépíti a világot, megteremt, fenntart, táplál minden lényt: „Az istenek mintaképe, az emberek ura, az istenek atyja, ki az embereket alkotta és az állatokat teremtette, ura [mind] annak, ami létezik, az életfát növeszti, a gabonát és a gyümölcsfákat adja, a barmokat táplálja, megteremti, amiből a folyó halai és az égmadarai élnek.” „Dicséret neked, ki felemelted az Eget és megalapoztad a Földet... Ki az embereket teremtetted, fajtáikat támasztottad és éltetted, színeiket elkülönítetted, egyikét a másiktól... Az emberek a szemeidből jöttek, és az istenek a szádból.” Mint Marduk, ő is az emberek jóságos atyja, éjszakájuk megvilágosítója, könyörgéseik meghallgatója; ezért mindkettőjüket nagy fülekkel ábrázolják. E tulajdonságai kivált Ehnaton bukása után lépnek előtérbe, s a királyok természetesen a legnagyobb mértékben adaptálják. A fáraó Amun született fia, az anyakirálynéval nemzi őt, isteni tisztelet illeti meg tehát, istenkirály. - Amun liturgikus énekeiben szinte kánoni alapossággal vannak összegyűjtve a monoteista vonások, íme egyik himnusza:

Hálaadás neked, mindenneknek alkotója,
ki egyes-egyedüli vagy számos kezekkel,
ki ébren örködsz az alvók fölött,
hogy teremtményeid javát keressed.
Ó Amun, mindenneknek fenntartója,
Tum és Hór a láthatáron [a felkelő és lenyugvó Nap],
téged magasztalnak minden szavukkal [az emberek].
Üdv neked, mert köztünk lakozol,
imádás neked, mert megteremtettél minket,
hála legyen neked egész nyájadtól!
Üdvözljön téged minden ország
az Égnek magasságáig és a Földnek széléig
és a tenger mélységéig!
Az istenek imádják fenségedet,
és magasztalják szellemedet, mely őket létrehozta;
örvendeznek alkotójuk jövetelének,
és kiáltanak Jövel békében,
istenek atyáinak atyja,
ki fölemeled az Eget és tartod a Földet,
minden dolgok alkotója, minden lénynek teremtetője,
uralkodó, akié az élet, a jólét és az egészség
jövel, istenek feje!
Imádjuk szellemedet, mert te vagy a mi alkotónk,
teremtményeid vagyunk, mert te nemzettél minket,
magasztalunk téged, mert közöttünk lakozol.
Hála legyen neked, mindenneknek teremtetője,
az igazság ura s az istenek atyja,
ki az embereket alkottad,
az állatok teremtetője és a gabona ura,

A 7-6. században a misztérium-kultusz kapott lábra, mely kivált az Usziri-Eszit-tiszteletnek kedvezett, s vele kapcsolatban Amun jóshelyei virágoztak fel a Delta városaiban. De a misztérium üdvét hozott, a panteonban nem okozott változást, hanem az embernek az istenekhez való viszonyát alakította újjá, s ezért hátrább tárgyaljuk. Azonban ama bizonyos hullám itt is felcsapott, s a vallásos élet teljes egészében megújult. Egyiptom „a legjámborabb emberek országa” lett, mint Hérodotosz írja; a régi birodalom hitéletét akarták visszahozni, helyreállították a piramisokat, az ősi szentélyeket, elővették és újra feldolgozták a régi irodalom emlékeit, s a hanyatlás jeleként az állattisztelet, a zoolatria öltött nagy méreteket.

A vallásos áramlat hullámai a zsidóknál csapnak fel a legmagasabbra, s valóban az Egeket verdesik: a próféták működése az emberi szellem világtörténetének egyik leghatalmasabb fejezete. E „kovakemény homlokú” férfiak nemcsak a zsidóságot kovácsolják irgalmatlan pörölyütéseikkel Jahve törvényének népévé, vagyis a választott néppé, hanem halhatatlan erejű ígésekben először hangzik fel tisztán az Egyisten szava, s törvényét ők öntik örökre szóló formákba. A jahvizmus az ő művik, mint ideológia; mint monoteizmus Mószeé; s ennek hitszemlélete, értékrendszere, erkölcsi kódexe a kereszténység és az iszlám révén a Föld vezető népeinek irányítójává, a világtörténelem legdinamikusabb alakító erejévé lett. Jézus kibővítette: „Nem eltörölni jöttem a törvényt, hanem beteljesíteni”. Ugyanezt mondta Buddha; Mohamed ettől fogva a népek kezébe került, s ha méltatlanul bántak velük, mit sem ront belső igazságukon; a döntő az, hogy a népek hittek bennük, s az alapelveket a törvény könyveiben tisztán megőrizték.

Mi mindezt Mószenak tulajdonítjuk, sőt az a kép áll előttünk, s ezt a képet Renanék tudományosan igazolni vélték, hogy az Úr folytonos revelációkban nyilvánította ki magát a pátriárkák előtt, így szállt a hagyomány apáról-fiúra Mózesig, a végleges kinyilatkoztatásig, s vele belépett a történelembe. Ezt a történeti képet azonban nagyszabású fikciónak nevezi James Darmesteter a prófétákról írott megragadó könyvében. „A történeti könyvek – ha megtisztogatjuk őket az oktató célzatú glosszáktól, miket a győztes tan raggatott rájuk, hogy bemutassa az isteni szó működését, haladását a világban és beteljesülését –, napfényesen mutatják, hogy a történet előtti idők eme hősei, e pátriárkák, a zsidó szentség első szimbólumai, hogy Mósze, a legfőbb törvényhozó, az Isten embere, hogy a felszabadító bírák, az isteni kegyelem küldöttei a bűnbánó nép segítségére, hogy maga Dávid, a Messiás prototípusa, példátlan biztonsággal ignorálták az elvek java részét, melyek a szervezett judaizmus szívét-lelkét teszik. Ez a teráfok [házi bálványok] kora, amiket Ráhel jámborul magával visz az atyai házból; ez Gedeon kora, midőn Jehova, hogy megmentse népét, évjáradékot rendel magának a győzelem után, efödöt [bálványszerű főpapi díszruhát] készíttette, melyet Izrael minden zugából eljönnek imádni; midőn a törzsek, hódító kalandozásaik közben, egymással vetélkednek, hogy a legjobban helyezett bálványokat megszerezzék. Ez az a kor, midőn az angyalok az utcákon és a mezőkön sétálgatnak – midőn Jehova Ábrahámnál ebédel –, midőn minden felállított kőnek megvan a theophaniája [isten-jelenése], minden öreg tölgyfának és terebinthusnak isteni emléke, midőn a két világ még úgy összekeveredik, mint Homérosz idejében, és az Elóhimok nemzetsége az emberek leányaival egyesül. Ez a bálványozás és a vallási öntudatlanság kora, melyről a Bírák könyve fest csodálatosan naív képet, a vallási és politikai anarchia kora egyaránt, midőn nem volt komolyan vehető úr sem az Égben, sem a Földön, midőn nem volt elismert törvény sem a lelkek, sem az emberek számára, s amikor kétszeresen igaz lett a mondás: „Nem vala pedig azon üdőben király Izraelben, hanem ki ki azt cselekszi vala, ami tetszik vala nekie.”

²¹⁹ Az ó- és új monoteizmus összevetése egyazon szöveg alapján:

1. Halottak könyve - Ima Ré-hez

2. „Én vagyok Tum” - ugyanennek késői, spekulatív kibővítése

Ez az evolucionista iskola tétele; túlzott, polarizált! A törvény Mósze óta megvolt, csak nem őriztetett tisztán, lappangott. (Vö. Briber és Max Löhr stb.) Annyi azonban igaz, hogy Mósze avatta a sivatagba terelt törzskeveréket nemzetté - formailag, ő adta neki nemzeti istenül Jahvét, s kihirdette alaptörvényeit, De még az ő vasvesszője is csak keretül tudta megteremteni mindezt. A keret elválasztotta Izrael fiait a többi néptől, ám belül a széthúzás tovább dühöngött s a törvény úgyszólván csak arra szolgált, hogy legyen mitől eltévelyedni, Hiába emlegetik a szent iratok Noah ősapát, Ábrahám, Izsák, Jákob istenét, a héberek élük a többi elő-ázsiai nép életét s a félévezred, mely Mószt a prófétáktól elválasztja, a tévelygések ideje. Igaz, hogy Jahve nemzeti isten lett, helyesebben törzsi isten, de a hívők szemében csak egy a többi között, s még a törzsön belül is elkeveredett az Elóhimok seregében, melyek száma egyre bővült idegenekkel. Moábban Kámosz volt az isten, Tiruszban Baál, Asdódban Dágón, Szidonban Astóreth, Hadad-Rimmónban Tammuz és így tovább.

Jahve azonban Dávid győzelmei által megmutatja, hogy ereje nagyobb a többinél: „Mert kicsoda hasonló hozzád az Elóhimok között, ó Jahve?” Salamon ugyan fényes hajlékot emeltet neki, mert addig csak ökrösszekéren szállígtatták a frigylárában, de a nagykirály egyáltalán nem tart tőle, hogy felingerli, ha kedvelt feleségei isteneinek is áldozik. Utódai pedig ahhoz az istenhez fordulnak, akitől segítség remélhető, „mert mindegyiknek megvan a maga specialitása” (Darmesteter). „Okoziás [Acházjáh király] Szamariában levő épületjének felső szobája rostélyai között kiesvén megbetegedék, és követeket küldve ilyen meghagyással: Menjetek, kérdezzétek meg az akkaroni istent, Beelzebubot, ha kigyógyulok-e ebből a betegségből? Isten angyala pedig szóla Teszbibéli Illyéshez: Kelj fel, úgymond, menj elejökbe a samariai király követjeinek, és mondd nekik: Hát nincsen Isten Izraelben, hogy ti Beelzebubot, az akkaroni istent mentek megkérdezni?” Igen jellemző Jeroboámnak, Izrael királyának története: midőn a zsidó nép kettészakad, Jeroboám, hogy magához vonja Juda népét, aranyborjakat állíttat oltárra Jahve jelképeként, holott ezt a bálványt Mósze összetörette: „Azért arra a gondolatra vetemedék, hogy két aranyborjút csináltatna s ezt monda nekik: Felesleges néktek felmenni Jerusalemba! Imé [a te] isteneid, kik téged kihoztanak Egyiptom földjéről. És egyiket Betelben a másikat Dánban állítá fel. Ez a dolog bűnre szolgáltalt alkalmatosságot, mert a nép Dánba ment a borjút imádni.” Mi több, ugyanazt a rézkígyót, melyet Mósze a pusztában keresztre szögeztetett, magában a jeruzsálemi templomban imádták még Jechizkijáh-Ezekiás király idején is „Ő [a király] elhánytá a magas helyeken levő oltárokat, kivágatá a berkeket, özszvezuzatá a rézkígyót, melyet Móses csináltata, (mert mind ez üdeiglen jó illatot égetnek vala előtte Izrael fiai), és Nohestánnak nevezé azt” [vagyis értéktelen ércdarabnak].

De már Okoziás ellen felkél, az Úr szavára, Elijáh-Illyés (9. sz.), a próféták előfutára, mindjárt hatalmas képviselője a típusnak, második Mósze, a Messiás követe, kit a zsidóság visszavár, mert „az Úr napja” előtt ismét el fog jönni, azért minden ünnepen széket készít neki; az Úr erejével rendelkezik, égi tűzzel emészt meg ellenségeit, arkangyal emberi alakban, végül tüzes szekér ragadja elevenen a Mennybe. Történetét ismerjük, nem annyira a szavak, mint inkább a tettek embere, istenítéletekkel dolgozik, rendületlenül bízva az Úr személyes közbelépésében. A párharc, amit Jahve és Baál között rendez, valóságos theomakhia, s teljesen emberi, valószínű szcenírozásában is megdöbbentően érzékelteti azt az elemi erejű hitet, amelyben a népek akkor éltek, s úgyszólván a lábuknál fogva rángatták le isteneiket maguk mellé a földre.

„Közelítvén pedig a néphez Illyés monda: Meddig sántikáltok kétfelé? Ha Jehova az Isten, ötöt kövessétek, ha pedig Baál, menjetek az után. De a nép nem felele neki egy szót is. Monda ismét Illyés a népnek: Én maradtam egyedül Jehovának prófétája, Baál prófétái pedig négy száz ötvenen vagynak. Adjának nekünk két tulkot, válasszanak azok magoknak egyet, és felvagdaltván azt darabokra, rakják fel a fára, de tüzet ne tegyenek alája. Én is elkészítem a másikat, és felrakom a fára, de tüzet nem teszek alája. Hívjátok azután segítségül isteneiteket,

én is segítségül hívom Jehovát, és az Isten ki meghallgatván tüzet ad, az igazán Isten. Felelvén pedig az egész nép monda: Helyes gondolat! Monda tehát Illyés Baál prófétáinak: Válasszatok ki magatoknak egy tulkot, és áldozzatok fel előbb, mert többen vagytok, és kiáltsatok isteneitekhez, de tüzet ne tegyetek alá. Vévén tehát a tulkot, mely nekik adaték, azt az áldozatra elkészíték, és kiáltozák Baál nevét reggeltől egész délig, mondván: Baál! hallgass meg minket! De nem hallaték semmi szózat vagy felelet, jóllehet ugrálnának az oltár előtt, melyet csináltak²²⁰. Midőn pedig már dél lett, csúfolá őket Illyés, mondván: Kiáltsatok nagyobb hangon, mert Isten ő, de talám mélyen gondolkodik, vagy valamely vendégfogadóba betért, vagy útra ment, vagy talám aluszik, és majd felébred. Kiáltának tehát nagyobb hangon, és metélik vala magokat szokásjuk szerint késekkel és árákkal, míg öszve nem véreznék magokat. Miután pedig már elmulék dél, és ők dühösök módjára ordítottak volna az áldozat üdejéig, de szózat nem hallaték, és senki nem felelne, se nem figyelmezne kiáltásjukra; szóla Illyés az egész népnek: Jöjjetek hozzám! Hozzája járulván pedig az egész nép helyre igazítja Jehova oltárát, mely elrontatott vala. És vévén tizenkét követ, Jákob fiai nemzetségeinek száma szerint... a kövekből oltárt építé Jehova nevében, és oly tágas árkot ásata az oltár körül, hogy két széamérték magnak elvetésére elegendő volna; elrendelé a fát, eltagolá a tulkot, és felraká a fára. Azután monda: Töltsetek meg négy vedret vízzel, és öntsétek az áldozatra és a fára, [ezt háromszor ismételteti] úgy, hogy folyna a víz az oltár körül, az árok is megtelnék vízzel. Elkövetkezvén pedig az áldozat bémutatásának üdeje, oda járulván az áldozathoz Illyés próféta, monda: Jehova! Ábrahámnak, Izsáknak és Izraelnek Ura, Istene! mutasd meg ma, hogy te vagy Izrael istene, én pedig a te szolgád, és parancsolatod szerint cselekszem ezeket! Hallgass meg engemet Isten! hallgass meg! hogy megtudja ez a nép, hogy te vagy Jahova Isten, és térítsd meg ismét az ő szíveiket. Ekkor tűz szálla le Istentől, és megemészte az áldozatot, a fákat, köveket, földet, és az árokban levő vizet kiszárasztá. Látván ezt az egész nép, orcájára borula, és kiálta: Jehova az Isten! Jehova az Isten! Illyés pedig monda nekik: Fogjátok meg Baál prófétáit, egy se szaladjon el közülük. Megfogatván tehát ezek, levezetteté őket Illyés Kiszon patakjához, és ott megöleté őket."

De az emésztő lángolások, mennyet-földet rázó indulatok közepette már Elijáh-Illyés történetében is egy különös hang üti meg fülünket. A próféta élete végén a pogány királyné, Jezabel haragja elől Hóreb hegyére menekül: „Hol bément egy barlangba, s ott lakék. De imé szólítá őt Isten, kérdezvén: Illyés! mit csinálsz itt? Felele: Buzgólkodám Jehováért²²¹, a seregek Istenéért, mert Izrael fiai elhagyák szövetségedet, leronták oltáraidat, megöldösék prófétáidat, magam maradtam egyedül, de engem is halálra keresnek! Monda pedig néki Isten: Menj ki, s állj meg a hegyen Isten előtt. Imé tehát Isten általméne, s Isten előtt nagy és erős szél [vihar], mely felforgatja a hegyeket, meghasogatja a kősziklákat, *de a szélben nem vala az Isten*. A szél után földindulás következék, *de az Isten nem vala a rengésben*. A rendülést tűz követé, *de a tűzben nem vala az Isten*. Hanem a tűz után hallatszék lassú szellőnek csendes zúgása,²²² Melyet hallván Illyés, bétakará arcát felső köntösével [mert a lágy susogásban benne volt az isten], és kimenvén megállapodék a barlang nyílásánál."

S a különös történet még különösebben folytatódik, mert a szózat ekkor ismét visszaküldi „útjára": „Elmenvén tehát onnan Illyés, találá Elizeust, Száfát fiát, midőn szántana, tizenkét iga ökör vala előtte, ő pedig a tizenkettődiknél vala; kihez menvén Illyés, rája veté palástját. Elhagyván azért az ökröket, Illyés után szalada, mondván: Kérlek, csókoljam meg előbb atyámat és anyámat, azután követlek téged. Felele néki Illyés: Eredj, de térj vissza én amivel tartoztam, megcselekedtem... [menj el, de meggondold, mit cselekedtem veled, és világi javak tekintetéből a prófétai tisztre meghívattatásodtól magadat el ne hagyd tántorítottatni; Elizeus ugyanis gazdag földművelő vala]. Visszatérvén tehát tőle, vőn két ökröt, levágá azt, és az

²²⁰ Illés közben leguggolva ült, arcát térdei közé rejtve.

²²¹ Az eredetiben tulajdonképpen: „Féltékeny valék féltékenységgel Jehováért..."

²²² „sibilus aurae tenius": „fülnek szelíden [hangzó] fuvalom." Értelme: szelíd szellő = szelíd isten.

ökrök ekéjével [faekék tüzen] megfőzé a húst, és odaadá a népnek [szolgáinak], kik azt megevék. Ő pedig elindulván, Illyés után méne, és szolgálá néki." - Mintha az Evangéliumot olvasnók: az a szelíd hang Jézus ajkán hangzik majd fel ismét, és ugyanígy szerzi ő is tanítványait.

Illés után száz év telik el az „első” próféták, Amosz és Hósea fellépéséig, de ez a század sem lehetett néma, csupán az elődök műve nem maradt fenn. Sőt Darmesteter szerint szükségszerűen a legtermékenyebb kellett, hogy legyen Izrael morális történetében, mert már az első próféták felmutatják a profétizmus összes jellemző vonását: „Jehova már nem csupán a féltékeny Isten, ki lesújtja és bünteti azokat, kik elfelejtkeznek róla, vagy megvetik, ez már az erény istene, az igazság istene; már a szegényember istene és az elnyomotté; az az isten már, ki nem áldozatot kíván szolgálaitól, hanem tiszta szívet.” – Igen, a hang gyakran megszólal a próféták egész korszakán át (kb. 800-500-ig), de úgy érezzük, csekély visszhangra talál Izrael fülében, igazi nyomatékát Jézus adja meg, s nála valóban vezető szólamává válik. De minden jövődöléseken és prefigurációkon túl, éppen ez kapcsolja őt a mi szemünkben legerősebben az Ószövetséghez.

Jobban megértjük és még többre becsüljük a próféták „újítását”, ha körültekintünk a színpadon, amelynek szereplői. Az Ígélet földje, a tengerpart, a Jordán és az Orontesz völgye s a sivatag pereme tucatnyi államrongyra szakad (akárcsak ma), Amalek, Negeb, Filisztea, Edóm, Moáb, Ammon, Arám, Gileád, Tirusz, Szidón, Dán, Damaszkusz marakodik egymással, s a két zsidó királyság, Juda és Izrael velük. Csak egy dolog állandó: a háború, a rajtaütések, fosztogatások, öldöklések szakadatlan sora; a hadifoglyok tömegei fellendítik Tirusz és a görög szigetek rabszolga-kereskedelmét, de a vagyon, amit értük fizetnek, ebül gyűlt szerzék, s a dús zsákmányolások közepette mindenki elszegényedik. Északról Damaszkusz leselkedik, s a sivatagon túl Assur rémhatalma, félszemével Egyiptomra les, mindig ugrásra készen, hadat had után vezet ellene, határtalan kegyetlenséggel tapossa el az útlába eső népeket, és tömeges deportációival hosszú időre felforgatja Elő-Ázsia etnikai rendjét. (Mintát ad a 20. sz. despotáinak.) – S mily förtelmesek lehettek a zord és puritán próféták szemében a hanyatló keleti vallások blaszfémiai, Astóreth parázna kultusza, a gyermekfaló szörnyeteg Moloch, az undorító kasztrált papok visongása, a fanatikusok önmetélő dühe, a sípok, citerák, dobok idegtépő zajongása, a varázslások, ígézések, ráolvasások, boszorkányozások ostoba és csaló rítusai! - És a választott nép viselkedése még elkeserítőbb, mert a pogányokat úgy is elnyeli a Séol, de a zsidókkal Isten ügye vész el. Jahve templomait idegen bálványok éktelenítik, s az ő rítusa is bálványozássá fajul, áldozatok, szertartások, imák, böjtök tartalmatlan, gépies üzemévé. A királyi udvarok a rothadás iszapágyai, egy fejedelem se hal meg természetes halállal, véres cselszövények, politikai megalománia és kudarcok, lázadás és lázítás, népnyomorítás vármegyényi területeken, maroknyi lakosság fölött. Végül a nép közt erőszak az úr, a törvényes igazság árucikk, a gazdag elnyomja a szegényt. És segítség sehol - talán Jahve is elaludt, mint Baál?

Nem, Jahve nem aludt el, csupán megismétli az egyiptomi kivonulást, a hitbeli és erkölcsi vákuumot, mert csak a teljes bukásból jöhet teljes megigazulás. Mert eljöttek a krízis századai, s a válság hullámverése a zsidók közt csapott a legmagasabbra. Jahve tehát ismét leszáll népéhez, kiválasztja eszközeit, a konok, kérlelhetetlen, sziklaerejű, istentől megszállott férfiakat, akiket prófétáknak hívunk, s általuk fordít egyet a történelmen. De mi most nem az ő csodálatos életüket akarjuk felidézni, azt sem vizsgáljuk, minő szerepet vittek a zsidó nép történetében, hanem megkeressük, ami újat hoztak a világ szellemiségébe, amit átadtak a történelemnek, ami művükben előre néz, és maradandónak bizonyult.

Az első újszerű mozzanatot máris megjelöljük, mert ez áll. a próféták működésének kezdeténél is, ez adja fellépésük pszichikai indítékát, s nyomban helyes útra igazít viselkedésük megértéséhez. A förtelmek, amiket fentebb felsoroltunk, valójában egyáltalán nem rínak ki vaskorunk történetéből; a próféták előtt is, után is így folyt a világ sora; mert

amióta új istenek telepedtek a panteonokba, vagy új szerepet kaptak a régiak, isteni törvénné lett a természet rendjének megrontása is, az erőszak, a kegyetlen gyilkolás, egyenes és átvitt értelemben egyaránt. De metafizikai értelmet nem kapott, mint az ölés, s ezt a különbséget érezték meg a próféták, intuitíve, szavakba nem foglaltan, ám annál elemibb indulattal, mintegy az isteni igazság és a természeti törvény erejétől elragadva. Ők sem voltak kegyes oltároképítők, kenettől csöpögő ájtatos széplelkek, szemrebbenés nélkül, sőt diadalmasan ölték rakásra az Úr ellenségeit, mert csontjuk velejéig étezték, hogy ezek valóban gyilkosok" bennük a természet isteni rendjét töri meg a Gonosz, legyen bár neve Baál, Moloch vagy Dágon. Az új istenek hamisak, törvényük hazug; Jahve nem tűrheti ezt, mert nemcsak a büntetés, hanem az igazság, az erkölcs, a jóság istene is, a világrend fenntartója, bár a halál árán, de nem pusztítója, tehát az igazi, a régi, az aranykori isten (ahogy mi mondjuk), ki nem bálványokat kíván, hanem tiszta szívet, az Egyetlen, a Monotheosz. Fölismerték, nem értelem szerint, hanem ösztönük, morális énjük mélyén az elvi Gonoszt, az erőszak, a gyilkolás természetellenes princípiumát²²³, s ez felháborította őket, fellázadtak ellene. Ez az, ami merőben új a világtörténelemben.

A régi, „igaz” időkben, az aranykorokban nem volt ok, sem mód a lázadásra; csapás, ínség, dúlás, öldöklés ellen kollektíve védekezett az emberiség, közös szertartások által, amiket az istenek írtak elő a Kozmosz, vagyis a maguk rendje szerint, s ha a rítus hatástalannak bizonyult, azt jelentette, hogy végzése hibás volt, elégtelen, a király, a pap, a nép bűnös, vagy pedig az istenek gyöngék, s akkor isten, király, pap nép egyetemesen lakolt, szolgaságba esett, halálra vitetett, amint a törvény eleve előírta. De ahogy a vaskorral felfordult az emberi világ rendje, meghamisodott a szertartások rendje is, mert kiiktatták belőle a fenntartó elemet, az igaz, a jó elvét és kiegyenlítő erejét, az aktív, az építő tevékenységet, a halál, az öldöklés ellensúlyát.

Jahve a fenntartó isten, tehát igazságtevő is, a hatalmaskodók ostora, a szenvedők, az elnyomottak atyja. Őt keresték a népek Indrába, Ahura Mazdában, Mardukban, Amunban, mindenkin, de az istenek elgyengültek, reformra volt szükségük, s a próféták borzadva látták, mint süllyednek förtelmek közé, Belzebubokká, Astórethekké, Dágonokká züllve. Érthető, hogy megutálták magukat a szertartásokat is. Már az első kispróféta, Amosz megdöbbenő dolgokat harsog: „Halljátok e beszédet, ti Szamária hegyén levő kövér tehének! kik nyomorgatjátok a szegényeket, kik rongáljátok, tapodjátok a szűkölködőket, kik azt mondjátok uraitoknak: Hozz, hadd igyunk... Jöjjetek Betelbe és gonoszkodjatok, Galgalába és szaporítsátok, halmozzátok bűneiteket; hozzátok el reggelenként áldozatjaitokat és minden harmadik esztendőben tizedjeiteket; áldozatok kovászos kenyérrel hálaadó áldozatokat, hirdessetek szabad akarat szerint való áldozatokat, és azokat olyanoknak lenni kiáltjátok ki: mert így tetszik néktek, Izrael fiai!" Ez a sok áldozat tehát „gonoszkodás”, és nem fogja megmenteni Izraelt Jahve haragjától: „*Gyűlölöm és megvetem ünnepeiteket* - mondja az Úr -, kellemetlen nékem gyülekezeteitek füstillatja. Hogyha bemutatjátok is a ti égő áldozatjaitokat és ajándékitokat, el nem fogadom azokat, és akármely kövérek légyenek a ti hálaadó áldozatjaitok, reájok nem tekintek. Takarodjál el előlem zajos éneklésseddel, hegedűid zengését nem akarom hallgatni. Hanem inkább *buzogjon mint a víz az ítélet* [a helyes jog], és *az igazság kiszolgáltatása mint a fogyhatatlan patak*." Ha pedig nem így lesz, rájuk dönti saját templomát, megöli és a Séol fenekéről is kihozza őket: „Látám az Urat az oltáron állani, ki ezt mondá: üsd meg az oszlop fejét, hadd rendüljenek meg a küszöbök, és döntsöd azokat mindnyájok fejére... ami pedig azokon az agyonveretteken kívül megmarad, fegyverrel vágatom te a nélkül, hogy elszaladhasson valaki; semmiképpen meg nem menekened, aki elszaladand közzülük. Ha a föld gyomrába [Séolba] ássák is bé magokat, az én kezem onnan is kihozza őket, ha az Égbe hágnának fel, onnan is levonom őket."

---

²²³ Kívülük csak Hérakleitosz talál rá, de egészen más alapokból és helyesli!

Ez még jobbadán a haragos Isten szava, a követelő – ám a megtérést követeli, mert bűnbánat nélkül nem lehet megbocsátás, mint azt Amosz kortársa, Hóséa-Oziás által világosan kihirdeti: „Mert *irgalmasságot* kívánok én inkább, mint áldozatot, és az *Isten ismertetjét* inkább az égő áldozatnál” Addig azonban nem ismerhet irgalmat: „Ezokáért gyalulom, verem őket a próféták által, öldöklöm ajakimnak halállal fenyegető szavai által.” Most rájuk veti sújtó kezét, de ha megtérnek, akkor majd megmutatkozik mint az irgalom, a megbocsátás Istene, a szabadító: „Mert ő ejtvén fogságba, *ki is fog szabadítani* minket, ő vervén meg, *meg is fog gyógyítani* minket. Megelevenít két nap múlva, harmad napon feltámaszt minket, hogy éljünk színe előtt²²⁴. [Azért] ismerjük meg őtet, és törekedjünk, hogy eljussunk az őkegyelmének bírására, mert készül mint a hajnal az ő kijövele, és eljön hozzánk, mint a földre alkalmas tavaszi s őszi üdőben az eső.” Akkor visszaadja a népnek, amit ígért, de megvont bűnei miatt: „Visszaadom neki szőlejét előbbi helyén annak munkásaival együtt, megnyitom Akor völgyében reményét, és énekelni fog ottan, mint ifiúsága napjaiban, mint azon napokon, midőn kijöve Egyiptomból.” S akkor visszahozza az elveszett Isteni törvényt, helyreállítja a természet megbomlott paradicsomi rendjét, felújítja a régi szövetséget isten, ember és világ között: „És szövetségre lépek az napon irántok a mezei vadakkal, az égi madarakkal és a föld férgeivel, a kézívet, kardot és háborút eltörölöm a Földről, hogy bátorságban nyugodva aludhassanak. És eljegyezlek téged magamnak örökké, és ezen nékem történt eljegyzésedet igazsággal, ítélettel [joggal], kegyelemmel és irgalommal megerősítem.” – A büntető és megbocsátó Isten kezében a szájalom javára billen a mérleg: „Mit cselekedjem veled, Ó Efraim? Oltalmazlak-e Téged, Izrael? Úgy bánjam-e veled, mint Adamával? Úgy tegyek-e veled, mint Szeboimmal? *Megegett rajtad szívem*, egészen megindultam magamban, és szánakodás lepett meg engem.” S végül kimond egy soha nem-hallott szót, amelyre némi rettenettel figyelünk fel: „Nem cselekszem haragom nagysága szerint, nem megyek Efraimnak végképen eltörlésére, *mert Isten vagyok én, és nem ember*, a Szent te közötted.” Íme, Jahve kimondja, hogy a bosszú, a pusztítás, a gyilkolás, a fegyver, a vas természet elleni törvényét az ember hozta a Földre, ő nem erősítheti meg, csak eltörölheti, mert ő a Szent, az isteni törvények alkotója és őrzője az emberek között.

De kicsoda próféta a maga hazájában? Ámosz, Hóséa és társaik szavai is a pusztában hangzottak el, azért Jahve tovább hirdeti törvényeit, ismétli követeléseit a nagy próféták által, ám egyre emeltebb, fenyegetőbb crescendóban. Jesajáh-Izaiást is elküldi a néphez, noha tudja, hogy az „nem lát szemeivel, nem hall füleivel, nem ért szívével, és meg nem tér, sem meg nem gyógyul.” És Jesajáh rendületlenül kiáltja: „Jaj néktek, kik házhoz házat ragasztotok, és mezőhöz mezőt foglaltok mind addig, míg semmi hely nem marad, és ti egyedül laktok az országban... jaj azoknak, kik jó reggel felkelnek a részegeskedésre, és bortól hevülve késő estvéig dobozódnak. „Azért kiterjeszti a Pokol éhező torkát, és vég nélkül feltátja száját, hogy leszálljon abba [Izrael] nemessége és köz népe a gyönyörűségekben örvendező sokasággal. Lenyomattatik a közember, megaláztatik az előkelő, s a kevélyek tekintélye lealacsonyíttatik. „Jaj a törvényhozóknak, kik igazságtalan törvényeket hoznak, és a törvénytudóknak, kik sanyargató ítéletet írnak! Hogy elnyomják az ítélőszék előtt a szegényt, megfosszák igazaitól népemnek ügyefogyottit, ragadmányukká tegyék az özvegyeket, zsákmányukká az árvákat,” - És felcsattan a maga szellemi méltóságára féltékenyen ügyelő isten hangja, ki lélekben és szívben kíván tiszteltetni: „Mire való nékem, így szól az Úr, áldozataitok sokasága? Tele vagyok velök, a kosoknak épenégő áldozataiban, a hízlalt barmok kövérében, a tulkoknak, bárányoknak és bakoknak vérökben nem gyönyörködöm. Midőn színem elejébe jöttek, ki kívánja ezeket kezeitekből? Ki sürgeti, hogy pitvarimba körüljárdatok? Ne áldozatok ezután színlett haszontalan áldozatot jó illatú temjenezések utálat előttem; az újholdnak és szombatnak ünnepét, egyéb ünnepi összejövetelekkel együtt már nem tűrhetem, mert

---

²²⁴ Vö. Jézus Krisztussal.

gyülekezeteitek vétkesek! A ti újhaldotokat és többi ünnepeiteket gyűlölöm, terhemre vagynak azok nekem, azok tűrésében elfáradtam. És ha kiterjesztenditek kezeiteket, elfordítom tőletek szemeimet, akármennyiszer akármely buzgóan esedezve könyörögtök is, meg nem hallgatlak benneteket, mert kezeitek vérrel rakvák. Ugyan azért mosdjatok meg, tisztuljatok ki, hordjátok el gonosz törekedéseiteket szemeim elől, szűnjetek meg a bűnös cselekedetektől. Tanuljatok jót művelni, nyomozzatok az igazságot, segítsetek az elnyomottakon, az árvát igazságos ítélettel védelmezzétek, a törvénykezésben oltalmazzatok az özvegyet. *Azután jöjjetek és szálljatok velem szembe, mondja az Úr, ha bűneitek oly veresek is, mint a karmazsin, fejérek lesznek, mint a hó, és ha oly pirosak is, mint a bíbor, fejérek lesznek, mint a gyapjú.*" – Tisztára a belső igazulás tana ez, rítus nélkül, azért idéztük hosszasan; velejében ugyanezt s ugyanekkor tanítja Kung Fu-ce, Buddha, Zaratusztra.

Ha Hóséa fölismerte Jahveban a régi istent, Jesajáh-Izaiásnál találunk egy jövőbe látó s nem kevésbé megdöbbenő helyet Jahve „házáról", vagyis uralmáról a világ fölött: „Izaiásnak, Amosz fiának látása, melyet, Juda és Jerusalemből látott. Későbbi napokban a hegy, melyen áll az Úr háza, *minden hegyek felett fog helyheztenni*, magasabb leszen minden halmoknál, és *ahhoz gyűlnek minden nemzetek*. Felkelnek sok népek, mondván: Jertek, mennyünk fel az Úr hegyére, és Jákob Istene házába; ő tanít meg minket útjaira, s az ő ösvényén fogunk járni: mert *Szionból megyen ki a törvény, és az Úr igéje Jerusalemből*. Ő ítéletet teszen a népek között és megfedd sok nemzeteket. Ekkor ezek kardjaikból szántóvasakat, és hajtónyársaikból sarlókat csinálnak. Nem emel többé nemzet nemzet ellen fegyvert, és nem tanítanak többé hadakozásra." Ne felejtjük, hogy az Úr választott népének prófétája szól itt, a legsoványabb népé, mely sohasem tett komoly kísérletet a térítésre, sőt féltékenyen elzárta az Igét a hitetlenek elől. Most azonban meghirdeti az egyetemes vallást, Jahvéét, melynek törvénye Szionból megyen ki, és igéje Jerusalemből – a kereszténység és az iszlám révén – valóban az egész világra. Hogy e népek nem kovácsoltak a pengéből, kardvasból sarlót és ekét, sőt gyakran épp fordítva cselekedtek, nem a próféta hibája: az ő szava szerint kellett volna tenniök, ha híven követik a törvényt. A törvény pedig igaz.

És Jesajáh különben is optimista volt. Igaz, hogy egy ideig a kiváló Ezekias (Jechizkijáh) istenes, emelkedett szellemű uralma alatt élt, de természete hajlott a derűlátásra, s azonfelül az is ösztönözte, hogy a prófétákra jellemző tisztánlátással kedvezően ítélte meg a politikai világhelyzetet Izraelre nézve. Assur és Egyiptom évszázados viszálya végéhez közeledett, mindkét főhatalom belegyengült, s bukásuktól a zsidóság csak jót várhatott. Az északkeleten feltornyosuló perzsa nagyhatalom terjeszkedését pedig felszabadítóként várta és üdvözölte. Jesajáh világosan látta azt is, hogy Moáb, Ammon, Filisztea és Edom – Izrael e régi ellenségei – számára ütött az utolsó óra. Ujjongva hirdeti mindezt népének, mert vele s a többi prófétával együtt úgy tudja, hogy e nagy és kis országok csak eszközök Isten kezében ahhoz, hogy Izraelt hivatásának magaslatára emelje: általa fogja kijelenteni az üdvösséget az egész világnak. Ennek hírnöke Jechizkijáh boldogító uralma is; a király és a próféta összeműködésére ki kell tértünk, mert döntő fordulatot adott a profétizmus történetének. „A király lelkesedését és hatalmát a próféta szolgálatába állította; - írja Darmesteter - ő lett a Konstantinja vagy pontosabban Asókája az idealista jehovizmusnak. A reform először a kultuszban mutatkozott, ami azt bizonyítja, hogy a papi kaszt, mely addig közömbös vagy ellenséges volt, s egyáltalán nem viseltetett ellenszenvvel a bálványozás iránt, belépett a próféta-mozgalomba. A papi jehovizmus és a prófétai jehovizmus e megegyezéséből jött létre másfél évszázad alatt a szervezett judaizmus. E megegyezés által a próféták koncepciója leszállt a magasságból: de az eszmének mindig alá kell szállnia, hogy valósággá válhassék. Egy vallás bármily magasrendű legyen is, csak külső formák által képes hatni az emberekre, ezek adják meg neki a szilárd öntömustrát, az „arc" [tulajdonképpen, fintor, grimace] által, mely nélkül az emberek nem veszik komolyan az eszméket. Ha a profétizmus megmarad a szellem régióiban, sohasem hatja át Izraelt s általa a világot."

Darmesteter itt a vallások életének egy döntő mozzanatára mutat, azért idéztük. A próféták, mint a legtöbb reformer, el akarták törölni a hitelét „külső” eszközeit, vagyis az egyénre bízta az ember istenhez való viszonyának rendezését. Holott az eszközök: az áldozat, a „szentségek”, a liturgia, a rítus egyáltalán nem külső forma csupán, hanem a hitigazságok életének szerves, fenntartó része, s szerepe éppen az, hogy egyénfölötti erőt, „örök” életet biztosítson nekik. Mert az egyén gyarló, értelme véges, érzései ingatagok, papé, hívőé egyaránt, nem lehet tőlük függővé tenni az isteni igazságok tisztán fenntartását, csupán rájuk bízni ezek közvetítését s a hozzájuk vezető út megjelölését. Az igazságok erején mitsem ront, ha rögzített, kánoni formákban ismétlik (liturgia), és ha érzékelhető alakba öntik, azaz gyakorolják őket (rítus). Régi tételünk ez, másutt is utaltunk már rá, s a bennerejlő törvény szükségszerűen érvényesül. A reformált vallások végzete, történeti sorsa, hogy a kezdeti rítustalanság után²²⁵ vagy egyre bővítik a szacerdotális funkciókat, növelik a papi szerepkör fontosságát, s engedményeket tesznek a ritualizmusnak, vagy pedig mindjobban közelednek valamely etikus deizmus, sőt a csendes közöny, netán az ateizmus felé. (Egy magyar író mondja: „Az én nagy apám annyira kálvinista volt, hogy már istenben se hitt.”)

A tisztafejű és optimista Jesajáh szerfölött örvendett az eszme és a rítus összeegyeztetésének, kompromisszumának, s Jechizkijáh királyban valóságos Messiást látott: „Kiderül a homály, setétség nem fedi többé az országot, melyben nyomorúság vala. Hajdan utálatos vala Zebulonnak és Neftálinak földje, jövődöben pedig becsben lészen a tengermelléki út Jordánon innen, a pogányok Galileája. A nép, mely setétségben jár, látand nagy világosságot, és a halál árnyéktartományában lakóknak világosság támad fel... Mert kisdéd született nekünk, és fiú adatott nekünk, kinek vállain vagyon fejedelmi méltósága; és neve lészen: csodálatos, tanácsadó, erős Isten, örökkévalóságnak atyja, békesség fejedelme. Birodalmának és a békesség öregbülésének nem leszen vége; Dávid királyi székébe és országába bér, melyet feltámasztani és megerősíteni fog igazság és ítélet által mostantól fogva mind örökké.” (Ezeket a sorokat idézi Máté, mint Jesajáh jövődölésének teljesülését, midőn arról ír, hogy Jézus „elhagyván Názaret városát, elméne, és lakék Kafarnaumban, Zebulonnak és Neftálinak határaiban”).

Jesajáh után egy ideig csend vala Izraelben, sőt közöny, mert a nép kissé megsokallta az örökké ingerült Isten követelőzéseit és prófétáinak szüntelen szakadatlan mennydörgését (7-6 sz.). De már két emberöltő múlva fellép Jermijáh-Jeremiás, az első pap-próféta, ki úgy él a köztudatban, mint Jeruzsálem pusztulásának siratója, a jeremiádok szerzője. Szerzősége nagyon is kétséges, lélektanilag sem valószínű, s ami nekünk fontos, működésének súlya, erkölcsi jelentősége más térre esik, ahogy könyveiben híven el van mondva. Ha Jesajáh derűs egyéniség és – amennyire prófétáról el lehet mondani – szerencsés ember volt, Jermijáh maga a megtestesült balsors és borúlátás, élete tragédiák sorozata. A botcsinálta próféták közé tartozik: noha testben-lélekben gyenge alkatú, az Úr már anyja méhében prófétának rendeli el, s úgy szólván gyermek még, midőn maga elé szólítja: „Mielőtt anyád méhében alkotnálak, ismertelek téged, és mielőtt születnél, megszenteltelek téged, és prófétának rendeltelek a népek között. Én pedig mondek: Ah, Uram Istenem! Imé nem tudok szólani, mert gyermek vagyok. Erre monda nékem az Úr: Ne mondd, gyermek vagyok, hanem menj, ahová küldelek, és hirdesd mind azt, amit parancsolok néked... Ekkor kinyújtá kezét az Úr, és számat illeté, mondván nékem: Imé, igéimet szádba adám! Imé, ma küldelek téged a népekhez és az országokhoz, hogy *gyomlálj, ronts, veszejts, elhánj, építs és plántálj.*” És a szerencsétlen ember elmegy e szörnyű küldetéssel vállán, maga ellen háborítja testvéreit, atyafiait, az országot, a királyokat, de mennie kell, mert amint már Amósz megmondta: „Ha az oroszlán ordít, ki ne rettegne? Ha az Úr szól, ki ne prófétálna?” De számtalanszor feljajdul keservesen: „Jaj nekem anyám, hogy szültél engem az egész országgal való visszavonásnak és

---

²²⁵ Vö. a protestantizmussal.

versengésnek emberét ..., Mindenki átkoz engem." Rugódozik, megpróbál fellázadni a parancs ellen, de hiába: „Uram, te rábeszéltél engem, és reábeszéltettem; hatalmasabb valál mint én, és felyülhaladtál engem; én nevetséggé lettem naponként és mindenki csúfol engem. Mert mioltától fogva szólok, panaszkodom, veszélyt és pusztulást hirdetek, az Úr beszéde naponként gyalázatot és csúfságot von fejemre. És mondék: Nem emlékezem ezentúl róla [Istenről], se nem szólok többé nevében! De szívemben oly érzés támadt, mint a minőt csontjaim közé zárt lángoló tűz okozhat, melynek ellenszegülésében elfáradtam, nem tudván elviselni azt.²²⁶ És perbeszál Istennel: ha elküldte az istentelenek, az igaz ügy árulói ellen, miért nem segíti őt, miért élnek azok békességben, miért híznak a jólléttól bűnhődés helyett, az ő csúfjára? „Uram, tiéd az igazság, ha perlekedem veled. Mindazáltal az igazságról kérdelek miért szerencsésíttetik az istentelenek útja? Mi oka, hogy oly jól vagy az állapotjuk? És miért boldogítatnak mindnyájan, a kik vétkeznek és hamisan cselekszenek?" Mert akármerre néz, igaz embert nem talál: „Járjátok meg Jerusalemet utcáit, nézelődjétek, vizsgálódjatok, és tudakolódjatok térein: ha találtok-e törvényt cselekvő s igazságot szerető embert? s én [a próféta] megkegyelmezek neki. Ha mondják is: Él az Úr! még akkor is hamisan esküsznek... Miképpen engedhetném el ezt néked [az Istennek]? Fiaid elhagytak engem, és azokra esküdtek, kik nem istenek; miután jól tartottam őket paráználkodtak, és bordélműhelyekbe siettek. Mint hizlalt és bűjös ménlovak, mind a más asszonya után nyerít."

Balszerencsésére minden jóvendőlése teljesül, holott maga is átkozza őket, és a tragikumok tragikuma, hogy pusztán emésztő hazaszeretetből és isten parancsát követve kénytelen hazaáruló lenni, és Isten választott népét a szolgaság felé terelni. Úton-útfélen hirdeti: Babilon seregei el fognak jönni, s Izrael csak úgy mentheti meg életét, ha önként igába hajtja fejét, különben elpusztul Jeruzsálem. Ez a jóslat történeti szemszögből nem volt egyéb, mint politikai éleslátás, de a zsidóság szemében halálos bűn és istenkáromlás. A főemberek panaszra is mennek Szedeciushoz, hogy destruálja a hadsereget: „Mondának a fejedelmek a királynak: ölettesd meg ezt az embert, mert ily beszédekkel szántsándékkal megerőtleníti a városban maradt hadakozó férfiaknak és az egész népnek karjait, ez az ember nem keresi a népnek javát, hanem veszedelmét." Mert azt követeli, hogy hagyják el a várost, és adják magukat a káldeusok kezére: „E népnek pedig mondjad: így szól az Úr: Imé, én előttökbe adom az életnek és halálnak útját: aki e városban marad, az fegyver, éhség és mirigyhalál által vesz el; aki pedig kimegy, és megadja magát a káldeusoknak, kik megszállottak titeket, az életben marad, és életét hadizsákmányhoz hasonlólag elviszi. Mert én orcámat e város veszélyére fordítottam és nem szabadulására, úgymond az Úr; Babilon királyának kezére adatik e város, ki felgyújtja azt." El kell hagyni a szent várost, Jeruzsálemet, és a bűnök fővárosába, a parázna Babilonba költözni, mert aki itt marad vagy bárhová menekül, a rossz függékhez hasonlóan megrohad: „Monda nékem, az Úr: Jeremiás, mit látsz? És mondék: Figéket; a jó figék igen jók, és a rosszak igen rosszak, melyeket rosszaságjok miatt nem lehet megenni. Erre szóla nekem az Úr, mondván: Ezt mondja az Úr, Izrael Istene: Mint e jó figéket, úgy tekintem én a nyomorúságba vezetett zsidókat, kiket e helyről Káldea vidékire küldöttem saját javokra. És kegyes szemeket vetek rájuk, és visszahozom őket ezen országra; felépítem őket, el nem rontom, plántálom őket, és ki nem gyomlálom, és szívet adok nekik, hogy megismérjenek engem, hogy én vagyok az Úr; ők az én népem lesznek, én pedig az ő Istenök leszek, mert hozzám térnek teljes szívökből. A rossz függékhez pedig, melyeket rosszaságjok miatt nem lehet megenni, hasonlóvá téstem Szedeciást, Juda királyát, és Jerusalemmnek maradvány lakóit, kik megmaradtak ez országban, és kik Egyiptom földjén laknak a földnek minden országaiban általadom őket a népeknek üldözésre, nyomorgatásra és félelem gerjesztésre; gyalázattá, példabeszéddé, csúfsággá s átokká téstem mind azon helyeken, melyekbe kiűzöm őket." - Imé, a zsidóság történeti sorsának megjóvendőlése.

---

²²⁶ Isten-szenvedés; a próféták betegsége

Babilonban pedig (és a diaszpórában) az utált és megvetett ország javára, népével egyetértésben kell munkálkodniok: „Ezt mondja a világnak Ura, Izrael Istene minden foglyoknak, kiket Jerusalemből Babilonba vitetett: Építsetek házakat, és lakjatok bennök, ültessetek kerteket, és egyétek azok gyümölcsit, vegyetek magatoknak feleségeket, és nemzjetez fiaat és lányokat, adjatok fiaitoknak feleségeket, és lányaitokat adjatok férjeknek, hogy fiaat és lányokat szüljenek, hogy megszaaporodjatok ott, és ne kevesbbedjetez. Keressetez jólétét a városnak, melybe költöztettez titeket, és könyörögjetez érette az Úrnál, mert annak jóléte által lészen a ti jóléteze is. Mert ezt mondja a Világnak Ura, Izrael Istene: Ne tévelyítsenek el titeket prófétáitok, kik köztetez vagynak, és jóslóitok, és ne figyelmezzetez álmaitokra, melyeket álmodoztok, mert hamisan jövendölnek ök nevemben néktez, én nem küldöttem öket, úgymond az Úr. Mert ezt mondja az Úr: Mihelyt eltelik Babilonban a hetven esztendő, reátok tekinetez ismét, és teljesítem kegyes ígérteimet és visszahozlak titeket e helyre.”

Mindez jóslat még, noha jelenidőben mondatik" Jeruzsálem bevétele, az ország elfoglalása és a babiloni rabság előtt hirdeti, mint megtörtént dolgokat, egy életez át, és valóban, minden jóslata beteljesül. Jeruzsálem eleste előtt néhány héttel elhallgat a próféta, nem menekül, földet vásárol, felszántja, beveti, rendíthetetlen konoksággal, jelképül és példaadásul a felháborodott népnek. De így tesz teljes életezben; asszonyról, családról, az életez minden örömeéről lemond, hozzátartozói üldözik, társai, a papok és a próféták életezre törnek, a nép félholtra veri, kalodába zárják, tömlöcbe vetik, iszapkútba hajítják; alighogy kimászik, ökörigát vesz a nyakába, mert már beszélni se tud, s avval járja az utcákat, jelképül, hogy így kell tennie a népnek is. Soha egy percig sem áll mellette senki, magányosan vijjog, mint a viharadár, még sincs soha egyedül, mert ellenségei nem tágítanak tőle. A katasztrófa után az Egyiptomba menekülők magukkal hurcolják, hiába rúgkapál; ott sem szűnik meg szavaival korbácsolni öket, mígnem a hagyomány szerint megkövezik. Szörnyű életez, szörnyű erő fűti, de ilyen szörnyűseges erők kellett ez hozzá, hogy a jáhvizmus a történelem lendítő erejévé válják. Ez a monoteizmus küzdelmének emberi arca, s a próféták, a vallásos áramlat viharverői, mutatják legdrámaibb vonásait. – Jermijáh egyike a nagy megvilágosultaknak, harcának jelentősége abban az intuitív felismerésben – a Biblia nyelvén abban az isteni sugallatban – áll, hogy Izrael birtokolja a tiszta tant egyedül a népek között, ezt a tant kell megmenteni tehát, ha másképp nem, az ország bukása árán, sőt, éppen ez a célravezető eszköz, mert a király, a nép vezetői, papjai, prófétái tan őrzése helyett nagyravágyó és ostoba hatalmi politikába sodródtak, megalomániájukban a világ uraival kívánnak versengeni. Ebből a versengésből kell kivonni Isten választott népét, hogy betölthesse rendeltetését, meg kell tehát semmisíteni a hamis vezetőket irgalmatlanul. S a történelem eseményei Jermijáht igazolták.

A tan lappangott, el-elsikkadt a királyság tusakodásai közben, de most megérett a végleges tisztázásra, s eljött az ideje, hogy felmutassák a népnek. Ez a helyzet a próféták évszázados küzdelmének gyümölcse volt, s éppen nem véletlen, hogy Jermijáh prófétaágának negyedik évében Hilkia főpap „megtalálta” Jahve törvényének könyvét a templomban, azaz Mósze törvénykönyvét, a *Deuteronomiumot*. A „megtalálás” legenda, de éppen azért a lényeget tömöríti: nyilvánvaló, hogy az írás lappangott, de nem veszett el, most azonban „letisztázták” vagyis végleges, tiszta, időszerű, kihirdethető formába öntötték. Retus, hamisítás nem történhetett, mert egyetlen sora sincs, amit Mósze és a próféták már ki ne jelentettek volna, vagy ami az ő igehirdetésük szellemével ellenkeznék. S valóban ki is hirdették, országos aktus keretében, maga Joziás király olvastatta fel az egész nép előtt: „Felméne azután a király a templomba, és Júdanak minden férjfiái, Jerusalemnak minden lakosai, a papok és a próféták, sőt az egész nép kicsinytől nagyig a királlyal egyetembe felgyülekezének. És elolvastatá mindnyájok hallatára minden szavalt a szövetség könyvének, melyet Isten házában megtaláltak. Felállván pedig a király az emelvénnyre, szövetséget köte Isten előtt, hogy

Jehovát fogják követni, és parancsolatait, végzéseit, rendelkezéseit teljes szívvel és lélekkel megtartják, megerősítvén a szövetség szavait melyek ebben a könyvben írva valának, és az egész nép reá álla a szövetségre." – A szináji szövetség megismétlése ez kicsiben: most ért meg Mósze vetése az aratásra.

Hilkiának és társainak munkája némi túlzással a kánonizálás kezdetének nevezhető; az ő művüket vitte nyilván magával Jechezkél-Ezekiel próféta, a babiloni rabságba vonuló zsidók szellemi vezére, s még valószínűbb, hogy ott folytatódott a munka a hazatérésig. A művet Ezdra (Eszdrás, Ezdrás) és papi köre fejezhette be: mindennél fontosabb volt, hogy hazatérve a pásztor nélkül maradt nyáját végre Isten igaz útjára vezessék és rajta megtartsák. Izrael feltámadt, Jahve beváltotta szavát, s a hazatérő száműzötteknek semmi sem lehetett fontosabb, mint hogy a nép elé tárják a Törvényt, és aszerint rendezzék életét. Kész kódexet vittek magukkal, s a benne jártas, magyarázatára kiképzett lévíták seregét, ez kétségtelen Ezdra könyvéből, mely szerint Artaxerxes király is a zsidó nép törvénykönyvéül jelölte ki: „És én, Artaxerxes, a király, parancsolom minden a folyóvizeken túl lakó kincstartóimnak, hogy minden, amit csak kérend tőletek Eszdrás pap, ki *a menny Isteneinek törvényében írástudó*, pontosan teljesíttessék... Veletek pedig tudatjuk, hogy sem a papokra, sem a Lévitákra..., adót, rovást és úti vámot vetni nem szabad... És te Eszdrás, *a te Istened bölcs törvénye szerint, amely kezedben van*, rendelj ítélőket és bírakat, akik törvényt tegyenek minden a folyóvizeken túl lakó nép között, akik tudják Istenednek törvényét, és akik nem tudják, azokat tanítsátok!"

S még világosabban kitűnik mindez Nechemjáh-Nehemiás könyvéből, melyet szinte lehetetlen megindultság nélkül olvasni: „Amikor érkezett a hetedik hónap, egy emberként összegyűlt az egész nép a Víz-kapu előtti térségen. Felszólították Eszdrás papot, hogy hozza elő Mózes törvénykönyvét, amelyet az Úr rendelt Izraelnek. Akkor Eszdrás a férfiak, nők és mindazok gyülekezete elé tárta a törvénykönyvet, akik meg tudták érteni. A hetedik hónap első napja volt. A Víz-kapu előtti térségen reggeltől délig olvasott belőle a férfiaknak, nőknek és mindazoknak, akik meg tudták érteni. Az egész nép figyelt a törvény könyvére, Eszdrás írástudó felállt az erre a célra készült faállványra. Jobbja felől Mattitja, Sema, Anaja, Urija, Hilkija és Maaszegá állt, balján Pedaja, Misael, Malkija, Hasum, Hasbaddanna, Zakariás és Mesullam. Eszdrás kinyitotta a könyvet az egész nép szeme láttára – magasabban állt ugyanis, mint a nép –, s amikor kinyitotta, az egész nép felállt. Akkor Eszdrás áldotta az urat, a nagy Istent, s az egész nép kitárt kézzel rá felelte: Ámen, ámen, majd mélyen-maghajoltak, s földre borulva imádták az Urat.²²⁷ [Ez a beteljesülés világtörténelmi pillanata: a Törvény apoteózisa, a jahvizmus, az egyistenhit diadalünnepe.] Jesua, Bani, Serebja, Jamin, Akkub, Sabtai, Hodija, Maaszeja, Kelita, Azarja, Jozabad, Hanan, Pelaja levíták pedig „csendességet szereznek vala a nép között a törvény hallgatására, melyet fejtegetének; a nép pedig helyén áll vala. S olvastaték az Isten törvénykönyve halkán, nyilván, érthetőleg, meg is fejtették, úgy hogy megértenék midőn olvastaték. Mondának pedig Nehemiás, Eszdrás pap, a törvénytudó, s a levíták, kik magyarázgaták vala a törvényt a népnek: Ez a nap a mi Urunknak Istenünknek szenteltetett, ne sírjatok és ne keseregjete, mert az egész sokaság sír vala, midőn halld a törvény ígét. Tovább mondának nékik: Menjetek, egyetek húst, kövért, igyatok bort, édest, és küldjete azoknak is, akik nem készíttetek magoknak; ez az Urnak szent napja, ne

²²⁷ V. N. kéziratában ennél az idézetnél a következő széljegyzet olvasható (335. old.) „Károli fordítása pontatlan (mindig!), Szepeszy nagyon lapsos. (Ld. II. 683. 1.) Mégis Szepeszyt kell használni! Átírandó Szepeszytől!” Erre az „átírássra” azonban a kézirat tanúsága szerint V. N.-nak már jutott ideje. A Károli fordítást - az ő utasítását teljesítve - magam cseréltem ki, de nem Szepeszyére, ha az szerinte sem lett volna a legjobb megoldás, hanem a Szent István Társulatnál 1976-ban megjelent Bibliából Dr. Gyürki László fordítására. Várkonyi az idézet folytatását már Szepeszy fordításában adja; ezen nem változtattam. A nevek ortográfiája a fordítást követi, ezért a különböző fordítások használatának eredményeként többféle alakban szerepelnek könyvünkben a bibliai nevek is. (M. K.)

szomorkodjatok, mert az Úr örömnöpe a mi erősségünk. A leviták is csendességre inték az egész népet, mondván: Hallgassatok, mert szent nap vagyon, és ne keseregjete. Elment tehát az egész sokaság, hogy ennék, innék, és részesítené a szűkölködőket is; nagy vigassággal örvendezének, mert megértették a beszédeket, amelyekre őket tanították vala."

Itt lezárul Jahve harca népével, félezer éves tévelygés után próféta, pap és hívó végre egyesül a világosan felismert törvényben. A tan lényegét már Mósze kijelentette, s az nem veszett el, mint az evolucionista iskola (Walleshausen, Darmesteter stb.) állította, csupán lappangott, elhomályosult a nép szemei előtt a pogányok közt vívott történelem kavargásai közben s az ő hatásaik alatt. A próféták nem a tannal küszködtek, hanem a nép, a papok, a királyok ellenállásával, nem a tant formálták, hanem Izraelt akarták fölemelni hozzá. E harc állomásait elegendőképpen szemléltetik a felsorolt példák, s a végeredmény, a Deuteronomium „szentté” rögzített szövege önmagában bizonyítja, hogy a jáhvizmus alaptételein csorba, másítás, toldás nem esett, csupán belső tartalma bővült az erkölcsi parancsokkal és a világtörténelmi hivatás kitűzésével. De Jahve szava önmagáról mindig ugyanaz volt, erős, kérlelhetetlen, engedményt nem ismerő: „Én, én Jahve, s rajtam kívül nincs senki segítő; én voltam az, aki megmondotta és megjelentette, mint nem idegen Isten tinálatok, és ti tanúim vagytok erre, ez Jahve szava. Én pedig Isten vagyok öröktől fogva, s ma is ugyanaz vagyok, és kezemből nincsen szabadító... Én, Jahve s más senki sincs, rajtam kívül nincs több isten. Én szereltelek föl téged, mikor még nem ismertél fel engem, hogy megtudják Napkeleten és Napnyugaton, hogy mellettem senki sincs, én, Jahve és más senki sincs."

Emberек színeváltozása

Forradalmárok. A monoteista áramlat feltornyosulása a 7-6. század táján egy régi igazság új, intuitív felismerését jelzi. De a történelmi események mindig összetettek, ez az áramlat sem folyt egymagában, egyszerre volt ok és következmény. A politeizmusok hanyatlása következményképpen magával hozta az igazságok, eszmék és elvek tisztázásának szükségét; az egyistenhit előretörése korszerű igényeket elégített ki, történeti erővé, okká vált, s a többi erő összjátékába illeszkedve, az események szellemi irányítójává – kétezer éven át. A többi történeti erő egyikének érvényesülésére mutat az a jelenség is, amelyet a hadistenek felvonulásának nevezünk, A panteonok eme változása igen világosan utal egy történelmi fordulóra, s nem egyéb, mint ennek elvi parafrázálása, áttétele: a vas „elvének” kibontakozását jelzi, a vaskor fő jellemvonásának kifejeződését, az erőszakuralmát; tehát bizonyosan késői, történeti képződmény.

Alfred Jeremias írja a babiloniakról: „A Nagy Évnek a kicsihez hasonlóan, négy időszakos volt, mint ahogy a Kozmosznak négy negyedrésze. A négy egymásután lepergő korszakot a káldeus időkben (a 8. századdal kezdődően) ércekkel jelölték, és pedig a három első bizonyos gondolatársítás révén egyes bolygóistenségekkel hozták kapcsolatba: arany-, ezüst-, réz-, (Nap, Hold, Vénusz) – a vas [Mars] már nem illik bele a planetáris jelképrendszerbe, hanem a racionalizáló továbbképzés műve, és a mindenki háborúját jelenti mindenki ellen.”

A vas-szimbólium természetesen régiebb, mint Jeremias a véletlenül fennmaradt emlékek alapján időzíti, viszont nem véletlen, hogy a vaskor mitikus kezdődátuma (Kr. e. 3000) egybeesik a vas feltalálásával. S az istenek színeváltozása és a jelképrendszer kibővülése a maga nyelvén szabatosan elmondja, miféle fordulat állt be a világ rendjében. Baj, csapás, viszály, öldöklés mindig szerves része volt az emberiség életének, kialakult tehát ezek elviselésének vagy elhárításának illő, hatásos szertartásrendje is, azaz kompenzációja. Az isteni világrend és földi mása, vagyis a vallási, állami és magánélet rituáléja, rendeltetése szerint, éppen a harmóniát biztosította, s nem ellenkezőjét, a „mindenki háborúját mindenki ellen”. Más szavakkal: egy-egy szertartásrenden (valláson, államon, népen) belül nem támadtak egymás ellen a rend képviselői, megtestesítői, fenntartói és hordozói, mai nyelvünkön: az „osztályok”, mert egyforma bizonyossággal hittek benne, egy akarattal viselték a közös sorsot, s a közös bajok ellen megvolt a közös orvosszerük. Usziri vagy Ré világán, országán, egyházán, társadalmán belül nem támadhatott lázadás, forradalom, mert ez az isten világának, országának teljes eltörlését jelentette volna, s új világrend behozatalát.²²⁸

Csak törvényszegés volt lehetséges, s a törvényszegő automatikusan kitaszította magát a közösségből, megölték, lett légyen fáraó, pap vagy felláh. És ha mégis lázadás, forradalom tör ki anélkül, hogy az istenek egymás ellen harcolnának, vagy beleavatkoznának, sőt az emberek egyszerűen félretolják őket, azt jelenti, hogy az emberek viselkedése megváltozott, egymáshoz való viszonyuk megromlott, s a baj ellen a szertartásrendben már nincs orvosság. Ennélfogva vagy a forradalom győz erőszakosan, vagy elfojtják, hasonlóképp erőszakkal. Mindez merőben új mozzanat, s jelzi az emberek színeváltozását. Természetesen a forradalom tombolása a vallást is érinti kilengések formájában, de nem ellene irányul.

A forradalom a vaskor újítása. Először Egyiptom történetében találkozunk vele, évszázadokon át, 2000-1600 között, szakadatlan lázongás dúlja az országot, sorra feltűnnek a forradalmak tipikus kísérő jelenségei, oly ijesztő szabályossággal, mintha tegnap történtek volna, vagy mintha azóta is minden forradalom az egyiptomit másolná. Így is tesz, csak hogy öntudatlanul, mert a forradalomnak szintén megvannak a maga „vas”- törvényei. Az egyiptomi forradalom

²²⁸ Lásd. Frankfort: *Kingship and the Gods*. 1948.

tehát évszázadokig tartott, a romlást növelte a barbár hikszoszok uralma (1700-1555), kik épp a zűrzavart használták fel a betörésre, s mindez végét vetette az ún. „rég birodalom” korszakának. Hosszú időbe telt a konszolidáció is, s a helyreállt rendet akarta megszilárdítani Ehnaton (1375-1358). Láttuk mélyreható elgondolását, csakugyan gyökerüknél fogta meg a dolgokat, mert a régi, egységes „világrend” helyreállításával, az egyetlen isten kormányzatával eltörölt volna minden partikuláris érdeket, s lehetetlenné teszi mindenki harcát mindenki ellen.

De lássuk, hogyan folyt le ez az ókori „struggle for life”, az első „osztályharc”. A forradalom természetesen komplex jelenség, mint minden történelmi tünemény, s számos összetevő műve; szimplex „oka” nincs, gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, világnézeti, vallási, erkölcsi, vérmérsékleti, izlésbeli indítékok egyaránt szerepet játszanak benne, és ezek súlyát, hatásait, összjátékát a nép, a kor s az egyetemes helyzet határozza meg. Amint látjuk, az indítékok közül egyetlen egy gazdasági, materiális természetű, a többi mind szellemi, s így a történelmet érti félre, aki ezt az arányt nem veszi figyelembe. Ugyanis történettudományunk a múlt század tehetetlenségi erőitől megbűvölve, a forradalmakat par excellence kizárólag gazdasági okokra vezeti vissza, s így aztán tanácstalanul áll a kísértő jelenségekkel szemben, noha éppen ezekre áll a vas-törvényszetűség. Még a valóban haladó szellemű és kiválóan tájékozott Jacques Pirenne is így tesz az egyiptomi forradalommal, és ámbár műve arányaihoz mérten csak röviden summázza, mégis, úgy véljük, említhetett volna egyéb tényezőket is. De mert tömör, összefogott, plasztikus képet nyújt, hadd idézzük:

„Az örökös nemesség kialakulása s a domaniális és következésképp földesúri [seigneurial] rendszer bevezetése súlyos gazdasági válságot okozott Alsó-Egyiptomban. A földesúri rendszer, zárt gazdálkodásra törekvő irányzatával, valóban jelentősen meglassítja az árucserét, Márpedig a Delta városainak gazdálkodása a gabonakivitelen alapul. A zárt gazdálkodás, megcsökkentvén a gabonavásárlás lehetőségeit, megfosztja a városi gazdálkodást legfőbb retour-szállítmányaitól [a hajózást érti: fret de retour]. Másfelől a királyi hatalom összeomlása magával hozta a hadsereg hűbéresítését, és az egykor uralkodó biztonság eltűnt. A határokon nomádok törnek be; a rablóbandák elszaporodnak a belső kereskedelem megbénul. A gazdasági válság a városokban munkanélküliséget és nyomort idéz elő. A hajójáratok Búblosz felé megszűnnek, Nem érkezik nyersanyag Szíriából. A városok, az őket körülzáró földesúri rendszertől fojtogatva, nem tudnak megélni. És a gazdasági válság társadalmi válsággá fajul. Rettentő népi fölkelés tör ki minden városban, még Memfisben, a fővárosban is. A nemeseket és a gazdagokat lemészárolják; a kataszeri hivatalokat – a telekkönyvek levéltárait – elpusztítják, és az öreg II. Pépi királyt 95 éves korában a nép elragadja palotájából. Az egész Deltában menekül a nemesség. A földesúri rendszert gyökerestől kitépik, s a jobbágyok visszakapják szabadságukat.

„A városok, visszanyerve a [két ország] egyesítése előtti autonómiájukat, független köztársaságokká alakulnak a magisztrátusok, a „tíz férfi” fennhatósága alatt, ezeket pedig valószínűleg azok az iparosok és kereskedők választják, kik a földesúri Egyiptom peremén továbbra is szabad – kereskedéséből és iparból élő – népességet alkotnak.”

„Így, ezerévi monarchikus fejlődés után, Egyiptom visszahull a feudális széttagoaltságba. Felső-Egyiptom autonóm fejedelemségekre oszlik; Alsó-Egyiptomban a szabad városok uralkodnak a síkföldön. A királyság azonban mégse tűnt el. [Sem a vallás, sem az egyházak, tegyük hozzá.] Csakhogy, mint első a fejedelmek között, nem jelképe többé a szuverenitásnak, mert ez valójában megoszlik mintegy negyven állam között, amelyek feudálisok Délen, városiak Északon. A bizonytalanságnak és a mélyre hanyatlásnak korszaka következik. A hűbéres háborúk egymás ellen hajtják a fejedelmeket, a földesúri Felső-Egyiptom teljességgel elszakad Északról, s nem emelkedik ki szűk, földhözragadt existenciájából. A városok, mint hajdan, a tenger felé fordulnak, és élik a maguk szabad, városias életét. – Egyiptom fejlődésének első korszaka lepergett.”

Eddig *Pirenne*. De a tárgy bizonyára elég érdekes ahhoz, hogy fölkeressük az eredeti forrásokat, annál inkább, mert egy igen kitűnővel, sőt érdekesítővel rendelkezünk. Szerzője Ipouver, a zűrzavar tombolásának idejében élt, s a szenvedő szemtanú eleven érzékenységgel számolt be tapasztalatairól. Így mindjárt az első krónikás tanúskodik azon tételünk mellett, hogy a forradalom is komplex természetű és plurális indítékú történelmi jelenség, éppúgy mint a többi. Ha a forradalomnak nem lennének többféle indítékai, nem történnének ezeknek megfelelő körökben döntő változások a forradalom alatt.

Kezdjük a *gazdasági* okkal, a nincstelenek lázadásával a vagyonosak ellen: „Ők [a rablók] elrejtőznek az utak mellett, és megölik az utast. Elveszik ruháit. A kapuőrök mondják: „Menjünk el [örhelyeinkről], és raboljunk.” A szegények gazdagokká lettek, és a vagyonosak tönkrementek. Akinek semmi tulajdona nem volt, most jólétben él. Akinek korszója most csordultig tele, azelőtt egy marhának is örült... Kinek régebben ruhái voltak, most rongyokban jár, ki sohasem szőtt magának, most lenbe öltözik; ki sohasem épített csónakot, most új hajót birtokol, akinek sohasem volt gabonája, most hombárokat szerzett, és raktárai telve idegen vagyonnal... Akinek vagyona volt, most árnyéka [azaz fődele] sincs, ahova fejét letegye. Akinek valaha jól ment a dolga, most éjszaka szomjazik. A Föld fejedelmei és a gazdagok éheznek, a nemes asszonyok éhesen járkálnak, és mondják: „Bár lenne valami ennivalónk.” Ruháik szakadtak, de a szolgálonők nyakbavalóit arany és lápiszlazuli ékesíti, ezüst és malachit, karneol és bronz. A király házai mindenkié lettek.”

A munkaviszonyok változása: „A Nílus kiáradt, de senki sem szántja a földet. Egy hajó sem megy Észak felé Búbloszba, hogy cédrust és drága olajat hozzon vissza. Ezek [az áruk] már nem érkeznek ide, A nedgece-k [a legsóbb városi proletárok], kik azelőtt a nappal világát sem látták, és a szegény napszámosok, kik napkelettől napszállatig öntözték a földet, most kényszerítés nélkül járnak-kelnek, és aggodalom nélkül kezdik a napot. Minden munka szünetel. Ennek eredményeképp megtapasztaljuk az éhínséget. Minthogy éhség és erőszak uralkodik, sírás és sóhajtozás hallatszik az egész országban. Az embereknek nincs ruhájuk, gabonájuk, sem olajuk. Mily sok gabonát vetettek azelőtt, és mily keveset most! De még ez a csekély mennyiség is odavész a földeken munkáshiány miatt...²²⁹ Az emberek csillagfürttel, vadkölessel, gyomokkal táplálkoznak, még a disznók pofájából is kiszedik ezeket. Fűszereket és olajat senki sem ismer már, a földek szántatlan maradnak, házakat nem építenek. Semmi újat sem alkotnak, csak azt, ami már megvolt, újra szétosztják.”

A társadalmi rétegződés felborulása: „A régebbi rabszolgák most a rabszolgák uraivá lettek. A fejedelmek gyermekeit utcára hajítják és a falhoz csapdossák... Egyetlen régi hivatalnok sem maradt meg a helyén... A piramisok építői mezei munkások lettek, nagyuraknak nehéz kézimunkát kell végezniök, míg néhány kisember arisztokratává lett, és henye életet él; a tegnapi rabszolgák, kik a ma urai, puha párnákon ülnek... A világ megfordult, mint a fazekas korongja.”

A fennhatóság, a törvényes rend fenntartói ugyanerre a sorsra jutnak: „Egyetlen állami méltóság sem található a helyén, amely megilleti. A lakosság megfélemlített nyájhoz hasonlít pásztorok nélkül. Államférfiakat ölnek meg, a bírák elmenekültek, vagy száműzték őket az országból. A kígyót [a fáraó hatalmának jelképét] kivették fészkéből, Felső- és Alsó-Egyiptom titkai ismeretessé váltak [valószínűleg a kormányzás, a diplomácia aktáit, módszereit érti]. A legfelsőbb ítélőszék törvényeit a csöcselék közé vetették, és a szűkölködők megsemmisítették őket”.

Vallás, erkölcsök, fegyelem, jóizlés: „Az istenek képeit széttiporják”... A nép nyíltan dicsekszik hitetlenségével. Abbahagyták a füst- és állatáldozatok bemutatását; szentélyeket rabolnak ki, tetemeiket hoznak ki sírjaikból, a vallás veszélybe jutott. .. Az atya megöli fiát, a

---

²²⁹ Vö., Szovjet-Oroszországgal, 1917 -27 között

fiú testvérét. Testvérek támadnak egymásra... A papok elvesztették minden tekintélyüket, Egyiptomnak nincs már egy oszlopa sem, Egyiptom nincs többé. Minden elveszett... Az emberek a földön félholt halakhoz hasonlítanak. Az ország átadatott tulajdon gyöngeségének, olyan, mint a lekaszált lenföld... Beillatosított, cifrán öltözött ifjak és lányok Mert istennőnél [templomában] adnak találkoztat egymásnak, hogy énekeljenek és mulatozzanak". Mindenki szabadszájú, a „pofázásnak” nincs vége, se hossza: „A nyelv felszabadult... A szolgálonők nem mérsékelik beszédüket, és nem szeretik, ha úrnőjük beszél [visszaszól] ... Igen sok a lárma ezekben a hangos években... a lárma végtelen. Ó, bárcsak elhallgatna a lárma."

Ez hát igazi, törölmetszett forradalom, s noha első pillantásra nem igen értjük, hogyha az árucseré meglassodik, s emiatt a városok nem tudnak megélni, akkor a forradalmárok a győzelem után miért nem gyorsítják meg az árucserét, s virágoztatják fel a szabad kereskedelmet, hanem ehelyett önmagukat pusztítják évszázadokon át? Mindazonáltal jegyezzük meg jól, mert máris tiszta képletet nyújt minden forradalom törvényszerű menetrendjéről: 1. valamely elavult, elfajult rendszer visszaélései robbantják ki; 2. többnyire könnyen győz, mert az építmény korhadt, és mert minden áldozatra kész elnyomottak és idealisták rombolják le; 3. fanatikusok, örültek és gonosztevők veszik át az irányítást (hatalmat), vérbe és inségbe fullasztják a diadalt; 4. ebből egy diktátor emeli ki a népet, s nagyobb despotizmust teremt, mint elődei; 5. konszolidáció, a megváltozott helyzet urai berendezkednek a maguk jól felfogott érdekei szerint. – Úgy látszik, ez a vas törvénye.

Az ütem azonban különböző, az egyiptomiak s általában az ókori népek nem sietnek, ha a forradalom négyszáz évig tartott, a konszolidáció ezerig. A7-6. század táján ismét mélyreható és forradalmi változásoknak vagyunk tanúi, és pedig világszerte. Az istenek körében, mint láttuk, monoteista törekvések kapnak lábra, az emberek részint újból fegyvert ragadnak egymás ellen, s nyakló nélkül pusztítanak, részint erkölcsi megújódást keresnek, és megváltótól várják a szabadulást. A bölcsek pedig igyekeznek leszűrni a tanulságokat.

Alsó-Egyiptomban a 8. század folyamán tör ki megint a válság, a kisgazdák a feudális és papi nagybirtok kamatrabzolgaságában sínylődnek, a városok pedig újból fulladoznak a zárt gazdálkodás miatt. Ismét a Delta városai tűzik ki a szabadságzászlaját, Szaisz városában bizonyos Tefnekht szerzi meg az uralmat 730-ban, és antifeudális, demokrata zsarnokuralmat vezet be, a görög türanniszok előképét. Utóda, Bokkhórisz, megszervezi a forradalmat, azonban felvonul ellene Dél fáraója, Shabak, és a fekete nubiai király, Napata seregeinek segítségével leveri. Beveszi Szaiszt, ámde annyira megnyerik a fényűző polgári élet kellemei, hogy nem a feudális uralmat állítja helyre, hanem átveszi a forradalom vívmányait, és maga ül a gazdag városok királyi székébe, előbb azonban, persze, Bokkhóriszt gondosan elégetteti máglyán. Az istenekről ekkor már nem igen esik szó, mert az igazság az, hogy egyik fél sem hisz bennük.

Görögországban, a városállamok partikularizmusa miatt, sokfelé és huzamosan folyik a belharc, nagyjában hasonló okokból. A7-4. századok alatt Sziküoné, Korinthosz, Megara, Lokrisz, Athén (Drakón és Szolón törvényei), Milétosz, Mütiléné, Korküra, Argosz, Szamosz stb. válnak egymásra a küzdelem színpadává, melyen az arisztokraták és a népi tirannusok állnak szemben egymással. A viszályokat sorra ecsetelni lehetetlen, nem is kell, mert szerencsére ismét van egy kiváló szemtanúnk, Thuküdidész; noha csak a korkürai eseményekről számol be, leírásában úgy benne van minden jellemző vonás, mint a vízcsepp összetételében az egész tengeré; azonfelül mi nem az eseményekre vagyunk kíváncsiak, hanem a sztereotip kíséző jelenségekre. Még így is csak egy folyamatosan egybetartozó részt emelünk ki könyvéből, ennyi elegendő.

A korküraiak tehát Hüllai kikötőjébe irányítják hadiflottájukat: „Útközben megöltek mindenkit, aki az ellenségből a kezükbe került, mindazokat, pedig, akik az ő rábeszélésükre a hajókra szálltak, partra vitték, és lemészárolták. Ezután a Héra-templomhoz vonultak, s azok közül, akik ebbe az azilum-kerületbe menekültek, mintegy ötven férfit rávettek, hogy vessék

alá magukat a törvényes ítékezésnek, és mindnyáját halálra ítélték. A többi menekült javarésze azonban, akik az ajánlatot nem fogadták el, midőn látták, mi történik, egymást ölték meg ott a szentélyben; egyesek fákra akasztották fel magukat, mások olyan halálnemet választottak, amilyent lehetett. E hét nap alatt, míg Eurümedon hatvan hajójával ott időzött, a korküraiak megölték, akiket ellenségüknek tartottak, amennyiben vádat emeltek azok ellen, akik a népkormányt meg akarták dönteni, ámde eközben sokakat személyes gyűlöletből vittek halálra, másokat az adósok a tőlük kölcsönvett pénz miatt [nehogy vissza kelljen fizetniök.] Az összes halálnemet felhasználták, és minden, ami ilyenkor történni szokott, megesett ottan, és még több is. Mert az apa megölte fiát, és az embereket az oltárokról rántották le, és azonhelyt megölték; egyeseket befalaztak Dionüszosz templomába, és úgy kellett veszniök. [Farizeus módon, nem erőszakkal ölték meg őket, mert ez a templomokban tilos volt.] Idáig ment a kegyetlenség, s annál iszonyúbbnak tetszett, mert ez volt az első ilyesfajta eset.”

„Mert később, mondhatni, az egész hellén világ mozgásba jött, miután [a pártok] mindenütt megegyeztek abban a tekintetben, hogy a néppártok vezetői az athénieket, az előkelő kisebbségek pedig a lakedaimóniakat akarták bevonni, [Ti. maguk mellé; ez idegen segítség kérését jelentette, azaz hazaárulást.] Békében nem lett volna okuk vagy kedvük amazokat segítségül hívni, háború idején azonban könnyen kínálkozott ok azoknak, kik mindkét oldalon újításokat kívántak idegenek segítségét kérni, részint azért, hogy az ellenfelet gyengítsék, részint, hogy ezáltal maguknak támogatást szerezzenek. És e pártharcok folyamán sok sanyargatás sújtotta a városokat, ahogy történik és történni fog mindaddig, míg az emberi természet ugyanaz marad; csupán hol hevesebb, hol szelídebb módon és különböző formában, a véletlenek váltakozása szerint.

Mert békében és szerencsés körülmények közt az államok és az egyes polgárok érzülete szelídebb, miután olyankor nem esnek akaratlan szükségbe. A háború azonban [értsd: polgárháború, forradalom], mely megfoszt a napi szükségletek könnyű megszerzésétől, hatalmas tanító, és nagy tömeg szenvedélyeit a pillanat körülményei szerint formálja. Így tehát a városokban pártoskodás uralkodott, s ahol aztán kitörésre került a sor, ott – előzőleg [másutt] megtörtént esetek hírülvétele révén – a fondorlatos támadások és meglepő bosszútervek kieszelése sokkal magasabb fokra hágott, igen, még a szavak szokott jelentését is megváltoztatták önkényesen cselekedeteik céljához illően. Megfontolatlan elvetemültség hű bátorságnak számított, óvatos habozás illedelmesen leplezett gyávaságnak, mértéktartás ürügynek a bátortalanság szépítésére. Ha valaki meggondoltan tette minden dolgát, azt mondták, hogy mindenben nehézkes; a vakmerő szenvedélyességet a férfias tulajdonságok közé sorozták; a leselkedést a biztonság eszközének tekintették, s ehhez tisztos ürügyül szolgált, hogy az illető általa el akarja kerülni a bajt. Aki a dühöset játszotta, megbízhatónak minősítették, aki ellentmondott neki, azt gyanúsak. Aki mások után kémkedett, és elérte célját, okosnak hívták; aki azonban efféle cselszövényeken átlátott, még derekabb embernek számított. Aki azonban elejétől fogva arra célzott, hogy ilyes dolgokra nincs szükség, a baráti szövetség megzavarójának nevezték, ki reszket az ellenféltől. Általában tetszésre talált, ha valaki elébe ment [felajánlkozott] az olyanak, ki gonosz csínyre készült, és felbízatta, aki maga nem gondolt rá. Rokonokkal idegenebbként bántak, mint pártagokkal, minthogy ezek készek voltak minden tekintet nélkül merészkedni, Mert az ilyen kötelékeket [kapcsolatokat] nem azért fűzték, hogy a behozott törvények szerint előnyöket érjenek el [a közjó érdekében?], hanem hogy önző céljaikat szolgálják a fennálló intézkedések ellenében. A kölcsönös hűség biztonsága nem annyira az isteni törvényen nyugodott, mint inkább a közös részvételen a bűnözésben. Az ellenséges oldalról jövő barátságos ajánlatokat – ha az ellenfél kedvező helyzetben volt – elfogadták azért, hogy fedve legyenek akcióival szemben, nem pedig nemes bizalomból. Többre becsülték a [preventív] bosszúállást, mint azt, hogy előbb maguk szenvedjenek sérelmet. Ha valamely kibékülést esküvel erősítettek meg – miután szorultságból tették – csak addig a pillanatig tartották érvényben, míg hatalmuk valahonnan

erősítést nem kapott. Mikor azonban alkalom adódott, aki elszánta magát és az ellenfelet védtelennek látta, annál szívesebben állt bosszút... és ilyenkor tekintetbe vette, hogy nagyobb biztonságban volt, hogy csalás által győzött, és hogy learatta okossága jutalmát. Mert a legtöbben inkább akarják alattomos gonoszossággal elnyerni az okos ember nevét, mint becsületesnek és amellet együgyűnek mondatni; mert emezt szégyenlik, amazt megtisztelésnek veszik."

„Mindezeknek oka az *uralomvágyban* rejlett, emez pedig a haszonlesésben és a nagyravágyásban gyökerezett, és innen származott aztán a féktelen szenvedélyesség, mihelyt valaki belebonyolódott a torzsalkodásokba. Mert a városok fejei, kik mindkét pártban, tetszetős nevek alatt, részint a nép egyenlő polgárjogainak részint a mérsékelt nemesi uralomnak adták az előnyt, beszédekben olyan szint öltöttek, mintha a közjónak hódolnának, és ezt fáradozásaik jutalmának tüntették fel: azonban valójában mindent csak arra használtak, hogy a versengésben, pártharcban egymást legyőzzék, s ebben a legszemtelenebb és legfelháborítóbb cselekedeteket engedték meg maguknak. Bosszúterveik kivitelében nem a jognak vagy az állam javának korlátaikhoz tartották magukat, hanem messzire kitágították ezeket, s minthogy a büntetések határait mindenki csupán a tetszése szerint mérte, állandóan készen álltak, hogy megszavaztatott elítélések által, vagy ököljoggal a túlsúlyt kierőszakolják, és viszálydühüket megalégítsék. Innen eredt, hogy egyik fél sem tartotta némi becsben a jámborságot; ha valakinek, mint szónoknak álérveléssel sikerült valami gyűlöletes dolgot keresztülvinnie, jobb hírnevet szerzett ezáltal. A polgárokat azonban, kik nem foglaltak pártállást, halálra keresték, vagy azért, mert nem álltak melléjük, vagy irigységből, hogy ingyen ne szabaduljanak."

„Ilymódon a pártviszályok által az erkölcstelenség minden fajtája elhatalmasodott a hellének között. A becsületes egyszerűség, amely oly rokon a nemes érzülettel, gúny tárgya lett, és eltűnt. Fondorlatosság és kölcsönös bizalmatlanság uralkodott. Ezt megszüntetni nem tudta sem a legkötelezőbb szó, sem a legfélelmeesebb eskü. És mert előbb-utóbb az ember odáig jutott hogy nem remélt semmi tartós állapotot, azért mindenki igyekezett inkább okossággal kivágni magát, és óvatosság által elkerülni a balsorsot, semmint, hogy másokban bízzék. Mert miután félniök kellett, hogy a tulajdon korlátoltságuk miatt és az ellenfél éleslátása miatt – ha szóbeli tárgyalásra került a sor – rászedetnek, azért gyors bátorsággal cselekvésre szánták el magukat. Mások azonban, a büszke balhiedelemben, hogy mindent jókor észre fognak venni, és nem lesz szükségük erőszakra ott, ahol a cél csellel elérhető, annál hamarabb pusztultak el, minthogy nem voltak felkészülve a védelemre."

„Mindezeket az erőszakosságokat először Korkürában vitték végbe; és pedig elkövették mindazt, amit az olyanok, kiken jobban uralkodik az elbizakodottság, mint a mérséklet, ha alkalom adódik a megtorlásra, tenni szeretnének, hogy bosszújukat kitöltsék, - vagy amire mások, hogy a megszokott szegénységet lerázzák, de kivált idegen javak utáni szenvedélyes vágyból, törvényellenesen elhatározzák magukat, - végül amit bárki elkövethet, nem ugyan bírvágyból, hanem törvényes joggal támadva az ellenfélre, vagy pedig a harag durva kitörésétől elragadva, céljaikat könyörtelen kegyetlenséggel követik. Az akkori felkavarodott életkörülmények között az emberi természet, mely egyébként is véteni szokott a fennálló törvények ellen, túltette magát minden törvényen, és takaratlanul megmutatta, hogy mennyire képtelen zabolázni dühét, hogy eltiporja a jogot, és hogy fenekedik a mások jó tulajdonságai ellen. Máskülönben nem kerekedett volna benne felül, - mihelyt az irigységnek alkalom adódott veszély nélkül megmutatnia hatalmát, - a bosszúvágy a legszentebb kötelességeken és a haszonlesés az igazságosságon. ... Ezek voltak az első kitörései a szenvedélynek, amely Korküra városának lakóit egymás ellen uszította." – Ha nem állna a szövegben Korküra neve, azt hinnők, napjaink történetéről van szó.

De Thuküdidész, maga is arisztokrata-párti, a viszonyokhoz képest igen tartózkodó, előkelő hangon beszél. A közéleti „modor”, a vita szintje hihetetlenül eldurvul, akárcsak ma; Sziküon

zsarnokát, a pelazg eredetű Kleiszthenészt a nemesség „megkövezni való embernek” nevezi, ő viszont az eladdig uralkodott három dór nemesi törzset átkereszteli, mint Hérodotosz tudósít: „Különös gúnyt űzött a sziküonbeliekkel, mert a neveket a disznó és a szamár szótól vette, hozzájuk ragasztva a [törzsi] szóvégeket, saját törzse [a pelazg plebsz] kivételével, melyet a saját uralmáról nevezett el arkhelaoszoknak [népuralkodóknak], a többi pedig hüatáknak [disznótörzs]. Ezeket a törzsneveket használták a sziküonbeliek nemcsak Kleiszthenész uralma alatt, hanem halála után még hatvan évig.” Ugyancsak ő és a sziküoni nép betiltja a homéroszi époszok nyilvános éneklését és a költői-versenyeket, abban a hitben, hogy az Iliász a régi dór törzseket dicsőíti: ez a tudatlanság orgiája, a szennyuralom diadala. Egyébként a görög nép szellemi nagyságai, akikről klasszikusnak nevezzük e kort, mind a nemesség pártján állanak, Szokratésztól Arisztophanészig, Aki csak teheti közülük, menekül hazájából, vagy száműzik onnan; Alkaios, a költő Egyiptomba, Szappho Sziciliába, mások Babilonba, Nabú-kudur-ri-uszur oltalma alá. Polikratészt, Hippiaszt, Hipparkhoszt, Alkibiadészt, Szokratészt megölik. Mellőzzük a gazdasági és társadalmi tünetek vázolását, inkább egy klasszikus tanúhoz, Arisztophanészhez fordulunk, ki a Lovagokban halhatatlanná tette a demagógia típusait. Csak azt a jelenetet idézzük megrövidítve, ahol Démoszthenész, Démosznak vagyis a Népek szolgája, rábeszél egy hurkaárust, hogy vállalja el az uralmat, mert a jóslat szerint a kócárus (Eukratész) és a birkaárus (Lüsikész) után ő lesz a zsarnok, (utána pedig a bőrvarga Paphlagon, vagyis Kleón):

Démoszthenész:

... Nézz oda:

Látod-e a nép tömött sorait?

Hurkás:

Igen,

Démoszthenész:

Te mindezek főkormányzója léssz,

Meg a vásáré, Pnuxé, kikötőé.

Tanácsot lábbal tiprasz, hadvezért

Lehordasz és börtönbe vetsz,

A püratenionban - latorkodol.²³⁰

Hurkás:

Én?

Démoszthenész:

Te bizony. De még nem látsz be mindent:

Hanem kapaszkodj fel csak asztalodra

Es nézz körül a sok szép szigeten.

Hurkás:

Látom.

Démoszthenész:

No mit? a sok raktárt? hajót?

Hurkás:

Igen.

Démoszthenész:

No, s még se vagy boldog nagyon?

Vesd Káriára most a jobb szemed,

A másikat meg Karchedon felé.

Hurkás:

---

²³⁰ A fordító, Arany János jegyzete: „Hol érdemes nagy férfiak ingyen étkeztek, a nép hálájából. De aztán a Kleón-félék kerültek oda - latorkodni”.

S boldog leszek, ha a szemem kifordul?
Démoszthenész:
Nem úgy; de mindezt egykor te fogod
- Eladni.²³¹ Mert ama jóslatbeli
Nagy férfiú te léssz.

Hurkás:
De hogy'lehetnék,
Hurkás létemre, oly nagy ember én?

Démoszthenész:
Hisz épp azért lehetsz, mert olyan
Alávaló, vásári s vakmerő vagy.

Hurkás:
Ily polcra én nem méltatom magam.

Démoszthenész:
Mi a mennyköre hát! talán bizony
Furdál a lelked valami - nemessel?
Tán előkelő vagy?

Hurkás:
Nem bíz én!
Alólkelő vagyok.

Démoszthenész:
Ezer szerencséd!
Hogy' rászülettél a közügyre hát!

Hurkás:
De, jó ember, hisz' én nem is tanultam,
Csak a betűket, azt is rosszul.

Démoszthenész:
Az benned akár, hogy még rosszul is.
A népvezérlet nem tanult, nevelt
Emberhez és mívelt erkölcsűhöz,
Hanem tudatlanhoz, pimaszhoz illik.
De ne szalaszd el, amit isten a
Jóslatban ad.

Hurkás:
Hogy' mondja hát a jóslat?

Démoszthenész:
Jól, isten uccse!...
[E részt elhagyjuk.]

Hurkás:
Csiklándoz a jóslat. Csak azt csudálom,
Hogy én népet tudnék kormányzani.

Démoszthenész:
Hisz' az potomság. Tedd, amit teszesz most:
Keverj, gyúrj össze minden közügyet
Gömböcbe, hódítsd a népet magadhoz
Édesgetve szakácsi méz szavakkal.
Egyéb kolompos érdemed van immár:
Otromba hang, pimaszság kofanyelv,

²³¹ Arany János jegyzete: „Azt várnók: kormányozni; de mivel a mostani kormányzók hazaárulók, a költő hirtelen erre fordítja: eladni”

Van mindened mi a kormányra kell,
A jóslat összevág, s a Püthia.
Tégy hát koszorút s áldozz a Butaságnak.

Rómába a 4-3. században ér el a társadalom színeváltozása, a forradalmi hullám, bukásba dönti a köztársaságot, s tart a császári diktatúra kialakulásáig, a cezarizmusig, emez viszont a világimperializmust teremti meg. A forradalom tehát, céljait meghazudtolva, itt is saját ellentétét segíti világra, demokratikus államformából, köztársaságból abszolút egyeduradalomba csap át, befelé a jogfosztottságot, kifelé a hódítást, a világháborút állandósítja. Az egykorú dokumentumok szétszórt sokasága lehetetlenné teszi, hogy egyeseket kiemeljünk, s szemléletesen mutassuk be az eseményeket, azért inkább a történetírók summázó megállapításait vesszük elő, (*Mommsen, Ferrero, Dusy, Pöhlmann, Szorokin* stb..)

A mézeshetek első örömei Rómában is a „szabad szó” orgiáiban törnek ki. „Az utca tarka tömegeinek - írja Mommsen a Gracchusok koráról (Kr. e. 3. sz.) - sohasem voltak ilyen jó idők és ilyen vidám gyűlések. Az aprócska nagyegek száma megolvashatatlan. A demagógia hivatássá vált.” A tömeg állandóan a Fórumon lebzsel, áldozatául minden nagyszájú propagandának. „Már ekkor kimondják a nagyjelentőségű szót, hogy csak szegény ember képviselheti a szegényeket, és hogy be kell vezetni a szegények diktatúráját.” (Ua.) Felhangzanak a szabadság, egyenlőség jeligéi, ez utóbbit főként anyagi értelemben véve: *aequatio bonorum, aequatio pecuniae* -, a földvagyon szétosztandó, az adósságok eltörlendők. De nincs olyan szélsőséges radikalizmus, szocialista, kommunista követelés, amely hangot ne kapna; a hangzatos szavak alatt azonban legtöbbször a vezetők jól felfogott, önző érdekei lappanganak, s Rómára is áll, amit Thuküdidész mondott: „A szép frázisok használata piszkos célok elérésére nagy becsben állott.” Ha aztán valamelyik demagógnak sikerül a diktatúrát kezébe kerítenie, nyomban következnek a drákói korlátozások. Az ilyen „elnyomatások” szakaszaiban, mint Sulla idejében és később, „néma rettegés lesz úrrá az egész országon, és szabadon kimondott véleményt nem hallani sehol.” (Ua.)

A forradalmi „átállítást” elsősorban a vagyonra irányul. A Gracchusok, Marius, Sulla, Crassus, Pompeius, Augustus, Antonius és híveik merő fikciót tesznek minden tulajdonjogot. A fosztogatás, kisajátítás, vagyonelkobzás, „beszolgáltatás” stb. elképzelhetetlen méreteket ölt, természetesen nem a köz javára. Sulla például egymaga 120 000 földparcellát „gyűjt össze”, s híveinek ajándékozza; a föld tehát gazdát cserélt, de a birtokviszonyok mitsem változtak. A rablás, tolvajlás hihetetlenül terjed, hatalmas rablóállamok keletkeznek az országon belül, a kapzsiság dühvé fajul, a vesztegetés, a korrupció mocsara mindent elönt. „A szegénységet úgy tekintették, mint az egyetlen és a legrosszabb csapást, mint bűnt. Pénz fejében az államférfi kész volt eladni hazáját, a polgár szabadságát; magas rangú nők áruba bocsájtották magukat; esküszegés, okmányhamisítás oly általános volt, hogy az esküt „vádalapnak” [Grund zu Schulden] nevezték. Minden behajtás, nacionalizálás ellenére mindenütt s egyszerre rettenetes egyenlőtlenség uralkodott; Róma milliomosok és koldusok köztársasága lett.” (Ua.)

Ahol az „expropriáció” azaz a másénak elvétele válik a vagyonszerzés legkönnyebb módjává, s a megélhetés forrásává, ott természetesen a kapzsiság, az élvezetvágy, a henyéség lép a szorgalom, a józan iparkodás helyére, s a normális munkaviszonyok felborulnak. Rómában is elhatalmasodik a rabszolga-gazdálkodás, fosztogató bandák járkálnak az országot, a közgazdasági élet romba dől, az elszegényedés folyamata megindul. „A forradalom szörnyű pénzügyi válságot idézett elő ... általános elszegényedést és néptelenülést; a pydna-i csata és a Gracchusok fellépése közti időben sok házat építettek, de Kr. e. 122 után csak itt-ott.” Ebben az időben válik Róma népe a „panem et circenses” élősd, munkakerülő, ingyen kenyeret és szórakozást követelő csöcselékévé. Caesar alatt az ingyen élelmezettek száma eléri a 600 000-et.

Ugyanily mélyre züllik a magánélet erkölcsé; első tünetként megszorodnak a válások, s az egybekelés természetes folytatásának tekintik őket, mert a házaselet teher. Még a puritán, példás jellemű Metelius Macedonius is így ír: „A házasságtársadalmi teher, és természetesen súlyos, de kötelességérzetből nem szabad elhanyagolnunk. Ha tehennők természetesen mindnyájan megszabadítanók magunkat ettől a köteléktől, a természet azonban olyanná alkotott bennünket, hogy éppoly kellemetlen számunkra asszonyokkal együtt élni, mint nélkülük gazdálkodni.” Mommsen szerint az asszonyok felszabadítva érzik magukat atyjuk férjük gyámsága alól, a táncosnők (mimae) a maiakkal versenyezhetnének rafináltságban, „sokoldalúságban”, de nem kevésbé rafinált versenytársakra találunk az előkelő világ dámái közt. A legjobb nevű családok tagjai oly sűrűn szövik szerelmi viszonyaikat, hogy már csak a legbotrányosabb esetek kerülnek közszájra. Az átlátszó anyagokból készült ruhák inkább leleplezik, semmint takarják a nők bájait, gyapjú helyett selyemben járnak még a férfiak is, Varro szomorúan panaszkodik „Azelőtt a háziasszony kezében orsóval a konyhára is tudott ügyelni, most azonban a lány ékköveket kíván atyjától, s az asszony gyöngysort férjétől. Azelőtt az asszony hallgatólag és tartózkodó volt a nászjáték alatt, de most az első jobbfajta férfinak odaadja magát, aki a szemé elé kerül. Az előkelő asszony, ha pompás villájába megy, egy sereg naplopó görög szolga kíséri. Az erény eltűnt; hitetlenség, árulás, érzékiség kapott lábra mindenütt. Azelőtt az asszonyok sok gyermekben találták büszkeségüket, most ha a férj gyermeket kíván, az asszony így felel: Nem tudod, mit mondott Ennius? Inkább háromszor veszélybe kerülni a csatában, mint egyetlen gyermeknek adni életet.”

Az egykorú írók számtalan helyen ecsetelik a zabolátlanság minden fajtáját, a perverz kéjelgéseket, orgiákat, a nők „emancipációját”, elférfiasodásáról beszélnek, a férfiak elnőiesedéséről, a családok szétbomlásáról, s arról, hogy a „nőket fel kell szabadítani a házasság rabsága alól.” Oda a római paterfamilias régi, nagy hírű tekintélye; ugyancsak Varro írja: „Azelőtt az atya bocsájtott meg fiának, most a megbocsájtás joga a fiúra szállt át. Ma senki sem veti magát a törvény alá.” A törvények, a hatóságok elveszítik tekintélyüket, kezdődik a sok engedetlenséggel és demagógiával, folytatódik erőszakkal és vérontással, végződik a vérontók statáriális tömegkivégzésével. Ekkor válik közhellyé, hogy a forradalom felfalja saját gyermekeit; hozzátehetjük, apáit is. „Gracchust elnyelte a forradalom démona, melyet maga szabadított ki. A kormányzat bevezette a bosszúállás rendszerét, a terrorcselekmények megszorodtak, erőszak és kegyetlenség talált csak tiszteletre, és szabállyá vált.” (Mommsen) Rabszolga felkelések törnek ki, a rablás normális állapottá lesz, a demagógia a politika alapelvevé.

A forradalmi dúlások több emberéletet pusztítanak, mint a pun háborúk. „A parasztlázadások, ami az áldozatok számát illeti, csupán a pun háborúkkal hasonlíthatók össze, s csak akkor értek véget, midőn az itálok az [öslatin nép] energikusabb, értelmesebb és műveltebb elemei mind kivesztek.” A Sulla és Marius, valamint az első és második triumvirátus alatti polgárháborúk kiirtották Róma alapítóinak még élő, java ivadékait. E harcok alatt elsősorban kvalitatív irtás folyt, „szűrés”, „kinyírás”; a Gracchusok, Spartacus, L. Drusus, Catilina, Pompeius, Marcus Antonius, Caesar, Flaccus, Memmius, Cicero, Sertorius az ismertebb nevű áldozatok.

„Sulla és a katonák bevették Rómát, és megölték az ellenség vezetőit.” „Marius győzelmét számtalan üldözés, kivégzés követte, s az alávalóságnak, az árulásnak valóságos áradatát hozta magával.” A kortárs Appianus írja: „Nyomban kémek jelentek meg mindenütt hogy kihorgásszák a szenátorokat és a lovagokat, s láb alól tegyék. Tömegével ölték meg őket.” Sulla új győzelme hekatombákba került, csupán Rómában tízezerrel végezték ki Itália legjobb fiait. A diktátorok „hidegvérére” jellemző az alábbi eset: Kr. e. 82. november 3-án a mérszárlások kiáltozásai behallatszanak a szenátusba, a szenátorok nyugtalankodni kezdenek, mire a szónokló Sulla megjegyzi: „Tárgyaljunk tovább, Atyák csupán csak néhány lázadót

végeznek ki parancsomra" -, s nyugodtan folytatja beszédét. („Hoc agamus, Patres Conscripti, seditiosi pauculi meo iussu occidentur.") A „néhány lázadó" száma 8000-et tesz ki. Mindez megismétlődik az első és második triumvirátus alatt. Caesar idejében már mindössze 15 patrícius-család él, utánuk eltűnik a nemesség, a lovagság, a többi vezető réteg, s velük a régi Róma. Helyükbe szabadosok lépnek, rabszolgák, barbár jövevények, s a birodalom népegyvelegének hordaléka. „Így mindenkit, akiben volt kezdeményezés, mindenkit, akiben élt a büszkeség a dicső múlt, megsemmisítettek vagy kivándorlásra kényszerítettek."

A nép java biológiai állománya felőrlődött. „Az alkotó Itália mindjobban elenyészett, s az új népesség (mely túlnyomórészt rabszolgákból és barbárokból verődött össze) képtelen volt megújítani az ország életét." Mert a nép tömegei sem jártak jobban, mint a vezető rétegek. A szakadatlan tömeges mészárlások úgyszólván kiirtották az itálok, samniták és etruszkok ősi törzseit, s Róma és Itália bennszülött lakosságának nagy részét. Róma hanyatlása megkezdődött, bukása elkerülhetetlenné vált, és sorsa a 3. században megpecsételődött. (Idézetek: Ferrero, Mommsen, Fahlbeck, Pöhlmann, Szorokin műveiből.)

Aki azt hinné, hogy e tömérdek vér és szenvedés árán a szociális helyzet valamit is javult, csalódnék. A történetírók híven megállapítják, hogy az ókor forradalmait az egyenlőség, igazság és testvériség jelszavai alatt harcolták végig, azonban a küzdelem súlya mindig a vagyoni egyenlőtlenség, az enyém-tied gyújtópontja köré sűrűsödött, s ezáltal valójában csak az ember legalantasabb ösztöneit, a bírásvágyat, gyűlöletet, dühöt, vadságot szabadította fel. *Mi még hívebben azt kívánjuk mondani, hogy a forradalmak megindításánál az eszmei igények, az erkölcsi erők, az igazságérzet járnak elő, ezeknek hordozói, egy szellemi elit vezérei robbantják ki a harcot, mely azonban az elsők között őket sodorja félre, vagy amelyből önként kiállanak. Az ő elűntetésükkel a jellegük üres és hazug jelszavakká válnak, amikben kiáltozók hisznek a legkevésbé. Ez a forradalmak vastörvénye.*

Ettől fogva ismét egyetértünk a historikusokkal: az egyenlőség jelszava már a görög és római forradalmárok számára is azt jelentette, hogy fölébe kerekedjenek az addig fölöttük állóknak, s hogy ebben a küzdelemben minden eszköz megengedett. A leghatásosabb eszköz pedig a nyers erőszak, a durva tirannizmus, mindenki letiprása, agyonverése, aki útban áll. A forradalmak vezetői és haszonélvezői soha egy percig sem tudták megéreztetni a szolidaritás és az igazságosság szellemét, a demokrácia alapelveit, mert ez az eszme, ez a szellem, ez az érzék gyökeresen hiányzott belőlük, sőt ellenkező ösztön uralkodott rajtuk, s épp ez az ösztön emelte őket az élre, Természetes, hogy ugyanezt az ösztönt szabadították fel a tömegekben is. Az egyenlőségnek és testvériségnek soha a legparányibb jelét sem találjuk meg sehol a forradalmak első, kezdeti diadalai után. Ellenben mindig azt látjuk, hogy mihelyt a közvetlen cél eléretett: a régi hatalom megdőlt, a forradalom ágensei minél nagyobb vagyont, minél több pénzt, s evvel minél erősebb hatalom birtokába telepednek, azaz nem az eszmék tüze, hanem a személyes érdek szította lelkesedésüket. Viszont ettől fogva épp az lett érdekük, hogy a szent háború ne folyjék tovább, s ezért azt a kegyetlen dühöt, mellyel uralmukat kiverekedték, s a mészárló tirannizmust, amellyel fenntartották, most az ellenük irányuló forradalmak vérbefojtására használták. Ebből a bűnös körből nincsen kiút, s hiába tévedt rá számtalanszor az emberiség, sohasem tanult belőle. Mi is csak azért hangoztatjuk, mert így előre elmondtuk sommás krónikáját minden későbbi forradalomnak.

*

Megváltást várók. Az eseménysor, melyet az imént ismertettünk, nagyjában és egyszerűség kedvéért a 6-5. századokra időzíthető, mert akkorra már minden jellemző vonása kialakul. A közmegegyezés az ilyen, s csak az ilyen eseménysorokat nevezi forradalomnak, holott a forradalom szerfölött komplex jelenség, s bonyodalmas elágazódásban, sokféle „síkon" áramlik át a történelmen. Amit most láttunk: a végkifejlet kétségtől a legszembeesőbb,

drasztikus megnyilatkozása, a legalantasabb, állatalatti síkon játszódik le, a humánus minden paránya hiányzik belőle, s elsősorban nem az elnyomókat, a hatalmasokat, a gazdagokat pusztítja el, hanem az embert gyilkolja le az emberben. Ösztönszerűen az emberi méltóság és emelkedettség ellen visel hadat, mert ez az igazi ellenfele, a bűnözést teszi törvénné s a tisztességet üldözötté, az aljasság a hajtóereje, s mind egyenes, mind átvitt értelemben nem egyéb, mint dögevő fenevadak dulakodása egy lebunkózott társadalom hulláján.

Az ember azonban nem pusztán gyilkos és dögfaló bestia, csak akkor válik azzá, ha levetkezi embervoltát, az anyaggal társul, s ennek törvényeit teszi úrrá maga fölött. Az igazi forradalom velejében az ember külső és belső létformáinak kényszerű megváltozása (okait most nem kutathatjuk),²³² az egész ember műve tehát, s így igazi, emberi eseményei az állatfölötti szférákban peregnek le. Sőt jobb pillanataiban, valaminő immanens törekvéssel, még anyagba-züllésének is magasabb, elvi magyarázatot igyekezik adni: isteneket-hadisteneket emel maga fölé, hogy legyen kiket megengesztelnie kellő rítusokkal, azaz megjuhánia a sajátmagában lakó fenevadat.²³³ Az erőszak isteneinek bevonulása a panteonokba tehát egy brutális (lét)forma-váltás lebonyolódása emberibb, emelkedettebb síkon, a rossz elvi fölmutatása, tisztázása, a süllyedés beismerése, s érve a jobbulás biztosítója. Ez is forradalom, kétségkívül, az anyagi, a földi erőszak rendszerének beiktatása a vallás metafizika rendszerébe, a testi, az állati ösztön elvszerű áthelyezése az erkölcsi szférába. De igen hiányos, elégtelen megoldás, az erőszak istenei az erőszakot csak „szentesíthetik”, meg nem szabadíthatnak tőle.

Nem véletlen tehát, hogy ugyanebben az időben csapódik magasra az új monoteizmus hullámverése: metafizikai tekintetben teljes megoldást nyújt, a félrefejlődött, eltorzult, értelmét veszített isten-sokadalom burjánjából kihántja a világrend egyetlen isteni alapelvét, más szóval eltakarítja a zűrzavarossá vált eszmék seprejét s leszűri a tiszta bort. Az eltévedt, bizonytalanságba sülyedt, az élet értelmét nem látó ember legmélyebb igényét, legfontosabb létszükségletét elégíti ki: megerősíti abban a tudatban, hogy a világnak jónak kell lennie – nem azért, mert a rossz elviselhetetlen (ez a posteriori következmény), hanem azért, mert ha rossz lenne, nem maradhatna fenn, azaz a priori a fennmaradás, a harmónia, a jó törvénye érvényesül benne. S ahogy a világnak, az életnek végső fokon egy a törvénye, csak egy lehet a világ és az élet törvényének alkotója és fenntartója is. Az isten, a panteon feje tehát belátja, hogy rendcsinálásra van szükség véget kell vetni a manifesztációs garázdálkodásnak; ezért félresöpri az önállósulni akaró, felelőtlen istenségeket, mert téves magyarázatokra adnak alkalmat, sőt maguk szolgáltatják őket; nincs szükség rájuk, s mert nincs szükség rájuk, nincsenek is, „semmisek”. Helyettük leküldi hullámverő prófétáit és egyéb hírnökeit, kik bírják közvetlen „szavát”, s megnyugtatták az embert, hogy a világegyetem forgása és az emberiség sorsa az ő „atyai” kezébe van letéve, mert szülője lévén a világnak, atyja az embernek is: amazt fenntartja, őrá gondoskodik. Mindezt a világ fennmaradása egymagában ipso facto bizonyítja. - Az újmonoteizmus szintén forradalom tehát, mégpedig nagyarányú, s míg egyfelől a világtörténelem példátlan erejű szellemi irányítójává lesz 2000 éven át, másfelől pusztá kialakulása által, mint történelmi tény által bizonyítja, hogy az ember nem a gyomor és a genitáliák igényeinek kielégítésében látja az élet értelmét és legfőbb célját, sem a hatalmi ösztön tombolásában a szabadságot. Mert noha az ún. forradalom éppen ezeket az örömeket adja meg, s ezeket az ösztönöket szabadítja fel, mégis épp ezáltal nyomort, pusztulást, rémuralmat, szolgaságot, despotizmust teremt, és a boldogság helyett boldogtalanságba visz. Az a történelmi tény tehát, hogy a gazdaság-politikai forradalom mindig jelszavainak ellentétébe torkol, a faktum erejével dönti meg a gyomor, a genitáliák és az állatalatti ösztönök teoretikusainak, vagyis a történelmi materializmusnak tételét, hogy a gyomor, a genitáliák és az ösztönök az emberiség viselkedésének a történelem haladásának

²³² Mélyebb, kozmikus okait az ércorok és csillagrevolúciók magyarázatánál kifejtettük

²³³ Ma pedig történetfilozófiai elméleteket gyárt.

egyedüli mozgatói, s ők teremtik meg felépítményképp a kultúrát. Az ókor gazdasági forradalmi bukásba döntötték a görög-római birodalmat és kultúrát, s e forradalmaknak még úgyszólván az emlékei is elenyésztek, míg a szellemi forradalom (a „felépítmény”) szembefordult velük, megállította a pusztulást, s a monoteista vallások: a kereszténység és az iszlám formájában új kultúrát szült, és máig tartó korszakokat teremtett.

Ehhez azonban az embereknek még egy színeváltozására volt szükség. Az élet, a szenvedés az egyistenhit által értelmet nyert ugyan, ámde az ember süllyedése, elvadulása folytán kibírhatatlanra vált. Önerejéből a hívő sem tudott megszabadulni tőle, az isten személyes közbelépésére lett szükség: a megváltás vágya mindjobban elhatalmasodott az emberiségen. A megváltás eszméje azonban éppoly kevésbé új, mint a monoteizmusé. Az egyetemes Paradicsom- és bűnbeesés-mítoszok szerint mind a természet, mind a vele közösségben élő ember valahol „eltévesztette útját”, kiesett a világharmóniából. A világnak azonban fenn kell maradnia, ezért fellépnek az önfeláldozó istenek vagy hősök, magukra vállalják a sorsát („bűnét”), és megmentik a pusztulástól. A megváltás tehát csakúgy, mint az egyistenhit, kozmoteogóniai szükségszerűség s mindkettő eszméje, elejétől fogva, bennlappang a világ sorsában a reánőtt politeista istenvegetáció és rítusbozót szövevénye alatt is. Valahányszor elfajul az ember, vagyis valahányszor megismétlődik a bűnbeesés, mindannyiszor meg kell jelennie az egyistennek, ismétlődnie a megváltásnak. A négykarú Visnu avatárái világkoronként = megváltó-megjelenések: „Mindannyiszor, ha a jog meggyengül és a jogtalanság megerősödik, újrateremttem magam.” A megváltás is új eszme színében bukkan fel eltakart rejtekéből, de most már nem kozmoteogóniai felismerésből fakad, hanem emberi szükségérzetből, érzelmi forrásból táplálkozik. Ennélfogva megváltoztatja az ember viszonyát istenhez: nem az egyetemes, kollektív, életritus rendje által illeszkedik isten világrendjébe, hanem egyénileg keresi útját (isten) felé, személyes üdvözülésre vágyik, a megváltás részese kíván lenni.

A teremtő egyisten tehát lényegében *sui generis* azonos a megváltó istennel, de minthogy a megváltás „új” aktus, új, specifikus alakban kell megjelenie, hogy feladatát hatásosan, érthetően, a gyarló ember lélek- és érzésvilágát megragadóan végezhesse el. A legáltalánosabb formula: „Isten elküldi egyszülött fiát, ki halála által megváltja az emberiséget.” Ez a képlet; a képlet feloldását, vagyis a megváltóvárás történeti adattárát a következőkben foglalhatjuk össze.

Már az eddigiekből is kitűnik a *megváltás-eszmének* kétféle alakja: az egyik a kozmoteogóniai szemléletből ered, és az *ismeret* által való megváltást posztulálja, a másik érzelmi indítékú, s a *hit* által való megváltást jelenti ki. Az első a nagy mitikus ókorok szülötte, a második azoké a századoké, amelyekről most szólnak, s amelyekkel a történelem utolsó nagy korszakát keltezzük. A párhuzam a monoteizmus történetével szembeszökő, mert hiszen egyazon historikum szülötte, s így természetes, hogy a teremtő egyisten olykor összeolvad a megváltóval, helyesebben emez amannak időben fellépő aspektusa.

A megváltás-eszme történetét Jeremias Babilonban egyenesen az ősteremtésig viszi vissza: a teremtés maga szellemi természetű, és az Ige által történik, de a dolgok ősalapjából kilépő Logosz az istenanya személyében nyer mitológiai alakot. „Az érzékfölötti világban az ősnemzés a szó által történik. A sumér ember fáradhatatlanul dicsőíti himnuszaiban a teremtő Szót. De mert a megváltó Logosz, amely a dolgok ősalapjából támad, a Madonna által kap alakot, azért a dolgok ősalapját mitológiailag az Ősanya képviseli, s belőle lép elő a titokzatos Gyermekek világalkotó és világmegváltó alakja.” Ezt a titokzatos Gyermekeket várja az emberiség a világmegváltás szakaszainak meg-megújulásakor, s minthogy egyenesen az ősviláganyától születik szűznemzés útján, közelebb áll a dolgok ősalapjához, mint az istenség többi manifestációja, a panteon többi tagja. Így magyarázza a sumér gnózis a dolgot, s ezt nevezzük mi az ismeret által történő megváltásnak. Végrehajtója a harcoló és diadalmas

főisten, s épp e győzelem révén válik Summus Deus-szá; ilyen Nippurban Enlil, később Babilonban Marduk, még később Asszíriában Asszur. Mint a babiloni teremtés-ének, az *Enuma elisz* mondja: „erősebb az összes isteneknél”, győzelmével „leveszi az igát az istenekről”, s a világ újjáalkotásakor „megteremti az embereket hogy megváltsa (padú) őket”.

A másik megváltás előfutára (prefigurációja), eszmehordozója a szenvedő, meghaló, alvilágba szálló és feltámadó Üdvisten (Üdvhozó). Legismertebb típusa Tammuz, „ki megöletik és feltámad”. Alakja és sorsa az élet-halál közös misztériumát fejezi ki metafizikai, kozmikus és földi viszonylatban egyaránt. Midőn az Alvilágba száll, elhal minden élet, ő „az évisten, kinek esztendőnként siralom adatik”. A földi esztendő (sarjadás, érés, halál, feltámadás, - tavasz, nyár, ősz, tél) azonban csak egyike a kozmikus körfutások párhuzamainak, az év csak kicsiny képmása a nagy aiónnak. A teremtésben nincs szakadék az Alsóvilág és a Felsővilág, a halál és a feltámadás között, (mint a nyugati eszmekörben) - a megváltás a kettő szerves/ állandóan ható összekapcsolója, egyesítője.

A személyes megváltás vágya, ez a lélektani és érzelmi mozzanat, azonban megváltoztatja isten és ember viszonyát. A megváltás szükségét, azaz vágyát érezte a régi sumér ember is, csak hogy nem egyénileg, hanem mint a Kozmosz részese élte át, s a megváltás tényét, mint a Kozmosz egyetemes törvényét rítusát ismerte fel: az ember csak annyiban váltatik meg, amennyiben mikrokozmosz. Ezért nevezzük ismeret által való megváltásnak. Azaz nem merte eltörölni a distanciát isten és ember között, s a közvetítést a világtörvény földi aktiválójára, a rítusra bízta. Az új érzés és az általa teremtetett új viszony a 6. század hozománya itt is; a személyes egyesülés vágya istennel eo ipso a személyt, az egyént helyezi előtérbe a kollektív rítus helyett, s az egyesülés föltételét a „tisztá szívbe”, ahogy Jahve, a próféták istene hirdeti és követeli. E viszony felismerése és elfogadása már merőben belső hit-aktus, s azért nevezzük hit által való megváltásnak.

Itt az alkalom, hogy mérlegre tegyük az ismeret és a hit, más szóval az ész és a szív problémáját, vagy a vallás és tudomány „ellentét” ahogy a múlt század óta mondogatják. A kérdést már érintettük, midőn a reformált vallások veszedelméről szóltunk, azonban a dolog nem olyan egyszerű. Mindenütt, ahol a vallás mindenki által tökéletesen átélhető, minden körülmények közt teljesen megvalósítható kíván lenni, szükségszerűen a hitre helyezi a nyomatékot, noha nem ez az egyetlen istenhez vezető út. Az ismeret, a felismerés, a tudás is eljuttat hozzá, ám ezt csak a nagyobb tehetségű ember járhatja meg. Üdvözülni lehet jócselekedetek által is, ehhez viszont tetterős, tevékeny lelkület kívántatik. A hinduizmus mind a három utat ismeri: a Gnana jóga az ismeret útja, a Bhakti jóga a szeretetét (hitét), a Karma jóga a cselekedeteké; mindegyik külön-külön, egymagában is elvezethet a Legmagasabbhoz, egyesíthet a Legfőbb Valósággal. Ebben a tanításban mély bölcsesség rejlik, mert a három út valóban a három legfőbb pszichikai alkattípusnak felel meg: az intellektuális, az érzelmi és a tevékeny ember típusának, s így mindenki a hozzá legjobban illő jogát, utat választhatja. A katolicizmus mind a hármat megkívánja, de mindenkitől csak képességeinek mértéke szerint, dogmát nem állít, s ez még mélyebb bölcsességre vall, mert némi tudásra, érzésre, cselekvésre mindenki képes, és ily módon, képességeinek „összjátéka” által saját vallási tökélyének maximumát érheti el. A tudatlan szénégető éppúgy üdvözülni, szentté válhatik és egyesülhet Istennel, mint a tudós Aquinói Szent Tamás, a falatját megosztó szegényember, mint a gazdag Páli Szent Vince, a napszámos, mint az országépítő Szent István király; s valóban, az Egyháznak bőven vannak szentjei mind a három típus képviselői közül. A hit képessége azonban mégis a legegységesebb, a szeretet útja a legkönnyebb.

Hinni, bízni, legalább elvben, mindenki tud, vagy ha nem, magát az élet elvét veti el, s akkor sem Istennek, sem embernek nincs vele dolga többé. Szeretet pedig nincsen hit nélkül, s természeténél fogva kiáradó; aki szeret, amíg szeret, nem gondol magára, lelke megnyílik a

világ felé, s így megszabadulván önzésétől, máris megtalálta Istent, egyesült legfőbb törvényével,²³⁴ beleilleszkedett a világharmóniába, tevékeny részese lett. – Amint látjuk, ezek a képességek nem exkluzívak, nem zárják ki egymást, ellenkezőleg, szervesen összeműködnek, erőiket kölcsönösen gyarapítják. Ha valamelyik szembefordul a többivel, s kárára szolgál, annyit jelent, hogy kitepte magát az organizmusból, szervetlenné vált, túlteng, mint a rákdaganat. Ilyenkor lesz a tudós hitetlenné, a hívő vakbuzgóvá, a tett-ember elvtelenné (erkölcstelenné). A szeretet is ártalmassá lehet, ha túlteng, s majomszeretetté válva nagyranevelő tárgya hibáit.

A *védikus hinduizmus* végső fokon mégis az ismeret által való megváltást tanítja: Tat tvam aszi, „Ez te vagy”, azaz ismerd fel, hogy „ez”, az egész világ te vagy, azonos vagy vele, ő teveled, s mindketten egylényegűek. Ha ismereted tökéletessé válik, éned eltűnik, s beleolvadsz a Brahmanba, egyesülsz az isteni lényeggel. Ehhez az ismerethez segíti el az emberiséget a süllyedés korszakaiban leszálló, magát újraalkotó Visnu. Az utolsó leszálló „Megvilágosult” és megvilágosító: Buddha, ő hozza meg a 6. században esedékes reformot, mint Kínában Lao-ce és Kung Fu-ce, Iránban Zaratusztra, Görögországban a filozófusok. Művük egyéni, sokban összhangzó, azért külön fejezetben tárgyaljuk,

Egyiptomban nem lép fel reformer, ám a megváltás-tan ott sem ismeretlen, hiszen az ország a misztérium-kultuszok melegágya. A tan ezotérikus, titkosan művelt marad, de Hermész Trismegisztosz görög kompilátorai egyet mást elárulnak belőle. A Corpus Hermeticum első részében („Tíz hieratikus könyv az istenekről, törvényekről” stb.) fellép egy próféta, ki az emberiséget meg akarja váltani. Poimandrésznek nevezi magát, az isteni ősember újra testesülése, s megváltó prófétaként jött a világra (Logosz), Tanítványa Tatiosz, az oktatás végén maga is beavatottá válik, leendő prófétává, Logosszá, Poimandrész így szól hozzá: „Íme, szemlélődő *megismerés* [ismeret] által elnyerted *isten ismeretét* [theoszophia] és az *önismeretet* [anthroposzophia].” - Nem egyéb ez, mint az ismeret által való megváltás.

A megváltóvárás a *zsidó* népben élt a legelevenebben, éppoly forrón és dinamikusan, mint az egyistenhit, s noha tannak valójában nem nevezhető, mert időnként váltakozó tartalommal telik meg, az egyistenhittel együtt az Ószövetségnek leglényegesebb és legjellemzőbb vonása. A zsidóság adta e fogalomnak sajátos, világtörténeti jelentőségű nevét is: Messiás, messianizmus. Noha a héber másiah (arámul mesiha, görögül khresztósz) szó egyszerűen felkentet jelent, s a királyok, később papok jelzője volt, azóta a Megváltó nemzetközi neve lett, s elsősorban a lelki megváltót, a bűntörölt, az üdvözítőt értjük rajta, tehát az istent, s csak másodlagosan, metaforikusan alkalmazzuk emberekre. Az istent jelentő értelmet a kereszténység adta neki, az Ószövetségben nem ismert, sőt a földi értelemben vett szabadítót sem nevezi sehol messiásnak, csupán mint mondtuk, a királyokat, a papokat, pátriárkákat, egy ízben a népet s egyszer a perzsa királyt, a pogány Kürosz-Cyruzt. A zsidóság eredetileg nagy királyt várt, eszményi uralkodót, ki az utolsó időkben jön majd el, hogy boldoggá tegye népét.²³⁵

A Biblia legrégebb helye már ilyenül aposztrofálja (Móz, I. 49,10): „El nem vétetik a fejedelmi kormányvessző Judeától és vezér lenni meg nem szűnik az ő ágyékából, míg nem eljön, aki elküldetik, ugyan az, akire várakoznak a nemzetek.” Ebben az eljövendő királyban voltaképpen a Paradicsomsóvárgás testesül meg, s ez a zsidó Messiás-eszme egyik, talán eredeti alakja. Az Ószövetség nagyszámú helye vonható ide, de a legtisztább, félre nem érthető Paradicsom-képet Jesajáh jövendölése festi: „De egykor Jessze levágott törzsökéből vesszőszál sarjad, és zöldellő ág nevededik gyökeréből. És megnyugszik azon az Úr Lelke, a

²³⁴ A szeretet = világtörvény, Vö.: Dante: „L'amor che muove il sole e l'altre stelle.”

²³⁵ Neve ill. jelzője; Immanu-él = Velünk az Isten, Isten van közöttünk; Él-gibbor = harcos Isten; Abi-ad = az új világkor Atyja.

bölcsességnek és értelemnek Lelke, a tanácsnak és erőnek Lelke, a tudománynak és ájtatosságnak Lelke. Az Úr félelmének Lelkével bételik ő, nem a szemek látása szerint bírál ő, sem a fülek hallása szerint hoz ő ítéletet. Hanem igasság szerint ítéli ő meg a szegényeket, igasság szerint hoz ő ítéletet a földön elnyomatottaknak; szájának vesszejével [puszta szavával] megveri ő a zsarnokokat, és ajakinak leheletével megöli az istentelent. Igasság lészen ágyékinak öve, és hívség veséinek övedzője. Akkor báránnyal lakik a farkas, és a gödölével fekszik a párduc; a borjú s az oroszlánkölök és a hízó marha együtt lesznek, és kis gyermek vezeti őket. A tehén és medve együtt legelnek, fiaik együtt feküsznek, és mint ökör, szalmát eszik az oroszlán. A vipera kígyónak lyukánál játszani fog a csecsemő, s a csecstől elválasztott kisdéd bazilisk üregébe nyújtja kezét. Ártalom és veszély nélkül lesznek az egész szent hegyemen, mert az Úr ismeretével teljes lészen a föld köre, mintha azt tenger vize borította volna el. Ama napon Jessze sarjadékához [a nagy királyhoz], ki jelül áll a népeknek, járulnak a pogányok, és dücsőséges lészen nyugodalmának helye." [Megteremti a világbékét.] „Annakokáért az Úr maga ad jelt tinéktek: Imé, egy szűz méhében fogad, és fiat szül, kit ő Emmanuelnek fog nevezni. Tejfelt és mézet eszik míglen tudni fogja a rosszat megvetni s a jót választani." (*Jes. 7. 14-15.*)

A zsidó nép nagy sanyargatásainak, vallási eltévelyedéseinek és erkölcsi nyomorának idején a Messiás-gondolat a nemzeti nagykirály alakjába öltözik, ki csupán Izrael megszabadítója lesz, s eljövetele a többi népre az ítélet ideje. A zsidóság nem egyszer egyenesen kívánja az ítélet nagy napját, s a próféták igyekeznek ugyan felriasztani ebből az eszelős álmodozásból, azonban őket is rabul ejti az eszme igézete, ám a messiási kortól az egész emberiség boldogságát várják. A tűzlelkű Jesajáh már Jehizkijáh királyban is a várva várt fejedelmet üdvözlí. A nemzeti megszabadító királyról a Bibliának szintén sok helye szól, néhány jellemző helyet bemutatunk: „Mostan pusztítatol el gyilkos lánya! Megszállanak minket, ostromot készítenek ők ellenünk, vesszővel verik arcul Izrael bíróját. De te Betlehem Efrata, kicsiny vagy ugyan Juda ezrei között, mindazáltal tebelőled származik énnékem, aki Izraelben uralkodó lészen, kinek eljövetele eleitől fogva, öröktől fogva vagy" [ti. megígérve] (*Mikeás, 5.1.*) „Megszabadítom az én nyájamat, nem lészen az többé bitang, és ítéletet tések a juh és juh között. És támasztok nékik egy pásztort [királyt], ki őket legeltesse, az én szolgámat, [egy új] Dávidot. Ő legelteti Őket, és Ő leszen nekik pásztorjok. Én pedig, az Úr, Istenök lészek, és az én szolgám, Dávid, fejedelem lészen közöttök. Én, az Isten, szólék." (*Ez. 34, 22-24.*) „A békesség szövetségére lépek velök, és ez örökös szövetségjök lészen; megalapítom őket és megszorítom, és az én szent templomomat közepettök helyeztetem örökre... Megismérik akkor a nemzetek, hogy én, az Isten, szentelem meg Izraelt, midőn az én szent hajlékom közöttök lészen örökké." (*Ez. 37, 27 -28.*) „Annakutána megtérnek az Izrael fiai, és keresni fogják az Urat, az ő Istenöket, és Dávidot, az ő királyokat, rettegve járulván az Úrhoz és az ő jóvoltához a végső időben." (*Hós. 3,5.*) „Azért így szól az Úr Isten: Valóban, haragomnak tüzeben szólók a többi nemzetekhez és egész Idumhoz, kik örömmel, teljes szívvel és lélekkel az én országomat magoknak örökségül elfoglalák, és kirabolván feldúlák. Jövendölj tehát az Izrael földjéről, és szólj a hegyekhez, halmokhoz, hegyi patakokhoz és völgyekhez, ezeket mondja az Úr Isten: Imé én haragomban és bosszúságomban szólók, mivelhogy a nemzetek gúnyolását szenvedétek. Ugyan ezért azt mondja az Úr Isten: Én esküdve felemelém kezemet, hogy a körületek lakó nemzetek magok viseljék ön gyalázatjokat. A ti ágaitok pedig, Izrael hegyei, nevedjenek, és gyümölcseiket teremjék az én népemnek, Izraelnek: mert közelget az ő elérkezése."

A harmadik változat a próféták eljövendő királya, irgalmasan fog uralkodni a népeken, elsimítva egyenlenségeiket a hegyeket lehordja, a völgyeket betölti; számarcsikón jön, azaz szelíd; harc nélkül foglalja el székét, sőt fel sem ismerik, és - megdöbbenő gondolat! - mint Jahvé megnyomorított szolgája jön, arca csúf lesz, szenvedésével jóvá teszi népe bűneit, s feláldozza magát érte. (A jövendölések olykor jelen vagy múlt időben szólnak, ez a

fogalmazás növeli a próféciák megjelenítő erejét, de mindig jövő időben értendők.) „A pusztában kiáltónak szava: Készítsétek el az Úrnak útját, egyenesítsétek meg a pusztában a mi Istenünknek ösvényét. Minden völgy bétöltessék, és minden hegy és halom lealacsonyíttassék, a tekervényesek légyenek egyenesekké, sima utakká a darabosok. Mert ki fog tűnni az Úrnak dicsősége, és meglátja együtt minden ember, hogy az Úrnak szája szólott... Emeld fel hatalmasan szavadat, ki üdvösséget hirdetsz Jerusalemnak, emeld fel, és ne félj, kiáltsd Juda városainak: Imé a ti Istenetek! Imé hatalommal jön az Úr Isten, és karja uralkodik, imé, vele vagyón díjja s előtte jutalmazása." (*Jes. 40, 3-4, 9-10.*) „Te pedig Szion lyánya, örülj, felette igen örvendezz Jerusalemnak lyánya! Imé, a te királyod jön tehozzád, ki igaz és üdvösség szerzője, ámbár ő szelíd szegény, számaron ülven jön és a számaroknak vemhén... Mivel békességet hirdet ő a népeknek, és uralkodni fog egyik tengertől a másikig, és a folyótól a földnek határáig." (*Zak. 9. 9-10.*) „Fel Szion! öltözz erősségedbe, öltözz dicsőséged köntöseibe Jerusalemnak, te Szentnek városa! ... Mert előttetek mégyen az Úr, és seregeiteknek utána Izrael Istene, Imé, szerencsésen végzi azt szolgálom [a jövő király], jeles és nagy leszén ő, és felettébb felmagasztalva! Amint sokan álmélkodnak rajta, úgy elrútítva vagyón tekintete [arca] jobban, mint akármely férjfiúé, s ábrázata inkább, mint akármely emberfiáé. Így megöntöz ő sok nemzeteket, a királyok befogják előtte szájokat, mivel látták azt, ami nekik nem hirdettetett, és megértették, amit nem hallottanak vala." (*Jes. 52.1, 13-15.*) „Kicsoda hiszi azt, amit mi hirdettünk? [Ti. ami alább következik] És az Úr karját ki veszi észre? Felnövekedik ő előtte, mint a vesszőszál, és mint a gyökér a szomjúzó földből [észrevétlenül]; nincs neki dísz, nincs ékessége, néznénk reá, és nem vala kíváncsi alakja. Utálatos az emberek között és megvetetett, Fájdalmas férjfiú és szenvedéshez szokott, mint olyan, aki elrejtje orcáját előttünk, utálatos! Azért nem is becsültük őtet. Bizonyára, betegségeinket ő viseli, és fájdalmainkat ő hordozza [magára veszi]; mi pedig őtet gondoltuk megbüntettetnek, Istentől megveretettnek és megaláztatottnak lenni. Azonban megsebesített ő vétkeinkért, megrontatott gonoszságainkért, a mi békítetésünknek büntetése őrajta vagyón, és az ő sebjei által gyógyulunk meg. Mi mindnyájan, mint a juhok, tévelyegtünk, kiki közölünk saját útjára tért; az Úr pedig őrá vetette mindnyájunknak bűneit. Feláldoztatott, mert ő akar, és nem nyitá meg száját hasonlólag a bárányhoz, mely lövésre vitetik... Kivágattatott az élők országából, megölettetett népemnek bűneiért. A gonosztévőknél jelentetett ki temetése, de sírját gazdagnál találá... Tetszik az Úrnak szenvedés által őtet megrontani, azonban, miután adandja életét áldozatul a bűnért, lát maradékot, mely meghosszabbítja napjait, és amit az Úr akar, a keze által sikerül." (*Jes. 53. 1-10.*)

A „maradék", vagyis az utókor, mely meghosszabbítja életét, az egész világon nagyra teszi majd nevét, s eledellel (és füsttel) fog áldozni neki, amin nem érthetünk mást, mint kenyeret és bort (és tömjént): „Mert napkelettől fogva napnyugatig nagy az én nevem a nemzetek között, és minden helyen jó illatú füsttel és tiszta eledeli áldozattal áldoznak az én nevemnek" mert nagy az én nevem a nemzetek között."

A zsidó Messiás-gondolat nem kozmogóniai eredetű tehát, a bűnbeeséshez kapcsolódik, s az idők végére várja a szabadítót, nem pedig a világekorszakok elejére, mint a többi nép megváltás-tana, De számunkra csak az a fontos, hogy a megváltó-várás a zsidó népnél is e kritikus időkben, a 6. század körül hevül a legmagasabb feszültségre. Hogy mennyire egyetemes, népközi jelenség volt, láttuk már eddig; s hogy a képet kikerekítsük, elnézünk még a keltákhoz, és áttekintünk az óceán túlsó partjára, Amerikába is.

*

A keltáknál a szűznemző Ősanyaistennő, Dana vagy Danu kultusza középponti szerepet játszott, ő szüli a haldokló-feltámadó azaz megváltó Fiút, kinek neve Ruadan, „Az Elemek

Királya". A fiú kozmikus isten tehát, s a válságos korszakokban hozza el a megváltást. Az istennő tiszteletének egyik főhelye Carnutum, a mai Chartres volt, s *Rouillard* a chartres-i székesegyházról szóló munkájában ezeket írja (1609): „Ugyanaz a Szentlélek, ki megvilágosította Illés prófétát, a druidákat is felkeltette, és Chartres népének száz évvel előre kinyilvánította az Üdvözítő jövetelét: a chartres-i templomot ama jövendölés alapján építették, amely Jézus Krisztus Urunk megtestesülése előtt mondatott." Hogy *Rouillard* milyen jóslathagyományra támaszkodik, nem tudjuk, annyi azonban bizonyos, hogy amikor az első keresztény hittérítők Chartresben megjelentek, egy karján gyermeket tartó istennőszobrot találtak a helyi kultusz tárgyaképpen. Hans Wohlbold szerint pedig a druidák a Krisztus előtti századokban tudták, hogy az „elemek tudománya" vagyis a régi vallás hanyatlásnak indult, s nem volt már képes híveit magasabb ismeretekhez elvezetni. Egyrészt, mert az emberek tudata (értsd életszemlélete) megváltozott, de másrészt, mert maga az elemi természet is „bűnbe esett", behullott az anyagba. A természetet magát kellett megváltani, s ezáltal az embernek megadni az erőt, amellyel ismét átszellemítheti a természetet. Azonban a druida beavatottak tudták azt is, hogy új világkor-forduló közeledik, hogy eljön az Elemek Királya, ki Szűztől fog születni. Így hát a kelta beavatottak nagy eseményekre várokoztak, lelkükben átélték őket, s fölkészültek a bekövetkezésükre. Különös, vagy talán természetes, hogy Franciaország legrégebbi és legnagyobb kegyhelye a chartres-i székesegyház: a Mária-tisztelet középpontja ma is (Pilléres Mária, Fekete Mária). Lehet, sőt valószínű, hogy a katedrális altemploma a pogány kelta szentély helyére vagy falaira épült; ez általános szokás volt.

A *mexikói indiánok*nál a megváltó-várás abból az időből keletkezik, midőn *Kecalkoatl*nak, a békés, szelíd Holdistennek uralmát felváltotta *Uicilopocstli*, a vérengző Napistené. *Kecalkoatl* a toltékok istene volt, s midőn az aztékok elfoglalták országukat, és leigázták őket, természetesen a maguk *Uicilopocstli*ját emelték a helyébe. *Kecalkoatl* ekkor a tengerpartra vándorolt, tutajt épített, s elhajózott rajta Kelet felé. A kutatók mindezt kb. Kr. u. 400-ra teszik, de a legújabb radiokarbon vizsgálatok szerint az azték őtemplomok egyidősek a görög klasszikus kor emlékeivel, azaz szintén a 6. század táján épültek. *Kecalkoatl* eltűnése után nemzedékről-nemzedékre szállt a hagyomány, hogy 500 év múlva fehérbőrű, szakállas kísérekkel vissza fog térni, megsemmisíti a hódítókat, s felszabadítja a toltékok népét. Ennek tehát éppen Krisztus születése idejében kellett volna megtörténnie, azonban sem *Kecalkoatl*, sem más próféta nem szállt partra Mexikó földjén. Ehelyett szakadatlan vérengző háborúkban dúltak egymás országait a mexikói fennsík és a jukatáni félszigetnépei.

1514-ben a *tutul-siúk* királya, *Moachanxin*, egy jós-pap által megkérdezte az isteneket, mit hoz a jövő. A válasz így hangzott: „A 13-ik időkor végén egy fehérszínű, szakállas nép jön Kelet felől. Jelet hordoznak maguk előtt, melytől elfutnak és porba hullanak az istenek. Ez a nemzet az egész Földön uralkodni fog, és békét ad azoknak, akik békén fogadják őket, és elhagyják a hiábavaló istenképeket az egyetlen istenért, akit a szakállas emberek imádnak." A 13-ik periódus vége, az „Egy Nád" év 1519 volt: ez év Húsvét csütörtökjén lépett partra *Cortés* Mexikóban, a mai *San Juan de Ulua* helyén. *Motekuszoma* (*Montezuma*) természetesen tudott a jóslatról, már évek óta figyeltette a spanyolok part menti hajózásait, s most megrémült; még az üldözött tolték papok véleményét is kikérte, s ezek megerősítették, hogy a fehérarcú idegenek *Kecalkoatl* valódi gyermekei. Mindez megtörte *Motekuszoma* erkölcsi ellenállását, s így tanúi vagyunk annak, hogy egy vallásos mozzanat: a megváltó-várás döntő súllyal esik a történelem menetébe. *Kecalkoatl* nem jött, az idegenek ugyan elűzték a véres *Uicilopocstli*t, de a maguk nem kevésbé vérengző uralmát állították a helyébe.

A 6. század táján a Mediterráneum egész kulturövezetében nagy erőre kap, elmélyül és terjed a misztérium-kultusz; ez is a vallásos áramlat egyik hullámgyűrűje, s szintén a megváltó-vágyból ered. A különbség az, hogy a régi misztérium-tanok lényegükben nem változnak, csak keverednek, de minthogy mindegyik eleve üdv-tan, megoldást nyújt, s a misztérium élén

álló istenség megváltó jellege hangsúlyozódik. Ámde – s ez a másik különbség – a megváltásban, az istennel való egyesülésben csak a beavatottak részesülnek, ha átesnek a sűrű rostán, ha megállják a szigorú próbatéteket. Így a misztérium-vallásoknak csak külsőleges, exoterikus rítusai válhatnak egyetemessé, mindenki által gyakorolhatóvá. A tanok legmélyebb lényege, az isteni egyesülés titka rejtve marad, a nyilvános vallás a misztérium-isten (rendszerint valamely természet-isten) szokott nyilvános kultuszára, ünnepeire szorítkozik.

Mint mindenben, ebben is Egyiptom járt elől, az ősrégi misztériumok szülőföldje. A 8. századi antifeudális, „burzsoá” forradalommal egyidőben az Usziri-Eszit kultusz „rendkívüli elterjedésének vagyunk tanúi” (Pirenne) a Deltában és az istenpár tiszteletének egyéb régi központjaiban. Szaisz, Buszirisz, Bubasztisz, Dendera, Abüdosz, Memphisz, On, Edfu, stb. nagyarányú ünnepségek színhelyeivé válnak, amelyek az isten halálát és feltámadását adják elő. Misztériuma velejében azonos a babiloni Dumuzi-Tammuzéval, a népek szoros érintkezése révén összekeveredik vele, és más-más név alatt elterjed az egész Mediterráneumban. Szíriában Tammuz, Attisz, Adónisz néven imádják, Föníciában egybeolvad Búblosz istenével, Baállal, innen Kis-Ázsiába terjed, Ciprus szigetén Kübelé kultuszával párosul, átvonul Görögföldre, ahol a régi krétai és pelazg anyaistennők és Dionüszosz misztériumaival találkozik. Ám Hérodotosz szerint ezek is egyiptomi eredetűek „A pelazgok az isteneknek eleintén mindent ima kíséretében áldoztak, amint azt Dodonában megtudtam; de sem nevet, sem melléknevet nem adtak nekik, mert még semmi ilyet nem hallottak... Csak sok idő múltával tanulták el a többi isteneknek Egyiptomból került neveit, még később a Dionüszoszt.” Hérodotosz közlése csak részben helytálló, a görög misztériumok javarészt a krétai Földanya és általában az agrár kultuszok köré csoportosulnak: Krétán Zeusz, Aiginában Hekaté, Argoszban és Naupliában Héra, Cipruson Aphrodité, Athénban Athéné tisztelete folyik, Déméter és Perszephoné misztériumai pedig mindenütt megtalálható. A 8. századtól kezdve Dionüszosz nyomul előre, ő a legközelebbi rokona Usziri-Tammuz-Adonisznak, de tisztelete orgiasztikussá válik, s talán ez a fő oka népszerűségének. E kultuszok és misztériumok gyökerénél majdnem mindig föllelhető a matriarchális eredet az anyaistennő tisztelete, de a patriarchális reakció mindjobban az istennő férfitársát, a paredorosz-istent tolja előtérbe, a szűznemzés vagy szülés női elve helyett a megtermékenyítés férfi-elvét hangsúlyozza. Az ifjú isten élete virágjában meghal, majd feltámad, így jelképezve a természet teremtető erejét, mely télen elhal, hogy tavasszal újraszülessék. Most az istennő válik paredrává, kettőjük egyesüléséből ered az élet, s a termékenyítés-foganás szentté emelésével megadják a szerelem misztériumának minden örömét.

De az isten, feltámadása által, megváltóvá is válik, nemcsak a világot természetet váltja meg, hanem az ember megváltójává is lesz, nemcsak a földön ad életet a testnek, hanem a másvilágon a léleknek is, halhatatlanná és üdvözültté teszi, ha méltó rá, azaz megváltja az Ókorok Alvilágainak reménytelen szenvedéseitől.

Bölcsek színeváltozása

A kor nagy „misztikus” hulláma a bölcseket is elborította. „Időszámításunk előtt a hatszáz év körül élt Kínában Lao-ce és Kung-ce, Indiában Buddha, Iránban az utolsó Zaratusztra, Kis-Ázsiában Hérakleitosz, Nagygörögországban Püthagorasz. Az egymástól független filozófusokban vagy vallásalapítókban közös tudat él: mindegyik tudja, hogy az emberi történet legnagyobb megrázkódtatása kezdődött. Az emberiség akkor ismét elvesztette boldogságát; a lelkek, amint Platón a *Tiaioszban* mondja, ismét fellázadtak az Ég ellen. Új bűnbeesés; de most, úgy látszik, végleges, örök és visszavonhatatlan. Ettől a pillanattól fogva nincs remény. Nincs remény többé sem az állam rendjére, sem az emberi élet tisztaságára, sem a család nyugalomára, sem a szépségre -, semmire, ami az emberi életben valamit ér. „Indiában azt mondják, hogy a Sötét kor, a Káli jуга, végső szakaszához ért,” - írja Hamvas Béla *Kungce mester Beszélgetéseinek* előszavában. A sötétség elkerülhetetlen, minden próbálkozás hiábavaló ám a bölcsek mégis tanítanak. Miért teszik, mit tanítanak, és miért reménytelenül? S ha fáradásuk meddő volt miért eleven még mindig szavuk, és miért fordulnak hozzá vissza mindegyre az igazságot keresők?

Azért fordulunk vissza e régiekhez, mert ők is az igazságot keresték, a helyes valóságot, ám ők is a még régebbieknél keresték, azoknál, kiket Lao-ce” egyedülvaló lényeknek, az Én urainak” nevez, Kungce „harmadik hatalomnak az Ég és Föld között” , Zaratusztra „az östörvény embereinek”. Egy régi létformát akarnak visszaszerezni, amely valaha minden néppel közös volt, melynek „titkát” ama hajdani bölcsek ismerték, törvényeit megvalósították, de azóta mindenestől elveszett. Visszaszerezni kívánják, helyreállítani a régi rendet -, reformerek tehát. A reform nem merőben új dolgot jelent, mint ma értjük, hanem újjáalakítást, re-formációját valami réginek, ami igaz és helyes volt, de megromlott. A helyesen értelmezett reformtörekvés eszerint valójában ortodoxia, igazhitűség, s a reformer csak annyiban különbözik a régi igazhívótól, hogy tanítását a megváltozott körülményekhez szabja. Így volt 2500 évvel ezelőtt is, a kor bölcseinek a megváltozott körülményekkel kellett küzdeniök, s ez lett a tragikumuk, hiába változtak meg maguk is, az új körülményekhez szabván eszközeiket.

Lao-ce az eredeti, elhomályosult alapelveket kívánta helyükre állítani, Kungce az államot megreformálni ily alapelvek szerint, Buddha magát az embert, Zaratusztra az istenek igaz, torzulatlan valóját felmutatni, Hérakleitosz a gondolkodást, a filozófiát elvezetni tiszta forrásaihoz. De mindnyájan az ember és a világ elvesztett harmóniáját keresték.

Lao-ce még igazi régifajta bölcs, prototípus. Kr. e. 604 körül született, félszázaddal Kungce előtt, Lojangban (ma Honan tartomány), s ott Vu Ting császár udvari levéltárosa volt. Lao-ce azonban nem a neve, hanem közkeletűvé vált jelzője: „az Öreg”, családneve az igen elterjedt Li, ifjúkori neve Erl (Fü1), tudósneve Bej Jang (a Nap grófja), halála után pedig a Lao Dan névvel ruházták fel.(szó szerint: Öreg Hosszúfül, azaz Öreg Tanító, ill. a Szürkehajú Gyermekek = bölcsen született). A Dzsú-dinasztia hanyatlása idejében élt, igen felfordult világban, a közmorált akarta megjavítani, de belefáradt a történelembe, amit mi, mai emberek kitűnően megértünk. De nem a tevékenységben fáradt el, hanem átlátta iparkodásai hiábavalóságát. Alapelve a „nemcselekvés” volt, „arra törekedett, hogy elrejtse magát, és névtelen maradjon” -, mondja róla első életrajzírója, Szi Ma Cien. Kilencven éves korában a hagyomány szerint fekete ökörre ült, és kivándorolt; midőn a Hang Gu határhágóhoz ért, a vámhivatalnok, Jin Hi megkérte, hagyjon hátra valami írást. Ekkor 5000 írásjegyen összefoglalta tanításait, majd ismét ökrére ült, és eltűnt a nyugati hegyek között; senki sem tudja, mikor és hol halt meg. Ez

az 5000 írásjegy a Taoteking,²³⁶ s azóta az írásjegyek szakadatlanul ömlő tengere igyekszik magyarázni mind a mai napig. Az értelmezést nemcsak a tanok mélysége és idegenszerűsége nehezíti meg számunkra, hanem a kínai írás természete is. A kínai írásjegyek szóképek, szintetikus, sokféle jelentésű ideogrammák, e jelentések közül mindig az alkalmoszerűen odaillő vagy metaforikus, átvitt értelmű stb. olvasható vagy olvasandó ki, s az értelem egy-egy finom, művészi mellékjellel még tovább árnyalható. Mint Keyserling mondja, a kínai szöveget lehetetlen elolvasni gondolkodás nélkül.

Így mindjárt a Tao (a kínai kiejtés szerint Daû) jelentése lehet út, ész, szó, ige, logosz, isten; az út fogalmával kapcsolatos változatok átvitt értelemben: irány, helyzet, állapot, értelem, valóság, (közvetlen értelemben: kerület, körzet, tartomány); mint ige: beszélni, mondani, irányítani, vezetni és így tovább. Richard Wilhelm, a legjobb európai szinológus, a német Sinn_ szóval fordítja, mert ez is többjelentésű: eredetileg szintén út, irány azonkívül érzékelés, észlelés, továbbá a tudat, a gondolkodás belső székhelye, végül képzet, vélemény, szavak, képek, cselekvések jelentése.

A Tao egyébként ősrégi kínai fogalom, mind Lao-ce, mind Kungce készen veszik át, amaz időszerű költői kifejtését adja, emez időszerű gyakorlati alkalmazásának módjait. Eredetileg egy tisztára pantheisztikus tan alapszava: Tao (Daû) a nagy monád, az ő-egy, az őstény; minden dolognak és minden történésének oka és okozata, útja és célja; öntudatlan világtörvény, nem szellemi, hanem anyagi, viszont aether-szerűsége miatt érzékelhetetlen. Tao eredendően „önmagába tért” és tétlen volt, azután kilépett magából, és létrehozta a lényeket, e működése közben neve Te (Dej). Azaz mondható így is: Tao-Te (Daû-dej) a Kozmosz életfolyamata, a természeti törvény.

Lao-ceval kapcsolatban a dolgok (az összes dolgok, a lét) jelentését, értelmét, lényegét, alapelvét kell értenünk rajta, egyúttal azonban a felismerésük és megvalósításuk módját, a hozzájuk vezető „utat” is. Olyan magyar szó, amely mindezeket magába foglalná, nincsen, azért a Tao szót fogjuk használni a fenti szintetikus értelemben véve. A Te kínai meghatározása: „Amit a lények kapnak, hogy létrejöjjenek, annak neve: Dej.” Ezért Wilhelm a Leben (=élet) szóval fordítja németre, de megjegyzi, hogy használható volna a természet, a lényeg, a szellem, az erő kifejezés is; általában erénynek szokás mondani, de ez semmiképp sem helyes. A Tao-Te-king cím tehát nagyjából így értelmezhető: „A dolgok értelmének és az életnek könyve”.

Miben látja Lao-ce a lét értelmét és az élet feladatát? Ennek megértéséhez jó bevezetőt nyújt a japán *Dzai Sintai* kommentárja, melyet Richard Wilhelm idéz. Lao-ce felismerte, hogy az állam (mi azt mondanók: a kor) betegsége olyan természetű, hogy a legjobb gyógyszerek, a legcélszerűbb intézkedések sem segíthetnek rajta. A néptest olyan állapotban volt, amelyben sem élnie, sem meghalnia nem lehetett (sem élni, sem meghalni nem tudott). A régi időkben is uralkodtak gonosz viszonyok, de akkor a rossz mintegy megtestesült valamely zsarnokban, s a nép feltámadó haragja egy-egy nemes újító köré sűrűsödött, erélyes cselekvésben robbant ki, és új, jobb rendet állított a régi helyére. A Dzsú(Csú)-dinasztia uralkodásának vége felé azonban más volt a helyzet. Sem nagy bűnök, sem tevékeny erények nem mutatkoztak. A nép elnyomtatás alatt nyögött ugyan, de hiányzott belőle a tetterős akarat. A hibák nem voltak igazi hibák, az érdemek igazi érdemek. Mélyreható belső *valótlanság* ette magát mindenbe, úgy hogy az emberszeretetet, igazságosságot, erkölcsöt kifelé még mindig legfőbb eszményként hirdették, míg befelé mindent megmérgezett a mohóság és a bírásvágy. Ebben a helyzetben minden rendezés csak a rendtelenséget kellett, hogy növelje; ezt a bajt nem gyógyítja semmi külső intézkedés. Jobb, ha engedjük, hogy a megtámadott szervezet először nyugalmi állapotba jusson, s a természetes gyógyító erők munkája által magához térjen. Magára kell hagyni: ez volt a tanulság, amit Lao-ce a helyzetből levont, s levonta a gyakorlati

---

²³⁶ Daû-dej-djig a helyes kiejtés és átírás R. Wilhelm szerint, Tao-tő-csing a ma elfogadott magyar átírás.

következtetést is a bölcsre nézve: nem növelte a zavart reménytelen tanítással, kivonult a beteg szervezetből, ökrére ült, és elvándorolt, Előbb azonban 81 versben leírta a régi Kína bölcsességét, megadta az egészség diagnózisát.

Az egyén s a nép egészsége nem valamely szervezett edzés, kollektív svédturna, higiénikus testápolás eredménye, átvitt értelemben, nem a cselekvése tehát, hanem az egyesülése a lét alapelvével, a Taoval; az egyesülés után engedni kell, hogy az élet, a Te egyetemes erői átjárják a szervezetet, s éltesse a maguk törvényei szerint.²³⁷

A nagy Élet [Te] formája
teljesen az Értelmet (Taot) követi.
Az Értelem munkálja a dolgokat
láthatatlanul, megfoghatatlanul!
Felfoghatatlanul, láthatatlanul
vannak benne képek!
Láthatatlanul, felfoghatatlanul
vannak benne dolgok!
Kifürkészhetetlenül, homályosan
van benne mag!
Ez a mag a valóság (igazság).
Benne van a hit:
Kezdetől fogva máig
nem nélkülözhető az ő neve,
hogy megértsük minden dolognak létrejöttét,
- És honnan tudom én,
hogy minden dolog létrejötté ilyen természetű?
Éppen őáltala.

(21. vers. Az üres szív.)

A Tao minden dolog ősmintája, nem a természet, az univerzum, hanem ennek Értelme (Sinn); belőle támad a Te, és pedig az idea, a lét, a mag és a valóság fokain át haladva lefelé. És ugyanoda tér vissza, a „gyökérhez”, mint Lao-ce mondja:

Ha elértük mimagunk végső kikapcsolását,
megőrizzük rendíthetetlenül a csöndet,
akkor egyszerre mozgásba jöhet minden létező:
s mi szemléljük, hogyan térnek vissza,
Visszatért lenni a gyökérhez: ez a csönd
csönd: ez a visszatérés a rendeltetéshez.
Visszatérés a rendeltetéshez: ez az örökkévalóság.
Az örökkévalóság felismerése: ez a bölcsesség.
Aki az örökkévalóságot nem ismeri fel: vakon cselekszik
és kártékonyan.
Az örökkévalóság felismerése béketűrést hoz.
A béketűrés nemes érzületet hoz,
A nemes érzület uralmat hoz.
Az uralom égi lényeg(űség)et hoz.
A mennyei lényeg hozza az Értelmet [Taot].
Az értelem tartósságot hoz.

²³⁷ Az idézetek R. Wilhelm német fordítása nyomán készültek; a magyarázatokban is őt követjük, alkalmi bővítésekkel, kitérésekkel.

Ha már nincsen En, nincs veszély sem többé.
(16. vers. Visszatérés a gyökérhez.)

A két vers (noha egyes sorai idegenszerűek, utólagos interpolációknak látszanak) szoros kapcsolatban van egymással, s viszonylag leggyorsabban nyújtja a Tao értelmét. A régi kínai kommentár szerint: az örökkévalóság felismerése „üressé” teszi a szívet, azaz önösség nélkülivé, személytelenné a valónkat, úgy hogy be tudunk fogadni magunkba minden létezőt. Ha pedig befogadtuk, akkor eltűnik minden rokon- és ellenszenv (beáll a csönd), s ezáltal megszereztük azt az alkatot, mely alkalmassá tesz az uralkodásra. Azt ily lény a legfelső fokon az Éghez hasonlóvá válik, amely viszont ősmintáját az Értelemben (a Taoban) bírja; azaz visszatért a „gyökérhez”.

Lao-ce nem szűnik hangoztatni „az üres szív” fontosságát. A kínai azonban a szíven nem az érzések, a kedély székhelyét érti, hanem elsősorban az érzékelését; az a szerv, amely közvetíti az érintkezést a külvilággal, tehát a feléje vonó vágyaknak is székhelye. De Lao-ce szemében a külvilággal az érzékek és a vágyak útján teremtett kapcsolat zavarba ejtő, bonyodalmas; megtéveszt, veszélybe sodor, akadályozza a valódi megismerést, minthogy csupán hamis látszatig visz:

A színek vakká teszik az emberek szemét.
A hangok süketté teszik az emberek fülét,
A fűszerek eltompítják az emberek ínyét.
A kocsiverseny és a vadászat elvadítják az emberek vágyait,
A ritka javak eltévelyítik az emberek életútját.
Így az elhivatott is (a Tao értője):
a testről [mélyebb valójáról] gondoskodik
és nem a szemről [érzékekről].
Azért elveti a távot [külvilágot],
és a közelhez [önmagához] tartsa magát.
(12. vers. A vágyak megfékezése.)

Ki kell tehát üresíteni a szívet és ajtaját bezárni; evvel nem zárjuk el magunkat a léttől, hanem csak az érzékek hamis, örökké váltakozó látszatvilágától, Mert ahol a látszat megszűnik, ott elkezdődik a valódi, örök és változatlan lét, amelynek elve mibennünk és a valóságban egy: A Tao.

Amit jól vetettek el, nem tépetik ki.
Amit jól kerítették el, nem szabadul el.
Aki emléket fiakra, unokákra hagyja, nem szűnik meg [lenni].
Ha eszerint alakítjuk Énünket,
megmutatkozik Életünk [Te] valóságága.
Ha eszerint alakítjuk házunkat,
Megmutatkozik Életünk teljessége [bősége].
Ha eszerint alakítjuk országunkat,
megmutatkozik Életünk virágzása.
Ha eszerint alakítjuk a világot,
megmutatkozik Életünk egyetemessége.
Azért: a te Éned szerint ítéld meg a más Énjét.
A te házad szerint ítéld meg a mások házát,
A te környéked szerint ítéld meg a mások környékét.
A te országod szerint ítéld meg a mások országát.

A te világod szerint ítéld meg a mások világát.
- De hogyan ismerhetem fel, hogy így van ez a világban?
Éppen ezen a módon.

(54. vers. A szemlélődés gyakorlása.)

A Tao elvének egysége bennünk és az egyetemes valóságban önmagát bizonyítja: azáltal bizonyosodunk meg róla, hogy felleljük bensőnk mélyén. („Éppen ő általa”, „Éppen ezen a módon.”) Ám ehhez a valósághoz nem ismeretszerzéssel, tapasztalással juthatunk el, hanem a szemlélődés, a belső megvilágosodás útján. Egyszerűvé, tapasztalatlaná kell válni, mint a gyermek, kit nem sodort még el a vágyak zürzavaros örvénye:

Hagyjatok fel a szentséggel, vessétek el az ismeretet:
és a nép százszorosán nyerni fog!
Hagyjatok fel a közérénnyel [közsokásokkal] vessétek el
a kötelességet:
és a nép vissza fog térni a családi érzéshez és a szeretethez!
Hagyjatok fel a művészettel, vessétek el a hasznot:
és nem lesznek többé tolvajok és rablók!
E három tekintetben a látszat nem kielégítő.
Azért gondoskodjatok róla, hogy az embereknek legyen mihez
tartaniuk magukat!
Mutassatok egyszerűséget, ragaszkodjatok a tisztasághoz:
akkor csökken az önzés, csillapulnak a vágyak.

(19. vers. Visszatérés a valódisághoz.)

Nem misztikus elragadtatásokról van itt szó, sem a test leigázásáról, csupán a csalóka érzékek mellőzéséről. A test is része a valóságnak:

Ez az Elhivatottnak életrendje is:
üressé teszi szívét és testét jóra válóvá [derekassá],
gyengévé teszi vágyát és erőssé csontjait.

(3. vers. Béke a Földön.)

Ilymódon az emberlény tökéletes, önmagát kielégítő s mintegy önként (v. önkéntelenül) működő egységet alkot: minden megnyilatkozása valamelyik irányban magával hozza elmozdulását a másik oldalon, mint ahogy a tengeren minden hullámhegyet hullámvölgy követ. Ennél fogva az élet nem gyarapodik és nem fogy, születés és halál nem változtat rajta: örökkévaló,

Az Élet, a Te, nem egyéb tehát, mint az emberben spontán tevékenykedő s végső fokon a világ lényegével azonos elv. Ezen az önkéntelen, nem akart, nem céltudatos, *nem aktív*²³⁸ működésen van a hangsúly, ez az az állapot, midőn az élet „életik”, mint Ady mondja, s itt rejlik a titka legmagasabbrendű formájának.

A magasrendű Élet [Te] nem keresi Életét,
azért van Élete.
Az alacsonyrendű Élet igyekszik Életét el nem veszteni,
azért nincs Élete.
A magasrendű élet cselekvés nélküli és szándék nélküli.

²³⁸ „vu vei vu” = cselekvés nélküli cselekvés

Az alacsonyrendű Élet cselekszik és szándékai vannak:
 - A szeretet cselekszik és szándékai vannak.
 Az illem erkölcs²³⁹ cselekszik, s ha nem megyünk elébe,
 akkor kapkod karjaival, és magához húz.
 - Azért: ha az Értelem [Tao] nincsen meg, nincsen Élet [Te].
 Ha nincs meg a szeretet, akkor nincs igazságosság.
 Ha nincs mel az igazságosság, akkor nincs morál.
 - Az illem ez: hűség és hit szükössége
 és a zűrzavar kezdete.
 A szándékosság az Értelem látszata
 és, a balgaság kezdete.
 -Így az igaz ember [az Elhivatott] is:
 A teljesnél időzik és nem a szükösnél.
 A létnél marad és nem a látszatnál.
 Azért elveti a távot, és a közelhez tatja magát.
 (38. vers. Az Életről.)

Ne ütközzünk meg, hogy Lao-ce itt (Kungcevel szöges ellentétben) látszólag elveti a szeretetet, az igazságosságot, a morált és a szándékosságot, vagyis a tudást, Ezek ugyanis mind eleve benne vannak a Taoban, és a Te által önkéntelenül nyilvánulnak meg a reájuk való törekvés fölösleges tehát, szándékos, cselekvő megvalósításuk túlzás, megrontja a Tao-Te rendjét. Ez a megrontott rend az alacsonyrendű élet, aki emezt iparkodik megtartani, el nem veszteni, elveszti a felsőt, (Vö.: *János Ev.* 5, 26.: „Mert miképpen az Atyának élete vagyon *ő magában*, azonképpen adta a Fiúnak is, hogy élete legyen *ő magában*.” És Márk 8,35: „Mert *aki lelkét meg akarja tartani, elveszti azt; aki pedig elveszti érettem... megtartja azt.*”) Evvel elérkeztünk Lao-ce főszabályához, a nemcselekvéshez. A nemcselekvés semmiképp sem tétlenség tehát, hanem önkéntelen (passzív) együttműködés a Taoval, befogadása annak, ami a lét metafizikai alapelvéből az egyénbe, az emberbe árad, benne kifejlik általa hat és tevékenykedik, Ez vu-vei-vu, cselekvésnélküli-cselekvés, némelyek (Evola, Réville) így is magyarázzák: anyagtalan tevékenység a puszta jelenlét által, mások „égi erőnek” nevezik: „láthatatlan, mint a szél - írja Mengce – mégis ellenállhatatlan, mint a természeti erők a közönséges ember erői meghajolnak alatta, mint a fű a szélben.” Nemcselekvés: „Emlékezz erre: a boldogság nemcselekvés, az erény nemcselekvés, isten nemcselekvés. Vess el mindent, amit felépítettél, mindent, amit összegyűjtöttél: előítéleteket, szokásokat, tudást, hajlamokat. Térj vissza a természethez. Merülj el a Mindenségben, légy eggyé a végtelennel, és határtalanná válsz.”

Az Értelem [Tao] örök, cselekvés nélkül,
 és semmi sem marad megvalósulatlan.
 Ha fejedelmek és királyok megőrizni tudnák,
 akkor minden teremtmény magától alakulna ki.
 És ha az alakításnál vágyak támadnának,
 akkor megfékezném őket a névtelen egyszerűség által.
 A névtelen egyszerűség vágytalansághoz vezet.
 A vágytalanság csöndhöz vezet:
 Így lesz a világ magától igaz.
 (37. vers. Az uralom gyakorlása.)

²³⁹ morál = illem = rítus

Nem természetlen kvietizmust prédikál Lao-ce, az igaz ember, az Elhivatott élete nem tétlen; tevékenysége azonos a lételv működésével, ahogy a szellem és az anyag világában, az isteni és a vegetatív életben egyaránt megnyilatkozik. Ezt a működést Keyserling „természeti alkotásnak” hívja (Naturschaffen), mi az embernél a kozmikus élmény megvalósításának, természetközösségnek nevezzük. Az ember teremtő energiája tökéletesen érvényesül általa, szabadabban, mint a legszabadabb egyéni cselekvésben, mert az az élet,²⁴⁰ mely e mélyebb „természeti erők” játékát kifejti, csak tökéletessé válhat maga is.

Az Ég örök és a Föld tartós.
Ég és Föld örökkévalóságának oka,
hogy nem magukat élik.
Azért tudnak örökkön [tartósan] életet adni.
- Így az elhivatott is:
Háttérbe szorítja önönvalóját,
és önönvalója előre kerül.
Túlád önönvalóján
és önönvalója megmarad.
Nem így van-e:
Mert semmi sajátot nem akar,
azért a sajátja tökéletes lesz?
(7. vers. A fény eltakarása.)

Ezt az eszményi embert Lao-ce Seng Jennek nevezi (R. Wilhelm fordításában Elhivatott, „der Berufene”, mások Szentnek mondják, Bölcsnek, Felsőrendű embernek, Nemesnek, Tökéletesnek stb.) Minden igényének háttérbe szorítása által a Te elvét valósítja meg a Földön; nem magát éli és nem magának, magáért él, hanem úgy cselekszik, hogy a Te hasson, működjék általa. „Ebben az állapotban úgyszólván kozmikus potenciává válik - írja Wilhelm. - S ez következetes dolog, mert sohasem sikerülhet az embert a világból kiiktatni, miután mindig szükségszerű tényezője lesz, marad annak a komplexusnak, amit világnak nevezünk.” Földi ember azonban ily tökéletes Elhivatottá nem lehet, a fogalom időfölötti eszme, amelyet mindenki a maga mértéke szerint átvehet, megvalósíthat. És így mindenki megtalálja benne kiegészülését, még a rosszak, a bűnösök is; s az Elhivatott teszi lehetővé, hogy az Eszme zavartalanul hasson rájuk (mindenkire).

Az Elhivatottnak nincs szíve maga számára.
Az emberek szívét teszi a maga szívévé.
A jókhoz jó vagyok,
és a nemjókhoz is jó vagyok;
mert az Élet a jóság.
A hívekhez hű vagyok,
és a nemhívekhez is hű vagyok,
mert az Élet a hűség.
Az Elhivatott egész csendesen él a világban,
azonban szívét kitárja a világnak.
Az emberek mind rámerednek és ráfülelnek,
Az elhivatott úgy bánik velük, mint gyermekeivel.
(49. vers. Az engedékenység lényege.)

---

²⁴⁰ vagy az az ember

De valójában „bánnia” sem kell velük, elég, ha bírja a Tao-t és pusztá jelenléte által közvetíti a Te-t. Kína népe annak az elhivatott császárnak uralma alatt volt a legboldogabb, ki nem tett egyebet, mint magára figyelve, fegyelmezetten ült a trónusán és délfelé nézett (40 évig). Ez az istenkirályok karizmája, s úgy hat, mint a természeti jelenség; csak a csekélyebb erejű királyok keltenek érzést - szeretetet vagy gyűlöletet - a népben.

Ha egy egészen Nagy uralkodik, akkor a nép csak éppen tudja hogy van.

A kisebbeket szeretik és dicsérik,
a még kisebbeket félik,
a még kisebbeket megvetik.

Aki nem bízik eléggé,
nem talál bizalomra.

Mily megfontoltak voltak amazok [a régi Nagyok]
szavaik értékesítésében!

A művek végbevitettek, a munka megtétetett,
és, a nép emberei mindnyájan ezt gondolták:
„Önállóak vagyunk.”

(17. vers. A működés tisztasága.)

De van még egy eszmei érték a taoizmusban, melyet úgy látszik csak Hermann Keyserling tesz mérlegre, s amely szemében a többi nagy vallás fölé emeli: „A taoizmusban oly fölény rejlik [ki nem fejezetten], mint sem a buddhizmusban, sem a kereszténységben, sem a brahmanizmusban: ugyanis az egyetlen [létező] jóga-rendszer jelzi, amely nem helyezné egyenlőségi viszonyba a tökéletességet a boldogsággal.”²⁴¹ Eddig egyetértünk Keyserlinggel, mert mi is úgy tudjuk, hogy a tökéletesség nem egyéb, mint beilleszkedés a világharmóniába; a harmónia nem ad boldogságot, de fenntartja az életet, nem teremt békességet, de szerezhethet megnyugvást. A következtetést azonban már nem fogadhatjuk el: „Mily végzetessé vált a hindu és keresztény jógik [szentek] számára az a követelés, hogy a legmagasabbrendű állapot egybeessen a legboldogabbal! Ez a várakozás kudarcba vitte azt a törekvésüket, hogy valóban megszabaduljanak önmaguktól. A boldogság csak az önzés [önösség Egoizmus] funkciójaképpen határozható meg, ez pedig nem lehetséges állapot annak számára, aki legyőzte önmagát. Ezt csakis a taoisták ismerték fel. Ha csupán egy volt, aki ezt a felismerést át tudta vinni életébe, annak az összes többi felülmúló szentnek kellett lennie.” Úgy véljük, az Én legyőzése önmagában is nyújthat boldogságot, a legmagasabbrendű állapot pedig a [keresztény] szentek számára az Istennel való egyesülés, a megsemmisülés benne. - De a gondolatot, hogy a tökéletesség [tökély] nem jelent boldogságot a dolgok teljességét az emberben, hanem csupán harmóniát nyújt - kimondta Lao-ce is, igen mélyreható szavakkal, utolsó versében, s ez talán tanításának végső foglalatja:

Az igaz szavak nem szépek,
a szép szavak nem igazak.
A jóra valóság nem győz meg,
a meggyőzés nem jóra való.
A bölcs nem tudós,
a tudós nem bölcs.

²⁴¹ „Im Taoismus liegt eine Überlegenheit, wie weder im Buddhismus, noch im Christentum, noch auch im Brahmanismus: er bezeichnet nämlich das einzige Yoga-system, das Vollendung und Seligkeit nicht in Gleichung gesetzt hätte”

Az Elhivatott nem halmoz birtokot.
Minél többet tesz másokért,
annál többet birtokol.
Minél többet ad másoknak,
annál többje van.
Az Ég Értelme.[Taoja] áldani ártás nélkül.
Az Elhivatott Értelme [Taoja] működni [munkálni] harc nélkül.
(81. vers. A lényeges kifejtése.)

Kungce (Kung Fu-ce), azaz Kung mester, némirészt másképp értelmezte a Taot, és más tanulságokat vont le a régi bölcsek példájából, mint Lao-ce. Mintegy ötven évvel volt fiatalabb nála, ugyanabban a Lú hercegségben²⁴² született, és ott halt meg (551-479), de sokkal mozgalmasabb életet élt, s egyáltalán nem igyekezett „elrejtetni magát”. Húsz éves korában már a gabonarakta és állami gazdaságok felügyelője volt, de ez nem akadályozta meg, hogy elmerüljön a régi kínai történelem és ritológia tanulmányozásában. Három évvel ezután mint nyilvános tanító lépett fel, majd az állami levéltárban végzett kutatásokat.

Az lehetett életének legboldogabb ideje, feltárult előtte a régi Kína világa, s megejtette az álmok: visszavarázsolni a bölcs császárok idejét. Egyelőre azonban zavargások törtek ki az országban, s menekülésre készítették Csao herceggel együtt, Tszi fejedelemségbe. Ott az ősi kínai zene tudományában mélyedt el, s törvényeit az államépítés művészetében kívánta alkalmazni, Tszi fejedelme azonban mosolygott a javaslaton. Visszatérve hazájába, Ting herceg uralma alatt az állam élére emelkedett, mint munka- és igazságügyi miniszter s mint a főváros polgármestere, csodálatosan rövid idő alatt és példátlanul egyszerű intézkedésekkel rendbe szedte a dolgokat, az ország felvirult, helyreállt az erkölcs, a nép jólétben és nyugalomban élt, úgyhogy a szomszéd tartományok lakói is kezdtek odahúzódní. Ezek uraiban viszont feltámadt a féltékenység, megindult az áskálódás, kínai módra, finoman, de célszerűen, s eredményt akkor ért el, midőn Ci (Tszi) herceg néhány szakavatott színésznőt ajándékozott Ting hercegnek. A herceget és udvarát annyira lebilincselte a színésznők művészete, hogy három napon át elhanyagolta minden uralkodói kötelességét, nem végezte el a szertartásokat, nem tartott kihallgatást, be se nézett hivatalába, hanem a színházban ült. Ez Kungce kormányzati elvei szerint a csődöt jelentette, belátta, hogy nagyobb erővel került szembe, lemondott, sőt kivándorolt. Ekkor ötvenéves volt.

Életének legkeserűbb korszaka kezdődött. Tizennégy esztendeig járta Kína államait és udvarait, királyt keresett, akin segítsen, és tanítványokat, akikkel együttműködhesen, de nem talált. Sőt üldöztetésben, fogságban is volt része, Ugyanekkor felesége, fia, legkedvesebb tanítványa meghalt, úgyhogy „kutyához hasonlított, mely elvesztette házát.” Felsőhajtott: „Ó, az ég tönkretesz engem! Az Ég tönkretesz engem.” Holott ugyanakkor korlátlan önbizalom hevítette: „Bár akadna valaki, aki felhasználna; 12 hónap alatt valamire jutnék már. 3 év alatt pedig elérném a tökéletességet.” Keserűségében arra gondolt, hogy elmegy Észak barbárai közé, megszelídíti őket, és országot alapít (mint Mósze, Pütagorasz és Platón). Valaki intette: - Mire való lenne? Durva emberek azok - A Mester így felelt: - A művelt embert nem érheti durvaság. - Végül is visszatért Lúba, és visszatért főként tanulmányaihoz. Már hetven felé járt; óriási feladatot tűzött maga elé, s tanítványai segítségével végre is hajtotta. Összegyűjtötte Kína sokezeréves hagyomány-anyagát; de bármennyire hódoló tisztelője volt is a régiségnek, szigorú kritikával szűrte ki belőle az elveket, amelyek szerinte a tökéletes jövődőt biztosították. A tökéletes jövődő nem következettbe, mert a népek nem tökéletesek, de a Mester herkulesmunkája elérte az emberileg elérhető: a négy kánoni könyv Kína állami,

²⁴² Lú fejedelemség, Loh-jang a fővárosa

társadalmi, politikai, erkölcsi, vallási és kulturális bibliája lett, történeti erővé vált, s a nép életét formálja 2500 éve.

A négy *Vu-king* vagyis kánoni könyv: *Si-king* (Dalok könyve), *Su-king* (Okmányok könyve), *Li-king* (Szertartások könyve), *Jih-king* (Változások könyve). - Saját művei: *Csun-Cin* (Tavaszi és őszi) és Lú állam krónikája 722-481 - Tanításai szintén négy műben maradtak fenn, ez a négy *Sze-su* vagyis klasszikus könyv: *Lun-jü* (Beszélgetések), *Ta-hszió* (v. Da Hszüó, A nagy tanítás, azaz bölcs mondások), e kettőt tanítványai állították össze, a harmadikat unokája, Ce-sze: *Csung-jung* (A közép megtartása).²⁴³ A negyediket legnagyobb követője, a „második mester”, Meng-ce írta egy századdal utóbb (372-289), s az ő műveként ismeretes (*Meng-ce könyve*).

Kung mester maga így foglalta össze életrajzát: „Mikor tizenöt éves voltam, szellememet tanulással foglaltam el mikor harminc, szilárd elvekhez jutottam, mikor negyven, nem ismertem többé kétséget és habozást, mikor ötven, tudtam az Égtörvényét, mikor hatvan” fülem tudott hallgatni engedelmesen, mikor hetven, követhettem szívem vágyát anélkül, hogy, a mértéket áthágtam volna.” (*Lun-jü*, II.4.) Midőn Se hercege azt kérdezte egyik tanítványától, Dzi Lutól, milyen ember Kungce, Dzi Lu nem felelt, később a Mester így jellemezte magát: „Miért nem mondtad neki egyszerűen: olyan ember, ki annyira keresi a tudást, hogy közben enni is elfelejt; örömeiben [hogy megtalálta], megfélejtkezik a gyászról, és észre sem veszi, mikor az öregség eléri.” (*Lun-jü*)

A két bölcs ellentéte szembeszökő; noha mindketten a Tao alapján állnak, Kungce nem a szív ürességét kívánja elérni, hanem éppen telítettségét, s ehhez a teltséghez nem az absztrakt szemlélődés és a „külső” javak lehántása által jut el, hanem állandó tevékenység a legfőbb erények buzgó gyakorlása által. A nemcselekvés, a passzív Taoba-olvasás helyett szerinte a Tao aktív gyakorlása, az erkölcs megvalósítása az alapja az egyén és a nép életének, rendjének, boldogságának. Tevékenységen persze korántse értsünk európai, nyugati mintájú zaklatott hajszát, hanem megfontolt szertartásos viselkedést, amelynek négy eszköze, módja és célja van. Első a Li, a mérték a „megmaradás a középben”. A másik a Hszüó a tudás megszerzése, teljes mértékben, azaz nem pusztán tanulás, hanem átélés, kifejtés, megvalósítás útján. A harmadik a Da Hüó, a Nagy Tudomány, a Hszüó tárgya: „A tudás akkor áll feladata magaslatán, ha a valóságot átalakítja; csak ha a tudás feladata magaslatán áll, akkor válhatik a gondolat igazzá; csak ha a gondolat igaz, lehet az emberi tudat teljesen tiszta; csak ha házát rendben tartani; csak ha a tudat teljesen tiszta, akkor lehet művelt emberről beszélni; csak ha az ember művelt, tudja házát rendben tartani, csak ha a házát rendben tartja, akkor tudja rendezni az államot; csak ha az állam rendben van, élhet az emberiség békében.” (*Lun-jü*).²⁴⁴

A negyedik a Günci vagy Künce, az az ember, aki a Li, a mérték szabályai szerint a Hszüót, a tudást megszerzi és a Nagy Tudományt, a Da Hüót célra viszi. Ő a tevékeny bölcs, a nemes, előkelő lelkű „fejedelmi” férfiú, azaz a kormányzatra hivatott, Magasrendű” de nem a legmagasabb, s korántsem tökéletes; a valóban tökéletes ember a Sen: akiben testet ölt az emberi természet eredendő tökélye melyet minden fáradozás nélkül, készen s egyenesen az Égből kapott (a paradicsomi ember tehát, velejében azonos Lao-ce Seng-jen-jével). Ilyenek akadtak a régi császárok és bölcsek között, de kivesztek, s Kungce is elhárítja a megtisztelést, hogy közéjük tartoznék, törekszik ugyan rá, mert ez kötelesség, de még Künce sem tarthatja magát. „Azt hiszem, sohasem láttam tökéletes embert [Sent]; ha csupán egy Künce láthatnék, megelégednék vele.”

Az a sokszarvú okoskodás, ahogyan a Nagy Tudomány gyakorlatát levezeti legegyszerűbb alapjára, a család rendbentartására, igen jellemző okfejtő módszere, tipikus gondolkodásmódja Kungcének. Minden eszmét, törvényt és szabályt e metodika szerint tisztáz, s mi is akkor nyerhetünk rendszeréről, szemléletéről tiszta képet, ha okoskodásai

²⁴³ Vagy: Változatlanág a Középen

²⁴⁴ Hamvas Béla fordítása

fonalán keressük válaszát a kérdésre, hogyan érhető el a legfőbb cél: az állam tökéletes rendje? Minthogy ennek alapja a család rendbentartása, kérdés, hogyan érhető el a család tökéletes rendje? Minthogy ennek alapja a tökéletes ember kiképzése mimagunkban, kérdés, hogy közelíthetjük meg e tökélyt, hogy válhatunk Küncévé, ha már valódi Senné nem lehetünk?

De legelőször tisztázzuk elvi síkon az eszményt ember, a Sen mivoltát és jelentőségét; a *Csung-jung* „felülmúlhatatlanul tökéletes embernek” nevezi:²⁴⁵

„A felülmúlhatatlanul tökéletes ember erénye széles és mély; ezáltal van meg benne a képesség, hogy hozzájáruljon az élőlények fennmaradásához és fejlődéséhez. Ez az erény magas és sugárzó, ezáltal van meg benne a képesség hogy megvilágosítsa őket fényével. [Ez az erény] nagy és kitartó, ezért van meg benne a képesség, hogy elősegítse tökéletesedésünket, és munkálkodása révén *azonosuljon az Éggel és a Földdel*.”

„A felülmúlhatatlanul tökéletes emberek, erényük nagysága és mélysége által egybehasonulnak a Földdel; magassága és fénye által egybehasonulnak az Éggel; kiterjedése és tartalma által egybehasonulnak a határtalan térrel és idővel.”

„*Aki a tökéletes szentségnek ebben az állapotában van, sohasem mutatkozik, mégis - mint a Föld - megnyilatkozik jótéteményei révén. Nem változtatja helyét, és mégis - mint az Ég - számos átalakulást művel, Nem tevékenykedik, és mégis - mint a tér és az idő - tökéletes végre viszi műveit. [Ebben áll az istencsászár uralmának titka.]*”

„A felülmúlhatatlanul szent ember, ama képessége révén, hogy felismeri és tökéletesen megérti az élő lények eredendő törvényeit, az egész világon egyesegyedül méltó arra, hogy birtokolja az uralkodói hatalmat, és vezesse az embereket.” (*Csung-jung*, XXVI. 4-6.) E képességgel saját isteni-emberi természetének ismerete és birtoklása (Nagy Tudománya?) ruházza fel:

„A világon csakis a felülmúlhatatlanul tökéletes emberek ismerhetik meg teljességgel a maguk természetét, lényük törvényét és a kötelességeket, amik belőle folynak. Teljesen meg tudván ismerni a maguk természetét és a belőle folyó kötelességeket, ezáltal teljesen meg tudják érteni a többi ember természetét, lényüknek törvényét, és megtanítani őket a kötelességekre, amiket meg kell tenniük, hogy betöltsék az Ég akaratát. Meg tudván ismerni a többi ember természetét, lényük törvényét, és meg tudják tanítani őket a kötelességekre, amiket meg kell tenniök, hogy betöltsék az Ég akaratát, ezáltal teljesen meg tudják ismerni a többi élőlény, növény természetét, és betölteni velük a természetükhöz szabott élet törvényét. Teljesen megismerni tudván az élőlények és növények természetét; és betölteni velük a természetükhöz szabott élet törvényét, ezáltal – felsőrendű értelmi képességeik révén – segíteni tudják az Eget és a Földet alakító munkájukban és a lények fenntartásában, hogy hiánytalanul kifejlődhessenek. Segíteni tudván az Eget és a Földet alakító munkájukban és a létezők fenntartásában, ezáltal [a tökéletes emberek] harmadik hatalmat alkotnak az Éggel és a Földdel” (*Csung-jung*, XXII. 1.)

Mindaz a természeti és erkölcsi törvény, amit a Tökéletes Ember, a Sen, erénye-tudása által felismer, birtokol és megvalósít, nem egyéb, mint a Li elve, más szóval „az Ég parancsa” (az „Ég törvénye” az „Égi értelem”). Ezt azonban a Künce, a felsőrendű ember is birtokolja, noha nem teljesen, azonban szintén hozzá kell szabnia életét, viselkedését.²⁴⁶

„Az Ég parancsa értelmes természetnek²⁴⁷ nevezetik; az az elv, amely tevékenységünket az értelmes természettel összhangzásban irányítja, az erkölcsös viselkedés szabályának vagy

²⁴⁵ A következő idézeteket *Migne: Liars sacrés* c. művéből fordította V. N

²⁴⁶ Pauthier és Brunet francia fordítását használjuk, ez a Künce fogalmat „felsőrendű ember”-nek (homme supérieur) nevezi, nem szabatosan tehát, de nekünk is ez felel meg aránylag legjobban, noha olykor „bölc”-csel helyettesítjük.

²⁴⁷ Franciául: „nature rationnelle”

egyenes útnak neveztetik az erkölcsös viselkedés szabályának vagy egyes útnak egybeszabott rendszere a Kötelességek tanának vagy Intézményeknek [Institutions] neveztetik."

„Az erkölcsös viselkedés szabályának kell irányítania a cselekedeteket, és pedig annyira kötelezően, hogy egy ponton, egy pillanatra sem lehet eltérni tőle. Ha el lehetne térni tőle, már nem lenne változhatatlan viselkedési szabály. Ennélfogva a felsőrendű ember, ki azonos az egyenes úttal, figyelmesen örökös szívében az elvek fölött, amiket még nem minden ember ismert föl, és óvatosan elmélkedik mindarról, amit még nem fogadtak el, és nem jelentettek ki tanításnak.”²⁴⁸

„Semmisem nyilvánvalóbb a bölcs előtt, mint az öntudata titkos mélyére rejtett dolgok; semmi sem szembeszökőbb, mint a cselekedetek legtünékenyebb okai. Ezért a felsőrendű ember figyelmesen örökös öntudatának titkos sugallatain."

„Azt az állapotot, amelyben a lélek van, mielőtt az öröm, az elégyűtség, a harag, a szomorúság (túlzott mértékben) feltámad benne, nevezzük középnek. Ha pedig feltámadtak a lélekben, és nem léptek át egy bizonyos határt, ezt az állapotot nevezzük harmóniának. A közép a világ nagy alapvetése; harmónia az egyetemes és állandó törvény,"

„Midőn a közép és a harmónia eléri a tökéletességet, akkor az Ég és a Föld a teljes nyugalom állapotában van, és az összes lények eljutnak fejlődésük tetőfokára." (*Csung-jung*, I. 1-5)

Ezek tehát az elvek, szabályok, módszerek, erények és tudományok, amelyek az állam vezetésében érvényesítendők. Mert az állam helyes vezetése által válnak a természet rendjében levő javak az emberiség, a nép javaivá, s e harmónia által marad épen a természet, a világ rendje is.

„A Mester mondotta: Az országot kormányozni a szükséges erények és képességek által annyit jelent, mint hasonlítani a Sarkcsillaghoz, mely mozdulatlanul áll helyén, míg a többi csillag körülötte kereng, és vezetőjének tekinti,"

„A Mester mondotta: Ha a népet a jó adminisztráció szabályai szerint vezetjük, és a kínzások félelme által tartjuk rendben, akkor óvatosan fog viselkedni, és nem pirul rossz tettei miatt. De ha az erkölcs elvei szerint kormányozzuk, és csupán a társas udvariasság törvényei által (amely az Ég törvénye) tartjuk rendben, akkor a szégyenkezés visszatartja a bűnös cselekedettől, és előrehalad az erény útján." (*Lun-jü*, II. 1-4.)

Az erkölcs útja természetesen azonos a béke és a harmónia útjával: „A szöveg (könyv) eme kifejezései: békét és harmóniát azáltal adunk a világnak, hogy jól kormányozzuk országunkat - így magyarázandók: A magas pozíciójú ember vagy a fejedelem, tanúsítson tiszteletet atyja és anyja iránt, akkor a népben is meglesz a fiúi pietás; a fejedelem tartsa tiszteletben a magasabb kort a testvérek között, s akkor a népben is meglesz a testvéri érzés [engedékenység], a fejedelem legyen részvétellel az árvák iránt, s akkor a nép sem fog ellenkezőképpen viselkedni. Ily módon a fejedelem magában bírja minden cselekedet szabályát és mértékét... Ezért a fejedelem mindenekelőtt figyelmesen öröködjék a maga erkölcsi és értelmi elvei fölött. Ha bírja a belőlük folyó erényeket, bírni fogja az emberek szívét; ha bírja az emberek szívét, birtokolni fogja az ország földjét (területét); ha bírja az ország földjét, megkapja annak hozadékát; ha megkapja annak jövedelmeit, felhasználhatja az állam igazgatására. Az értelmes és erkölcsi elv az egyetemes alap; a gazdagság csak járuléka." (Ta-hszió u, Da Hszüó, X. 1,6.) - Amint látjuk, az ősi elv mégiscsak érvényesül, az igazi fejedelemnek nem szükséges cselekednie: „A Mester mondotta: Sen volt az, aki az államot cselekvés nélkül rendben tartotta. Mit tett? Áhítattal vigyázott magára, és komoly arccal Délnek fordult. Egyebet semmit." (*Lun-jü*, *Hamvas Béla fordítása*.)

De mi a teendő, ha idegen ország háborúval fenyeget? Válasz: Fenn kell tartani a belső békét. „Kung mester így szólt: Régen hallottam már: ha valaki ház vagy birodalom ura, ne aggódjék, ha nincsenek is nagyszámú lakosai, hanem gondoskodjék arról, hogy rend legyen. Nem azon

²⁴⁸ „Lehangoló figura ez a Konfucius: jellemző, hogy Kínának ő adott vallást." (V. N. széljegyzete kéziratán.)

kell bánkódní, hogy szegény, hanem azon, ha dolgai nincsenek rendben. Mert ahol rend van, ott nincs szegénység, ahol egyetértés van, ott a népesség nem ritka, ahol nyugalom van, ott nincs forrongás. Ez így van. S ha távoli országgal ellentét támad, nagyobb súlyt kell helyezni minden békés művészetre [mesterségre és tudományra] és erkölcsre. Azzal csábítom ide őket [az ellenséget]. Ha pedig elindultak felénk, nyugalmat kell számukra biztosítani. Nos, Ju és Kiu, támogassátok uratokat, de úgy hiszem, jól tudom, miért nem bír a szomszéd néppel: saját országában viszály van, romlás, békétlenség és zavar, s a helyzetet már nem tudja tartani." (Lun-jü, Hamvas fordítása.)

Ez a Nagy Tudomány tanítása, s a régi uralkodók világos példával szolgálnak reá: „A régi fejedelmek, kik országaikba1 gyakorolni és felragyogtatni akarták az értelem fényes elvét, amit az Égtől kapunk, mindenekelőtt törekedtek jól kormányozni királyságaikat; akik királyságaikat jól akarták kormányozni, előbb törekedtek fenntartani családjuk jó rendjét; akik fenn akarták tartani családjuk jó rendjét, előbb törekedtek megjavítani magukat; akik meg akarták javítani magukat, előbb törekedtek egyenességet plántálni lelkükbe; akik egyenességet akartak lelkükbe plántálni, előbb törekedtek tisztává és őszintévé tenni szándékaikat; akik tisztává és őszintévé akarták tenni szándékaikat, előbb törekedtek erkölcsi ismereteiket minél jobban tökéletesíteni; az erkölcsi ismeretek minél nagyobb tökéletesítése pedig abban áll, hogy a cselekvés elveit velejükig megvizsgáljuk, és a mélyükre hatolunk.

„Ha a cselekvés elveit átvizsgáltuk és mélyükre hatoltunk, akkor az erkölcsi ismeretek a tökéletesség tetőfokára hágnak; ha az erkölcsi ismeretek a tökély tetőfokára hágtak, akkor a szándékok tisztává és őszintékké válnak, ha a szándékok tisztává és őszintékké váltak, akkor a lelket becsület és egyenesség hatja át; ha a lelket áthatotta a becsület [megbízhatóság] és egyenesség, akkor a személy leveti hibáit és megjobbul; ha a személy leveti hibáit és megjobbul, akkor jól vezetetik a család; ha a családot jól vezetik, akkor jól van kormányozva a királyság; ha jól kormányozzák a királyságot akkor a világ békét és zavartalan harmóniát élvez," (Da Hszüó, bev. 4-5.)²⁴⁹ Ám a békére és harmóniára mindenkinek tevékenyen törekednie kell, és pedig az öntökéletesítés útján: „A legmagasabb méltóságú embertől a legalacsonyabb rendben levőig mindenki köteles levetni hibáit és megjobbítani személyét, mert a magunk tökéletesítése a közös alapja minden haladásnak és erkölcsi fejlődésnek." (Uo., 6.)

Láthatjuk a kormányzás művészete igen egyszerű, de bölcs alapelvekre vezethető vissza; még egyszerűbbel szolgál az alábbi beszélgetés:

„Dzi Lu [a tanítvány] szólt: - Ve hercege várja Mestert, hogy a kormányzást átvegye. Mi lesz a Mester első teendője? - Kungce így szólt: A szavak helyes használata. - Dzi Lu szólt: Ez az egész? Most az egyszer hibázni fog a Mester. Miért kell a szavakat helyesen használni? - Milyen együgyű vagy te, Lu! A bölcs mellőzi azt, amit nem ért. Ha a szavak használata nem helyes, a fogalmak értelme zavaros; ha a fogalmak értelme zavaros, nem lehet szabatosan cselekedni; ha nem lehet szabatosan cselekedni, az erkölcs és a (munka) művészet nem virágzik, ha az erkölcs és a művészet nem virágzik, a büntetés értelmetlen; ha a büntetésnek nincs értelme, a nép nem tudja merre menjen és mit egyen. A bölcs első dolga, hogy fogalmait szavakká, a szavakat tettekké tegye. Nem tűri, hogy szavaiban rendetlenség legyen. Minden ezen múlik." (Lun-jü,?)

Az állam jó rendjének kulcsa tehát a család jó rendje. Mert: „Lehetetlen, hogy az olyan ember, aki nem tudja tanítani családját, képes legyen tanítani az embereket... Egyetlen család, ha megvan benne az emberiség és a szeretet, elegendő arra, hogy a nemzetben felébressze a szeretet és az emberiség erényét; egyetlen család, ha megvan benne az udvariasság és az engedékenységek, elegendő arra, hogy az egész nemzetet udvariassá és engedékennyé tegye; egyetlen ember [vagyis a fejedeleme], ha fősvény és kapzsi, elegendő arra, hogy rendetlenséget

²⁴⁹ Da Hszüó bevezetőjét a könyv szerkesztője, Kungce tanítványa, Csing-ce írta

támasszon a nemzetben. Ez az elve vagy mozgatója ezeknek az erényeknek és bűnöknek. Innen a közmondás: Egy szó tönkreteszi az ügyet; egy ember dönti el a birodalom sorsát." (*Da Hszüó*, IX. 1-2.)

Ennélfogva roppant fontos az emberek kölcsönös viszonya, viselkedése a társadalomban; a társas viselkedés szabályait a lelkiismeret, az emberiség és az erkölcsi bátorság képességei írják elő: „Az emberi nem legeggyetemesebb kötelességeinek száma öt, és az ember három képességgel bír, hogy megtegye őket. Az öt kötelesség: a kellő viszony a fejedelem és miniszterei, az atya és gyermekei, a férj és feleség, az idősebb és ifjabb testvérek, végül a barátok között; ez az öt viszony szabja meg (konstituálja) az emberek legeggyetemesebb kötelességének természetes törvényét. A lelkiismeret az értelem fénye a jó és a rossz megkülönböztetésére; az emberiség a szívben lakozó méltányosság; az erkölcsi bátorság a lélek ereje: ez a három az ember nagy és egyetemes erkölcsi képessége...”

„A Mester mondta: Aki szívesen gyakorolja értelmét a kötelesség törvényének keresésében, igen közel van az erkölcsi tudományhoz; aki minden erejét megfeszíti, hogy gyakorolja kötelességeit, igen közel van ahhoz, hogy az emberek boldogságának szentelje magát, amit emberiségnek nevezünk; aki pirulni tud gyengesége miatt kötelességeinek gyakorlásában, igen közel van a lelki erőhöz, amely szükséges [az emberek] tökéletességéhez.”²⁵⁰

„Aki tudja ezt a három dolgot, ismeri az eszközöket is, hogyan irányítsa helyesen személyét vagy tökéletesítse magát; ha ismeri az eszközöket, hogyan irányítsa személyét, akkor ismeri az eszközöket is, hogy gyakorolja az erényeket a többi emberek irányában; ha ismeri az eszközöket, hogyan kell helyesen kormányozni a birodalmakat és királyságokat.” (*Csung-jung*, XX. 7, 9-10.)

Az emberiségen tehát nem valami filantrópiát, jótékonykodást ért Kungce, hanem pontosan és üdvösen szabályozott viselkedést. Az elveket az emberiség nyújtja, a szabályokat a rítus, e kettő együtt adja meg Li-t, a mértéktartást: „Jan-juan kérdezte, miben áll az emberiség erénye? A Mester így szólt: Tökéletesen uralkodni magunkon, visszatérni a rítusokhoz, vagyis eredeti törvényeihez az égi értelemnek, mely a bölcs szokásokban nyilvánult meg: ebben áll az emberiség erényének gyakorlása.

Ha egy ember csak egyetlen nap megfékezi tilos hajlamait és vágyait, és visszatér az ősi törvények gyakorlásához, az egész birodalom egyetértve azt fogja állítani, hogy megvan benne az emberiség erénye. De vajon az emberiség erénye magunktól függ-e, vagy a többi embertől? - Jan-juan mondta: Engedje megkérdezni, mik a különböző elágazódásai ennek az erénynek? - A Mester mondta: Ne nézz semmit a rítusokkal ellentétesen; ne hallgass semmit a rítusokkal ellentétesen; ne mondj semmit a rítusokkal ellentétesen; ne tégy semmit a rítusokkal ellentétesen. ... - Csung-kung megkérdezte, mi az emberiség erénye? - A Mester így szólt: Ha elmegy hazulról, viselkedj úgy, mintha egy nagyrangú emberhez mennél látogatóba; ha a népet kormányozod, viselkedj olyan tisztelettel, mintha a nagy áldozatot mutatnád be. *Amit nem kívánsz, hogy tegyenek neked, te se tedd másoknak.* Ha így viselkedsz az országban, senki sem fog neheztelni rád; ha így viselkedsz a családban, senki sem fog neheztelni rád.” (*Lun-jü*, XII. 1-2.)

A rítusok fontossága azért oly nagy, mert bennük ölt alakot az Ég parancsa, másnéven a Mennyei Értelem; a Li voltaképp nem egyéb, mint a rítusokban formát nyert egyetemes törvény. Ezekben tehát szabatosságra és egyszerűségekre kell törekedni, hogy át ne lépjük a határokat, - „Ling-fang megkérdezte, mi az alapelvük a rítusoknak (vagyis a különböző társadalmi szertartásokba öntött Mennyei Értelemnek), A Mester így felelt: Nagy kérdés ez, bizonyára! A rítusok dolgában a pontos takarékoság többre becsülendő a túlzásnál; a gyászszertartásoknál [például] a hallgatag fájdalom többre becsülendő az üres és terméketlen pompánál.” (*Lun-jü*, III. 4.) Jelentésük azonban igen mély, mert a világtörvényt másolják és

²⁵⁰ = „Accomplissement” (francia); „Vollkommenheit” (német) –nem „perfection” francia).

hajtják végre a Földön: „Midőn valaki megkérdezte, mi a nagy királyi áldozat értelme, jelentése, a Mester így szólt: Nem ismerem. Aki ismerné ezt a jelentést, minden dolog, ami az Ég alatt van, világos és nyilvánvaló lenne előtte; aki ismerné, annak nem lenne nehezebb a világot kormányoznia, mint ujját a tenyerébe tenni,” (*Lun-jü*, III. 11.)

De minthogy sohasem szabad ellentétbe kerülnünk az Ég törvényével, azért minden testi-lelki mozdulatunk szertartásos kell, hogy legyen, egész életünk egyetlen rítus. Ezt a szabályt a Mester egész valójával reprezentálta, és viselkedésében megvalósította. A Lun-jü külön fejezetet szentel Kungce viselkedésének leírására, néhány jellemző mozzanatát kiemeljük: „Midőn Kungce még falujában lakott, a végletekig őszinte és egyenes volt, de annyira szerény, hogy úgy látszott, mintha nem tudna beszélni. Amikor az ősök templomában vagy a fejedelem udvarában tartózkodott, világosan és szabatosan beszélt, s mindaz, amit mondott, a megfontolás és érettség bélyegét viselte magán. Az udvarban az alantasabb tisztviselőkkel határozottan és egyenesen beszélt, a magasabb rangúakkal udvarias nyíltsággal. A fejedelem jelenlétében tiszteletteljes és méltóságos magatartást öltött. Ha a fejedelem az udvarba hívta, és megbízta, hogy a vendégeket fogadja, viselkedése nyomban megváltozott. Mozgása komoly és kimért volt, mintha béklyók lennének lábain. Midőn a tőle jobbra és balra álló vendégeket üdvözölte, köntöse elől is, hátul is mindig egyenesen és szépen redőzve hullott alá. [Ti, a kínai üdvözlő, fogadó stb. ceremóniák számtalan és sokféle meghajlással jártak, ügyelni kellett a méltóságos külsőre és a ruha rendjére.] A vendégek bevezetésekor meggyorsította lépteit, és kiterjesztette karjait, mint a madár a szárnyát. Amikor a vendég elment, kötelességének tartotta, hogy jelentést tegyen a fejedelemnek missziójáról, e szavakkal: „A vendég már nincs jelenlétedben.”. Ha belépett a palota kapuján, meghajtotta testét, mintha az ajtó nem lett volna elég magas. Nem állt meg a kapuban, és menetközben nem érintette lábával a küszöböt.²⁵¹ A trónus elé érve, tartása hirtelen megváltozott; mozgása komoly és kimért lett, mintha béklyókat hordott volna lábain. Szavai is oly kötötteknek látszottak, mint lábai. Köpenyét két kézzel tartva ment föl a palota termébe, testét meghajtotta, lélegzetét visszatartotta, mintha nem merne lehelni, Távozáskor egy-egy lépést téve, fokenként engedett komoly és tiszteletteljes magatartásából, és nevető arcot öltött; s midőn a lépcső aljára ért, lehullani engedte ruháját, ismét kiterjesztette karjait, mint a madár a szárnyát; visszatérve a trónus elé, tartása ismét komoly és kimért lett, mintha béklyókat hordott volna lábain. Amikor megkapta méltóságának kitüntető(?) jelvényét (mint az uralkodó követe), mélyen meghajolt, mintha nem bírná elviselni súlyát. Azután magasra emelte két kezét, mintha fel akarná ajánlani valakinek [a méltóságot], majd lebocsátotta őket a földre, mintha átadná másnak; viselkedése és tartása a félelem látszatát fejezte ki, hol lassú, hol gyors mozgása pedig lelkének változó indulatait.” (*Lun-jü*, X. 1-5.) - Ugyanilyen aprólékos szertartásossággal öltözködött, étkezett, tett-vett az élet minden köznapi körülményei közt is.

A zene tanulmányozása és művelése nem kevésbé fontos, mint a rítusoké, mert törvényeiben szintén a világ és az élet törvénye él, a Mindenség a zene ritmusa szerint alakult ki és mozog. Ez a tan bennfoglaltatik már az őstudományban is, ezért kap a zene szerepet a kínai teremtmismitoszokban. Istene Niu-va, Fu-hi császár anyja-nővére-felesége, ő találta fel a fúvó és vonós hangszereket. „Az első kettő, név szerint Szeng és Huang - írja Hoai-Nan-Ce - arra szolgált neki, hogy általuk érintkezzék a nyolc széllal [világtájjal]; a kuenek azaz a kettős fuvolák segítségével minden hangot egyesített, és összehangolta a Napot, a Holdat és a csillagokat, ezt nevezik tökéletes összhangnak és telt harmóniának. gitárja öthúrú volt [öt bolygó], a dombokon és a vizek fölött [a Föld fölött] játszott rajta; hangja igen lágyvolt. A húrok számát ötvenre szaporította, hogy egyesüljön az Éggel és hogy leszállni késztesse a szellemet; de zengése oly megindító volt, hogy nem lehetett elviselni, ezért huszonöt

---

²⁵¹ Keleti szabály

csökkentette a húrok számát, hogy gyengítse erejüket. És akkor nem volt az Univerzumban semmi oly rejtett, sem oly finom [dolog], ami ne illeszkedett volna a rendbe." A zene tehát egyaránt „rendezi”, összhangban tartja s ezáltal nemesíti a világ és az emberi szív életét.

A tant Kungce átvette, és nagy odaadással valósította meg. könyvbe gyűjtötte össze a régi dalokat és a zenét, maga kitűnően játszott citerán, s tanítványainak állandóan zenélniük kellett. „A zene az Ég és a Föld összhangja - mondotta - A zene az az együttélés, amiben nincs szenvedés. A hang az ember szívében keletkezik; a zene [vagyis a hangszer] külső eszköz, de hatni lehet vele a szívre. A dal ébresszen, a forma alakítson, a melódia tökéletesítsen.” (*Lun-jü*) „Midőn a Mester Ci [Tszi] királyságban időzött, hallotta a Csao nevű zenét. Annyira felindult tőle, hogy három holdig nem érezte az ételek ízét. Azt mondta: Nem hiszem, hogy eme zene szerzése óta elértek volna hasonló tökélyt.” (*Lun-jü*, VII. 13.) „A Mester a Csao nevű zene dallamát tökéletesen szépnek mondta, sőt teljességgel alkalmasnak arra, hogy fölébressze az erényt. A Vu nevű [harcias] zene dallamát tökéletesen szépnek nevezte, de semmiképp sem alkalmasnak, hogy fölébressze az erényt.” (*Lun-jü*, III. 25.) „A Mester mondta: Azokat, akik először tettek előrehaladást a rítusoknak és a zene művészetének ismeretében, ma durva [műveletlen, „primitív”, barbár] embereknek tekintik. Azokat, akik utánuk és a mi időnkben tettek újabb haladást a rítusokban és a zenében, felsőbbrendű embereknek tekintik” – Ami engem illet, a régieket követem.” (*Lun-jü*, XI. 1.)

Kungce felfogását, tanítását talán az alábbi rész foglalja össze a legtömörebben: „Ó, mily nagyszerű a szent ember kötelességének törvénye! Parttalan óceán az, létrehoz és fenntart minden lényt, magassága az Eget éri. Ó, mily bőséges és terjedelmes! Háromszáz elsőrendű rítust foglal magába és háromezer másodrendűt, Meg kell várnunk azt az embert, aki követni tudja e törvényt, hogy aztán gyakorolhatóvá váljék. Ezért mondatott: Amíg nem bírjuk a szent emberek legfőbb erényét, addig nem tudjuk teljes mértékben gyakorolni a kötelesség legfőbb törvényét.” Ezért a bölcs, azonosítva magát a kötelesség törvényével, tisztelettel ápolja a maga erényes természetét, az egyenes értelmet, amit az Égtől kapott, és buzgón kutatja és figyelmesen tanulmányozza, amit az eléje ír. E célból elhatol saját mélységének és kiterjedésének végső határaiig, hogy megragadja a legfinomabb szabályokat és a legkevésbé hozzáférhetőket a közönséges értelműek számára. A legfelsőbb fokra fejleszti értelmének magasrendű és tiszta képességeit, és szabállyá teszi, hogy mindig az egyenes ész, értelem elveit kövesse. Hozzá idomul az ember erényes természetének már elismert és ősidők óta gyakorolt törvényeihez, és igyekszik újakat, még meg nem állapítottakat felismerni; erélyesen ragaszkodik mindenhez, ami tisztességes és helyes, hogy összegyűjtse magában a rítusok gyakorlatát, melyek az Ég törvényének kifejezései. - Ezért a szent ember, ha az uralkodás méltóságával van felruházva, nem telik meg üres göggel; ha alacsony sorban él, nem válik lázadóvá. Ha a királyság igazgatása méltányos, akkor [bármily sorban éljen] szava elegendő lesz, hogy arra a méltóságra emelkedjék, amit megérdemel; ha ellenben a királyság kormányzása rossz, és zavarok, lázongások dúlnak benne, akkor hallgatása elegendő lesz, hogy megmentse személyét.” (*Csung-jung*, XXVII. 1-7.)

Még sok mindenre kiterjed Kung mester bölcsessége, lényege azonban az állam-művészet, ennek alapja pedig az erkölcs, Rendszeréből a vallás hiányzik, sőt elhárította, hogy erről a kérdésről nyilatkozzék. „Fan Csi azt kérdezte, mi a bölcsesség? A Mester így szólt: Bölcs az, aki az emberek dolgával törődik, az isteneket és a szellemeket tiszteli, de távol tartja magát tőlük.” (*Lun-jü*) „Ki Lu megkérdezte, hogyan kell szolgálni a szellemeket és a másvilági lényeket. A Mester azt felelte: Ha még nem tudjuk szolgálni az embereket, hogyan tudnók szolgálni a szellemeket és a génuszokat? - Engedje meg - tette hozzá a tanítvány -, hogy kérdezni merjem, mi a halál? - A Mester így szólt: Ha még nem tudjuk, mi az élet, hogyan ismerhetnők a halált?” (Értsd: a másvilági életet.) (*Lun-jü*, XI. 11.)

Itt mutatkozik meg legszembeszökőbben az új bölcsek színeváltozása: *tanaikból hiányzik a transzcendencia*. A két kínai mester bölcs ugyan, de nem próféta. Lao-ce jól ismeri a lét elvont, ha úgy tetszik metafizikai elvét, a Taót, de csupán beleágyazva a természetbe, a Te-vel, a megvalósulással egyesülten. Át kell adni magunkat a lét egyetemes áramának, ellenállás nélkül, nemcselekvés útján, beleolvadni, nyomtalanul feloldódni benne, mígnem az Én megsemmisül, és eggyé válik a határtalan Mindenséggel; csak így érhetjük el a boldogságot, Követelése helyes, de nem adja meg valóra váltásának eszközeit. A Tao a természeti törvény absztrakciója, ám a tevékenységre kényszerült ember nem olvadhat az absztrakcióba, nem élheti át tétlenül, passzív, csak akkor, ha abbahagyja tevékenységét, azaz megszünteti magát a közösséget. Ez lehetetlen életforma-változtatás, Lao-ce is ebbe a lehetetlenségbe ütközött, kénytelen volt kivonulni a közösségből, oda, ahol egyedül és szemtől-szembe állhatott a természettel, s elmerülhetett benne: a remetebarlangba. A közösség nem követhette. Okos, következetes, ésszerű megoldást kínált, csak hogy nem gyakorlatit, tehát mégis ésszerűtlent. A természet ugyanis nem ész-szabású, s az ember sem pusztán észlény,

A természet nem magyarázható önmagából, és nem is érthető meg önmagában, a metafizikum éppúgy a lényegi része, mint a fizikum, azaz szinte kézzel tapinthatóan egy magasabb elv megnyilvánulása, Ezt a magasabb elvet az emberiség elejétől fogva megszokta istennek, isteninek, szelleminek nevezni. Megközelíthetjük a természetbe és magunkba való elmerüléssel közvetlenül és egyénileg, de épp azért csak az egyén teheti, és életforma-változtatás árán. Ezer közül egy, ha képes rá. Nem követelheti föltétlenül semmiféle tanítást, eszmerendszer (vallás, bölcsélet), mert rendszerek nem építhetnek kivételekre. A közösség emberének más útja van feléje, a rendszereknek olyan eszközöket kell nyújtaniuk, amelyek mindenki által használhatók. Mind az egyesnek, mind a közösségnek módot kell kapnia, hogy megszakíthassa tevékenysége láncolatát, s az isteni elv jelenlétébe helyezkedhessék. Azaz ünnepeket kell teremtenünk, csendet (nyugalmat) magunkban és magunk körül (a világban), szimbólumokat alkotnunk, amikben formát kap az absztrakció, szertartásokat végeznünk, melyek által átélhetővé válik az elv, áldozatokat bemutatnunk, imákat mondanunk, éneket zengenünk, hogy úgy mondjuk, absztrakt tevékenységet kifejtünk, mely kielégíti metafizikai igényeinket, mert transzcendentálódunk általa, mi magunkban teremtyük meg a kapcsolatot a természet és magasabb elve között.

Itt hibázott Kung mester, a szertartások híve, Lao-ce felmutatta az elvont, a magas elvet, de nem adott neki formát, Kungce megadta a formát, de kihagyta belőle a magasabb elvet. Felismerte, hogy a rítus nélkülözhetetlen mind az egyén mind a közösség számára, de nem követte a régi, isteni bölcseket. Átlátta okosan, következetesen, ésszerűen, hogy az elvnek formára, a törvénynek rendre van szüksége, s ezt a rendet közvetlen, természeti alapjaira vitte vissza: az emberi, a társas élet, az erkölcs szabályaira, azaz manifesztatív, felületi jelenségekre. De még az emberi életrend sem adja önmaga teljes magyarázatát, csak egyik megnyilvánulása egy felsőbb elvnek. A régi bölcsek e felsőbb vagy végső elvet tették a rend alapjává, éltető elemévé: vallást teremtettek, módot adtak az isteneknek, hogy leszállhassanak, és az embereknek hogy jelenlétükbe helyezhessék magukat; így rítusuk valóban a világrend teljes, kettős egységű „előadását” nyújtotta, s átélhetővé tette. Kungce is belátott a felület mögé, maga mondta a „legfőbb királyi áldozatról”: „Nem ismerem az értelmét; aki ismerné ezt a jelentést, minden dolog, ami az Ég alatt van, világos és nyilvánvaló lenne előtte; aki ismerné, annak nem lenne nehezebb a világot kormányoznia, mint ujját a tenyerébe tenni.” A régi bölcsek mindenesetre jobban ismerték, azért jobban megközelítették a rendet, jobban kormányozták a világot. Kungce jól látta ezt, az eredményt visszaállítani kívánta, de nem követte példájukat: az „Ég törvényeiből” kihagyta istent, s a racionális erkölcsöt illesztette helyébe.

A kínai nép elfogadta a taoizmust és kivált a konfucianizmust, mert természetének egy feléhez, felületi rendjéhez szabott volt, de rögvest pótolta a csonkaságot, mert ki kellett

elégítenie metafizikai igényeit: vallást csinált belőle. Lao-ce és Kungce „nem ismerték” a szellemeket, ennél fogva nem ismerték a teljes emberi természetet sem, azért tanaik e fogyatkozását személyükön korrigálta ki a természeti törvény: maguk váltak szellemekké, isteni lényekké. Kultuszuk van, templomaik épültek, oltáraik állnak, áldozatokat mutatnak be tiszteletükre, imák szállnak hozzájuk Kína szerte.

Velejében, persze, sem a taoizmus, sem a konfucianizmus nem vallás, mert nem nyújt teljes létmagyarázatot, sem üdvant, csupán kultikus gyakorlatot, de már ezáltal is módot ad a transzcendens élményre, s metafizika-pótléknak elegendő. Viszont éppen ez mutatja, hogy az ésszerű megoldás mindig elégtelen, mert a rációban nincs megváltó erő.

Buddha, vagyis a Megvilágosult, Kapilavasztu hercegségben született a Szákja királyi nemzetségből, ezért neve Szákjamuni, a „Szákja-nemből való Bölcs”; szorosabban a véda-énekes Gautama-családból származott, tulajdonneve pedig Sziddhártha lett. Életét Kr. e. 560-480 közé teszik, születése helyét, Lumbinit A. *Führer* 1896-ban megtalálta, s az emlékoszlopot is, melyet Asóka király (259-223), a buddhizmus Konstantinja emelt ott a tiszteletére, a következő felirattal: „Itt született Buddha Szákjamuni... Ő [Asóka] köoszlopot emelt, amely hírül adja: Itt született a Főnséges.”

Mi több, W. C. Peppé, 1898-ban, Kapilavasztu romjait is feltárta, a Szákják sírjaival, egy sztupában pedig Buddha hamvainak maradványait, egy széttört szteatit-urnát evvel a szöveggel: „A Fenséges, a Buddha-Szákjamuni ereklyéinek eme tartóedénye a testvérek és nővérek s gyermekeik és asszonyaik kegyes alapítványa.” Mindez azért említendő, mert többen kétségbe vonták, hogy Buddha valaha is élt. Noha emlékét sűrűn benőtte a legendák szövevénye, alakja és működése ma már eléggé tisztán áll előttünk.

Jézus és Mohamed mellett ő a harmadik világhódító, az emberiség tetemes részének szellemi-erkölcsi irányítója, kultúrát formáló hatalom. Sarrukin, Ramósze, Nagy Sándor, Julius Caesar, Dzsingiz khán birodalmainak porát is elfújta a szél; az ő művük él, és dacol az egész ellenséges történelemmel. Egyben cáfolata a mai történelem-felfogásnak, mely szerint a próféták, a nagy reformerek az elnyomottak, a „szegények” sorából rekrutálódnak, az ő „osztályérdekeiket” képviselik, igényeiknek adnak formát, s növelik mozgalommá. Ehnaton fáraó volt, Mósze hercegfi és beavatott pap, Lao-ce udvari tisztviselő, Kungce kancellár, Buddha királyfi, Zaratusztra nemes úr, Mohamed gazdag kereskedő; és hiába beszélnek, Jézus sem volt proletár, hanem tisztos ipart űző mester, vagyis abban az időben polgár, s mint ilyen Dávid királyi házának sarja.

Sziddhártha Gautama Szákjamuni hírből sem ismerte a nyomort, mint afféle trónörökös, „vattába csomagolva” élt, s a váratlan tapasztalat: hogy baj is van a világon, ez adott gyökeres fordulatot életének, tette igazságkeresővé. A mesés hagyományok tömkelege természetesen a mítoszok tömörítő erejével jellemzi életének és művének jelentőségét, minket azonban ez egyszer nem a legendák tanulságai érdekelnek, sem tanának történeti sorsa, a buddhizmus, hanem az ember belső fejlődése, megvilágosodása, s az, ami tanaiban új: a reform. Mert ő sem a régi bölcs típusa már, még annyit sem fogad el, hogy a világ, az élet Májá csalóka káprázata, hanem a legsúlyosabb valóságnak tartja: szenvedésnek, s arra tanít, hogyan kell megszabadulni tőle.

Huszonkilenc éves koráig zavartalan örömek közt él, lótosz-virágos tavak partján, kertjének árnyas fái alatt énekelve, háremének hölgyeivel játszva, s mitsem lát a világ bajaiból. De az istenek mást határoznak felőle. Négy nap egymásután sétatocsizásra indul, s mind a négy alkalommal váratlan találkozása van. Először egy roskatag, őszbeborult aggastyánt lát, másodszor fájdalommal ajgatott beteget, harmadszor feloszlásnak induló holttestet, s megdöbbenve értesül róla, hogy mindez elkerülhetetlen velejárója az életnek. Lelke elszomorodik, zűrzavaros gondolatok rohanják meg. Negyedszer azonban egy sárgakámzsás, kolduló szerzetessel találkozik, s ekkor revelációképpen felismeri, hogyan lehet megszabadulni a

szenvedéstől. Hazatérve értesül, hogy fia született, az ifjú apa azonban örvendezés helyett így kiált fel: „Ráhula [bilincs] született nekem, új bilincset kovácsoltak reám." Ezért lett a fiának neve Ráhula. Éjjel álmában tovább üldözik a nyomor képei, ébren pedig elmélkedik, s a menekülésen töri fejét, később maga mondotta tanítványainak: „A házaselet bilincs, szabaddá, mint az Ég, csak a ház elhagyása tesz. És én, ó bhiksuk, kis idő múlva, fiatalon, épp erőben, sötét hajjal, a boldog ifjúság idején, férfikorom első virágjában, síró és jajgató szüleim akarata ellenére, hajamat, szakállamat lenyírva, sárga kámzsát öltve elhagytam házamat." Elindul, „hogyan megtalálja a békét a maga lelkének és a világnak, az istenekkel együtt", mint egy régi szöveg mondja. Éjjel menekül, a nők lakosztályán, a zenén át, ahol asszonyai hevernek szerteszéjjel az alvás elcsúfító pózaiban; ekkor megundorodik a szerelemtől is, és a nőben ettől fogva csak rosszra csábító eszközt lát.

Drága ruháit fölcseréli az aszkéta köntösével, és tanítványnak áll két jógi mellé. Álára Kálama és Uddaka Rámaputra az első mesterei, de tanításuk nem elégíti ki, hét évig járja Magadhát, Urubilvában egy éven át a legszigorúbb sanyargatásoknak veti alá magát, s már éppen abba akarja hagyni őket, midőn egy éjjel a Neranjará partján, egy fügefafa alatt elmélkedve, végre elnyeri a tökéletes megértést, a teljes és egész megvilágosodást (szamjakszambodhit). Ekkor lesz Buddhává, a *Mahávamsza* legendája szerint: „szerdán, holdtöltekor, Vaszak hónapjában, a Veszah csillagállás idején, miután felhágott az áttetsző kőből való trónusra, mely a föld méhéből emelkedett ki". A hely neve azóta Bodh-Gajá (vagy Buddha-Gajá) a Megvilágosodás helye, a Pipphala-fáé a Megismerés fája; ezt a szent fügefát csak 1876-ban pusztította el a vihar. A hagyomány szerint Buddha négyszer hét napig „élvezte a megváltás boldogságát" a fa alatt, végre megszabadult „a születések kerekétől", a lét szakadatlanul megújuló szenvedéseitől²⁵², s beléphetett a nirvánába. Hiába kísértette Mára, a szerelem és a halál gonosz démona, a világ uralmát és minden örömét ígérve neki, hiába unszolta, hogy váljék mindjárt tökéletessé a nirvánába térve, nehogy a megváltást taníthassa. Buddha úgy határozott, hogy a megtalált békét kihirdeti a világnak.

Benáreszbe megy tehát, a hindu világ legnagyobb szenthelyére, ahol őt tanítványa tartózkodik, s a Gazella-ligetben elmondja nekik első nagy beszédét a négy nemes igazságról, a nyolc útról, mely a szenvedés megsemmisítéséhez; a születések megszüntetéséhez vezet a helyes gondolkodás, beszéd, cselekvés és elmélyedés által. „Vidáman dicséri az őt bhiksu a Fenséges Beszédet... És ekkor összesen hat szent volt a világon," - mondja a régi szöveg. Valóban történeti jelentőségű beszéd, mert „a törvény kerekének megindítása" volt (dharmacsakra-pravartana): a brahmán dharma ugyanis a vallási, erkölcsi és polgári törvények összességét jelenti, melynek hatalma a király kezében fut össze, a kerék pedig Napjelkép, Visnu emblémája - azaz Buddha e beszédben elvileg az isteni és földi „törvényt" reformálta meg. Ideszöjűk tehát Hermann Oldenbergnek, a „buddhológia" egyik legnagyobb tekintélyének és szakemberének stílushű fordítása nyomán; az előadás igen terjedős és a stílus idegenszerű nekünk, de így, lehetőleg eredeti alakjában visszaadva, bizony ára jobban megeleveníti Buddha alakját. S ami a legfontosabb, magában foglalja Buddha eredeti szavait is. Oldenberg e részt a dél-indiai (ceyloni) páli nyelvű szövegből fordította, mely nem csupán a beszédet közli, hanem az esemény történetét is.

„Akkor meglátta Upaka, az ájiviszekta egyik aszkétája, a Fenségest, amint Gajá és a Megismerés Fája közt haladt az útján. Megpillantva őt, így szólt a Fenségeshez: „Fényes, Barátom, a te arcvonásaid kifejezése. Tiszta és világos a te színed, Kit követve hagytad el, Kedvesem, a világi életet? Ki a Mestered? Kinek a tanítását vallod?"

„Midőn így beszélt, akkor a Fenséges ezeket a verseket mondta Upakának, az Ájivakának:

---

²⁵² Reinkarnáció, lélek-vándorlás

„Mindent legyőző vagyok és mindent tudó,
Mindentől, ami itt van, szeplőtelen vagyok”
Mindentől-megváltott, szabad a szomj [vágy]
megsemmisítése által,
Megismerő vagyok én magam - kit kövessenek?”

„Tanítómnak senki sem nevezhető;
Hozzám hasonlót nem találni.
Fenségben senki sem ér fel hozzám
Itt alant és az istenek között.”

„Mert szent vagyok én a világban,
Mester, ki fölött semmi sincs,
Legfelsőbb Buddha egymagam, időzőm
A nirvána hűvös birodalmában.”

„Hogy a tan kereke meggördüljön,
Azért megyek a Kászik városába [Benáreszbe],
E vak világban megperdítem
A halhatatlanság dobját.”

[Upaka kérdi:]

„Azt állítod hát, Kedvesem,
Hogy a szent, az örökre Győztes te vagy?”
„A hozzám hasonlóknak [a régi Buddhák], a Győztesek
Fel vannak mentve minden veszélytől.
Minden rosszat leküzdöttem én:
Azért Győző a nevem, Upaka.”

„Midőn így beszélt, akkor azt mondta Upaka, az Ájivaka: „Lehet, hogy így van, Barátom!”
Megcsóválta fejét más útra tért, és elment.”

„A Fenséges azonban továbbvándorolt helyről helyre, és megérkezett Benáreszbe, az Iszipatana Gazella-ligetébe, ahol az öt bhiksu csapata tartózkodott. Akkor az öt bhiksu meglátta a Fenségest, amint messziről közeledett. Meglátva őt, így beszéltek egymás között: „Ott jön Gotama bhiksu, Barátaink, ki bőségben él, hűtlen lett a lelki törekedéshez, a bőséghez pártolt. Nem szabad őt tisztelettel üdvözölni, vagy felállni előtte, vagy alamizsnás edényét és köpönyegét elvenni. De lehet széket készíteni neki, ha akar, ráülhet.” Ám minél közelebb jött a Fenséges az öt bhiksuhoz, annál kevésbé tudott az öt bhiksu a megbeszélés mellett maradni. Elébe mentek a Fenségesnek, és az egyik elvette alamizsnás edényét, a másik széket hozott neki, ismét másik lábvizet és zsámolyt. És a Fenséges leült a székre, melyet odakészítettek neki; ráülve, megmosta lábait a Fenséges. Ők azonban nevén nevezték a Fenségest, és Barátomnak szólították. Midőn így beszéltek, a Fenséges az öt bhiksuhoz szólt, ekképpen: „Ne nevezzétek, Bhiksuk, a Tökéletest nevén, és ne szólítsátok Barátomnak. A Tökéletes, Bhiksuk, a szent, legfelsőbb Buddha. Nyissátok meg fületeket, Bhiksuk: a megváltás a haláltól megtaláltatott. Kioktatlak benneteket, kihirdetem nektek a tant. Ha az én oktatásom szerint éltek, akkor egy kicsinyég múlva azzá lesztek, aminek kedvéért nemes ifjak teljességgel elhagyják hazájukat, és a hontalanságba mennek, hogy magának a tannak szemlélete által a szent életmód legfőbb tökéletességét megismerjék, szemtől-szembe lássák, és benne időzzenek.”

„Midőn így beszélt, az öt bhiksu a Fenségeshez szólott ekképpen: „Amaz életmód által, kedves Gotama, ama gyakorlatok által, ama sanyargatások által nem érheted el az emberfölötti tökéletességet, a nemes tudás és szemlélődés gyönyörét. Hogyan akarod te most, midőn bőségben élsz, a lelki törekedéshez hűtlen lettél, a bőséghez pártoltál, elérni az emberfölötti tökéletességet, a nemes tudás és szemlélődés teljes gyönyörét?”

„Midőn így beszéltek a Fenséges az öt bhiksuhoz szólott ekképpen: „A Tökéletes nem él, Bhiksuk, bőségben, nem lett hűtlen a lelki törekedéshez, nem pártolt a bőséghez. A Tökéletes, Bhiksuk, a szent, a legnagyobb Buddha...” [Ez a szöveg, onnan kezdve: „Nyissátok meg fületeket...” kétszer megismétlődik, majd így folytatódik:]

„Midőn így beszéltek, a Fenséges szólott az öt bhiksuhoz ekképpen: „Ismerjétek el, Bhiksuk, hogy azelőtt sohasem szóltam hozzátok ekképpen...” – „Nem tetted, Urunk”. „A Tökéletes, Bhiksuk, a szent, a legnagyobb Buddha. Nyissátok meg fületeket...” [stb., mint fent.] A Fenséges pedig meg tudta győzni az öt bhiksut. És az öt bhiksu ismét hallgatott a Fenségesre; megnyitották fülüket, és gondolataikat a megismerésre irányították. És akkor a Fenséges szólott az öt bhiksuhoz ekképpen: „Két véglet van, Bhiksuk, amitől távol kell maradnia annak, aki lemondott a világi életről. Melyik ez a kettő? [Az egyik] itt a gyönyörbe merített, kéjnek, élvezetnek átadott élet: ez alantas, közönséges, lelkietlen, nemtelen, célra nem vezető. [A másik] ott gyakorlás és önsanyargatás: ez szenvedéssel teljes, nemtelen és célra nem vezető. Távol tartva magát e két véglettől, Bhiksuk, a Tökéletes felfedte az utat, amely a *középen vezet*, mely kitekintést ad, ismeretet szerez, mely a békéhez, a felismeréshez, a megvilágosodáshoz, a nirvánához vezet.”

„És micsoda, Bhiksuk, ez a Tökéletes által fölfedezett út, mely a *középen vezet*, mely kitekintést ad, és ismeretet szerez mely a békéhez, a felismeréshez, a megvilágosodáshoz és a nirvánához vezet?”

„Ez a nyolc részből álló út, melynek neve: helyes hit, helyes elhatározás, helyes szó, helyes cselekedet, helyes törekvés, helyes gondolkodás, helyes elmélyedés. Ez, Bhiksuk, a Tökéletes által felfedezett út, mely a *középen vezet*, mely kitekintést ad, és ismeretet szerez, mely a békéhez, a felismeréshez, a megvilágosodáshoz, a nirvánához vezet. Ez, Bhiksuk, az igazság a szenvedésről. A születés szenvedés, az öregség szenvedés, a kór szenvedés, a halál szenvedés, a nem-kedvessel együtt élni szenvedés, a kedvestől elválva élni szenvedés, el nem érni, amit kívánunk, szenvedés: röviden a kötöttség ötféle tárgya szenvedés.²⁵³

„Ez pedig, Bhiksuk, a nemes igazság a *szenvedés keletkezéséről*: ez a szomjúság, mely az újraszületéshez vezet, az örömmel és a vággyal együtt, itt és amott megtalálva örömet: a gyönyörszomj, a létezés-szomj, az elmúlás-szomj.”²⁵⁴

„Ez, Bhiksuk, a nemes igazság a *szenvedés megszüntetéséről*: eme szomjúság megszüntetése a vágy hiánytalan megsemmisítése által; fel kell hagyni vele, túladni rajta, elválni tőle, helyet nem adni neki.”

„Ez, Bhiksuk, a nemes igazság a *szenvedés megszüntetésének útjáról*: ez ama nemes nyolcrészes ösvény, amelynek neve: helyes hit, helyes elhatározás, helyes szó, helyes tett, helyes élet, helyes törekvés, helyes gondolkodás (emlékezés), helyes elmélyedés.”

„Ez a nemes igazság a szenvedésről: ekképpen nyílt rá a szemem, Bhiksuk, ezekre az előbb észre nem vett rendszabályokra, nyílt meg az ismeret, nyílt meg a megértés, a tudás, a szemlélet előttem. Ezt a nemes igazságot a szenvedésről kell megragadni... Ezt a nemes

²⁵³ Az elemek öt csoportja, amelyekből a testi-lelki lét áll: testiség (rúpa), érzékek (vedaná), képzetek (szanjná), alakzatok (emlékképek, szamszkára), ismerés (vijnána); ezekhez az elemekhez „van kötve” a megválatlan. Az „alakzatok” (németül Gestaltungen) szón az elmúlt gondolatok, akarások, cselekedetek megmaradó „lenyomatái”, üledékei értendők; tehát nem pusztán emlékképek, mert lehetnek öntudatlanok is. (Oldenberg jegyzete.)

²⁵⁴ A létezés-szomj és az elmúlás-szomj a kívánság, amennyiben összekapcsolódik a létezés állandó fennmaradásának hitével, vagy avval a hittel, hogy a halállal minden véget ér. (Oldenberg jegyzete)

igazságot a szenvedésről én megragadtam: ekképpen nyílt rá a szemem, Bhiksuk, ezekre az előbb észre nem vett rendszabályokra, nyílt meg előttem az ismeret, nyílt meg a megértés, a tudás, a szemlélet."

[Itt a többi három nemes igazságnak ugyanilyen háromszoros kifejtése következik, ezt átugorjuk.]

„És mindaddig, Bhiksuk, míg e négy nemes igazságról ilyen háromszorosan tagolt, tizenkétrészes ismeretet és szemléletet teljes tisztaságában nem bírtam, mindaddig, Bhiksuk, nem voltam tudatában annak, hogy az [egész] világon, az istenekkel, Márával, Brahmával, az összes lények [teremtények] közt, az aszkétákkal, brahmanokkal, istenekkel és emberekkel együtt, [egyedül] én nyertem el a legfőbb megvilágosodást."

„De amióta, Bhiksuk, e négy nemes igazságról ilyen háromszorosan tagolt, tizenkétrészes ismeretnek és szemléletnek teljes tisztaságú birtokába léptem, attól fogva, Bhiksuk, tudatában vagyok annak, hogy az [egész] világon, az istenekkel, Márával, Brahmával, az összes lények közt, az aszkétákkal, brahmanokkal, istenekkel és emberekkel együtt, [egyedül] én nyertem el a legfőbb megvilágosodást."

„És ismeret nyílt meg előttem, és szemlélet nyílt meg előttem: enyém a lélek elveszíthetetlen megváltása; ez az utolsó születés; ezután nincs többé újraszületés."

„Így szólt a Fenséges. Örömmel üdvözölte az öt bhiksu a Fenséges beszédét. És amidőn ez a tanítás előadatott, kinyílt a tiszteletreméltó Kondannának igazságralátó pillantása, ködtől és tisztátlanságtól szabadon: ami csak alá van vetve a létrejövés törvényének, mindaz alá van vetve az elmúlás törvényének is. [Itt mitikus „kiemelés" következik az esemény fontosságának jelzésére:] Az égi világokból lehangzanak az istenek tetszéskiáltásai, melyekkel a tan kihirdetését ünneplik. Földrengés, fényáradat hatja át az összes világokat."

„A Fenséges pedig így kiáltott: „Valóban, Kondanna ismeretre jutott! Valóban, Kondanna ismeretre jutott!” Így kapta Kondanna ezt a nevet: Kondanna, a Megismerő. A tiszteletreméltó Kondanna a Megismerő pedig, az igazságot szemlélve, az igazsághoz eljutva, az igazságot megértve, az igazságon áthatva, a kételyt legyőzve, az ingadozástól megmenekülve, a teljes tudományban részesültek, mindenki mástól függetlenné válva a Mester hirdetését illetően [magyarázatában], így szólt a Fenségeshez: „Szeretném, Uram, a Fenségestől az alsóbb felavatást, szeretném a felsőbb felavatást megkapni... „Jöjj ide, ó Bhiksu! - szólt a Fenséges. - Jól van kihirdetve az igazság. [Értsd: sikeresen,] Éljen szentül, hogy véget vess minden szenvedésnek." Ez volt a Tiszteletreméltónak magasabb felavatása."

[Ugyanilyen módon nyeri el a többi négy bhiksu az „igazságralátást", és kapja meg a felavatást.]

„A Fenséges pedig szólt az öt bhiksuhoz ekképpen: „A testiség, Bhiksuk, nem az önvaló [das Selbst: a mi magunk, az Én]. Ha a testiség az önvaló lenne (volna), akkor a testiség nem lehetne alávetett a betegségnek, és a testiségről elmondhatónak kellene lennie: ilyen legyen a testem; ilyen ne legyen a testem. De minthogy, Bhiksuk, a testiség nem önvaló [Nicht-selbst], azért a testiség alá van vetve a betegségnek, és nem lehet a testiségről mondani: ilyen legyen a testem, ilyen ne legyen a testem..."

[Megint ismétlődő részek következnek az önvalóról és a nem önvalóról, ugyanolyan tagolás szerint, mint a testiségről; ezeknek csak a tárgyat jelző kezdőszavait idézzük,]

„Az érzékelések, Bhiksuk, nem az önvaló..."

„A képzetek, ... az alakzatok, Bhiksuk, nem az önvaló..."

„Az ismerés, a megkülönböztetés, Bhiksuk, nem az önvaló..."

„Mint vélekedtek tehát, Bhiksuk? A testiség állandó-e vagy állandótlan?"

„Állandótlan, Urunk."

„De mi állandótlan, a szenvedés-e vagy az öröm?"

„A szenvedés, Urunk."

„De [arról] ami állandótlan, a szenvedés, a változásnak alávetett, mondható-e, ha megfontoljuk ez az enyém, ez én vagyok, ez az én önvalóm?"

„Nem mondható, Urunk."

[Ugyanez a fejtegetés következik a többi négy komplexusról]

„Ennélfogva, Bhiksuk, akármiféle legyen is a testiség: elmúlt, jelenlegi, jövő, bennünk vagy kívülünk levő, erős vagy gyenge, távoli vagy közeli: *minden* testiség nem-enyém, nem-én-vagyok, nem az én valóm. Így kell ezt a valósághoz híven igazi bölcsességgel nézni."

[Ugyanez a többi négy komplexusról.]

„Aki így tekinti ezt, Bhiksuk, [vagyis aki] a tannak tudós, nemes hallgatója, elfordul a testiségtől" elfordul az érzéketektől, elfordul a képzetektől, elfordul az alakzatoktól, elfordul az ismeréstől. Azáltal, hogy elfordul tőlük, megszabadul a kívánástól. A kívánástól való felszabadulás által megváltatik. A megváltatottban létrejön (megszületik) a felismerés: meg vagyok váltva. Megsemmisült a születés, befejeződött a szent változás [Újraszületések sora], megtétett a kötelesség; nincs többé visszatérés erre a világra: ezt ismeri fel ő."

„Így szólt a Fenséges. Örömmel üdvözölte az öt bhiksu a Fenséges beszédét. És midőn ez a tanítás előadatott, az öt bhiksu lelke – elhagyván a megragadást [a létezését] - minden rontástól megváltott. Ebben az időben hat szent volt a világon."

Eddig a beszéd, helyesebben párbeszéd „a nem-önvaló ismertető jegyeiről". Már e legelső megnyilatkozásban benne van Buddha tanrendszerének minden lényeges magva, de láthatjuk azt is, hogy szorosan a védikus létbölcsülethez kapcsolódik. Az Upanisádokban alakult ki a világ dualisztikus szemlélete: lényege a változatlan, örök Egy, de megjelenési formája a változékonyságnak, elmúlásnak, halálnak alávetett sokféleség. E kettő paradox módon szemben áll egymással, s az ellentét a szenvedésben nyilvánul meg. Brahma az Egy, s „ami tőle különbözik, szenvedéssel tele". Az élet szenvedés, törvénye az elmúlás, a halál: „Ez a világ teljességgel a halál markában van", sőt: „Ez a világ a halál alkotása". S ugyanez áll az öregségről, a betegségről, a halálról, a fájdalomról, az éhségről, a szomjúságról, vagyis velejében véve „a négy nemes igazságról". Hasonlóképpen Mára, a szerelem, a halál démona, a gonosz kísértő szintén védikus isten, s ha a buddhizmus gyönyörre, hatalomvágyra csábító szerepét hangsúlyozza, azért van, mert Buddhát ebben az alakjában kísértette meg.

De amint mondottul Buddha az elmúlás, a halál értéktelen világában nem hamis káprázatot lát, hanem nagyon is reális valóságot, törvények, okok és okozatok szigorú rendjét, s éppen ezek vizsgálatából fejt ki, mégpedig a logika eszközeivel, a nem-önvaló és a nemtudás tételeit. Módszere a párbeszéd, ugyanaz, mint a szókratészi „bába-módszer", vagyis a racionális okfejtés, okról-okozatra haladás kérdés-felelet fonálán. Ez már nem pusztán a kontempláció, az elmélyedés tagolatlan élménye - noha a megvilágosodás belőle (abból) ered -, hanem a megvilágosodás elemzése, kifejtése az ésszerűség szabályai szerint, „a tudományos gondolkodás nyelvén". (Oldenberg.) Merőben új dolog, szakítás a régi bölcsek iskolájával, melyben a mester az élmény, a belső tapasztalás útján „vezeti" (nem oktatja) a tanítványt, s e felfogás végkövetkezése, hogy a tudás, az erény s ezáltal a tökéletesség (??boldogság??) tanítható.

Buddha módszerére kitűnő példát nyújt, s egyben fontos tantételeket fejt ki „a szellemiség és a testiség mulékony voltáról" szóló beszéde: hogy a szenvedés és a halál okait megszüntessük, fel kell keresni okaikat, azután emezek okait, és így tovább végig az okok és okozatok láncolatán, mígnem eljutunk a szenvedés gyökeréig; ha ezt meglettük, meg kell találnunk az utat visszafelé is, okról-okra, fokról-fokra, a szenvedés megszüntetéséig. Mert az ok és okozatok „nemtudásából" származnak a mulékonyság, a halál bilincsei.

„A Fenséges szólott ekképpen: „A köznapi ember is, Bhiksuk, ki nem vett tudomást a tanról, elfordulhat eme testtől, mely a négy elemből van alkotva, s utána megszabadulhat a kívánástól, elválhatik tőle. És miért? Azért, Bhiksuk, mert ebben a négy elemből alkotott

testben növekedést észlel és hanyatlást, magába-fölvevést és magából-továbbadást. Ennélfogva a köznapi ember, ki nem vett tudomást a tanról, elfordulhat tőle [a testtől] azután megszabadulhat a kívánásától, elválhatik tőle."

„Attól azonban, Tanítványok, amit szellemnek nevezünk vagy gondolkodásnak vagy felismerésnek (megkülönböztetésnek), attól a köznapi ember, ki nem vesz tudomást a tanról, nem képes elfordulni. És miért nem? Azért, Bhiksuk, mert a köznapi ember... hosszú időn át kitartott amellett, sajátjává tette, és magában mozgatta [fejlesztette, alakította], hogy: - Ez az enyém. Ez én vagyok. Ez az én önvalóm. – Ennélfogva a köznapi ember... nem képes elfordulni tőle, azután megszabadulni a kívánástól, elválni tőle."

„A négy elemből összetett test, Bhiksuk, állandónak mutatkozhatik egy éven át vagy két éven át... vagy száz éven át vagy még tovább. De amit, Tanítványok, szellemnek nevezünk vagy gondolkodásnak vagy felismerésnek, az keletkezik és elmúlik folyton váltokozva nappal és éjjel."

„Valamint a majom, mely az erdőben, a lombok között kóborol, megragad egy ágat, és elereszti, és egy másikba kapaszkodik, úgy támad és múlik, amit szellemnek nevezünk vagy gondolkodásnak vagy felismerésnek, folyton váltokozva nappal és éjjel."

„Így tehát, Bhiksuk, a tannak csupán avatott és nemes hallgatója gondolja el helyesen és szelleme mélyén a dolgok létrejövetelét az okokból.

„Így gondolkodik: - Ha ez van, akkor amaz is van; ha ez létrejön, létrejön amaz is. Ha ez nincsen, nincsen amaz sem; ha ez megszűnik, megszűnik amaz is. [Szillogisztikus okoskodás; most következik a szenvedés okosának és megszüntetésének racionális kifejtése.] És ekképpen van tehát: A nemtudásból, az okok nem tudásából támadnak az alakzatok; az alakzatokból ismerés [megkülönböztetés] jön létre; a megkülönböztetésből név és testiség [személyiség] jön létre; a névből és testiségből jön létre; a hat körzet [az öt érzék s a gondolkodás és ezek tárgyai]; a hat körzetből érintés jön létre; az érintésből érzékelés jön létre; az érzékelésből szomj jön létre; a szomjból megragadás jön létre; [a létezése ti.]; a megragadásból (kötöttségből) létezés jön létre; a létezésből születés jön létre; a születésből öregség és halál, fájdalom s panasz, szenvedés, szomorúság és kétségbeesés. Ez a szenvedés egész birodalmának teljességgel (maradék nélkül) kiirtjuk a kívánást, akkor megszűnnek az alakzatok., [és így tovább, végig a fenti soron]. Ez a szenvedés egész birodalmának megszüntetése."

„Aki tehát belátja ezt, Bhiksuk, [vagyis] a tannak tudós és nemes hallgatója elfordul a testiségtől, elfordul az érzéketektől, elfordul a képzetektől, elfordul az alakzatoktól, elfordul a megkülönböztetéstől. Azáltal, hogy elfordul tőlük, megszabadul a kívánástól. A kívánástól való felszabadulás által megváltatik, A megváltottban létrejön a felismerés: Meg vagyok váltva. Megsemmisült a születés, befejeződött a szent változás [újraszületések sora], megtétetett a kötelesség; nincs többé visszatérés erre a világra: ezt ismeri fel ő."

Foglaljuk össze mindezt a magunk szavaival: a tan sarokköve a négy nemes igazság (árjaszatjáni); a kiinduló pont a betegség (duhkha, tulajdonképp fájdalom), az öregség (jará) és a halál (marana). Ezeknek hatalmába pedig azért jutunk, mert születünk; a halál oka a születés (játí). A születés és a halál két sarkpontja a létezésnél helyesebben az örökké folyó levésnek (bhava). A levésbe azért kapcsolódunk bele, mert kötöttséget (upádána) érzünk mindahhoz, ami fenntartja létünket: „megragadjuk" azt. A létünket fenntartó mozzanatok ugyanis mind kívülről jönnek agregátumok, járulékok (szkandha); sem testünknek, sem lelkünknek nincs állandó szubsztanciája, létezésünk jelenségek állandóan változó csoportosulásából áll. Kötöttséget pedig azért érzünk, azért igyekszünk megtagadni a külsőleges dolgokat, mert szomjúság (trszná) van bennünk. Az életszomjat viszont az érzékelő képesség (vedaná) támasztja, a kellemes érzéketek keresése. Az érzéketek (szamjná) az érintkezés (szparsza) által jönnek létre, szerveink és a külső dolgok

kapcsolatából. A kapcsolatot öt érzékszervünk és a gondolat vagy értelem (manasz) teremti meg a külső világ hat körzetével (ájatana). Ez azért lehetséges, mert minden lény vagy személy „névből és alakból” (námaraupa) áll, azaz egy szubjektív, elvont elemből és egy objektív, testi részből. A név és forma a szétválasztás (vidjnána) műve, ama képességünk terméke, amely által megismerni és megkülönböztetni tudjuk a dolgokat. A megkülönböztetés az alakzatokból (szamszkára) származik, tapasztalataink, élményeink belső üledékéből, amelyek egyúttal leendő tapasztalatainkat és élményeinket is előkészítik (szokások, emlékképek, öröklött és saját tulajdonságok, altudat stb.). Végül ez az üledék a nemtudásból szűrődik össze; a nemtudás az alapvető végzetes hiba: azt hisszük, hogy vagyunk, s nem tudjuk, hogy létünk folyton folyó levésből (létezésből) áll, nincs bennünk semmi szilárd, sem tartós.

A szenvedés végső (legelső) oka tehát a négy nemes igazság nemtudása; tudásuk megsemmisíti a szenvedést, megszünteti a lét utáni vágyakozást (tanhá), és megszabadít az újraszületések kerekétől (szamszára). Mindabból, amit átélünk, cselekszünk, csak a karman marad fenn, az egyetlen „tett”, midőn az egyén a halálban megsemmisül. A karmanból aztán új tudatállapotok és új testi tulajdonságok alakulnak ki a létfolyamban, azaz új egyének, kiknek „oka” a régiék karmanja. Csakhogy a karman erkölcsi jellegű, jó és rossz, azaz nem tisztán szellemi természetű, azért a testi és erkölcsi elemek összefolynak benne a kauzalitás törvényei szerint.

Ez az újraszületések magyarázata.

Az állapot pedig, amelyben a vágy, a szenvedés, az újraszületés megszűnik, kialszik: a nirvána, nem tudatos állapot, nem is halál, hanem a tökéletes vágytalanság, az elérhető legnagyobb boldogság a Földön.

Igen, már itt a Földön elérhető: a nyolcrészes út vezet hozzá, melyet szigorú önfegyelmezővel kell végigjárni, kiirtani a vágyat, és gyakorolni az elmélyedést (ima nem szükséges). Aki az elmélyedésnek, a kontemplációnak mind a négy fokán keresztülment, arahá lesz: „aki megérdemelte, ti. a nirvánát. Ezenkívül külső parancsok megtartása is kötelező, amiket a „tízszabályzat” (daszaszila) ír elő; az első öt szabály tiltja élőlények megölését (ahimszá), a tolvajlást, házasságtörést (szerzeteseknek asszony érintését), hazugságot, részegítő italok élvezését; a többi öt tilalom a szerzeteseket köti: evés szokatlan időben, világi élvezetek, cicoma, illatszerek, puha ágy, végül pénz elfogadása.

A nemtudás és a szenvedés két fókusza között jönnek-tűnnek előttünk a jelenségek végtelen váltakozásban, valódi mivoltukról nem tudunk meg semmit, csak megjelenési formáikat észleljük, ahogyan érzékeink közvetítik tudatunknak, azaz ismeretünk az elfutó tűneményekről csak viszonylagos. Szaknyelven szólva fenomenológiai relativizmus ez, alapja közös minden empirisztikus, tapasztalati bölcséletével, s ezért sok európai gondolkozó rendszerével áll rokonságban, Hippolyte Taine, Ernst Mach, William James lélektana, David Hume, Herbert Spencer, Wilhelm Oswald rendszere más-más irányból és más-más mértékben közelíti meg e lényegében azonos tételt; a legtovább Henri Bergson megy el az élettendület, az *élan vitale* elméletével. Buddha felfogása leginkább Machéhoz hasonlít, noha emez még a kauzalitást is tagadja; ugyanazok az előnyök és ugyanazok a szervi hibák jellemzik mindkettőt, állapítja meg Keyserling: „Előnyeik a megfigyelés exaktségében rejlenek, fogyatkozásaik abban, hogy a megfigyelés nem hatol eléggé mélyre.” De szerintünk Buddha eleve, elvből vonakodik az abszolútum megragadásától (hiszen még az isteneket is mulandóknak tartja), s noha nem tagadja az abszolútumot, középúton igyekszik maradni a realizmus és a nihilista dogmatizmus között. Ahogyan a nyolcrészes utat is megjárhatóvá kívánja tenni a köznap ember számára.

Ebben rejlik óriási sikerének titka: ledöntötte a válaszfalat az exoterikus és ezoterikus ismeret között, melyet a brahmanizmus oly nagy gonddal őrzött s egyre erősített; az erkölcsöt pedig az üdvözülés *eszközévé* fokozva le, könnyen járható utat taposott ki a hívő számára a tökéletes állapot felé. Egyetlenként az összes vallás között, a Mennysországot már e Földön megígérte, sőt meg is adta. Csakhogy ez a Mennysországa, ez a tökéletes állapot egy negatívum: a nirvána - a tökéletes vágytalanság megszabadulás mindentől, ami az életet jelenti, sőt megszabadulás a haláltól is. Vagyis az élet célja, megszabadulni az élettől, minthogy az élet szenvedés. Merő pesszimizmus ez: egy életen, sőt az újraszületések végtelen során át arra törekedni, hogy megsemmisüljünk -, így látja a nyugati gondolkodásmód. Ámde a nyugati mentalitás nyilván nem azonos a keletivel: a törekvés nem nehéz, nem sok aszkézist kíván, könnyűvé, nyugodttá, békéssé teszi az életet, s már itt átélhetjük a boldogságot. A természeti élet is erre tanít, leveti, szétbontja a formákat, hogy elemeiből új formákat alkosson; ezek szerepe csak vegetatív. A buddhizmus kikapcsolja a létharcot, ez a titka; holott a mi szemünkben a létharc a természeti élet alaptörvénye. Bizonyára sok igazság van abban a nézetben, hogy a buddhizmus az „életfáradtság” vallása.

Más szempontból tekintve, Buddha le akarta szoktatni a hindukat a bölcselkedésről, a végső okok kereséséről -, a hindukat, a világ legfilozofikusabb, legkevésbé exakt hajlamú népét, mely velejében soha mást nem keresett, mint a végokokat, az abszolútumot. Ez az ok, hogy prófétához illően nem volt sikere hazájában, a régi brahminizmus minden vallási harc nélkül csakhamar kiszorította Indiából, míg északon: Tibet, Mongólia, Kína, Japán; délen Ceylon, Indonézia meghódolt előtte. Hogy közben milyen változásokon esett át, hogyan ritualizálódott, s egyháziasodott (Tibet), Buddha céljaival ellentétben, arról most ne essék szó. Történeti szempontból a buddhizmus visszahatás volt a brahmanista ritualizmus túlhajtására, elfajulására, s általában a 6-5. század nagy vallási hullámverésének egyik gyűrűje.

Végső elemzésben Buddha tanítása egyfelől az empiria, a racionális okmagyarázat, a gyakorlati ethicizmus, másfelől a kontemplatív misztika és a jóga különös keveréke. Valami heteronómiát érzünk vajon le lehet-e küzdeni a szenvedést az ész fegyvereivel, belső harc nélkül? Empíria és ráció! Hol vagyunk a régi bölcssek istennyugalmától, sziklaszilárd metafizikai rendjétől! A bölcssek színeváltozása Indiában is messze vitt, messze kanyarodott tőle.

*Zaratusztra*²⁵⁵, Irán apostola, már a klasszikus görög korban mint legendáshírű látnok, titkos bölcsesség hirdetője és nagy varázsló szerepel, és mesés régiség, öt-hatezer esztendő homályába burkolva látják alakját (Kr.e. 5-3. sz.-ban, Arisztotelész, Alkibiadész, Lüdiai Xanthosz, Knidoszi Eudoxosz, Hermipposz). A görög értesülések bizonyára iráni eredetűek, a mazdaista kultúrkörből származnak, s a legrégebbiek idejét mindössze 2-3 század választja el az Achaimenidák (a Hakhamanisija-dinasztia) uralkodásának kezdetétől, midőn Zaratusztra tana diadalmaskodott, azaz a 7. század elejétől, végétől. Az intervallum a legendaképződés ideje tehát, s így Zaratusztra élete és működése a 8-7. századra tehető, ami megegyezik a párszi hagyománnyal, hacsak föl nem tesszük, hogy az Avesztában szereplő Vistásp király, I. Darejavós atyja, valóban Zaratusztra pártfogója és diadalra segítője volt, amely esetben fellépése a 6. századra esik. A kutatók véleménye mindmáig ingadozó, s noha nyomós okok szólnak Zaratusztra működésének nagyobb régisége (9-8. sz.) mellett, a legjobban talán akkor közelítjük meg a valószínűséget, ha életidejét és tanainak érvényesülését Kr. e. 650-550 közé

²⁵⁵ „Zaratusztrához hiányoznak a forrás-szövegeim, főként a *Jasznák*, s benne a *Gáták*. Hónapok előtt kértem az Akadémiai Könyvtártól; nem küldik! Ezért a Zaratusztráról szóló rész ideiglenes,” (V. N. feljegyzése a kéziratban) A későbbiekben, a széljegyzetekből megtudjuk, hogy a kért kötetek befutottak, ha késéssel is. Mivel ezek ismeretében is a kéziratban benne maradtak az itt következők, a fenti „ideiglenes” jelzőt feloldottnak tekintjük. (M. K.)

tesszük. Ez pedig a nagy vallási mozgalmak kora, azaz egyetemes történelemformáló erők hatalmas játéka lökte Zaratusztrát is a cselekvés terére, s iktatja kortársainak, a nagy reformer-bölcseknek sorába.

A zoroasztrizmus, mazdaizmus vagy párszizmus szentkönyve az Avesztának nevezett gyűjtemény; öt részre oszlik. Ezek időzítésére nézve idejegyezzük a legelfogadottabb nézeteket: a *Gáták* keletkezési ideje 10-9. sz. legkorábban (1500-900 közt?); az *Aveszta* legrégebbi részeinek röviddel I. Darejavós előtt (521-485); az Aveszta legkésőbbi része Kr. e. 3. sz.: a *Pahlavi-szövegek* új perzsa könyvek; eredeti szerkesztési idejük a Szasszanida-korba (211-646) tehető; mai alakjuk: Kr. u. 900 körül jött létre. – Az eredetiek elégték Perszepoliszban, midőn Nagy Sándor felgyújtotta a királyvárost.

Az Aveszta 1. része: *Jaszná* (Áldozat) a liturgiát tartalmazza, ennek keretében a Gátáknak nevezett 17 himnuszt, melyek egy része Zaratusztrától származik s az egyedül megbízható utalásokat nyújtja életére; 2. *Viszpered* vagy *Viszprat* (Összes Úr), fohászok könyve, szorosan az előbbihez csatlakozik 3. *Vidévdát* vagy *Vendidad* (Törvénykönyv), főként a gonosz szellemek, daévák ellen, sok hagyományos mondaanyaggal bővítve; 4. *Jastok* könyve (Dicsénekek) az istenségekhez intézve, naptári beosztás szerint; 5. *Khorda-Aveszta* vagy *Chordah-Aveszta* (Kis Aveszta), áhítat-gyakorlatok laikus hívők számára. Zaratusztra hagyományos, legendákkal teleszőtt életrajzát az elveszett *Szpand Naszk* tartalmazta, ebből merít a későbbi keletű *Dénkart*, a *Zátszparm* és a *Zartusznámeh*.

Az alakját körülfonó legendák nagyon tanulságosak, azonban ezúttal is csak az ember és a tan eredeti mivoltát szeretnők kitapintani. Zaratusztra Szpitáma Haécsataszpa, mint neve mutatja, állattenyésztő-nomád nép fia volt („a Haécsat-ló nemzetségének Fehér-családjából való Zarateteve”; a Haécsat és a Zarath szavak értelme tisztázatlan) Bizonyosra vehető, hogy Nyugat-Iránban született,²⁵⁶ de működését Kelet-Iránban fejtette ki. Az akkori, természetvallásból eredő hitrendszer s ennek fenntartói, a vezető rétegek és a papok ellen lépett fel, meglepő szenvedélyességgel teljes kiirtásukat, vérfürdőt követelve.

Ezáltal egyben, természetyszerűleg, társadalmi - gazdasági reformokat is kívánt bevezetni, a nomád, állattenyésztő népeket letelepíteni, földművelővé nevelni. De hogy mindjárt itt leszögezzük fő tételünket: fő célja a vallás eredeti tisztaságának helyreállítása volt, erre nézve a *Jaszná* 44,9. Gátája hiteles dokumentum.

Hogyan jutott el idáig? Fejlődésének belső rugói és állomásai rejtve maradnak előttünk, csak az eredmények hüvelyezhetők ki, s amit ezekből visszafelé következtethetünk. De nála is, mint minden prófétánál, joggal tehetjük fel, hogy valaminő visszásság, elfajulás szította fel a reformvágyat, s belső megvilágosodás formálta ki benne a tant, tűzte eléje a célt, végül pedig egyéni-emberi alkata, jelleme, vérmérséklete szabta meg működésének modorát, ütemét és eszközeit. Bizonyára reális szempontok ezek, s azért őket használjuk iránytűként Zaratusztra művének vizsgálatában.

A hagyomány a mágusok halálos ellenfelének, kiirtójának teszi meg. Hérodotosz a méd törzsek közt sorolja fel a mágusokat, de valójában papi testületet alkottak, s nevüket (magúsa) később gúnynévvé torzították (magósa = hosszúfülűek). Az Avesztában már nem is szerepelnek, s így valószínű, hogy Zaratusztrának csakugyan sikerült megsemmisíteni hatalmukat. Maga a próféta ellenfeleit karapan, kavi és uszig néven nevezi, az ifjabb Avesztában pedig atharvan, zaotar és ratu a régi vallás papjainak neve. Mindenesetre ezek kezében volt az egyházi és szellemi hatalom, amely ellen Zaratusztra küzdött. A kavi egyúttal uralkodói cím is, de az Aveszta főként azokra a fejedelmekre alkalmazza, kik nem csatlakoztak Zaratusztrához, s ezáltal a szó megbélyegző értelmet nyert. Ugyanez okból lettek, velük együtt, a karapanok és uszigek a gonosz daévák papjaivá. Nyilvánvaló, hogy a régi, népi természetvallás klérusa voltak, egy áldozat-kultusz és mágikus rituálé fenntartó

²⁵⁶Újabb források szerint a kelet-iráni Szpitám családból származik

testülete, szoros kapcsolatban a világi (nemesi) hatalom birtokosaival. A Gátákból kitűnik hogy Zaratusztrának elkeseredett harcot kellett vívnia mind a nemességgel, mind a papsággal. (Jaszná a 53,8., 46,4,8., 51,10-31,18.) Az utóbbiakat a legfőbb rossz, a drug, a csalás, a hazugság papjainak nevezi, s már láttuk, mily féktelen szavakkal tüzel véres irtóháborúra ellenük.

A nemességgel is súlyos viszályokba keveredik (*Jaszná, Gátá, 53,2.*) Panaszkodik: nem elég gazdag, hogy a „rendek” ellenállását legyőzze: *Jaszná Gátá, 48, 10.* Harcaiból jellegzetes ízelítőt ad: *Jaszná Gátá, 51, 12., 49,1., 49,2.*

Tanait látomásszerű belső megvilágosodások által nyerte; részint maga az isten jelenik meg előtte tűzáldozatkor, részint Vohu-Manah (Brahman) amősza-szpöntát (Logoszt) küldi hozzá mennyei követként, kinyilvánítja előtte a tiszta hitet, s elküldi az igaz vallás hirdetésére. (Jaszná, 43, 11.) A *Denkárt* és a *Zartusztnáme* szerint hat ízben volt ilyen elragadtatott víziója. Idézzük a *Zartusztnáme* ama helyét, mely egyúttal tana fő tételeit is közli. (Ez persze hagyományos, legendás feldolgozás, nem tudni, mennyiben támaszkodik eredeti, régi szövegekre, de lélektanilag hiteles.) Harmincéves korában történt, hogy Ahura Mazda megnyilatkozott előtte „a hegyek között”:

„Itt jelent meg neki Bahman [Vohu-Manah], fénytsugárzón, mint a Nap. Kezei fátyolba voltak burkolva, és így szólt Zartusztához: Ki vagy te és mit keresel? - Keresem, mi tetszik Ahura Mazdának, a két világ teremtményének, de nem tudom, mit kíván tőlem. - Bahman tetszését találta e szavakban, és mondta: Kelj fel, hogy megjelenj isten előtt; tőle kapsz választ kérdéseidre. - Zartuszt fölkel, és követte Bahmant, ki ezt mondá neki: Hunyd be a szemed, és járj frissen. - Olybá tűnt neki, mintha sas ragadná magával, és vitte volna az isten elé, Zartuszt felnyitotta szemeit, és látta a Menny fényességét, és angyalseregek jöttek eléje, és mindegyik kérdezett tőle valamit, és megmutatta ujjával. Isten trónusa előtt először imádkozott, azután elmondta, mit kíván megtudni tőle.

„Zartuszt így szólt a Legfenségesebbhez: Kicsoda a te legjobb szolgád a világon? - Isten, ki mindig volt és mindig lesz, felelte: Az, aki tisztaszívű, jótét az igazak és minden ember iránt, aki elfordítja szemét a gazdagságtól; aki szívből jót tesz a világ minden teremtményének, a tűznek, a víznek és állatoknak: az örök lesz békében és örömben. Gyűlölöm - mondá Ahura Mazda -, aki megszorítja a jó embert, elbúsítja szolgálóimat, és túlteszi magát parancsaimon, az ilyen - mondd meg mindenkinek - örökké a Pokolban lesz.”

Zaratusztra ezután kikérdezte Ahura Mazdát az amősza-szpönták felől, akik kedvesek előtte; a tisztátalan Anglo Mainju felől, ki csak gonoszt gondol, a jó és a rossz felől, és azoknak sorsáról, akik a daévákkal tartanak.

„Ahura Mazda szólt: Én vagyok, aki a jót tanítja; Anglo Mainju a rossznak atyja; én nem akarom az emberek baját. Tudd meg: rossz csak Anglo Mainjutól jön, minden gonosz cselekedet és minden gonosz gondolat. A bűn büntetése a Pokol. A balgák hazudnak, ha azt mondják, hogy én rosszat teszek.”

Ekkor Zaratusztra halhatatlanságot kért Ahura Mazdától, hogy az idők végezetéig erősítthesse az embereket a hitükben és a törvény követésében, „Ahura Mazda szólt: Ha megszabadítalak a haláltól, akkor Truberatorsz daéva teste is megszabadul tőle, és akkor nem lenne feltámadás. És akkor te a halált kérnéd tőlem.” - De Ahura Mazda ételt ad neki, mézhez hasonlót. Zaratusztra evett belőle, és álmában látja az emberek szívét és gondolatait. Ahura Mazda látnia ad [enged] minden eseményt az első embertől fogva a feltámadásig, és ami az utolsó évezredben történni fog: És meglátván a csapásokat és gátlásokat, amik a világot pusztítani fogják, nem kívánta többé a halhatatlanságot.

Ahura Mazda megtanítja még az Ég forgására, a csillagok jó és rossz hatásaira, a természet rejtett titkaira, az amősza-szpönták fenségére és a mennyei lények örömeire. De meglátja Zaratusztra Anglo Mainju alakját is a Pokolban. És midőn Anglo Mainju megpillantotta őt, felkiáltott hatalmas hangon: „Hagyd el a tiszta törvényt, hajítsd el, mint a port, hiszen bírnod

kell [bírhatsz] mindent a világon, amit szíved kíván. Ne törődj sorsoddal, vagy legalább is ne harcolj az én népem ellen, ó Zartuszt, Purusászpa fia, ki anyád méhéből születél." Zartuszt mondta: „Hamis dicsőség és fény a tiéd és minden követődé a Pokolban. Isten irgalmából művedet szégyenbe és gyalázatba fogom taszítani!"

Zaratusztra ekkor, isteni fenséggel telten, egy tűzhegyet látott, bele kellett mennie, és sértetlenül ment át rajta. Olvadt érceket öntöttek reá, s egy hajszáját sem veszítette el. Akkor Ahura Mazda parancsára megnyitották testét, és mindent kivettek belőle. Akit isten őrit, annak kezében a tűz olyan, mint a viasz, és még ha tűzön vagy vízen kell is átmennie, mit se fél.

Ahura Mazda szólt: „Mondd meg tehát minden népnek, mit láttál te, a pásztoruk! Aki Angro Mainju tisztátalan útját járja, annak testéből vérfolyók fognak szakadni, és átadatik a tűz lángjainak, amint neked megmutattam. Az olvasztott ércek folyója pedig, lásd, ezt jelenti: Egy emberi nemzetség el fogja hagyni a törvényt, és Angro Mainjuhoz pártol; de a mohedek felkészülnek majd a harcra a daévák ellen. Kétkedés lesz úrrá az embereken, de ez a tűzfolyam megemészti őket. Akkor megjelenik Aderbad Mahreszpand [Zaratusztra utódja], és megtanítja az embereket mindarra, amit tudniuk kell. Olvadt érceket fognak ráönteni, de kára nélkül. Ez a csoda por gyanánt szét fog szórni minden kétkedést, és megmutatja a helyes utat."

Akkor Zaratusztra megkérdezte Ahura Mazdát, ki minden titkot ismer, mik a kötelességei az ő szolgáltnak, mint kell imádkozni, és merre fordítani az arcot. Az összes napok Mindentáplálója és a Mindenelégítő felelte: „Mondd meg az embereknek, az én világosságom ott rejlik minden alatt, ami fénylő. Fordítsd arcodat a fény felé, és kövesd parancsaimat, akkor Angro Mainju futni fog tőled. A világon semmi sincs a fény fölött való."

A Vendidád 19. fargardja drámaian írja le, hogyan kísértette meg Angro Mainju; ez vele jár a próféta hivatásával, s így hozzá tartozik Zaratusztra belső fejlődésének rajzához is. „Északnak tájáról, Északnak régióiból előtört Angro Mainju, a halállal telt, a Daévák Daévája. És ezeket mondta Angro Mainju, a gonoszat tevő, a halállal telt: „Drug, rohanj, és öld meg őt!" - Ó szent Zaratusztra! Előrohant a Drug, Buiti daéva, aki a csalárd, váratlan halál, és rávetette magát."

„Zaratusztra hangosan énekelte az Ahuna-Vairját [imádságot]: „Jatha, ahû, vaisjo. Az Úr akarata az igazságosság törvénye. Vohumano adományai tetterőül adattak e világban Mazda által. Aki gyámolítja a szegényt, királlyá teszi Ahurát." - Zaratusztra áldozatokat mutatott be a jó Dáitja jó vizeinek. Elmondotta Mazda tisztelőinek hitvallását""

„A Drug rémülten messze futott, a Buiti daéva, aki csalárd, váratlan halál. És a Drug így szólt Angro Mainjuhoz: „Te gyötrelmek okozója, Angro Mainju! Semmi módját nem látom Szpitáma Zaratusztra megölésének" oly nagy a szent Zaratusztra fényessége, dicsősége."

„Zaratusztra látta [mindezt] lelkében: „Az istentelen Daévák [gondolta] tanácskoznak, hogyan öljenek meg engem." - Fölkélt Zaratusztra, előre ment Zaratusztra, Akemmano meg nem gátolhatta rosszakaratú csselfogásainak (riddles: rejtvény, kérdés) keménysége által; ment, köveket lóbálva kezében, olyan nagy köveket, mint a ház, amiket a teremő Ahura Mazdától kapott, ő, a szent Zaratusztra: "Mindenfelé a széles, kerek Földön, a messzehatárún, mindenfelé lengesd [e köveket] te, ki a Darega folyó magas partján álltál, Purusászpának [atyádnak] házában. "

Zaratusztra így szólt Angro Mainjuhoz: „Ó gonoszat tevő Angro Mainju! Szét fogom verni a Daévák művét, lesújtok Naszura, a Daévák teremtményére; verni fogom a Pairika Knathaitikat míg a győzelmes Szaoszjant életre nem jó Kaszava tavából, elő nem jó Kelet tájáról, elő nem jó Kelet régióiból." - És felelt neki a rossz lények létrehozója Angro Mainju: „Ne pusztítsd el teremtményeimet, ó szent Zaratusztra! Te Purusápsza fia vagy, és halandó anyától kaptad az életet [földi ember vagy, ne akarj az istenhez hasonló lenni]. Átkozd meg, hagyd el Mazda tisztelőinek igaz hitét, s oly boldog bőséget nyersz, aminőt Vadhaghna nyert,

a nemzetek ura.” - Szpitáma Zaratusztra felelte, mondván: „Nem! Sohasem fogom elhagyni, megátkozni Mazda tisztelőinek igaz hitét, még ha testem és lelkem el is szakadnának egymástól.”

„És Zaratusztra hangosan énekelte az Ahuna-Vairját: „Jatha, ahu, vairjo.” Zaratusztra, a szent, hangosan így szólt: „Ezt kérem tőled: taníts meg engem az igazságra, ó Uram.” Mire tanította Ahura Mazda, a Bölcsesség Ura? Velejében, tárgyilag tekintve semmi újra. Ahura Mazda teremtette a világot minden szellemi és anyagi bennvalójával, de kezdettől fogva létezik a rossz princípiuma is, Angro Mainju, hatékonyan részt vesz a világ sorának alakításában, ám törekvése végső kudarcra van ítélve. A jó és a rossz harca minden valamirevaló teremtményszármazék részévé, mítoszközi mozzanat az is, hogy küzdelmük szakadatlan, s a megváltás szabadít ki belőle. Csakhogy Zaratusztra e harcot megfosztotta mitológiai sokértelműségétől, pusztán metafizikai aspektusba helyezte, s a Kozmoszon kívül az egyéni életet is megtette színterévé. Ennyiben a modern monoteista vallások híve is egyetérthet vele. De menjünk sorjában.

Tanainak²⁵⁷ eredeti lényegét tisztázni nehéz, mert az Aveszta már a kialakult párszizmust adja. A magyarázatok bizonytalanok és ellentmondók. Wesendonk magyarázata: Zaratusztra tanítása alapvetően dualista, de egészen másnemű, mint közönségesen felfogják. Az ő két princípiuma ugyanis nem a Fény és a sötétség eredendő ellentétének megtestesítése, vagyis szimbolikusan véve a Jónak és a Rossznak. Dualizmusa mélyebb természetű, mert elsőnek (?) felismeri a különbséget a szellemi és az anyagi lét között. A „két világot” kifejezetten szembeállítja egymással: a szellemit (manah, manahja) és a testit, anyagit (asztvant) a szellemi és az anyagi, mint ellentétek, alkotják világnézetének alapjait, mely eladdig nem sejtett mélységekbe ér le, (*Jaszná*, 28, 2.) Hasonlót csak Platónnál találunk.

Ellenvetés: a szellemit és anyagit a nagyvallások mind megkülönböztetik (istenfogalmuk, lélekfogalmuk szellemi; daimón = szellem), csakhogy a szellemi szférát képszerűvé teszik, mitologizálják. (Vö. Plutarkhosz, id.) Az ellentét is megvan (lásd: Kaosz - Kozmosz). Az alapelv tehát ua., mint Zaratusztránál, csakhogy Zaratusztra elveti a mitologikus ábrázolást, a szimbólumot, tehát a rítust is, csupán a tiszta elvet őrzi meg. Absztrahál, átszellemit, fogalmivá tesz, s az elvekből erkölcsi magatartást konstruál. (Még az „isten” szót is kerüli,) - Ez a lényeg. Ez az elvont, fogalmi gondolkodás végeredményben racionalisztikus, a mitologikus ábrázolás hiánya miatt pedig nem életszerű. Tulajdonképpen az új platonistákhoz hasonlít.²⁵⁸ Ezt a hiányt korrigálta a fejlődés (párszizmus, mazdaizmus). Az emberek, a hívők, a népek „erős vallást” kívánnak, azaz életszerűt, gyakorolható. - Ezt adták és adják a nagyvallások, ezért lettek „nagygyá”: ősbölcsesség alkotta őket. Ez az ősbölcsesség hiányzik Zaratusztrából, ő reformer. Itt rejlik színeváltozása. (Párhuzam Laocéval, Kungcéval, Buddhával.)

Jeremias magyarázata szerint Zaratusztra tana eredendően nem dualisztikus, sem metafizikai, sem vallási értelemben. Szellem és anyag nála nem ellentétek (?), még a tökéletességet is szellemi-anyaginak gondolja. És a jó és a rossz elvet, az isteni és anti-isteni világot nem úgy fogja fel, mint fényt és árnyékot, sem úgy, mint két párhuzamos, egyenjogú nagyságot („Grösse” = mennyiséget, „adottságot”), hanem mint egy gigantomachia két hatalmát, amelyben a jó elv győzelme eleve, optimisztikus értelemben biztosítva van.

Szerintünk azonban a dualizmus nem tagadható; ha a jó győzelme biztosított is, mert a rossz aktív, hat, alakítja az életet. Ha a szellemi és anyagi nem ellentétek, akkor bizonyítani kellene, hogy mindkettő a Jóban és a Rosszban is bennfoglaltatik, tényezőjük, s e kettő közülük független, (Lehet, hogy a *Gátákból* ez kimutatható, de Jeremias nem hivatkozik rájuk, sem más szövegre.) Ha a Fény és a Sötétség (az isteni és anti-isteni) nem egymást szervesen kiegészítő tényezők, nem korrelátumok, azaz egyik a másik nélkül nem gondolható (mint a

²⁵⁷ Tan = szászna; Ahura Mazda szava = mathra; Zaratusztra, mint hirdető = mathran; „az élet gyógyítója”

²⁵⁸ Mazda (bölcesség = logosz, nousz, szophia; a szellem elve, isteni.

fény és az árnyék), akkor bizonyítandó volna, hogy egymástól valóban függetlenek. Tény ugyan, hogy a Rossz Zaratusztránál eredendően levőnek, függetlennek látszik, de a dualisztikus harc, mint a lét törvénye, gyakorlatilag fiktívvé teszi az önállóságot, a különállást. Harcuk kényszerű, korrelatív, nélküle nincs (nem volna) világtörténet. Lehet-e jó rossz nélkül? Neutrum lenne, sem jó, sem rossz, közömbös „létezés”. S ami a fő, megsemmisülne az erkölcs, Zaratusztra főcélja, követelménye. Csakhogy ez elgondolhatatlan, (legfőljebb „más” világon), és Zaratusztrának eszébe sem jutott. – Ha pedig gigantomachiának fogjuk fel, evvel nyomban mitologizáljuk, mint a szó maga mutatja; márpedig Zaratusztra éppen ezt vetette el, ez volt absztraktív, „fogalmasító” törekvésének döntő lépése, reformjának legkézzelfoghatóbb mozzanata –, s egyben alaphibája, a „színeváltozás”, amit a fejlődés helyreütdött.

Zaratusztra a Jó és a Rossz elvét, valamint a lét többi tényezőjét metafizikumká absztrahálja, azaz fölfedi jelentésüket (létmagyarázat). Jelentésük etikai (jó, rossz stb.), a Kozmosz tehát erkölcsi tény, a létfolyamat erkölcsi jellegű.²⁵⁹ Lehet, hogy a régi népi, „árja” isteneket absztrahálta fogalmakká, de mindenesetre átszellemítette őket, mutatja ezt a hat amőszaszpōnta neve és hatásköre;²⁶⁰ Vohu-Manah (Bahman) = a jó gondolat, értelem, érzék; Asa-Vahista (Ardibihist) = a legjobb erény, igazságosság Khsatra-Vairja (Sahrivar) - a kívánt birodalom; Szpōnta-Armaiti (Szípen-dármidh) = a szent, nagylelkű odaadás; Harvatāt (Khordād) = a tökéletesség, „egészség”; Amertāt (Murdād) = halhatatlanság.

Ahura Mazda, a Bölcs Úr tehát nem mindentudó isten, mindent megértő lény, tökéletes ész birtokosa stb., hanem a legfőbb bölcsesség személytelen, absztrakt szellemi elve, melyet mai gondolkozásmódunkkal úgy foghatunk fel, mint szellemi (eszmei?) „erőt”, s amely ily módon természetesen magába foglal minden tudást, értelmet és eszt (ennyiben racionális, azaz ésszel érthető). Ezért rokonítható, persze csak hasonlatképpen, a platonista szophiával, logosszal és nousszal; magyarul, de szintén csak hozzávetőleg, lélek-istennek nevezhetnők. Tisztára szellemi fogalom, s így lényegéből belső szükségszerűséggel következik, hogy nem ábrázolható mitológiaiilag: a megjelenítés lényegétől fosztaná meg. Nem nyilvánulhat meg, mint a többi régi, „egykorú” istenség, nem lehetnek manifesztációi. A többi isten manifesztációi által ill. manifesztatív teremt és tartja fenn a világot, míg Ahura Mazda fölötté áll az anyagi világnak, nem teremt, s nem is vesz részt közvetlenül a lét fenntartásában: a Jó és a Rossz dualista harcát a Kozmosz és az ember vívja meg. Annyi bizonyos, hogy Zaratusztra az első, akinek sikerült az isteneszmét tiszta metafizikai fogalomká avatnia, s evvel a tettevel lép az emberi szellem legnagyobb hőseinek (alkotóinak) sorába: messze megelőzte korát. De el is hagyta, elszakadt tőle, s olyan útra lépett, amelyen emberi közösség nem követheti (mint látni fogjuk).

Sőt teljes következetességgel maga sem vihette keresztül, nem valósíthatta meg gondolatát. Tanait isten közvetlen közléseiként adja elő, ahogyan előtte kinyilvánította őket, mégpedig párbeszédekben, azaz isten mintegy személyként jelenik meg előtte. Világos azonban, hogy e párbeszédnek Zaratusztra lelkében folytak le, s úgy kell felfognunk őket, mint a próféták (Mószé!) társalgását Jahveal: kinyilatkoztatásnak, sugalmazásnak, belső megvilágosodásnak, intuitív felismerésnek, mégpedig valószínűleg elragadtatott állapotban. A próféta ilyenkor akár láthatja is az istent. (Jaszná 31,8.) Ez a megvilágosodás pedig csak párbeszéd formájában fogalmazható meg „hitelesen”.

Zaratusztra természetesen nem mondja ki ilyen kategorikusan, hogy Ahura Mazda nem teremt, (Jaszná 43,5) Zaratusztra itt Mazdában, a szellemben felismeri az első és az utolsó: *At thvá mōnghi paourvim Mazdā jazum sztōi managhā*. Kezdet és vég nélkül való, nem érintkezik közvetlenül az anyagi világgal, tehát nincsen kapcsolata a Rosszal sem; az anyagvilágban „erőket” használ fel, ezek a potenciái: *Szpōnta-Mainjuk!* (Wesendonk) Ezzel

²⁵⁹ Asa-urtom = erkölcsi világrend = jogrend, egyúttal maga a valóság

²⁶⁰ Zárójelben a késői pahlavi nevek szerepelnek

szemben Angro Mainju „őskezdetből fogva való”, tehát időbeli) Ez bizonyítja, hogy Zaratusztra fölvetette a végtelenség, örökkévalóság gondolatát amit a magyarázók tagadnak. (Wesendonk fenntartással elfogadja.) S így a *zrvan-akerene*: a határtalan idő beiktatása a mazdaizmusba, noha későbbi, nem önkényes spekuláció a dualizmus ellentétének monoteista áthidalása céljából. (Ezt is a magyarázók állítják.) – Ennyit Zaratusztra istenfogalmának és létmagyarázatának újszerűségéről. Hogy mennyi benne a korszerű monoteisztikus vonás, láttuk eléggé, elemezni nem szükséges.

A második döntő mozzanat, prófétai színeváltozás, hogy a Rossz terhe nem a világot sújtja, hanem az egyént. A harc kinn a világban, az életben folyik ugyan, de mindenkinek saját bensőjében kell eldöntenie, melyik fél mellé áll. Az élet küzdőtér, ahol a gondolat (humata), szó (huxta), és tett (hvarsta) által érvényesíthetjük a belső elhatározást, mely egyúttal belső győzelem vagy bukás is. A győzelem által a Jó diadalát segítjük elő a világban, a bűn által a Rosszat támogatjuk. A harc tehát az élet törvénye, azonban semmi ok a pesszimizmusra: a győzelemhez elég a jóra való tettvágy.²⁶¹ A töretlen tettvágy Zaratusztra életszemléletének és prófétai „modorának” igazi ihletője, szinte harsog belőle a küzdelemre hívó kedv, vidám optimizmussal száll harcba, és verekedik, ha kell. Hírből sem ismeri Buddha pesszimizmusát, menekülő „életfáradtságát”, a földi élet az ő szemében minden, csak nem siralmak völgye.

A régi ember is alá volt vetve a Jó és a Rossz ellentétének, s voltak feladatai, kötelességei velük szemben. Csakhogy a harcban mintegy passzíve vett részt: feladatait az istenkirály vállalta magára, s végezte el karizmatikus hatalma által, kötelességeit pedig a rítusok révén teljesítette, személyes műve csupán annyi volt, hogy tartózkodnia kellett a tilalmas cselekedetektől. Zaratusztra tana azonban azt kívánja, hogy mindenki teljes mértékben álljon helyt magáért, vesse mérlegre a Jó és a Rossz hatalmát magában, szabja meg a gondolat, a szó és tett helyes mértékét, erkölcsi súlyát. Itt szakad el Zaratusztra a régi szemléletektől és Kelet tanaitól, melyek az egyén megsemmisítését tűzik ki célul (brahmanizmus, Buddha), vagy pedig a rítus védelme alá helyezik (Kína, Babilon, Egyiptom).

Zaratusztra azonban az egyént a létfolyamat alakító tényezőjévé teszi, ki hármas tevékenységével (gondolat, szó, cselekedet) állandóan belehat a Jó és Rossz küzdelmének menetébe, vagyis a világ sorába, Nemcsak önmagáért felelős, Ezért nyer oly nagy szerepet tanában a szabad akarat: az egyénnek minden pillanatban döntenie kell, minden gondolatát, szavát, tettét a jóra való akarat irányítása alá helyezni. - Míg a régi ember egyénileg megtette kötelességét, ha követte az isteni parancsokat. Zaratusztránál lép először az egyén az élet nagy, egyetemes színpadára, ő az első individualista, nyugati ember, nem keleti. (*Jaszná* 44,17; lásd: még *Geldner, Encycl. Brit. II, Ausg.* 28,1042,-58,2,146,- 64,122 sq, 221, sq. Zoroaster?)

S itt követi el Zaratusztra a reformerek örök hibáját: világerők harcának eldöntését az egyénre bízva (legfeljebb a hasonló gondolkodásúak közösségét adja segítségül), holott az ember gyenge, s nem mindenki birtokolja egyenlő arányban az igaz, a helyes és a jó princípiumát és követeléseik mértékét, normáját; az embernek szüksége van személytelen vezetőkre, legyenek azok isteni parancsok, dogmák vagy rítusok. (Ehelyütt botlik Kant kategorikus imperatívusza is: „Cselekedj úgy, hogy cselekvésed normája embertársaidnak mértékül szolgálhasson”. De honnan tudjam én, mi a közös, egyetemes emberi norma, s mi biztosít engem, hogy az én normám megfelel-e társaménak? Az egyén, mint neve mutatja: egy-én, unikum, sokféle igénnyel, erkölcsi posztulációval és fogyatkozással megvert vagy megáldott, nem lehet normául állítani. Az egyetemes norma leszűrhető, de ez nem az egyén feladata. A latin mondás: De gustibus non est disputandum - mélyebb értelemben is érvényes.)

Viszont szigorú szükségességgel következik mindebből, hogy Zaratusztrának el kellett törölnie a vallás személyfölötti, formatív tényezőit: az áldozatokat, a rítust, a papi hivatalt -,

²⁶¹ „Jót gondolni, jót beszélni, jót cselekedni...” *Jaszná*, 30,3.)

mindent, ami ember és isten, ember és világelv (Jó-Rossz) közé iktatható; ám éppoly szükségszerűen történt, hogy az így létrejött vákuumot az élet igénye, természetes rendje viharos gyorsasággal betöltötte, új intézményeket állítva az eltöröltek helyébe: új áldozatokat, új ritust, új papi rendet; tanát pedig mitologizálta, s magát a prófétát is isteni lényvé, szpöntamanahvá avatta.

A mazdaista rituáléban kezdettől fogva középponti szerepet játszik a tűztisztelet; bizonyára még az ősi tűz-fény-mitológémákból ered, s Zaratusztra az iráni népvallásból adaptálta. A tüzet (átar) szemléletéhez híven Ahura Mazda jelképének tette meg, s nem az áldozat-tüzet érti rajta, hanem a tiszta és tisztító erejű lételvet; ez fogja az idők végén a világból kiégetni a salakot, de szintén csak jelképesen szólva, nem tűzítélet, világégés alakjában, mint a népközi korszak-tanokban (tűzőzön, ekpüroszisz). (*Jaszná* 34,4,)

Végül, ha Zaratusztrát az embert keressük e tanok mögött, furcsa kettősséget tapinthatunk ki jellemében: a mélyenszántó, elvont gondolkodás képessége mellett ott találjuk a szenvedélyes, türelmetlen cselekvés emberét, a karddal hadakozó prófétát, röviden a filozófust és harcost (katonát). Ez a két tulajdonság ritkán lakozik egy porhüvelyben, de mindkettő az árja, helyesebben a nordikus fajtának jellegzetes sajátsága. Az indiai árájában a dravida keveredés, az éghajlat és a vallás (vegetarianizmus) feloldotta, elpuhította, az iráni árájánál (médek, perzsák) sokáig uralkodott, majd a mohamedán komplexus váltotta fel. A germánság mai reprezentatív fajta-változatában, a német népben azonban közmondásos tiszasággal megtaláljuk egymás mellett: a németiség a gondolkodók és a katonák, a filozófia és a militarizmus népe. Zaratusztra magában egyesíti e két vonást, s e szemszögből tekintve és mint az első individualista, árja vagy nordikus östípusnak tekinthető. Ám mindenképpen a vaskor fia.

A 7 -6. század szellemi, társadalmi, gazdasági mozgalmi az Ókor legmozgékonyabb, sokoldalú népénél, a görögöknél mutatkoznak a legszembeszökőbben, most azonban csak a kulturális eseményeket vizsgáljuk. Vallási téren a misztérium-kultuszok, az orphikus és dionüszikus tanok kelnek új, eleven életre, szellemi téren pedig egy különös tünemény tanúi vagyunk: megszületik a gondolat; pontosabban szólva önállósítja magát, azaz megteremti a filozófiát. Döntő, világtörténeti pillanat.

Sokan kétségbe vonták a görög filozófia eredetiségét, s nem vitás, hogy az első bölcséleti iskola, „az ióni hét bölcs” rendszerei eszmeileg semmi újat nem hoznak. Gyökeresen új mozzanat azonban a gondolkodók magatartása: függetlenítik magukat a vallástól, mellőzik a mitologikus ábrázolást, azaz a természetfölötti magyarázatot, s pusztán az értelem eszközeivel igyekeznek fölfedni a lét végső tényeit, a világ ésszerű magyarázatát keresik. Nem tagadják elvből az isteneszmét, a természetfölöttit, nem atheisták a szó mai jelentése szerint, sőt nem egyszer igénybe veszik a mitikus előadás segítségét, ábrázoló és artistikus előnyeit, de tárgyuk mindvégig az önmagában álló, konkrét jelenség. Magatartásuk alapvető hibája viszont, hogy vizsgálódásuk nem a jelenség megfigyelésén, nem a tapasztalaton alapul - nem induktív -, hanem egy-egy előre felállított, ésszerűnek látszó (de bizonyítatlan) magyarázat-rendszeren, ebből kiindulva - deduktíve - igyekeznek értelmezni a jelenségeket, s velük bizonyítani a „hypothesist” (hipotézist), mint később mondták. A kísérleti ellenőrzésnek a gondolata is hiányzik náluk, s így eljárásuk velejében véve spekuláció. Ennélfogva fontos az eszmei tartalom, amivel spekulálnak. Ez pedig idegen. Most hát keresnünk kell először a magatartás, a színeváltozás tüneteit, utánuk az eszmei gyökereket.

Az átmenetet kitűnően szemlélteti Phereküdesz (600 körül), műve, a Pentamükhosz (Öt mélység)²⁶² elveszett, de tartalmát ismerjük; Homérosz és Hésziodosz után szerves, mondhatnók ésszerű szintézisbe akarja foglalni a panteont, azaz kozmogóniát szerkeszt. Még

---

²⁶² Öt elem (rejtett!): tűz, lét, víz, föld, alvilág.

teljesen mitológiai formában, regékbe foglalva adja elő, de az istenek nála más tisztára a konkrét jelenségek, valóságok szimbólumai csak, s művét prózában írja, vagyis nem költeményt alkot, ám ezzel öntudatlanul jelzi, hogy célja valójában „tudományos”. Lássuk, mily „tudományos” fogalmakat jelképeznek az istenek? Zeusz a legfőbb isten, a lét elve, a mindenség rendezője; alatta áll Khthonié, a Föld, és Kronosz, az Ég/Idő?; e kettő szüli a vizet, a tüzet, és a levegőt,

Íme, megkapjuk a négy őselemet, az ión filozófusok világalkotó tényezőit. Khthonié (Föld)²⁶³ és Kronosz (Idő) házassága jelenti a világ kilépését az őskáoszból, a víz, a tűz és a levegő pedig az örökkévaló, isteni elemeket. Zeusz a világ rendezésére kiküldi Erószt, a nemzés princípiumát, de csak akkor érhet célt, ha győzelmeskedik a természet rossz erőin, Ophioneusz kígyón és seregein. Ezek szintén Khthonié és Kronosz házasságából, vagyis a káoszból születtek. Zeusz a három örök elem istenit és hadait küldi ellenük csatasorba, s küzdelmeikből végre kialakul a Kozmosz, (Praechter és Pirenne zavarosan, hiányosan és ellentmondón ismertetik Phereküdeszt.) Eredeti szöveg ill. forrás híján a legvalószínűbbnek látszik a következő koncepció:

Khthonié az anyag-elv, Kronosz az aether, ők a Káosz első differenciálódásai, tovább differenciálódva kétféle ivadékot szülnek: aetherieket, a víz, tűz, lég örök elemeit, és anyagiakat, a földet és rossz erőit. Nézetem szerint Phereküdesz a négy őselem akarja ésszerűen leszármaztatni a Káoszból, Zeusz azaz a világtörvény irányítása alatt, Erósz, a vonzástörvény, a rendezés elve által. (Az egész nagyon gnosztikus ízű.) Az aether-fiak és az anyagfiak harca által pedig a kozmogóniába beleviszi a jó és a rossz elveit, fogalmát; e harc azonban minden teremtés-mítosz alapmozzanata. Mármint a babiloni kozmogóniában a víz (Éa) az őselem, az egyiptomiban a levegő (Su) és a tűz (Tefnet); mind a fény (Ré) szülöttei. E szemszögből tekintve Phereküdesz a babiloni és az egyiptomi létmagyarázatot olvasztja össze, s mindeneseire gyökeresen szakít a krétai (matriarchális) koncepcióval, amely az anya-anyag-elv (Má, Gaia-Gé, Rheia) által a termékenységet, a szülést teszi a lét teremő törvényévé, s amely még a homéroszi-hésziodoszi (patriarchális) kozmogóniának is kiküszöbölhetetlen megalapozása.

A víz, mint őselem, Thalésznál tűnik fel ismét, s utána a tüsszel és a levegővel együtt, mint a három legfinomabb, az istenihez legközelebb álló, megtisztító elem Püthagorasznál. - Phereküdesz egyébként a lélek halhatatlanságát tanítja, s ezen a ponton is csatlakozik Egyiptomhoz, az orphizmushoz s általában az agrár-kultuszokhoz (Istár-Tammuz stb.) Ezeken kívül a Földet fatörzs, azaz henger alakúnak mondja, mely szabadon lebeg a térben, s amelyre Zeusz szárnyakat függeszt, azaz forog.²⁶⁴ A Föld hengeralakját hirdette kortársa, Anaximandrosz is, s így lehet hogy tőle vette át a „regét”, - Tudományos céljait bizonyítja még, hogy Szamoszban iskolát nyitott, az istenek természetét, valamint a tudományokat (fizikát, csillagászatot) tanította, s megjósolta a nap- és holdfogyatkozásokat. A hagyomány szerint Püthagorasz a tanítványa volt. Másfelől egy csomó szerző rosszhírű mágusnak tartsa, jósnak, telepatának, démoni, erkölcstelen tudományúnak stb., (Hészukhisz, Philón Bübliosz, Euszthathiosz, Diogenész, Cicero, Plinius). Azt hirdette magáról, hogy sosem áldozott az isteneknek. Apolló megbosszulta.

Az ión filozófusok elseje Milétoszi Thalész, (sz. Kr. e. 624 körül), merőben új típus, érdemes megállni mellette egy pillanatra, hogy lássuk, minő emberfajtából kerültek az első görög bölcsek. Thalész tulajdonképpen nem görög, hanem phoinik; kereskedő, mégpedig a javából, Elsőrendű üzletember, fürge utazó, kiváló államférfiú és nagy tudós. Főként sóval kereskedett. Bejárta Egyiptomot és a Közel-Keletet, természettudományos ismereteit nagy haszonnal értékesítette üzleteiben, pl. előrelátva a bőséges olajbogyó-termést, bérbe vette

²⁶³ Praechter szerint Khthoniét Zeusz veszi feleségül.

²⁶⁴ Meglepően gnosztikus jellegű az egész „tan” kivált az, hogy egy isteni menyegző keretében adja elő. A föld Zeusz „ajándéka” stb.

Khiosz és Milétosz olajútóit, majd albrétbe adva őket, tetemes nyereséget söpört be minden további fáradozás nélkül. Mint hadimérnök, Kroiszosz szolgálatában elterelte a Halüsz folyását, s így megkönnyítette a katonai műveleteket. Mint államférfi, az ión városokat próbálta szövetségbe tömöríteni a méd veszedelem ellen. Szardeiszben a babiloni, Memphisben az egyiptomi vallási és kozmogóniai eszméket tanulmányozta, s magáévá tette e régi népek exakt tudományainak (csillagászat, geometria) eredményeit. Kutatta a Nílus áradásának okát; egy torony tetejéről meg tudta mérni a tengeren járó hajók távolságát a parttól, kiszámította egy piramis magasságát két háromszög egybevetése által, amiket a Nap különböző állásaiból vetett árnyékok alkottak; évekkel előre megjósolt egy teljes napfogyatkozást, mely bekövetkezőt, eldöntötte a lüdek és a médek csatáját.

Sokoldalúságánál és kíváncsiságánál csak a tehetsége nagyobb. Nem elégszik meg a gyakorlati tudás sikereivel és a pusztá ismerettel, a végső okokat keresi, s a világ létrejöttét szeretné megmagyarázni. Az eszméket ehhez is onnan hozza, ahonnan egész tudásanyagát: Keletről. A babiloni és egyiptomi teremtéstan alapján a vizet teszi meg a lét őselemének, s az egyiptomi vallásból átveszi a szellem és az anyag dualizmusát.

Eszméi nem újak tehát, de ő teremti meg azt a szellemi magatartást, melyet az imént merőben újnak és döntő jelentőségűnek nevezünk: a filozófiát, Jacques Pirenne érdekesen fejtegeti, hogyan juthatott ehhez a belső mozdulathoz; szerinte Thalész a babiloni és egyiptomi teremtéstanokat leemelte vallási alapjukról, és racionális alapra helyezte, ezáltal megvetette az Univerzum tudományos, fizikai szemléletének alapjait. Bizonyára már a babiloniak is, a világalakulás leírása során, az elemeket az istenek elé helyezték, de a világ fizikai keletkezéséről való eszméiket nem bontották ki a theogóniából. Éppen ezt tette Thalész, sőt Theophrasztosz szerint nem csupán leírást nyújtott, hanem a jelenségek értelmét, magyarázatát is kereste. Miután Babilon eszméit megfosztotta a vallási jellegtől, minthogy ez neki, a hitetlennek nem mondott semmit, az elemeknek önmagukban való szemléletéhez, vizsgálatához jutott el, és a káldeusok kész eredményeinek fizikai magyarázatát igyekezett megadni.

Ez az okfejtés túlságosan egyszerűnek tetszik szemünkben: a leírt eljárás iskolázott filozófiai gondolkozást, élesen kategorizáló módszertant tesz fel, s kérdés, hogy Thalész, az első bölcs rendelkezett-e ilyen propedeutikával? A tárgyat illetően pedig két bizonytalan pontot árul el Pirenne magyarázata, Az egyik: vajon Thalész csakugyan ily módon, önmagukban vizsgálta-e az elemeket, sőt egyáltalában vizsgálta-e őket? Bizonyosra vesszük, hogy társaihoz hasonlóan ő sem tudott elszakadni a világalakító őselemek ősrégi, vitathatatlanak tetsző tanától, átvette és spekulatív alapon kiválasztva közülük a vizet, spekulatív rendszerbe foglalta változásait, vagyis a világ keletkezését és létfolyamatát. A másik pont: vajon csakugyan vallás nélküli, merőben fizikai magyarázatot adott-e? Ha átvette az egyiptomi felfogást a szellem és az anyag dualizmusáról, akkor nem lehetett teljességgel mentes a vallási képzetektől, lévén a szellem, a lélek isteni, Az egyiptomi tan szerint a világ szelleme Ré teremtető erejében nyilvánul meg, és átjárja az anyagot. Ez az egyiptomi panteizmus, s velejében szóról-szóra ezt formulázza meg Thalész is: „Minden tele van istennel”.

És szóról-szóra ugyanezt jelenti ki Krisna a Bhagavad-gítában: „Tudd meg, hogy én, a szellem, minden anyagi dologban bennfoglaltatom. Az anyag és a szellem megismerése az igazi ismeret.” Ez megint a hindu panteizmus.

Igaz, hogy Thalész és a többi bölcs az elemek után nem vonultatja fel a panteont, hanem csupán az elvet állítja, a pantheizmust, ám ez mégsem nevezhető pusztán fizikai magyarázatnak. Emiatt szokás az ión bölcseket megtenni hülozoistáknak á la Haeckel: a lélek eleve bennfoglaltatik az anyagban -, holott náluk a lélek, a szellem, ha szerepel, mindig megmarad isteni jellegűnek, az isten adományának az anyagban.

Szükségesnek látszott mindezt elmondani, mert nagyjából ugyanezek a tételek és vitapontok ismétlődnek a többi bölcs rendszerében is. Anaximandrosz²⁶⁵ őseleme a levegő; megtanulta a babiloniak csillagtudományát, asztrológiáját és geográfiáját, és a maga őselemét ezek aspektusába helyezi: az anyag végtelen, és örök mozgása által hozza létre a világot. A végtelenség itt ugyanazt a szerepet játssza, mint az egyiptomi genezisben a Káosz, a mozgás pedig a szellemét (ká), amely emitt a Káoszba beleviszi a mozgást, az életet, elválasztva egymástól az ellentéteket, a tüzet és a vizet, az életet és a halált, a jót és a rosszat (dualizmus). A „középponti” levegő földre, vízre és légkörre különül el, az egész pedig tűzővezet veszi körül, melynek szikrái a csillagok. Ez egyúttal a fejlődés menete. A fejlődés elvét az élőlényekre is alkalmazza: az elsők a vízben jöttek létre és halformájúak voltak, aztán lassan alkalmazkodtak a kiszáradó földhöz és a levegőhöz; utoljára jelent meg az ember. De ami születik, meg is hal, ami előjött a végtelenből, vissza is tér belé, a világok megfutva köreiket, megsemmisülnek, majd újra meg újra születte róják ciklusaikat a végtelenségig. Ismét olyan eszme, melyet a sumérek már két-háromezer esztendővel előbb kidolgoztak. - Anaximenész (sz. Milétosz, Kr.e. 585-525k.) követi Anaximandroszt: a dolgok alapeleme a levegő, ritkulása a tűz, sűrűsödésének különböző fokai pedig a szelek, az eső, a víztömeg és végül a föld. De a levegő tulajdonképpen élő erő, istenség, a világ éltetője, s az emberi lélek ennek egy-egy része: „Lelkünk, minthogy levegőből van, mindnyájunkban az azonosság elve; úgy ahogyan a lélegzet vagy a levegő magába foglalja a világ egészét.” (Vö.: Cicero: *De natura deorum*, I. 26.) Ez a tan lényegében azonos az egyiptomi lélekhitel: a ká-lélek visz életet az emberi testbe, az anyagba, a világba egyaránt. (J. Pirenne.) Egyiptomban Ré emanációja, Indiában Brahmáé, Iránban Ahura Mazdáé, Anaximenésznél névtelen isten.

Evvel lezárjuk a milétoszi iskola ismertetését, mert a többi bölcs nem mond lényeges újat, s mert ennyiből világosnak tetszik előttünk, megállapíthatónak véljük, hogy a görögök nem csupán teogóniájuk, panteonjuk, misztériumaik tetemes részét vették kölcsön a környező népektől (Kréta, Egyiptom, Babilon), hanem elfogadták a régi keleti őselemtant is. Azonban kialakult közöttük a létmagyarázóknak egy csoportja, irányzata („szektája”), a gondolkodóké, s ezek fajtájuk racionális hajlamait követve, nem egyetlen ősokot, teremtet istent állítottak a négy őselem elé és fölé (mint a többi nép Brahmát, Ahurát Anut, Rét, s mint Phereküdesz Zeuszt), hanem szintén el- és felismerve a világ egységes eredetét, az egyetlen ősök szükségességét, egyet-egyet kiválasztottak közülük ésszerű spekulációk eredményeképpen, megtették a világ fundamentumának, s belőle származtatták a többit. Ez egyik műve volt csodálatos áthasonító és továbbfejlesztő képességüknek, aminek maguk is tudatában voltak, mint az *Épinomisz* c. dialógus Pszeudo-Platónnak nevezett szerzője tanúsítja: „Mindazt, amit mi görögök a barbároktól kölcsönveszünk, átalakítjuk, hogy valami szebbet alkossunk belőle.” Az első görög bölcsek valóban egy lépéssel tovább haladnak a racionális világmagyarázat irányában, s evvel megteremtik a filozófiát. Utánuk még egy jelentős lépést tesz előre Hérakleitosz.

Első pillantásra úgy tetszik, hogy Hérakleitosz (Epheszosz, Kr.e. 550-475 k.) is az ión iskola művét folytatja: a tüzet teszi meg a világ, a létezés alaptényének. Arisztotelész egyszerűen az ión filozófusok névsorának a végéhez csatolja, s ez utána szokásossá lett. Azonban Hérakleitosz új és eredeti mozzanatként a tűz természetéből metafizikai jelentéseket olvas ki: az örök mozgás elvét és ebből a világtörvényt, a logoszt. Ez pedig hatalmas szellemi tett. Hogy szorosabban véve mit ért logoszon, sajnos, nem tudjuk, művének fennmaradt 130 töredéke közt csak egy-két utalást találunk, de lehet, hogy maga sem fejtette ki világosan a végső lényegét, az „egyetlen tudást” homályban akarta hagyni. Ezt valószínűvé teszi egész magatartása és előadó modora, amely miatt már a görögök homályosnak, sötétnek nevezték

²⁶⁵ Anaximandrosz sz. Milétosz, Kr. E, 611- 546 k.

(ho szkoteinosz), s amit megerősít Cicero (De finibus bonorum et malorum, 2,5,15) és az a megromlott töredék (Diels fragm. 86), melynek értelmét Diels a következőképpen állítja helyre: Hérakleitosz maga is helyes eljárásnak (gutes Werk) jelentette ki, hogy a logoszt lehetőleg el kell burkolni, mert ha nem talál hitelre, elrejteti tanát a csöcselék ismerete elől. Azon kívül az akkori mozgalmas vallásilag izgatott időkben ajánlatos is volt mintegy prófétai „istennel telített”, hieratikus stílust alkalmazni. Csakugyan, Hérakleitosznak nem egy töredékéből valami prófétai, látnoki hang szól; s hogy mennyire megvetette kortársait, s a tömeget, még látni fogjuk.

Annyi bizonyos, hogy a logoszon a világtörvény végső lényegét érti: „Bölcs dolog hallgatni - nem énrám. hanem a logoszra és vallani hogy minden dolog egy.” (Jones Fr. 1.) „A tudás egy dologban áll: ismerni a gondolatot [elvet], amely minden dolgot kormányoz minden dolog által.” (Jon. Fr. 19., Diels Fr. 47.) Ámde értelme rejtett: „E logoszt azonban, noha örök-igaz, az emberek nem képesek megérteni, sem midőn először hallanak róla, sem miután hallottak róla egyáltalán. Mert noha minden e logosz szerint történik, olyanokhoz hasonlítanak, mint akik semmit sem tudtak meg róla.” (Jon. Fr. 2., Diels Fr. 1.) A logosz (világtörvény) mindenkit uralma alatt tart; (Diels Fr. 114.). De a legtöbbet talán ez a töredék sejteti: „Az egy és egyedüli tudást, ha akarjuk - ha nem, Zeusz neve alatt kell kinyilatkoztatni.” (is to be spoken) (Jon. Fr. 65.) Ritter és Preller bizonyára fején találják a szöveget, midőn e helyet így magyarázzák: „A világnak amaz egyetlen princípiuma = anyag, ok, törvény, kormányzás [egyszerre együtt]. Zeusz, Diké [Igazság], sophon [tudás?], logosz [ige, szó], különféle nevek, de nem különböző dolgok. Ugyanezt jelenti ama ... pür aeixoon [örök tűz], amelyből ered minden mozgás, minden élet, minden értelem.” (Preller, Ludwig - Ritter, Heinrich: Historia: philosophiae Graec. et Rom., 1838.: „*Unum illud principium mundi est materia causa lex regimen. Zeus, Dike, sophon, logos: varia nomina, res non diversa. Idem significat illud... pyr aeixon, unde manat [?] omnis motus, omnis vita, omnis intellectus.*”) Nyilván: ha a logosz a mozgás törvénye, akkor csak megnyilatkozásait lehet leírni, őt magát egyetlen meghatározásba foglalni nem. Közelítsük meg tehát erről az oldaláról: mi és hogyan mozog?

A mozgó a tűz, a világ őseleme. „E világrendet, mely minden dologban ugyanaz, sem egy isten, sem ember nem alkotta, hanem mindig örök-élő tűz volt, van és lesz, mérték szerint kigyulladó és mérték szerint elalvó.” (Jon. Fr. 20.) A magyarázók sokat töprengtek rajta, mit ért Hérakleitosz e tűzön? Nem lehet az egyetemes élethő, mert az csak a szerves testeket élteni, sem valamely még elvontabb fogalom, mely kapcsolatba hozható volna vele; azért megállapodtak abban, hogy Hérakleitosz az egykorú gondolkozás szerint csakugyan a mindennapos fizikai tűzre gondolt, s hogy így kell felfognunk nekünk is. Mégis szeretnénk magyarázatot találni, s mi a tűz „örökké élő” jelzőjéből indulunk ki, Vajon mi az, ami a körülöttünk folyó életben örök? Csak egy: magának a létnek folyamata: minden létező keletkezik, nő, emésztődik" elhal. Ennek a folyamatnak legkitűnőbb példája csakugyan a tűz: kigyullad, mindjobban szétterjed anyagára, növekszik, emészt, de vele együtt maga is fogy, végül kialszik, és csak hamut hagy hátra. Egyúttal mindent átalakít, nemcsak emészt, de felszítja az életet, tisztít, és megújul. – Másfelől az örök keletkezés, növekedés, fogyás, elhalás örök, szakadatlan alakváltozással is jár, megállás nincs, ami létezik, folytonosan módosítja formáját. Ugyanígy a tűz: lángol, lobog, kavarg, percre meg nem áll, maga a nyugtalanság, a változás, a mozgás. Azt a valamit, ami az örök létfolyamatban a keletkezést, növést fogyást, elhalást és a változást, mozgást végrehajtja, nevezi szerintünk Hérakleitosz tűznek. Könnyen lehet, hogy e gondolat megragadásába belejátszott a napmelegnek, az élethőnek, a fizikai tűznek szerepe is, de világos, hogy a létfolyamatnak egy közös, egyetemes elvét kereste. S úgy találta, hogy e folyamat minden lényeges (döntő) fázisában azonos természetű a tűzzel Talán megkockáztathatjuk a nézetet, hogy Hérakleitosz a tűz metafizikai jelentését ragadta meg, tudatosan, spekulatív vagy öntudatlanul, intuitív, mindegy.

Ám a dolog fordított irányban is érvényes: ha a lét metafizikai „értelme” is tűz, akkor szükségképpen fizikai, ontológiai „értelme” is tűz, vagyis az anyagnak szintén tűznek kell lennie. Minden létező a tűzből keletkezik, és a tűzbe tér vissza; Hérakleitosz szavaival: „Minden dolog tűzből tevődik össze és tűzzé oldódik fel ismét, mint ahogy az áruk aranyra, és arany árukra.” (*Jon. Fr. 22.*) („Austausch sind alle Dinge für Feuer und Feuer für alle Dinge, wie Waren für Gold und Gold für Waren.” - Diels. „All things are exchanged for Fire and Fire for all things, even as goods for gold and gold for goods.” - Jones.) Ez Hérakleitosz ontológiája. A mai korszerű gondolkozás szerint a világalkotó „elem” az érzézés, eggyé lesz és eggyé bomlik minden.

A tűznek természete tehát a pihenőtlenség, az állandótlanság, az örökös mozgás. Hérakleitosz egy régi görög kommentárja (*Regimen* I.) megállapítja, hogy a tűz „dünamisza”, erőkifejtése mozgás létrehozásában áll. Az őszanyagnak e szerepéből Hérakleitosz nyomban levonja a metafizikai következtetést: a tűz pihenőtlensége, folytonos változása azt a tényt állítja elénk, hogy a létben nincs megállás, nyugalom, hanem csak örökös mozgás, - nincsen pusztá lét, hanem csak „levés”, létrejövés. A létfolyam szakadatlan áramlás, minden „széthull, és összegyűl, jön és megy.” (*Jon. Fr. 40.*) Minden folyik: *panta rhei*. „Nem léphetsz be kétszer ugyanabba a folyóba, mert mindig más vizek folynak körülötted.” (*Jon. Fr. 41.*) De ekkor már mi magunk is mások vagyunk „Ugyanabba a folyóba lépünk és nem lépünk, vagyunk és nem vagyunk” ti. ugyanazok. (*Jon. Fr. 81.*) A változások folyama azonban nem rendszertelen, nem kaotikus, az örök tűz „mérték [metra] szerint gyullad ki és alszik el”, a dolgok ugyanolyan arányban oldódnak tűzzé, amily arányban keletkeznek a tűzből; a Kozmosz, a természet egyensúlyát nem borítja fel az örökös folyás.

A változás mértékét a mozgás iránya valósítja meg: a tűzből indul s a létrejövő dolgokon át a tűzbe tér vissza, szabályos ciklusokban az örökkévalóságon át. Ez a híres kettős út: „út lefelé” a tűzből és „út felfelé” a tűzbe. De: „Az út felfelé és az út lefelé egy és ugyanaz.” (*Jon. Fr. 69.*) Hogyan értsük ezt? Ugyanúgy, ahogy a folyó és a mi magunk változását és ugyanakkor azonosságát. A változó folyóvíz és megváltozó lényünk ugyanazon dolognak (a tűznek) másnemű állapota.

Hogy világosan lássuk ezt, tudnunk kell, hogyan és mivé változik a tűz. „A tűz változásai: először tenger, a tengernek fele föld és fele tüzes felhő.” (*Jon. Fr. 27.*) Ez a fel és le vivő út három fázisa föld, víz, tűz; ahogy körülöttünk is látható: a földön van a tenger, a tenger fölött a Nap. A tűz először tengerré változik, a tenger fele földdé sűrülés által, fele izzó léggé párolgás által, vagyis tömörül és ritkul. A középső állapot tehát a tenger (a víz), ahol a felfelé és lefelé vivő út találkozik egy adott pillanatban a tenger fele a tűzből földdé váló alakulás egyik állomását, átmenő állapotát jelzi, másik a földből tűzzé fejlődés egyik állapotát. A tétel nem azt állítja, hogy a tenger földdé és tűzzé változás által eltűnik, hanem azt, hogy e középállapot a föld és a tűz folytonos hozzááramlása által állományában megmarad (Praechter). Ugyanúgy a föld és a tűz a maga mértéke szerint: „A föld tengerré olvad, és ugyanabban az arányban méretik ki, mint amilyenben földdé levése előtt volt.” (*Jon. Fr. 23.*) Az „út” folyamatában a mértékek aránya állandó, a föld mennyisége az Univerzumban nagyjából ugyanaz marad, mert a földdé váló víz „mértéke” egyenlő a vízzé váló föld „mértékével”. A két folyamat azonban nem áll az idők végéig egyensúlyban, mert a fejlődés korszakos, és egy-egy világkorszak végén minden visszatér a tűzbe. „A tűz, ha majd előhaladt, el fog ítélni minden dolgot.” (*Jon. Fr. 26.*) (Világégés, tűzőzön; innen vették a sztoikusok az ekpüroszisz tanát -, de ez valójában egyiptomi eredetű.)

A szakadatlan változás tényéből következik azonban, hogy két állapot közt határvonal nem húzható, nincs olyan pont, ahol rá lehetne mutatni: itt válik a föld vízzé, a víz tűzzé; minden dolog minden pillanatban még az, amiből lett, és már az, amivé lett, azaz amiből lesz, és amivé lesz „egy és ugyanaz”. Minden dolog magában hordja ellentétét, ám ellentéte azonos vele, és egyik hozza létre a másikat. „A kezdet és a vég közös, mint a kör bármely pontja.

(*Jon. Fr. 70.*) Plutarkhosz írja: „Hérakleitosz azt mondja, hogy élő és halott ugyanaz, és hasonlóképp az éber és az alvó, a fiatal és az öreg. Az elsők, megfordítva, az utóbbiak - az utóbbiak megfordítva az elsők." (*Jon. Fr. 78.*) Ti. azonosak megfordítva is. „Isten nappal és éjszaka, tél és nyár, háború és béke, bőség és éhínség. De változásokon megy át éppúgy, mint a tűz, melyet - ha különféle fűszerszámot szórunk bele - ezek illata szerint nevezünk el." (Jones Fr. 36.) „A jó és a rossz ugyanaz" (*Jon. Fr. 57.*), mert ami az egyiknek jó, a másiknak rossz: „A tengervíz igen tiszta és igen tisztátalan" (*Jon. Fr. 52.*), ti. a halak számára egészséges, az embernek egészségtelen. Ugyanígy: Jóság és rosszság egy - írja Hippolitosz. - „At any doctors, asking to get from the sick a fee that is not their deserts, in that they effect such benefits in sickness" (*Jon. Fr. 58.*); azaz a kínzás, ami a beteget meggyógyítja, az egészségeset beteggé teszi. „A párosak egészek és nem egészek, ami egyezik, nem egyezik, az összehangzó összhangtalan. Minden dologból egy és egyből minden dolog." (*Jon. Fr. 59.*) Egyik dolog a másikból lesz, de emennek halála által: „Halhatatlan halandók, halandó halhatatlanok, az egyik él a többi halálából, és az ő halálából a többi él. Mert a léleknek halál vízzé válni, és a víznek halál földdé válni, De földből lesz a víz, és vízből a lélek." (*Jon. Fr. 67-67.*)

A dolgok az ellentétek összeütközéséből támadnak: „Az emberek számára nem az a legjobb, amit kívánnak. A betegség teszi az egészséget kellemessé, a rossz a jót, az éhség a bőséget, a fáradság a pihenést." (*Jon. Fr. 104.*) „Az emberek nem ismernék az igazságosság nevét, ha nem volnának igazságtalanságok." (*Jon. Fr. 60.*) Ily módon az ellentétek szembenállásából, harcából alakul ki, „hangolódik össze" a világrend egyensúlya, a palintonosz harmoniáé. Hasonlít ez az íj vagy a hárfa húrjának feszüléséhez: a nyíl röpte vagy a hárfa hangja a feszülés és feszítés (pendítés) ellentétes erőiből származik: „A világ visszapattanó harmóniája ellentétes feszültségekből ered, mint a hárfaé és az íjé." (*Jon. Fr. 56.*) „Az emberek nem értik, mint van, hogy ami egyenetlenségben áll magával, megegyezik magával. [A világban] ellentétes feszültségek hangolódnak össze, hasonlóak az íjéhez és a hárfaéhoz," (*Jon. Fr. 45.*) Az ellentétek harcából jön létre minden jó; Arisztotelésznel olvassuk: „Hérakleitosz mondja, hogy "az ellentét hasznos, és, hogy "a különböző dolgokból áll elő a legszebb összhang" és hogy "minden dolog harc által születik.,." (*Jon. Fr. 46.*) Ugyancsak Arisztotelész írja: „És Hérakleitosz megrója a költőt (Homéroszt), ki így szól: "Bárcsak szűnne meg a harc az istenek és emberek között." Mert, mondja, nem lehetne semmi összhang a magas és az alacsony szembenállása nélkül, semmi állat a hím és nőstény szembenállása nélkül." (*Jon. Fr. 43.*) „Ami az ellentétekből születésre vagy teremtésre tör, azt nevezzük háborúnak vagy harcnak, és ami megsemmisítésre tör tűz által, nevezzük egyetértésnek vagy békének." (*Diels Fr. 80. B. 62.*)

Evvel elérkeztünk Hérakleitosz bölcséletének alapvető és uralkodó gondolatához: harmonia csak diszharmóniából támadhat, a világ harmóniáját harc tartja fenn, maga a világ, a lét állandó és egyetemes háború eredménye. „A háború mindennek atyja és mindennek királya; egyeseket kijelölt, hogy istenek legyenek, és egyeseket, hogy emberek legyenek, némelyeket rabszolgákká tett és némelyeket szabadokká," (*Jon. Fr. 44.*) „Tudnunk kell, hogy a háború mindennel közös, és hogy a harc igazságot tesz, és hogy minden dolog harc által jön létre." (*Jon. Fr. 62.*) Szívvel-lélekkel kiáll a háború minden fajtája melleit. „Azt mondják, nem illendő dolog, hogy a háború látványa gyönyörködteti az isteneket, Márpedig illendő, mert a nemes tettek gyönyörködtetik őket. A háborút és a viadalt csak a mi megfontolatlanságunk látja rémítőnek, de az isten szemében épp ezek a dolgok nem rémítőek. Mert isten úgy intézi, hogy minden dolog hozzájáruljon az egész összhangjához, midőn felruhazza őket e haszonnal, amint épp Hérakleitosz mondja, hogy istennek minden dolog szép és jó és igaz, de az emberek föltették, hogy némely dolgok helyesek, más dolgok helytelenek." (*Jon. Fr. 61.- idézet Kratülosztól?*) Holott: „Nagy pusztítások [tömeghalál, csapás] teremtenek nagyszerű

sorsokat", azaz nyújtanak heroikus férfi-halálra módot: „Az istenek és az emberek tiszteletben részesítik azokat, akik csatában ölettek meg." (*Jon. Fr.* 101-102.)

Nos, ezek az elvek teszik Hérakleitosz bölcséletét és alakját szemünkben jellegzetesen korszerűvé. Ha Krisna kifejtette a háború, az ölés teológiáját, Hérakleitosz a metafizikáját teremtette meg. A vas korszakának valódi fia, egyik legnagyobb szelleme, intuitíve megérezte és a felszínre hozta az idő mélyére rejtett „igazságot", a történelmet öntudatlanul irányító törvényt. Ahogyan ma, a brutális erőszak diadalának idején a tudósok felfedezték, hogy a világ alkotó alapeleme az erő, akként Hérakleitosz is kimutatta, hogy a lét nem egyéb, mint a tűz szüleményeinek harca egymás ellen.

A mai erőszak-kultusznak is megvolt a bölcséleti igazolója: Nietzsche, s zengő szavakkal hirdette a felsőbbrendű ember jogát a bárgyú tömeg eltaposására, a megvető önzésre és a harcra. Ugyanezt vallotta Hérakleitosz is, de következetesebben: nem hirdette a bárgyú tömegnek, nem állt ki eléje, hogy rábizonyítsa ostobaságát, s ennek sötét háttere előtt annál fényesebben: ragyogtassa a maga felsőbbrendű dicsőségét -, hanem elzárkózott előle, tekintetere sem méltatta, homályba burkolta tanát, nehogy a sokaság, *hoi polloi*, megértse; s művét letétbe helyezte az epheszoszi Artemisz templomban, nehogy hozzáférjenek. És következetesebb abban is, hogy senkit magához hasonlónak el nem ismert, sőt közelíteni sem engedett, híveket, hódolókat nem keresett, elitről tudni nem akart. Az effajta felsőbbrendű ember valóban csak egymagát tűrheti el, élettörvénye a magány: „Az embernek a jelleme a sorsa [végzete]." (*Jon. Fr.* 121.)

Szép, nagy mondás, s szinte jelikeként hangzik, mert Hérakleitosznak csakugyan a jelleme volt a sorsa. Gögös, rideg, komor egyéniség, mintha fekete sziklából faragták volna. Kevésszámú töredékéből is árad a megvetés, a gyűlölet az emberfajta iránt, engesztelhetetlenül üldözi a hibákat, meg nem bocsátja a legkisebb tévedést a legnagyobbaknak sem. „A legtöbb embernek Hésziodosz a tanítója. Azt hiszik róla, hogy sok mindent tudott, pedig nem értette meg a nappalt és az éjszakát. Ugyanis ez a kettő egy," (*Jon. Fr.* 35.) Ti. Hésziodosz teogóniájában a nappal az éj leánya. Alexandriai Kelemen följegyezte „Hérakleitosz mondá, hogy Homérosz megérdemelte, hogy töröljék a [költői versenyek] jegyzékéből és vesszővel verjék, és Arkhilokhosz hasonlóképpen." (*Jon. Fr.* 119.) Homérosz bűne az volt, hogy a háború ellen szólt. „Sok tanulás nem tanít [mélyebb] megértésre, különben megtanította volna Püthagorasz csakúgy, mint Xenophanészt és Hekataioszt." (*Jon. Fr.* 16.) A sok tanulás, polümathié, vagyis a sokféle, de felszínes ismeret Hérakleitosz legnagyobb megvetésének tárgya, az első kézből való, közvetlen ismeretszerzést követeli és fogadja csak el, tekintélyekre, hagyományokra, mítoszokra, költeményekre mit sem ad, nem úgy mint a régiek. „Amiket látni, hallani és tanulmányozni lehet, csak az ilyen dolgokat tisztelem különösképpen." (*Jon. Fr.* 13.) Pedig hát Püthagorasz és Xenophanész éppen eleget tanultak első kézből. Igaz, hogy alkotó képzelet kell az exakt kutatáshoz is: „Ha nem várod, sohasem fogód fölfedezni a váratlant, mert fáradtságos megtalálni és nehezen megy." (*Jon. Fr.* 7.) Ugyanis: „a természet el szokta rejteni magát." (*Jon. Fr.* 10.) De ezt a rendkívüli képességet csak magának tartja fenn; noha azt állítja, hogy gyermekkorában semmit sem tudott, felnőve kijelenti, hogy mindent magától tanult és mindent tud. Egyedül ő birtokolja a végső tudást; az Igét, a Logoszt, az emberek felfogni sem képesek: „A logoszt, noha örökigaz, az emberek nem bírják megérteni, sem midőn először hallanak róla, sem miután hallottak róla... Olyanok, mint akik semmit sem tudnak, midőn azokkal a szavakkal és tényekkel kísérleteznek, amiket én adok elő [és pedig helyesen, azaz:] minden dolgot természete szerint osztályozva és kimutatva, hogy milyen valóságosan. A többi ember nem tudja, mit tesz, amikor ébren van, mint ahogy elfelejti, mit tesz midőn alszik." (*Jon. Fr.* 2.)

„Egy ember, ha igaz, szememben többet ér tízezernél" (*Jon. Fr.* 113.), csakhogy ilyet nem talál. Egyetlen barátjáról tudunk, Hermodoroszról, s mert száműzték, Hérakleitosz legszívesebben kivégeztetné összes honfitársát: „Az epheszosziak jól tennék, ha véget

vetnének életüknek" minden felnőtt férfi közülük, s a várost szakálltalan fiúkra bíznák, mert elkergették Hermodoroszt, a legérdemesebbet mindnyájuk közt, mondván: „Senkit olyat nem akarunk, ki a legkiválóbb lenne köztünk ha tehát van ilyen, hadd menjen máshová, és társuljon másokkal.” (*Jon. Fr. 114.*) Igaz, hogy ez a csőcselékuralom, a „demokrácia” felülkerekedése idejében történt, midőn a görögség legnagyobb szellemei mind ellenzékbe vonultak, de Hérakleitosz természettől fogva is arisztokrata, és megveti a közéletet. Amikor felszólítják, hogy vegyen részt a törvényhozásban, elutasítja, mert az állam rossz kormányzat karmaiban van; visszavonul Artemisz templomába, azaz menedékhelyre, ahol nem nyúlhatnak hozzá, és „csontdobálót”²⁶⁶ játszik kisfiúkkal. Az epheszosziak odacsődülnek, ő pedig rájuk förmed: „Min csodálkoztok, gaznépség? Nem jobb-e ezt tenni, mint részt venni a ti polgári életetekben?” Noha királyi (bazileusz) törzsből származott, Anthisztenész szerint lemondott jogairól öccse javára.

Végül is embergyűlölete győzött, kivándorolt a hegyek közé, és füveken élt. Ettől vízkórságba esve, visszajött, és gyógyszert kért az orvosoktól, de nem tudtak adni. Ekkor, mint Hermipposz följegyezte, szolgálival tehéntrágya-dombba ásatta magát. Másnapra meghalt, hatvanéves korában, s a piacon temették el. Értsd: dísztelen, zajos helyen a nagy magányost, s talán bosszúképpen is a nép megvetéséért. Kuszikoszi Neanthész más változatot közöl: Nem bírván a trágyát lehányini magáról, ott halt meg, s minthogy teteme felismerhetetlenné vált, a kutyák felfalták.

Mindez hagyomány, alapja valószínű, de bizonyítéka nincs, ám mint minden monda, tömörít, s ránk szimbólumként hat: Hérakleitosz mindig az anyagra, a földre nézett, s az emberiséget nem becsülte többre trágyadombnál. Viszonzásul a trágya ölte meg. A szimbólum azonban méltatlan, s alacsony bosszúvágyra vall. Hérakleitosz, a Sötét, hatalmas szellem volt és nagyarányú, de konok jellem, elemi elvekkel és elvekért vívott magányos, titáni harcot; magában égett, lobogott el, tana mégis sokaknak világított, s nem a legrosszabbaknak (sztoikusok). Reá is illik, amit az emberről mondott: „Az ember, mint a fény az éjszakában, felgyullad és kihuny.” (*Jon. Fr. 77.*)

Európa születésének „pillanatát” kerestük, de ez csak szólásmód, a történelem hosszasan vajúdik és dátumai elmosódnak. Annyit bizonyosan látunk, hogy a Kr. e. 7-6. század folyamán az ismert emberiség élete a vajúdás tüneteit mutatja, mozgalmak támadnak, új célok irányába terelik az események medrét, új eszmék jelentkeznek, olykor a régiek köntösében, vagy régi eszmék öltenek új alakot; kiváló férfiak, nagy szellemek lépnek fel, hallatlan energiával hirdetve világmegváltó terveket, emberjavító tanokat, nem ismert hevű forrongások dűlják fel a közösségek megszokott rendjét; úgy érezzük, hogy az élet üteme meggyorsult ekkor, s színképe megváltozott.

Végiglapoztuk az események krónikáját, hogy feleletet kapjunk a kérdésekre, minő új elemek lépnek föl a századok történetében, s mi bizonyult belőlük maradandónak? Első tünetként a hadistenek felvonulását látjuk a panteonokban, s ezt úgy fogjuk fel, mint vallási „lereagálását” annak a fejleménynek, hogy a háború ekkorra már a népközi érintkezés leghathatósabb, történelmet alakító formája lett. A hadisten eléggé szerény jelenség, másodlagos tünet. Annál szembeszökőbb a monoteista áramlat hatalmas megduzzadása, ami a politeista hitrendszerek belső megroskadására vall; eredményül három világtörténeti hivatásra váró vallásnak készíti elő a talajt: a jáhvizmusnak (ezt meg is teremti), a kereszténységnek és az iszlámnak. Ezek az események az eszmei síkon játszódnak le, s így a mélyebb szükségletek, életfontosságú igények jelentkezését mutatják, mint a történelem igazolja. Anyagi síkon a közösségek rendje borul fel, mert e rend igazságtalansága tűrhetetlennek látszik, a tömegek izgatottsága forrongásig feszül, felrobbantja a korhadt szervezeteket, de a demokrácia ezekkel együtt

---

²⁶⁶ Ősrégi játék, a juh valamelyik csontbüttykével játszották (már a kőkorbant?).

önmagát is fölemészt, s csak hitvány népi zsarnokokat tud szülni, mintául minden későbbi forradalomnak. A demokráciában *az ember egyéni, individuális viszonyba lép a történelemmel.* (Első színeváltozás.) – Az élet boldogtalansága felszítja a megváltás vágyát, s ez tanszerű és rituális megformulázást is kap a vallási és állami intézményekben.

Döntő új mozzanata, hogy *a hívő egyéni, individuális viszonyba lép az istenséggel.* (Második színeváltozás) Ugyancsak az egyéni üdvözülés vágyát töltik be az új, eleven életre kapó és szélesen terjedő misztérium-kultuszok. A megváltás és üdvözülés szükségérzetét a kereszténység elégíti majd ki korszerűen, míg a buddhizmus a menekülés megoldását nyújtja. Ugyancsak az élet megújításának szüksége löki a történeti cselekvés porondjára a nagy reformereket, de a régi, vallási közösségeket, istenországokat teremtő bölcsék eredményeit nem tudják elérni. (Nem önfeláldozók!) Lao-ce kudarcot vall, mert az eszme alól elveszti a formai támasztékot, Kungce szintén, mert a külső formából, a rítusból kihagyja az eszmét, míg Zaratusztra tana e kettő kompromisszuma révén fennmarad az életképesebb iszlám betöréséig. Buddha a bajok elől, némi enyhe aszkézis árán, a nirvána menedékét nyitja meg, de a buddhizmus sem nélkülözheti az eltörölni kívánt rituálét. E nagy reformerek azonban többé-kevésbé mind forgatják már az ésszerűség fegyvereit, s a logika nem a leggyöngébb meggyőző eszközük. Merőben új mozzanat a görög filozófusok szellemi magatartása, önállósítják, szuverén hatalommá teszik az emberi észet, s ez nyomban el is indul, hogy meghódítsa és a maga képére formálja a világot. Velük *az ember egyéni, individuális viszonyba lép a világegyetemmel.* (Harmadik színeváltozás) Ettől fogva az értelem, a ráció szakadatlan párharcot vív a szellem és a lélek mélyebb gyökerű vagy magasabb rendű képességeivel, mind az egyes emberen belül, mind kint a történelemben, s e harc kezdete jelzi Európa megszületésének pillanatát. A vezető eszmék és igények: a monotheizmus, a megváltás, a misztikus üdvkeresés egyfelől, s a racionalizmus és a materiális hatalomkeresés másfelől, a 7-6. században már mind kilépnek a porondra, küzdenek a helyükért, s az első döntő ütközetet a Kálvária hegyén vívják meg. Ez volt a pillanat, amelyben a természet egyszerű örömeinek nyájas istene, Pán, meghalt.

Bomlás

Az istenek kivonultak a természetből, s helyüket a tudósok foglalták el. De nem volt szükség semmi erőszakra, a nagy politeista rendszerek belülről üresednek meg, mert nem követik az istenek parancsait; a teokratikus istenkirályságok nem a Kozmosz földi másai, nem a mennyei birodalmak vetületei már, hanem csupán külsőségeikben utánozzák az égi rendet, s valójában meztelen hatalmi érdekek küzdőterévé válnak. A vezetők: királyok, papok, katonák gondosan fenntartják a régi apparátust, mert ez adja a hatalmi szervezetet, de evvel hazuggá teszik az élet nagy, egykor szent ceremóniáját, azaz kivonják belőle a világszemléletet nyújtó, erkölcsöt szabályozó, életformát teremtő erőt. Látszat és valóság ellentéte az egyszerű hívő, a nép számára nem mindig szembeszökő, de öntudatlan következtetése az, hogy hitéből kivész a vallás, és olcsó, babonás praktikák szövevényévé fajul. Ahogy nem hisz a földi rendben, s megkerülni igyekszik a törvényt, az istenek is csak arra jók neki, hogy kihúzzák a bajból. S mert sok a baj, sok istenre van szükség: az istenek sokasodása a hanyatlás biztos jele. A római paraszt háza táján minden bokornak, szögletnek, szerszámnak, mozdulatnak külön kisistene van²⁶⁷, s mindegyiknek meg kell adni a tiszteletet, ha rákerül a sor.

*

Népek. - Hogy a nép nem hisz a földi rendben, mutatják forradalmi. De a Krisztus előtti és utáni viszonylag nyugodt, rendbe szedett, nagyobb zavarok nélkül művelődő századokban is (konzulok, császárság) továbbfolyik a belső bomlás.

Egyiptomban a Delta mocsarai, nádasai már régóta a társadalomból kisodródott desperádók búvóhelyei; betyárvilág alakul ki, olykor valóságos kiskirályságokká szerveződik, s ereje számottevő. A perzsa háború idején fejedelmük Amürtaiosz vezetése alatt egyedül ők tudnak ellenállást kifejezni a hódítóval szemben. „Egyiptom - írja Thuküdidész - ismét kénytelen volt alávetni magát a perzsa királyoknak, Amürtaiosz kivételével, ki a mocsaras vidékeken uralkodott, s akit a mocsarak nagy kiterjedése miatt nem lehetett leverni, miután eme vidékek lakói a legharciasabbak az egyiptomiak között.” A buklosok („marhapásztorok”) rablónépéről Dio Cassius és Heliodorosz tudósítanak: a Damiette-környéki lápokban tanyáznak, nem messze a világ akkori fővárosától, a pompás Alexandriától, egészségtelen, hozzá nem férhető helyeken, nádasok útvesztőiben, kis szigeteken rakott putrikban, bárkákon, ahol a gyerekeket kötélre kell kötni, hogy vízbe ne essenek. Mint nevük mutatja, pásztornépből züllöttek futóbetyárrá, menedéket nyújtanak minden páriának, kit a közösség kivet magából, piszkos, reménytelen, elvetemült nép, már külseje is ijesztő, rongyokban járnak, hajuk arcukba lóg, mindenre kaphatók, de elszántak is.

Marcus Aurelius kénytelen szabályos hadat viselni ellenük: „Felkeltek - írja Dio Cassius - és a többi egyiptomiakat is magukkal ragadták; egy pap és Iszidorosz volt a vezérük. Először egy római kapitányt szedtek rá, asszonyruhába öltözve mentek hozzá, mintha aranyat akarnának neki adni férjeik szabadon bocsátása végett, aztán megölték kísérelőivel együtt, és beleik fölött szerződést kötöttek, majd megették azokat... Nyílt csatában megverték a rómaiakat, és Alexandriát is bevették volna, ha Avidius Cassius, ki Szíriából ellenük vonult, meg nem gyengíti őket azáltal, hogy ellentéteket szítva köztük, megbontotta egyetértésüket, mert az egész tébolyodott tömeg ellen nem lehetett megkockáztatni a harcot.” (*Dio Cassius a szíriai rablókról: 75,2.*)

---

²⁶⁷ A fanyesésé Puta, a kévekötésé Nodutis, a méhkasoké Mellonia, a küszöbé Limentinus, a tűzhelyé Lateranus, a kenekedésé Unxia, az övfelkötésé Cinxia, a trágyadombé Sterculus, a pöcegödöré Cloacina stb.”

Ammianus Marcellus és Plinius említik Apameia szíriai város lakóit, kik rablóknak csaptak fel, (*Apameiai rablókról - Szíria, A, Marcellus, 28,2*) s Szeleukosz igázta le őket; Pauszaniasz a Hellaszban garázdálkodó kosztobokoszokat (*Kosztobokoszokról - Hellasz - Pausz. X. 34,2.*), Dio Cassius Bulla Félix zsidóyságát, mely Róma közvetlen közelében tanyázott, s Septimius Severus császár és diadalmas légiói szeme láttára két éven át dúlta-égette a Via Appiát; más forrásokból olvassuk, hogy Albengában, a génuai partokon egy „előkelő és gazdag” rablónemzetség támadt, mely kétezer fegyveres rabszolgát tudott kiállítani. (*Burckhardt*) De mindezt felülmúlja Iszauria története Kis-Ázsiában, Kilikia partvidékén: ország, mely évszázadokon át fosztogatásból él (Iszauriók: Florus, III. 6., - Plinius, V. 33. Hist. Aug. XXX.). Más népek is folytattak rendszeres rabló hadjáratokat, a germánok, vandalok, gótok, longobardok, frankok, mongolok, hunok, avarok, magyarok, de ezeket javarészt népmozgalmak lódították vándorutakra, velejében hazát kerestek, s volt „polgári” foglalkozásuk, amiből megélhettek: állattenyésztés, kereskedelem. Az iszauriak azonban letelepült, civilizált nép voltak, már átvették a hellén műveltséget, midőn a római császárság alatt hirtelen rákapnak a kalózkodásra. Flottájukat Pompeius megsemmisíti ugyan, s a szárazföldön Publius Servilius szorítja meg őket, de ekkor behúzódnak vad, meredélyes, vulkáni hegyeik közé, s bevehetetlen erődöket építenek. Ki-kitörve dúlják Kis-Ázsiát állandósított természeti csapásként, annyira a helyzet urainak érzik magukat, hogy vezérüket, Trebellianust Gallienusszal szemben ellencsászárnak kiáltják ki (Kr. u. 260); Trebellianus Iszaura várában székel, pénzt veret, uralkodik, mígnem Gallienus tábornokának, Causisoleusnak valahogy sikerül kézre kerítenie és megölnie. Népe kisidőre megszeppen, Claudius erősen szorongatja, de ennek halála után feléled a bátorságuk. Probus császár idejében új vezérük támad, Lüdiusz (280 körül), egész Lükiát és Pamphiliát nyugtalanságban tartja, a támadások elől Kremna várába húzódik, melyet a körülötte fekvő földek megművelésével a kiéheztetéstől is megvéd. Ezenkívül hosszú, rejtett kijáratú alagutat ásat, s rajta át rablóportyákon szerzett élelmet szállíttat a várba. Midőn a vidék elkergetett lakosságát a római parancsnok visszatereli, a vár bástyáiról a szakadékokba hajíttatja őket. De az alagutat felfedezik, és elállják, Lüdiusz ekkor népének és seregének minden nélkülözhető tagját leöleti, csak néhány asszonyt hagy életben közhasználatra. De összevész hajítógép-mesterével, az átmegy a rómaiakhoz, s a falrésen át, ahonnan Lüdiusz kémlelni szokott, agyonlövi.

Haldokolva megesketi embereit, hogy nem adják fel a várat, de halála után nyomban meghódnak. Azonban Kremna csak egyik vára volt Iszauriának, a többi rész tüske marad a hatalma csúcsán álló világbirodalom testében. A helyzetet kitűnően rajzolja egy feljegyzés Diocletianus idejéből (300 körül): „Trebellianus óta az iszauriak barbároknak [értsd: meghódítandó ellenségnek] számítanak, s minthogy országuk római terület közepén fekszik, azért újfajta védőőrséggel veszik körül, mint valamely ellenség határát. Csupán a hely védi őket, mert maguk nem erőteljes növésűek, sem bátorságuk miatt nem veszélyesek, sem fegyvereik nem kiválóak, sem pedig nem okosak különösebben; egyetlen védelmük lakóhelyeik hozzáférhetetlensége a hegyekben.”

Több hasonló feljegyzés szól róluk a 4. sz. folyamán. Nem kevesebb mint három légiót kötnek le és foglalkoztatnak állandóan, a megszokott római haditaktika csődöt mond velük szemben, a katonák nem emberekkel harcolnak, a hegyekről legörgetett sziklák elsöprik a gyalogságot. Csak kényszerű rabló hadjárataikon sikerül elkapni őket, de akkor könnyen, a martalócok természete szerint a nyílt harcot nem állják: csapataikat legázolják, a foglyokat cirkuszi vadállatok elé vetik. De hihetetlen szívósak, olykor még a partvidék egyes részeit is hatalmukba kerítik, és kalózflottájuk az egész hajóforgalmat Ciprusig visszaszorítani kényszeríti. Megkockáztatják oly nagy városok ostromát, mint Szeleukia Trachea; a túlerő elől vissza-visszavonulnak, de közben egyre jobban kiépítik hegyeik védelmi rendszerét, 359-től kezdve ismét erős csapatokkal fosztogatják Pamphüliát, Kilikiát, halomra ölik a

lakosságot, kisebb római csapatokat törbe csálnak és lemészárolnak. Róma kénytelen szakadatlan háborút viselni ellenük még száz éven át váltakozó sikerrel, ugyanígy Bizánc; csak I. Anasztasziosz bizánci császárnak sikerül tartósan pacifikálnia őket 491-518 között. Viselkedésüket Burckhardt a cserkeszekéhez hasonlítja Oroszország ellen, avval a különbséggel, hogy az iszauriak már hellenizált népből vadultak barbárokká, és hogy ez akadálytalanul történhetett, Róma belső bomlásának jele. Az összehasonlításra azonban nincs alap, a különbség döntő; a kaukázusi népek megtámadott hazájukat, függetlenségüket védték a cárok és Sztálin hódító seregei ellen, az iszauriakat nem támadta senki, beolvadt tartományból, békés, civilizált népből lettek rablókká, ők támadták a környező országokat s így közvetve magát a birodalmat. Azért szóltunk róluk hosszan, mert a kínálkozó sok példa közül legszemléltetőbb tanúi minden nemzeti, népi, politikai, erkölcsi fegyelem végletes lazulásának e korban.

A lazulás másik formája a népek csőcselékké süllyedése. Ezen lélek- és jellemalkat-változást értünk, a társadalmi helyzettől függetlenül; a csőcselék-ember éppúgy, mint a nyárspolgár és a proletár elsősorban alkati jelenségtípus tömegei egyforma mértékben toborzódnak minden osztályból és rétegből, sőt valószínű, hogy például a nyárspolgár típusa gyakoribb az ipari proletariátusban, mint az értelmiségiek között, csakhogy természetes életformáját nem tudja „kiélni”, s ezért nem feltűnő, viszont a polgári osztályban sok a tipikus proletár. Ezt a süllyedést kitűnően megfigyelhetjük az ókor legmarkánsabb egyéniségű népén, az egyiptomin, kivált persze a városokban, mert a nagyváros a csőcselék gyűlőhelye, természetes életkerete. Az egyiptomi eredendően vidám, eleven, nyüzsgő, élvezetvágyó, élc szellemű, gúnyos, frondörködő volt mindig, ám isteneit és az általuk kijelölt tekintélyeket áhítatosan tisztelte, vallásához mereven ragaszkodott, sőt azt egyre belterjesebbé művelte, minthogy ez tette lehetővé a teste-lelkéhez szabott életformát; azonkívül öntudatos, módfelett büszke ősrégi múltjára, kultúrájára, kifinomult szokásaira, ami mind együtt, saját szemében, az összes többi nép fölé emelte. De az eleven szellem, a csipős élc, a vidám gúny, a könnyed élvvág, a temperamentumos izgulékonyság, a vallási áhítat, a büszke önérzet a Ptolemaioszok és a rómaiak alatt sorra terméketlen szőrszálhasogatássá, röhögő csúfolódássá, mániákus veszekedéssé, kóros késelő dühvé, céltalan, vérengző lázongássá fajult, a vallás részint csakazértis-ortodoxiává vagy fanatizmussá, részint babonává, részint muzeális értékmentéssé, míg a népi öntudat esztelen göggé, öntiszteletté és a múltnak mintegy régészeti kultuszává. A mérsékelt, műveltebb elem s az elit természetesen mindefölött állt, de a csőcselék viselkedése rányomta bélyegét Egyiptom történetére e századokban.

A süllyedés néhány belső okát láttuk a forradalmakat, a politeizmus kiüresedését, a vezetők érdekharcait stb. Vegyük hozzá, hogy idegen uralmak, a hikszosz, az asszír, perzsa hódítások legérzékenyebb pontján, vallásában és öntudatában alázták meg, valóságos kollektív, népi traumákat okozva, miket csak a kereszténység és az iszlámtudott behegeszteni. Noha a görögök és a rómaiak okosabb politikával éltek, igyekeztek alkalmazkodni, tiszteletben tartották az egyiptomiak igényeit és hagyományait, sőt a Ptolemaioszok, közéjük olvadva, királyságukat nemzetivé tették, mindazáltal a nép nem szűnt meg idegeneknek és barbároknak tekinteni őket.

Mind e sok erjedő anyagnak Alexandria volt a fő forraló katlana: Kozmopolisz, az egyiptomiak utálatára ide gyűlt össze Kelet és Nyugat minden szellemi arisztokratája, műélvezője, haszonélvezője, üzletembere, prófétája, menekültje, kalandora és söpredéke, szíriai, phoinik, zsidó, nubiai, ethióp, görög, latin, marokkói berber és őserdei szerecsen. A bennszülöttekből és ezekből csapódott le a fanatikus csőcselék. Lázadásait, vérbefojtott fölkeléseit nem soroljuk fel, szemünkben jellemzőbb, hogy először itt késelték és bunkózták egymást a cirkuszi versenyek kék és zöld pártjának hívei, nem Rómában vagy Bizáncban; itt folyt le az első és spontán kereszténymészárlás, a zsidó-pogromok sora, s itt rombolja le majd a keresztény csőcselék a Szerapeion könyvtárát és kövezi meg Hüpatiát, a filozófus-asszonyt.

A szolgaságba hajtott népek csúszómászó alázata dühkitörésekben kompenzálódik. Magas rangú hivatalnoknak nem ajánlatos az utcán megjelenie, még a császárt is füttyökkel és csúfondáros rikoltozással fogadják. Gúnyos utcadalok hasítják a levegőt a legkisebb lármára összeröffen a tömeg, tárgyat keres, amin fellobbanó izgatottságát lecsillapítsa, s a rabszolganép kegyetlensége nem ismer határt. A pörösködés szenvedéllyé válik, mindenki sértett, egy nem viszonzott köszöntés, egy arcfintor elég, hogy a felek bíró elé cipekedjenek és egymásnak essenek. Másfelől, mint Ammianus Marcellinus írja: „Az egyiptomi ember szégyenli magát, ha aszott, barna testét nem födik a botozások sebhelyei, amiket az adómegtagadása miatt mértek rá. Még nem találtak ki olyan kínzást, amivel egy edzett egyiptomi rablót rá bírtak volna venni, hogy nevét bevallja.”

*

Próféták és bölcsek- De Alexandria és Egyiptom nem áll egyedül, s ha vezet is, a többi város és ország sem marad messze mögötte. A szilárd isteni rend mindenütt felborul, ahol alapja, az istenbe vetett hit meglazul, a hit helyébe a hiszékenységek lép, s ennek nincs iránytűje, a belső bizonytalanság extravertálódik, kiterjed az élet minden területére, az értékek ismertetőjegyei elhomályosulnak.

Példátlan keveredés áll be, egyfelől látjuk a szellem hatalmas erőfeszítéseit szilárd értékek megragadására, látunk erkölcsi eszméket tisztázó törekvéseket, menekülést a vallás mélyebb igazságaihoz, egzakt tudományok buzgó művelését, művészeti formagazdagodást, pezsgő irodalmi életet, a köznap kényelmét, szépségét szolgáló kifinomulást, fényűző gazdagságot, másfelől groteszk eltévelyedéseket minden magyarázható magyarázatában, kételyt, vakhitet, babonát, istenkirályok helyén eszelős despotákat, nyomorban sínylődő proletár- és rabszolgatömegeket, népi hadjáratokat, fékevesztetten tomboló csőcseléket, járványszerűen terjedő pszichózisokat, butaságra építő világcsalást -, s ezt látva, ráeszmélünk, hová zuhant maga a történelem a régi teokráciák eszmei szintjéről, a nagy bölcsek istennyugalmától, szilárd metafizikai rendjéből, a görög klasszicizmus ideáljainak magaslatáról és a római hőskor erkölcsi fegyelmétől.

A világcsalók, népbolondítók, országháborítók, álpróféták, sarlatánok aranykora ez, úgyszólván vonásról-vonásra prefigurálja a bomlás másik nagy századát, a 18.-at, csupán jóval tovább tart, és az arányok nagyobbak. Ők nyújtják a legszemléletesebb és legtöbb oldalú képet, azért bemutatjuk Abonoteikhoszi Alexandroszt és Peregrinus Proteust, a Cagliostro és Saint-Germainek világtörténelmi elődeit. Történetünket a kor Voltaireje (mert az sem hiányzott), *Lukianos* mondja el, s ha gúnyos szellemessége itt-ott kiélezi, túlozza a részleteket, művei hitelességét egészében elfogadják és forrásként idézik. (*Gregorovius* is, mi az ő nyomán meséljük el, mert kritikával él, s másoktól is vesz adatokat.)

Mi sem jellemzi jobban - írja Abonoteikhoszi Alexandroszról -, az antik vallásosságának esztelen képzelgessé és papi csalássá való szétesését, mint a 2. század eme Cagliostrojának históriája. Lukianosznak alkalmá volt személyes kapcsolatba lépni a nagy kalandorral, közről látta szemérmetlen üzelmeit, megfigyelte e vallásos bohózat kótyagos szereplőit, s megmutatta, mily hatalmassá dagadhat a babona hulláma, ha magával ragadja az együgyű tömegeket. Alexandrosz görög volt, a paphlagoniai Abonoteikhoszban született: szép, mutatós emberpéldány, méltóságos megjelenésű, de kivált éles elméjű és ravasz. Alapvető és széleskörű ismereteit az emberi bárgyúságról ama nekromanták (halottidézők) egyikének segédjeként szerezte, kik az orvostudomány cégére alatt folytatták sötét, de jövedelmező üzelmeiket. Mesterének halála után egy bizánci literátorral akadt össze, kinek az a kitűnő eszméje támadt, hogy csapjanak fel csodatevőnek, mégpedig, ha lehet, „*en gros*”, vagyis alapítsanak új vallást.

Ebben az üzletágban ugyanis sok fantázia volt, s lényegét a jóslatok, e kapós árucikk tömeges gyártása tette. Az új valláshoz azonban először új istenre volt szükség; a makedóniai Pellában vásároltak tehát egy kígyót, külalakját kellőképpen kiigazították, és elutaztak Khalkedonba. ott Apollón templomában titkon két ércetáblát ástak el, melyeken írva állt hogy Aszklépiosz, a gyógyítás istene, apjával Apollónnal a Pontoszbba jön, és Abonoteikhoszbba üti fel székhelyét. Az ércetáblák célszerűen megrendezett „feltalálása” kívánt zajt vert, és Alexandrosz boldoggá tett szülővárosa illő módon felkészült Aszklépiosz fogadására: a tanács elhatározta, hogy templomot épít a megjelenendő istennek. „A sarlatán szégyenében marasztalta a közmondást, mely szerint senki sem próféta a maga hazájában, mert ismerte városát” - írja Gregorovius, s idézi Lukianoszt: „Ennél jobb helyet nem választhatott, mert Paphlagónia együgyű népe minden szitajóst, ha fuvalások és cimbalompengetők kíséretében jön, úgy megbámul, mintha az Ég küldötte volna.”

Társa közben meghalt, így Alexandrosz egyedül vonult be szülőhelyére, mégpedig bíborköntösben és fehér köpenyben, hosszú haja csigákba göndörítve hullt vállára, kezében görbe kardot tartott, ahogyan Perszeuszt ábrázolták: ugyanis, mint közölte, tőle származik, Isteni eredetét versekben hirdette ki:

E férfiú, ó lássátok Perszeusz sarja és Apollón kedvence,
Alexandrosz, ki Podalirion isteni véréből ered.

Evvel megkezdődött a nagy színház. A szélhámos először is az istentől megszállottat játszott. Az épülőben levő templom alapárkában elrejtett egy tojást, amelybe kis kígyót zárt. Másnap sajátságos jelmezben és magánkívül az elragadtatástól, megjelent a piacon, felugrott egy oltárra, és kihirdette Aszklépiosz jövetelét, miközben a nép térdre hullva imádkozott. A szózatába kevert káldeus és héber mondatok csak növelték a mágikus hatást. Ezután az árokba rohant, himnuszt énekelt Aszklépioszra és Apollónra, és fohászkodott, részesítsék megjelenésük kegyelmében Abonoteikhosz városát. Egy tállal kiemelte a tojást, feltörte, s a paphlagónok örömtől ujjongva látták, hogy az isten, kis kígyó képében íme megjelent városukban.

Alexandrosz néhány nap múlva megnyitotta az orákulum-szentélyt, félhomályos szobában ült, körülötte tekergőzött a hirtelen megnőtt kígyó-isten, mármint az, amelyet Pellából hozott: emberfejet viselt, félelmesen tátogatta száját és ki-kiöltötte hosszú, fekete nyelvét, s ami még hiányzott a hatásból, megtette a sötétben szorongó tömeg izgalma. Alexandrosz Glükónnak (az Édesnek) nevezte az istent: „Glükón vagyok én, unokája Zeusznak s fénye az emberiségnek”, s csakhamar megindultak a zarándokseregek Abonoteikhoszbba Bithüniából, Galatiából és Thrákiából; fürge művészek ezerszám gyártották az isten ezüst-, bronz-, márvány- és agyagszobrai, s így minden együtt volt, ami a kultuszhoz szükséges: isten, szentély, oltár, pap, hívek és adományok. Nem kevésbé fontos mozzanat, hogy asszonyok Alexandrosz mellett álltak: a szent ember igen szép férfiú vala. Lukianosz bizonyosan tényekről tudósít, mikor azt írja hogy sok asszony avval büszkélkedett, tőle foganta gyermekét, s ezt a boldoggá tett férjek is igazolták.

A templom pedig elérte rendeltetését, jóslatgyárrá alakult. A hívek íróta táblára rótták kérdéseiket, lepecsételve átadták a prófétának, ki ügyesen felbontotta őket, s megadta a kellő választ, mégpedig klasszikus versmértékben, ahogy egy görög istenhez illett. Gondolható, mily sok emberrel lépett így bizalmas viszonyba, elárulták neki titkaikat, s függő viszonyba kerültek vele. Amellett élt annyi ésszel, hogy megnyerje és szövetségeseivé tegye a rivális jósdákat azáltal, hogy olykor hozzájuk küldte ügyfeleit: „Menj el Klaroszbba s halld ott, mit mond néked Atyám.” Hogy a megduzzadt forgalmat lebonyolíthassa, bevezette az álomjóslást: a kérdőtáblát a párnája alá tette, s az isten álmában sugallta neki a választ. De a siker elbizakodottá tette, hanyaggá vált, és így sokan beleláltak kártyaiba. Lukianosz

elmondja, hogyan tette próbára: „Megkérdeztem egy cédulán, vajon Nagy Sándor kopasz volt-e, s mivel a lapot úgy pecsételtem le, hogy nehéz volt észrevétlen felnyitni, álomjóslatot írt rá, mely így hangzott: „Szabardalakhisz Malakh Attisz más valaki volt..... Másik két cédulán külön-külön azt kérdeztem, hol született Homérosz. Miután szolgám az egyikre azt mondta, hogy derékfájás elleni szerről van benne szó, ezeket a szavakat írta rá: „Kenekedj kütmisszel és Latona harmatával”... A másikra pedig, melyről szolgám azt mondta, hogy tudni kívánom, vajon hajón vagy szárazon utazzam-e Itáliába, ezt a választ adta, melynek semmi köze sincs Homéroszhoz: „Félj a tengeri úttól, kedvezőbb néked a száraz.”

De ahogy már szokás, az ilyen balfogások nem akadályozták híre-neve terjedését. Maga Severianus, Kappadókia helytartója is hozzáfordult jóslatért, midőn a párthusok ellen indult hadba, bár evvel póruljárt. A dolog Marcus Aurelius uralkodásának kezdetén történt; a próféta ekkor már a birodalom minden részébe szétküldte hírverő ügynökeit, még Itáliában is annyira megszilárdult az üzlete, hogy nem egy hívet szerzett a magas arisztokrácia köreiből és a császár udvarából. Az egyik legelőkelőbb római, Rutilianust avval kötötte magához, hogy Aszklépiosz isten kifejezett parancsára, feleségül adta hozzá lányát, akit állítása szerint Szelénével, a Holdistennővel nemzett. Rutilianus rábeszélte a császárt, hogy dobasson két oroszlánt a Dunába, mert Alexandrosz ezt szükséges áldozatnak tartja a markomannok fölötti győzelemhez. Ám az áldozat nem használt, a császári hadak szörnyű vereséget szenvedtek. - Nagy ügyességgel aknázták ki a jeles álprófeta az izgalmakat, melyek, az 167-ben kitört háború és pestisjárvány idején dúltak a kedélyeket. Ügynökei mindenütt felszították a félelmet a járványtól és földrengéstől, és biztos ellenszerül Alexandrosz amulettjeit ajánlották, Lukianosz biztonnyal állítja, hogy majd minden kapu fölött ezt az országszerte szétküldött, ostoba versét lehetett olvasni: „Phoibosz [Nap], a nyíratlan hajú, elüzi a kór fellegeit.” De hasonló üzelmeinek se szere, se száma. Orákulumgyárában egész csaló részvénytársaságot foglalkoztatott a szent férfiú; templomszolgák, jegyzők, jóslatfogalmazók, pecsétkezelők, küldöncök, idegenvezetők, tolmácsok mind bőven kerestek. Hogy a tömeget látványosságokkal vonzza, háromnapos misztikus ünnepet vezetett be, fáklyásmenetekkel és minden lehetséges vallási pompával. Drámai pantomimeket adatott elő, melyek Latona lebabázását, Aszklépiosz és Glükon isten születését ábrázolták.

Harminc évig folyt az arcátlan komédia. Hiába láttak az értelmesebbek a kulisszák mögé, nem árthattak a komédiásnak, részint mert erős gyökeret vert a nép között, részint mert hatalmas urak álltak a pártján, s a hatóságok nem mertek ellene tenni semmit. Kivált az epikureusok és a keresztények fűjtak reá, s Alexandrosz nyomban megérezte a szelet, híveit megkövezésükre uszította, ahol csak mutatkoztak. Lukianosz megpróbálta leleplezni, s hosszan elmondja kalandjait, hogyan akarta őt a próféta eltenni láb alól. Előadásában sok lehet a regényes kiszínezés, de amit a végén állít, szemmel láthatóan hiteles: „Avitus, Bithünia és Pontos helytartója maga hiúsította meg szándékaimat, amennyiben könyörögve kért, álljak el tőlük. Mert ha leálcázzuk is Alexandroszt, Rutilianusszal való kapcsolata folytán sohasem fogják megbüntetni. Így hát veszteg kellett maradnom, mert esztelenség lett volna ilyen gondolkodású bíró elé vinni panaszomat”

Alexandrosz megtámadhatatlan maradt, szélhámossága hatalommá nőtt, mi több, elismert vallássá lett. A császárnál keresztülvitte, hogy Abonoteikhosz nevét Ionopolisszá változtassák, s ma is Inebolunak hívják. A világcsaló isteni tisztelettől övezve halt meg. Rutilianus ugyan nem engedte, hogy társai valamelyikét utódjául válasszák, de Glükon orákulumuma még sokáig fennállt, a varázslónak szobrokat emeltek, képével pénzeket vertek, feliratokon dicsőítették, sőt istenítő kultusszal hódoltak emlékének.

A bomlás nem kímélte meg a görögség legelőkelőbb szellemi mozgalmát, a filozófiát sem. Evvel nem a gnoszticizmusra gondolunk, mely úgysem mondható sajátosan görög jelenségnek, hanem a sarlatánokra, akik akármelyik iskolából kikerülhettek. Ilyen volt

Peregrinus Proteus, a cinikus bölcselet híve. Illetve előbb keresztény volt, még azelőtt pedig eklektikus. Lukianosz szabadon karikírozza, de a torzkép jellemző, s vonásai mögött élesen kirajzolódik a kor erkölcsi arca. Filozófusunk a müsziai Parionban született a 2. század elején, nagytehetségű ember volt, élénk tudásvágy űzte; nyughatatlan vándorútjain sok országot bejárt, s mindenütt a bölcseleti rendszerek és a vallások „titkait” kutatta. Talán innen ered a neve: Alakváltó Vándor. Palesztinában megismerkedett a keresztények misztériumaival, mint Lukianosz mondja, közéjük lépett, s képességei és tudománya révén „községük előjárója” lett, sőt üldöztetést is szenvedett. Szinte mulattató, mily tanácstalanul áll a kételkedő gúnyos és racionalista Lukianosz a keresztények „csodálatos bölcsessége előtt”, semmit sem ért belőle, akárcsak késői utóda, Voltaire.

Sok görög gondolkozhatott hasonlóan, s azért igen érdekesek a megjegyzései, amikkel Peregrinus Proteusnak a keresztények közt viselt dolgait kíséri. Áttérését elmezavarnak tulajdonítja, de szatirikus éllel okos tébolynak is. Midőn bebörtönzik, nagymértékben élvezi hitsorsosai felebaráti szeretetét, s „ezen a címen”, vagyis mint mártír, jelentős bevételekre tesz szert. Még ázsiai keresztény községek is elküldik követeket hozzá, hogy segítségére legyenek. (Pontos idézés Baumg. III 579.) „Mert ezek az emberek - írja Lukianosz - a közösségüket érintő ügyekben hihetetlen tevékenységet fejtenek ki, s nem riadnak vissza semmi nehézségtől és költségtől. Azonkívül azt képzeli az istenadták, hogy teljességgel halhatatlanok, és örökké fognak élni, ennél fogva megvetik a halált, sőt sokan önként vállalják. Első törvényhozójuk beléjük öntötte a hitet, hogy mindnyájan egymás testvéreivé válnak, mihelyt odáig jutnak, hogy megtagadják a hellének isteneit, s ama „megfeszített szofistát” imádják, és az ő előírásai szerint élnek. Minden egyéb földi jót megvetnek, s amijük van, közösen bírják, anélkül hogy bármi hathatós érvük, bizonyítékuk lenne e nézetek igazolására. Így aztán ha valami ravasz csaló jön hozzájuk, könnyűszerrel meggazdagszik, s kineveti az együgyű népséget.”

Mindazáltal Peregrinust kiteszítették a gyülekezetből, mert „tiltott hús” élvezetén kapták rajta, azaz valószínűleg megszegte a böjtöt. Ezután a cinikus bölcseletet teszi magáévá, Egyiptomban és Itáliában él; mint szabadgondolkodó és demagóg lép fel, s nagy hírnévre tesz szert. Midőn Róma prefektusa kiutasítja a városból, Eliszbe költözik, s a lakosságra árasztja viszálydühét. „Először arra akarta rávenni a görögöket, hogy ragadjanak fegyvert Róma ellen, majd egy kiváló képzettségű és nagyérdemű férfiút gáncsolt [Heródes Atticust], amiért egyéb, Görögországnak tett szolgálatain kívül, vízvezetékét építtetett Olümpiába, hogy a versenyjátékok nézői ne szenvedjenek a szomjúságtól. E jótettben gáncsra látott okot, mert elpuhítja a görögöket.” (Lukianosz) A cinikusok ugyanis azt tanították, hogy minden szép, jó és kellemes dolog megrontja az erkölcsöket.

Gregorovius úgy véli, hogy Peregrinus Proteusban eleintén tiszta törekvés élt valami magasabb iránt, de hamis és kalandos irányba tévelyedett. Ám lehet az is, sőt valószínűbb, hogy alkatilag egyensúlytalan, belső mértéknek híjával levő jellem volt, mint annyi kortársa, túlzásra hajló, s önmagát sem tudta megtalálni. Erre vall halála is: öngyilkosság pusztán bölcseleti pedantériából: mert ha nem érdemes élni, következésképp meghalni ajánlatos. Azonban Peregrinus tulajdon halálából is nagy, hogy úgy mondjuk filozófiai látványosságot rendezett, önfelmagasztalást és örökre szóló hírverést; ebben mutatkozik meg a sarlatánság tetőfoka, egy bölcseleti elv komédiává alacsonyítása, s így meghazudtolása, ezért mutatjuk be. A sztoikusok helyeselték az öngyilkosságot, de az ő öngyilkosai eszméikhez illően, póz nélkül tudtak meghalni. Peregrinus önkéntes halála azonban még csak nem is póz, hanem balsikerű cirkuszi komédia, ostoba és kínos látvány, Peregrinus máglyán égette el magát, Euszebiosz szerint 168-ban. Ez a „tragikus bohózat”, mint Lukianosz nevezi, Olümpiában játszódtott le, mert a filozófus biztos lehetett a felől, hogy ott nagy feltűnést fog kelteni, lévén Olümpia az egész görög élet kultikus középpontja, szent helye. De ezenfelül mind maga, mind barátai meghívókat küldtek szét, mint valami nyilvános színelőadásra, A színpad a

Gümnazeon, a sportpálya volt; Peregrinus nagy szónoklatot tartott az egybegyűlteket előtt, mintegy saját gyászbeszédét. Lukianosz, sajnos, csak töredékesen hallotta, mert félt, hogy agyonnyomja a tömeg, s félrehúzódott a tolongásból, „Mindazáltal hallottam - írja -, amint arról beszélt, hogy aranyéletére fel akarja tenni az aranykoronát; mert aki Héraklész módjára élt, Héraklész-ként is kell meghalnia, és az aetherbe visszatérnie. [Héraklész ti. szintén tűzhalált halt.] Azonkívül ő a világ jótevője is akar lenni, amennyiben megmutatja, hogyan kell megvetni a halált. Legyen tehát minden ember az ő Philoktésze [ki Héraklész máglyáját meggyújtotta]. A gyengébb szívűek és együgyűek ekkor könnyekben törtek ki, s így kiáltoztak: Tartsd meg magad a görögöknek! Mások, az erősebb idegzetűek azonban ezt kiabálták: Vidd végbe, amit elhatároztál! A dolog, úgy látszik, erősen kizökkentette sodrából az öreget, mert arra számíthatott, hogy a tömeg visszatartja a tűzhaláltól, s kényszeríti, hogy akarata ellenére életben maradjon. De a kiáltás: Fejezd be, amit elhatároztál! - annyira váratlanul érte, hogy még sápadtabbá lett, mint volt, holott arca már előbb is hullaszínt öltött. Annyira reszketett, hogy nem bírta folytatni beszédét."

A versenyjátékok befejezése után, s midőn az idegenek közül már sokan elutaztak, valóban végbement a nagy színjáték. Éjfél volt, az Égen a Hold világított, hogy tanúja legyen a hősi tettnek. Peregrinus Theagenésznek és Patrainek kíséretében vonult fel, nyomában a legjelentékenyebb cinikusok, égő fáklyával kezükben. A máglyarakás a Hippodromtól húsz stádiumnyira volt felhalmozva egy veremben, rőzséből és kendarabokból. Peregrinus letette a cinikus-tarisznyát (jelvénytásként hordták) és a Héraklész-bunkót, s szennyes lenalsóruhában állt ott. Azután tömjént adatott magának, a tűzre vetette, s arccal délnek fordulva, így fohászzkodott: Ti anyai és atyai daimónok, fogadjatok barátságosan! E szavakkal a tűzbe ugrott, és eltűnt, mert a lángok összezsáptak fölötte. A cinikusok körülállták a máglyát, és könnytelenül, néma szomorúsággal nézték a tüzet; ugyanis nem illett hangosan gyászolniuk az önként halálba menőt.

Gregorovius szerint azért égette el magát éjszaka és csak szűkebb kör előtt, hogy halálának titokzatos körülményei által csodás legendák keletkezésére adjon módot, de lehet, hogy ez Lukianosz ellenséges érzületéből eredő túlzása. Mert viszont több kortárs megbecsüléssel szól Peregrinusról; Gellius Athénben hallgatta előadásait, és komoly embernek ismerte el, s Ammianus híres filozófusként említi. De önkéntes halála mégis megtette a kívánt hatást, felizgatta az emberek képzeletét, s Athénagorasz, szintén kortárs, arról tudósít, hogy Pariumban felállították emlékszobrát, s ennek jóserőt tulajdonítottak.

Ezekben a történetekben feltűnik a jóslatüzemek virágzása, illetve a tömegpszichózis, amely őket felvirágoztatta. Valóságos orákulum-kultuszról beszélhetünk, noha Plutarkhosz ugyanebben az időben a jóshelyek hanyatlásáról ír, s aggódva keresi okait. Csakhogy ő a régi nagy orákulumokra gondol, melyek nemzeti intézmények voltak, s mintegy hivatalosan irányították az államok sorsát (így Delphoi, Délosz, Argosz, Xanthosz, Klarosz, Lebadea, Didümi Görögországban, Cumae, Praeneste Itáliában, Karthágó, Buszíria Egyiptomban, Baalbek, Bambüke Szíriában). Ezek keletkezése és tekintélye azon a hiten alapult, hogy az istenek különösen kegyelnek némely helyeket, ligeteket, forrásokat, földhasadékokat, barlangokat, s ott könnyen és szívesen nyilvánítják akarataikat, válaszolnak a hívek kérdéseire. A hanyatlás Plutarkhosz szerint őket nem érinti, a baj oka az, hogy maguk helyett daimónokra bízta az orákulumok vezetését, márpedig a daimónok nem istenek. Természetükben halandóság és halhatatlanság keveredik, s mert lényükhöz anyag tapad, lehetnek jók-rosszak, megváltozhatnak, sőt el is tűnhetnek, mint Pán halála is mutatja.

Mi már nem vagyunk oly jámbor idealisták, mint Plutarkhosz, s az okot abban a bizonytalanságban látjuk, amelynek érzete – a szétesés, az egyetemes bomlás csapnivaló tünete –, úrrá lett az emberek lelkén. Az életből kihullott a rend, a dolgok megszokott logikája, s a bizonytalanságba sülyedt ember fűhöz-fához kapkod, hogy megmeneküljön a

vakors szeszélyei elől. A megzavart idők tipikus tünete. A jóslatok megadták a bizonyosság ideig-óráig tartó illúzióját, s ezért támadt oly nagy keletük.

A régi orákulumok nem szűntek meg, csupán elgyengültek, nem bírták a versenyt a gombamódra szaporodó újakkal, melyek éppen az újdonság ingerével hatottak, s nem volt még alkalmuk annyi hibát elkövetni, csalódást kelteni, mint a régieknek. Így esett, hogy számtalan szentély istene, Galliától Babilonig, mellékfoglalkozásként felcsapott jövőmondónak, számukat végtelenig szaporították a vándorjósok, s a mesterség technikai része csodálatos tökélyre emelkedett. (Erről sokat lehetne beszélni; laterna magicák segítségével felidéztek a holtak mozgó, beszélő árnyait, végtelen mozgólépcsőkkel azt a hitet keltették az áldozatban, hogy a pokol fenekére száll alá stb. stb. Lásd: *Varázstudomány*)²⁶⁸ Mindezzel együtt végtelenségig megszorodtak a jelölvasás, a mantika módszerei is. A szkeptikusok gúnya, az epikureusok megvetése, a keresztények haragja mit sem használt ellenében, csak az államvallássá lett kereszténység tudta némiképp elnyomni, nem annyira intézkedéseivel, mint inkább a bizonytalanság megszüntetése, az államegyház megszervezése által.

*

De ehhez hosszú időre volt szükség. A gall Salvianus, keresztény ember, szentéletű marseille-i pap, 450 körül, midőn a kereszténység már másfél évszázada uralkodott, ugyanolyan állapotokról számol be Galliában, aminőket Egyiptomban és Szíriában láttunk, Görögországról és Rómáról nem is szólva. Akkorra a barbár vandál és gót seregek már nem egyszer végigdúlták Itáliát, Galliát, Hispániát, Afrikát és Salvianus pusztításaik egy részét saját szemével látta, ám ugyanakkor tapasztalta azt is, hogyan viselkednek a birodalom népei. S ez a látvány még lesújtóbb volt szemében.

E nyomorúságos időkben sokan kétségbe vonták az isteni gondviselést, de Salvianus egy írásban visszafordította a vádat ellenük. Műve: *Isten világkormányzatáról* sötét, azonban teljesen a valóságból merített, és olykor hatalmas írói erővel megelevenített erkölcsrajz, elsősorú kultúrhistóriai kincstár, és hiteles történeti kép e mélyre zuhant korról. Természetesen mindent a keresztény ember, sőt a pap szemével néz, de objektíve is jogosan, mert a pogány vallás ekkorra már rég megüresedett, s csak a kereszténység bizonyult fenntartó erőnek. Így ír.

„A gimnáziumokban²⁶⁹ még mindig Minervát, a színházakban Venust, a cirkuszokban Neptunust, a vívótereken Marsot, a birkózó porondokon Mercuriust imádják és tisztelik, s hasonlóképpen folyik mindenütt, a rendezők sokfélesége szerint, a régi bálványimádás. A fajtalanok minden nemét elkövetik a színházakban, a kicsapongás minden fajtáját az arénákban, a zabolátlanság minden módját a cirkuszban, minden esztelenséget a mutatványos bódékban. Itt a fürtelem uralkodik, másutt az erkölcstelenség, emitt a tobzódás, részegeskedés amott az örület, mindenütt démon; igen, e gyönyörtanyákon felhalmozódik a Pokol minden szüleménye, mert az ő tiszteletükre szentelt helyekről [a bálványok kultushelyeiről] mindenüvé befurakodnak... A színházakban oly gyalázatos dolgokat adnak elő, hogy a szemérem meg sem bírja nevezni őket, nem szólva magyarázatukról: ott a kéjvágy gerjedelme a lelket, a látványt a szemet, a beszéd a fület egyszerre mocskolja be, s a fajtalan előadások, a szégyentelen játékok és mozdulatok leírására hiányzik minden kifejezés.” Salvianus felháborodásában sem túloz, dokumentumok igazolják, hogy a színielőadások szemérmertlensége, sőt perverzítése, a cirkuszi játékok kegyetlensége nem ismert határt, a népek egyszerre dekadens és primitív idegzetét csak a legszélsőségesebb izgalmak tudták

²⁶⁸ Várkonyi Nándor kéziratban hátrahagyott munkája.

²⁶⁹ A gimnázium minden városban eleinte a testgyakorlás helye volt, később nyilvános előadásoké is, ezért védője Minerva-Athéné, a tudományok istennője.

kielégíteni; erről a bőséges irodalomban a mi számunkra már alig elképzelhető elaljasodás példáit olvashatjuk. Enyhe párhuzamként gondoljunk a spanyol bikaviadalokra, a futballversenyek és bokszmérkőzések közönségének vérszomjas üvöltözésére.

Vajon a megpróbáltatások, a háborúk kijózanították-e az embereket? - kérdi Salvianus. „Itáliát már sok hadjárat végigpusztította; felhagytak-e végre az itálok bűnös életükkel? Rómát megostromolták és bevették; megszűntek-e végre a rómaiak istenkáromlók és balgatatagok lenni? A barbár népek elárasztották a gall tartományokat; nem ragadtak-e meg a gallusok, ami az erkölcsi züllöttséget illeti, régi romlottságukban? A vandálok átvonultak Hispániába, így a spanyolok helyzete megváltozott, de nem gonoszságuk. És hogy végül a világnak egy része se maradjon mentes a végromlástól, a háború rávetette magát a tenger hajaira; ekként a tengertől körülvett városok, ekként Szardínia és Szicília, a kincstár gabonahombárai, elpusztultak és romokba dőltek ekként elvagták életereinket, és maga Afrika, a birodalom mentsvára bilincsbe veretett. És most? Miután a barbárok benyomultak amaz országokba, megszűnt-e ott, legalább a félelem miatt, a bűnbe süllyedt élet? Vagy pedig, amiképpen a legsemmirevalóbb rabszolgák is ideig-óráig mórest tanulnak, [azonképpen] a rémület kisajtolta-e a népekből némi szerénységet és fegyelmet? Ki mérhetné meg a baj egész nagyságát? [És most egy megdöbbenő erejű képet vetít elénk Salvianus.] Miközben a barbárok fegyverei Cirta és Karthágó falai körül csattogtak, a város lakói a cirkuszban ujjongtak és a színházakban kéjelegtek. Míg egyeseket a kapuk előtt lemészároltak, a bennlevők dorbézoltak tovább. Míg a nép egy részét odakint fogságba vetették, a másik része a bűn zsákmánya volt... *Úgyszólván egybefolyt a falakon kívüli csatazaj a falakon belüli örömköltésökkel, a haldoklók hörgése a bakkhánsozások ujjongásával, és alig lehetett megkülönböztetni a csatában elesettek fájdalmas nyögéseit a cirkuszban mulatók kacagásától.* És mi egyebet tett a nép eme hajzával, minthogy amivel Isten talán még nem akarta sújtani: végromlását maga idézte elő?"

„De miért beszélek oly dolgokról, amik távol és úgyszólván idegen földrészen történtek meg, midőn tudom, hogy hazámban és Gallia városaiban majd minden előkelőbb embert balsorsa csak még rosszabbá tett? Magam láttam Trierben nagy rangú és főnemesi férfiakat, akiket a barbárok kiraboltak és akik szegények lettek, de tisztességben és erkölcsben még szegényebben szégyenteljes életet folytattak, aggasztánokat, kik a város pusztulásának küszöbén tobzódásnak, részegeskedésnek és fajtalankodásnak adták át magukat; még a város népének fejei is kiáltoztak bortól ittasan, mint az eszeveszettek, dühöngtek, mint a bakkhánsozások, úgy viselkedtek, mint az elmeháborodottak. Kölnben is, maguk a legelőkelőbbek akkor sem hagyták abba a dőzsölést ételben-italban, midőn az ellenség már bevonult a városba, úgy hogy ami bukásukat előidézte, tovább művelték még akkor is, midőn már pusztulásba hulltak. Csodálkozzunk-e hát, hogy mindent elvesztettel miután erkölcsüket elveszítették? Mit mondjak Gallia többi városáról? Szintén lakóik hasonló vétkei miatt estek el. Midőn a barbárok seregei már közelegtek, sem a városok védelméről, sem a lakosok oltalmáról semmi gondoskodás nem történt; az ittasságtól és a gondatlanságtól mindenki olyan volt, mint a bódult. Gallia leggazdagabb városát, Triert négyszer rombolták le, és minden rombolás után növekedett az erkölcsi romlás. E város bukása maga után vont a többi veszedelmét. Tulajdon szememmel kellett látnom hullákat mindkét nemből, meztelenül, szétmarcangolva, amint madarak és vadállatok felfalták őket, a tetemek bűze pestist hozott az élőkre, és a halál halált lehelt a halottakból. És a kevés nemesember, aki megmenekült a haláltól, a pusztulás eme rémségei után a császártól - cirkuszi játékokat és színelőadásokat kért; ezt követelték, miután kifosztották és legyőzték őket, vereségük után, annyi vérontás után, a megtörtént hódítás után. Hol mutatták volna be a látványosságokat? A sírhalmok és hamvvedrek fölött? A holtak csontvázaik fölött? A megöltek vértócsái fölött?"

Ez a gallus, tehát magát már rómainak érző ember, kiábrándultságában a barbárok erkölcsét, egyszerű életmódját, romlatlan vallásosságát (ti. áriánus keresztények voltak) többre becsüli a

civilizált rómaiak züllöttségénél: „Piruljunk el – kiáltja –, kérlek titeket, szégyelljük magunkat! A gótok közt nincs más romlott ember, csak a rómaiak, a vandálok között ismét csak a rómaiak; oly előre haladott náluk a szüzi tisztaság szeretete és a nevelés szigora, hogy nemcsak tiszták, hanem - hogy valami egészen újat, hihetlent és hallatlatlant mondjunk - még a rómaiakat is tiszta életűvé tették [ti. azokat, akik köztük éltek]. Ha az emberi gyöngesség engedné, emberfölötti erővel szeretném kiáltani, hogy az egész Föld kerekén visszhangozzék:- Szégyenkezzetek, Róma népei, szégyelljétek a magatok életét! Alig van város bordélyok nélkül, egy sincs fajtalanság híján, azokat kivéve, amelyekben a barbárok megtelepedtek. - És mi, kik oly tisztátalanok vagyunk, még csodáljuk, hogy nyomorban élünk mi, akik erkölcsökben lehanyatlottunk, csodálkozunk, hogy az ellenség ereje legyőzött; csodálkozunk, hogy ők bírják javainkat, és utálják bűneinket. Nem a természettől kapott testi erő vezeti őket győzelemre, a mi természeti gyöngeségünk okozza bukásunkat. Senki se valljon más meggyőződést, senki se hirdessen más nézetet: egyesegyedül erkölcsünk megrothadása terített a földre.” - Ez a történelem ítélete is.²⁷⁰

*

Istenek. A népek, próféták, jósok és bölcsök hanyatlása után tekintsük meg az istenekét. A hanyatlás legfeltűnőbb jele, hogy a végletekig megszaporodnak, a minőséget a mennyiséggel próbálják helyettesíteni. Az elfajulással szemben és a mélyebb szükséglet kielégítésére feltámadt ugyan az újmonoteizmus áramlata, de a zsidóság kivételével valóban a történelem mélyrétegeiben munkálkodott, s megmaradt mintegy elit-mozgalomnak, helyesebben szólva korai jeladás volt. A bomlásnak teljesebbé kellett válnia, hogy történelmet formáló erővé érlelje e mélyebb igényt, s így a monoteizmus az előkészítés munkáját végezte el. Az istenek tehát megszaporodtak, s ami rosszabb, vándorútra keltek. Ez akkor vált lehetségessé, sőt kényszerűvé, amikor a történelem kereke szétmállasztotta a régi teokratikus birodalmakat. Az első döntő fordulatot Nagy Sándor világhódítása hozta, lerombolta a határokat, s szabaddá tette az utat az istenek előtt is. A görögök ugyan ekkor már nagyszámú keleti istent olvasztottak panteonjukba, de ez mindeddig csak az ő számukra jelentett változást, maguk az istenek megmaradtak eredeti alakjukban eredeti helyükön. Ott pedig államegyházi intézmények voltak, szervezetük azonos emezével; Nagy Sándor azonban új birodalom-szervezetet hozott, s evvel meglazította az Ég és a Föld kapcsolatát. Nem jutott ugyan tovább a szándéknál, halála megakadályozta, hogy kiépítse az új világbirodalom isteni rendjét, de a folyamat megindult, a diadochos királyok folytatták, s Róma betetőzte. Róma liberálisan viselkedett, meghagyta az isteneket trónusukon, de az országot kirántotta alóluk, s így a trón a levegőbe került. Ez még nem lett volna végzetes baj, ha a hívek helyükön maradnak; de Róma összekeverte a népeket is, s az istenek mit tehettek, mentek utánuk vadidegen környezetekbe. Hogy a köznapi realitás nyelvén beszéljünk: a hívek magukkal vitték őket a roppant Birodalom minden sarkába, összemérték idegen istenekkel, s úgy találták, hogy sokban hasonlítanak egymáshoz. Válogathattak köztük, s ki-k megkereste a kedvére valót. Ez szándékoltan primitív rajza az istenkeveredésnek, a theokrasziának, de a lényegét fedi. A folyamatot magát lehetetlen minden részletében nyomon követni, azért csak egy-két fontosabb mozzanatra mutatunk rá.

A politheizmusok természetüknél fogva türelmesek, hacsak lehet, szaporítják isteneik számát, mert ez növeli a biztonságot, s szívesen fogadnak be idegeneket is, ha előnyösnek mutatkozik. Az istenkeveredés, a theokraszia természetes jelenség életükben. Panteonjaik nem ellenségei egymásnak, ezért ismeretlen a vallásháború a teokráciák idejében, s a hatalmi háborúk következménye az istenekre nézve mindössze annyi, hogy a győztes maga alá rendeli a

---

²⁷⁰ Csak a barbárokkal szemben buktak el, a belső megújulást a maguk erejéből vitték végbe (V.N.)

legyőzöttet, föléje áll, miután de facto erősebbnek bizonyult. Belpolitikai akciókban hasonló a szerepük, az állam szervezete azonos lévén az istenekével" emennek földi mása, minden változtatás az Égben és a Földön egyszerre és párhuzamosan folyik le. Nem szabad föltenni, hogy az ilyen átrendezések az alattvalók hiszékenységevel számoló s reá alapított, ravasz király-papi fondorlatok; Hammurápi, midőn Mardukot főistenné léptette elő, teljes lélekkel hitte, hogy az istenek akaratát hajtja végre, s Égen-Földön érvényes művet alkot. A teokráciák hanyatlásával természetesen ez a hit is meglazul, de bevált gyakorlat megmarad: az istenekre a nép miatt tovább is szükség van, csak hogy a politika eszközeivé váljanak.

Klasszikus példája ennek az egyiptomi-görög isten, Szerapisz megkonstruálása: a birodalom- és dinasztia-alapító Ptolemaiosz Szótér műve. Már Nagy Sándor birodalma sok népet, sokféle kultúrát fogott egy kalap alá, s az egyesítés politikai megalapozására a legcélszerűbb, sőt egyetlen eszköz volt egy közös istenség fölfedezése, szükség esetén mesterséges előállítása, akiben egyesülnek a különböző vallások (vagyis műveltségek) fő elemei. Íme az istenkeverés egyik terméke: a szinkretikus isten. Mint láttuk, Nagy Sándor is gondolt ilyenre; halála előtt tanácsot kért Babilon ősi bölcsesség-istenétől, Eától, egyik legrégibb kultushelyén, Szinope templomában; mégpedig „templomi alvás”, azaz álomlátás útján kérdezte meg, és kedvező választ kapott. Eának állandó jelzője, mellékneve sar-ap-szi vagy sar-apisz: a „tengermély ura” volt. Midőn a hellenizmus terjeszkedése s a Ptolemaioszok hatalmának növekedése, másfelől a római birodalom egyre erősödő szervezetének roppant súlya alatt és a sűrű érintkezés folyamán Kelet és Nyugat műveltségeinek vegyülése erjedésnek indult, a keveredés első középpontja, erjesztő kazánja Alexandria lett. A vallások, bölcséleti rendszerek, tudományok, irodalmak egymásra hatása ott érvényesült a legelevenebben, de a theokraszia dominált. Ez kapóra jött a Ptolemaioszok uralmi céljainak, s mint Nagy Sándor, ők is felismerték egy közös isten szükségét. Visszatértek tehát az ő kezdeményezéséhez, amit váratlan halála miatt nem tudott végbevinni. Megindult az istenkeresés, teljes korszerű apparátusával. Ptolemaiosz Szótérnek álmában egy ismeretlen isten jelent meg, Tacitus szerint fenséges szépségű ifjú alakjában, Plutarkhosz tudomása szerint rettentő külsővel, de mindenképpen azt a parancsot adta, hogy vigyék Alexandriába, építsenek számára templomot, s vezessék be a tiszteletét. Minthogy sem nevét, sem tartózkodási helyét nem mondta meg pontosan, a király bizottságot küldött, Szoszibiosz vezetésével, a püthiai Apolló jóshelyének megkérdezésére. Szoszibioszék sok viszontagság után végül is eljutottak Szinópe városába, megtalálták az istent, ki természetesen nem volt más, mint Nagy Sándor *Sar-apszija*. Viszont Szinope királya Szküdrothémisz és a nép egyáltalán nem volt hajlandó megválni tőle. Három évi alkudozás, követjárás után az isten végül megunt a huzavonát: önségélyhez folyamodva, maga szállt fel az egyiptomi hajóra, s új fővárosába utazott. Ám a nehézségek evvel még nem értek véget. Nevét, *Sar-apszit* ugyan könnyű volt az egyiptomi Ozirisz, a bika-isten nevével, *Usziraphivel* összegörögösíteni *Oszirapisz-Szarapisszá* vagy *Szerapisszá*, azaz a két istent egyesíteni, de kérdése, maradt melyik görög isten rejtőzik benne, azonkívül alakja is csalódást keltett. A szobor ti, Poszeidónt, a tengeristent (Ea - Szarapszit) ábrázolta, s ők mégsem szállhattak Zeusznál alább; Manetho és az egyiptomi bölcsek szerint viszont a kígyóalak (illetve isten: Apep-Apophis) és a Kerberosz kutya nélkülözhetetlen járulékaik voltak. Végül is győzött a mélyebb belátás, és Szarapisz-Szerapisz megkezdhette működését. Ptolemaiosz mesterséges dombon nagypompájú templomot épített számára, s mellette felállította Szerapeion könyvtárát, az egyiptomi vallás és tudomány műveinek gyűjteményét. A görögök és rómaiak természetesen Zeusz-Jupiterrel azonosították, a szíriaiak úgy hitték, hogy Bel-Marduk lényege is megtalálható benne, a perzsák Mithra fő vonásait ismerték fel alakjában, és így tovább. E hitek hatása alatt mind elvontabbá lett személyisége, mind több isteni tulajdonságot magába foglaló, úgy hogy könnyű lett Ízisz-Hathort, a holdistennőt és fiát, Hórt a férj-apával, - Ozirisszel istenháromsággá összeolvasztani. Szerapisz ily módon tucatnyi istenséget egyesített.

A keveredés másik fajtája a barbár népek meghódításával jár. Bár Róma nem térít, légióival és colonusaival mégis közéjük viszi a maga isteneit, a helybelieket pedig romanizálja. Ez részben tehát erőszakos, politikai mű, de részben természetes műveltség-hatás is érvényesül általa. Galliában a kelta néphit emberszabású klasszikus külsőt ölt fel, ami több művészi formahatásnál, mert szemlélet-változást is jelent. Az autochton istenek római nevet s vele római alakot kapnak, Taran Jupiterré lesz, Teutates Mercuriusszá, Hesus vagy Camulus Marssá. Néha megőrzik eredeti nevüket is, a helyi jelleg kidomborítására: Apollo-Belenus, - Apollo-Grannus, Mars-Camulus, Minerva-Belisana stb. A katonák és telepesek viszont magukévá teszik az alkalmas helyi istenek tiszteletét: Eponáét, a Mezei Anyákét (Matres Campestres), s az erdők, hegyek, keresztutak egyéb isteneiét. Nem egy messzeföldi istent haza is hoznak, így a pun háborúk után a karthágói Istenanyát, Egyiptomból Íziszt, Szíriából Baal-Belust, és még sok más.

Harmadsorban elősegíti a keveredést az istenek hasonlósága vagy épp azonossága. Láttuk a Magna Materek seregét, a szerelem- és termékenység-istennőket, a Napisten elvégre mindenütt ugyanaz, s a hadisten sem lehet más, mint harcias. Kultuszuk formailag természetesen sokféle, de épp a változatosság a csábító, s alkalmat ad a hanyatlásra. A hívek ahhoz a kultuszhoz csatlakoznak, amely leginkább kedvez ösztöneiknek, vágyaiknak, a legkönnyebben kielégíti őket, az istenek viszont, kiemelve természetes környezetükből, vallásos excesszusok ürügyeivé válnak. – Így történik aztán, hogy a hasonló vagy azonos istenek egész jelmeztárákat öltenek magukra kozmopolita jellegük hangsúlyozása céljából. Baalnak baalbeki kolosszális templomát Antoninus Pius építi újjá, s Zeusznak szenteli fel, de valójában Hélioszt tisztelik benne a görögök, s így mind a három név ugyanazt a Napistent jelöli. Aranyból készült szobra nemcsak a római Napisten korbácsát, hanem Zeusz villámain is tartja, s harmadik jelvénye a babiloni szárnyas napkorong. A szíriai Emesában Baalt egy nagy fekete kő (Elaga-Baal) alakjában tisztelték, ezt főpapja, Antoninus Bassianus, császárrá választása után, Rómába hozatta, róla nevezte el magát, szír-görög-latinosan Heliogabalusnak. Hatalmas templomot építtetett számára s nagyarányú kultuszban részesítette. Mi több, meg is házasította, a karthágói isten-anyát adta hozzá feleségül, roppant templomi kincseivel együtt, hozományképpen; Róma palladiumát és a vesztatüzet is templomukba helyeztette el, s a menyegzőt a rómaiaknak nagy ünnepségek keretében kellett megülniük. Így került össze az emesai és a karthágói isten Rómában, ahol semmi helyük sem volt. Egy másik szíriai városban, Bambüke-Hierapoliszban állt Atargatisz istennő nevezetes temploma; Atargatisz annyi mint Astarté, emez pedig Aphroditével azonos. Az istennő eredetileg halfarkat viselt, de a hellén időkben már rég elvesztette; e templom szentélyében is görög módra, szépasszony alakjában ábrázolták, oroszlánoktól vont kocsin állt, s a következő más istennőktől kölcsönvett jelvényeket hordozta: kezében jogart és orsót tartott, derekán Uránia övét, fején a sugaras bástyakoronát viselte, rajta egy nagy drágakövet, mely éjszaka megvilágította a templomot. Mellette Baal-Zeusz ismert aranyszobra foglalt helyet, azonkívül egy szakállas Apollón, mely mozogni tudott, s ezáltal adott jósválaszokat a kérdésekre: ha előrement, igent jelentett, ha hátrafelé, nemet; közben állítólag erősen izzadt. Rheia-Juno, Atlasz, Hermész, Lucina és Ilithüia szobra állt még a templomban, udvarában pedig egész sereg király és pap képe, a legrégebb időktől, Szemirámisztól, Assúr-bán-aplitól fogva a Szeleukidákig, továbbá a homéroszi mondakör számos hőse. Ide gyűltek össze hazájukból, s gondolható, hogy a sokoldalú kultusz, mely körülöttük folyt, minden igényt ki tudott elégíteni. Ahogy az előbb mondtuk, ürügyül szolgáltak a vallásos kilengésekre.

Ízelítőül közöljük Burckhardt leírását, melyet Lukianosz nyomán állíttatott össze: A nagy templomudvaron szent birkák, lovak, szelíd oroszánok, medvék ténferegtek szabadon; tó is volt, benne szent halak, közepéből pedig oltár emelkedett ki, naponta jámbor fogadalmasok úsztak hozzá, hogy megkoszorúzzák. A templom körül fuvalások, kasztrált papok, őrzőnők népsége lakott, s körmenetek, áldozatok, szertartások formájában hódolt a kor minden

eltévelyedésének. A tavaszünnepe tisztára a téboly jegyében folyt le, mikor is odagyűlt egész Szíria népe. Fél erdőt taroltak le az áldozati máglyákhoz, s ezeken töméntelen állatot, ruhát, drágaságot égettek el. Fontos szerepet játszottak a kasztrált galli-papok, úgy látszik ekkor toborozták az újoncokat, mert sok ifjú akadt, aki a zenével, énekkel, tánccal, látványosságokkal őrvongásig felcsigázott tömegmámortól elkapva, megférfitlanította magát. Ez a templom egyike volt a legtiszteltebbeknek Elő-Ázsiában, Kappadókia, Kilikia, Asszíria, Fönícia gazdagították dús adományaikkal. Bástyateraszokra épített oszlopsorai messze fehérlettek a város fölötti dombról, s propileumából két roppant phallikus kőszál magaslott ki, melyekre évente egy-egy aszkéta mászott fel, és hét napig étlen-szomjan, alvás nélkül imádkozott a szerelem istennőjéhez. Aki közbenjárásukat kérte, illő ajándékokat rakott az oszlopok lábához. Ilyen oszlopok sokfelé álltak Kis-Ázsiában, és a későbbi keresztény oszlopszentek, mint Burckhardt írja, méltóképpen tették jóvá e szemérmetlen kultusz bűneit, midőn nem hét napot, de évtizedeket töltöttek rajtuk, istenükhöz könyörögve.

Magna Mater, Astarté-Aphrodité, Attüsz-Adonisz stb. ünnepeit birodalom szerte megülték, Rómában is, igen nagy pompával; öt-hat napig tartottak, s orgiákban tetőződtek. Mind a matriarchális korszakok kultuszaiból eredtek, s noha a görögök és rómaiak rég bevezették a patriarchális rendet, e századokban úgyszólván renaissance-uk támadt. Semminő közük-kapcsolatuk nem volt már a természet misztériumaival, a valóságos élettel, világos, hogy főként eksztatikus-orgiasztikus jellegük vonzotta a híveket. A görög istenek helyét Usziri, Eszit, Anubis, Szerapisz, Mithrasz, Astarté és az ősrégi panteista őszanya, Rheia foglalta el, kinek száz neve volt. (Lásd *Apuleius*: Dea Pessinuntis, Paphori Venus, Minerva, Ceres, Diana, Proserpina, Izisz, Kübelé stb.)

A régi hitvilág klasszikus istenei, az Olümposz lakói határozottan öregnek, avultnak hatottak mellettük, mint valami vígjáték figurái. A dél-vidéki ember temperamentuma kibírta a megrendítő fenség mellett a fenségest kikacagó vidámságot is, hitének kára nélkül, sőt éppen hitének mély komolysága kívánta meg ezt a kompenzációt. Színpadán Aiszkhülosz és Szophoklész tragédiáit természetes módon követte a szatírtétel és Arisztophanész csípős csúfolódása. De a nagyszerű görög amfiteátrum ekkorra már cirkusszá züllött, a végzet-tragédiákat az útszéli bohócjáték, a mimus váltotta fel, s a tömeg csodaigényét kielégítették a színpadi technika mutatványai. A cirkusz közönsége megrendülésre képtelen volt, nem kacagni, hanem röhögni kívánt, s ehhez kitűnő tárgyaló szolgált az istenek rég elfelejtett értelmű „kalandjai”, Jupiter szapora házasságtörései, kivált ha valamely állat alakjában követte el őket, Venus botránykrónikája, Hermész csalafintaságai, a többi isten viszálykodásai, balesetei, - az egész mitológia fonákja került végeladásra az ókori brettli deszkáin, állatheccel, gladiátorjátékokkal, akrobata mutatványokkal tarkítva.

A kor Arisztophanésze, Lukianosz, csak abban különbözik a mimusok durva és trágár szerzőitől, hogy pompás írói tehetséggel silányítja pojjává az isteneket és bohóztá a történetüket. Ha akarná, sem értene már szikrát sem holmi magasabb eszmék, jelképek s effélék szerepéről, jelentőségéről az ember életében, sőt el sem tudja képzelni, hogy lehetségesek. Ez a tudatlanság röpíti paradox ihletként fürge szellemét, ha bele tudna ütközni egy komoly, valódi felismerésbe, menten kipukkadna, mint a hólyag. S mert belül üres, üresnek látja az istenek és az emberek életét is. Noha nem remekíró, mégis remek író, azért őt használjuk fel az istenkeveredés végső fokának bemutatására. Utána csak megújulás következhetik.

Az *Istenek gyülekezetében* fellépteti Mómoszt, a gáncs megtestesítőjét, és panaszt ad szájára, hogy az Olümposzra belopódzott jövevények ugyanakkora porció nektárt és ambróziát kapnak, mint a régiek. Zeus mindeneelőtt mignonját, Ganümedészt akarja megmenteni, és nem tűri, hogy Mómosz kifogásokat emeljen kedvencének alacsony származása ellen. Igen, de ott van Attüsz és Korübasz és Szabaziosz és a turbános Mithrasz, ki iótát sem tud görögül, azonfelül a sok szkitha és géta, akiket népeik a maguk szakállára istenekké tettek - hogyan

kerülnek ezek az Olümposzra? „És te kutyafejű, lenbe pólyált egyiptomi [Anubisz], ki vagy, te finom mákvirág, és hogyan jutsz hozzá, hogy isten akarsz lenni, te csaholó? És mit keres itt a memphiszi tulok [Ápisz], ez a tarkaszőrű, hogy térdre hullva imádatja magát, orákulumokat mond, és saját prófétái vannak? Röstellem, valóban a többi, még idétlenebb egyiptomi csudalényt csak említeni is, az íbiszeket, majmokat és bakkecskéket, akikkel megfoghatatlan mód teletömték az Eget. Mint bírjátok nézni, ti istenek, hogy ezek a bestiák ugyanolyan vagy még nagyobb tiszteletet élveznek, mint magatok?" Zeusz elismeri, hogy az egyiptomi esztelenség szégyenletes, de mégis titkos értelem lakozik benne, Lukianosz ekkor a misztériumokra ereszti ki gúnyát, s ártatlanul megkérdézteti Mómosszal: Tehát misztériumokra van szükségünk ahhoz, hogy megtudjuk, az istenek istenek és a kutyafejűek kutya?

Zeusz Tragódosz c. szatírájában még maróbb lébe áztatja az istenzagyvalékot, s önmagát múlja felül, midőn az isteneket fémértékük szerint rangsorolja, mert végül is egyéb alap a megkülönböztetésre már nincs. Hermész harsány heroldszavára mind összeszaladnak: az aranyból, ezüstből, elefántcsontból, bronzból és márványból valók; a barbár istenek, Bendisz, Attüsz, Mithrasz, Anubisz az első helyet foglalják el, mert aranyból vannak s itt Lukianosz kifogyhatatlanul ontja a csúfondáros ötleteket, melyek kiélezik nevetségesen emberi vonásaikat.

De a törzsökös olümposziak sem viszik el szárazon, elsősorban Zeusz: „Az alkalmat ezekre a visszaélésekre és társaságunk bemocskolására e fattyúnéppel te magad adtad, Zeusz, amikor hol ilyen, hol olyan alakban leszálltál a Földre, hogy halandó nőkkel üzekedjél. Félnünk kellett, valóban, hogy egyszer elkapnak, mint bikát, és vágóhídra visznek, vagy pedig mint arany [Danaé] valamely ötvös kezébe kerülsz, ki aztán nyakláncot, karkötőt vagy fülönfüggőt csinált volna a mi Zeuszunkból, Te vagy hát aki Egünket ezekkel a félistenekkel tele zsúfoltad." (*Istenek gyülekezete*)

Bakkhosz és kísérete is sorra kerül: „Gondolom, senki sincs közöttetek [istenek], akinek ne tűnt volna fel, milyen asszonyos és elpuhult, mily esztelenül dorbézol, és hogy már kora reggel borzasztó szagot áraszt. De azonkívül egész pereputtyát is a nyakunkra hozta, és mindenkit, aki nyüzsgő kíséretébe tartozik, istenné tett, Pánt, Szilénoszt, a szatírokat, csupa otromba pásztornépet és kalandos alakú maskarát. Az egyiknek sarva van és hosszú szakállával és teste egész alsó fertályával kecskebakhoz hasonlít; a másik, ez a lüdiai kopaszfejű, tömpeorrú öreg, folyvást a szamarán ül [Szilénosz]; és a szatírok mind, ezek az ordenáré fickók Phrugiából, hegyes fülükkel, kis bakszarvukkal kopasz fejük búbján! S még farka is van az egész seregnek. Ilyen isteneket szállított nekünk ez a derék férfiú. Csodálkozhatunk-e, hogy a világ semmi tiszteletet nem érez irántunk, ha látja, hogy istenei milyen nevetséges és kalandos figurák? Nem említve, hogy Bakkhosz két nőt is idecipelt, Ariadnét, a kedvesét, kinek koszorúját még a csillagok seregébe is bekebelezte, és Érigonét, a paraszt Ikariosz leányát. És lehet-e esztelenebb valami, ti istenek? Még Érigoné kutyáját is közénk hozta, nehogy a leányzó bánkódjék, ha ölebecskéje nincs vele az Égben."

Lukianosz végül beledöfi hegyes íróvesszőjét a kérdés velejébe: vannak-e egyáltalán istenek? Jupiter séta közben az athéni Poikilén hallja, amint két harcias filozófus, az epikureus Damisz és a sztoikus Timoklész ezen vitatkozik. Az első tagadja az istenek létét, a másik bizonyítja; emez már közel van a vereséghez, ezért Jupiter az éjszaka által elválasztja a feleket, s gyűlést hív egybe, kieszelendő, mi módon lehetne a gyöngéfejű Timoklész számára biztosítani a győzelmet a másnap folytatódó vitában, minthogy ettől függ az istenek léte és becsülete. Beszédet intéz az egybegyűlt „isten-polgárokhoz" Démoszthenész stílusában, de belesül. Az istenek javában adják a nevetséges tanácsokat, mindegyik a maga jellegéhez híven, midőn berohan Hermész Agoreusz szobra Athén piacáról, s hírül adja, hogy a filozófusok vitája megkezdődött. Az Ég ablakait kinyitják, s az istenek letekintenek a Földre, Jupiter pedig így szól: Miután most már nem tehetünk semmit, legalább teljes erőnkől - imádkozzunk

Timoklész győzelméért. – Valóban zseniális ötlet, írja Gregorovius. A vita hosszú, de igen mulatságos, Damisz folyton fölényben van, s Timoklész végül evvel a szarvas-okoskodással mászik ki a csávából: ha oltárok vannak, akkor isteneknek is kell lenniök, miután oltárok vannak, vannak tehát istenek is. (Minden lehetséges szatíra teteje!)

Lukianosz tényleg meglévő árnyékoldalakat fest rikítóvá, de rombolása öncélú, semmi javító célzata nincs. Ha meggondoljuk, hogy a görög hősköltészet és tragédia s ugyanígy a római nagyepika hagyományos tárgyai és magatartása révén, egységbe szövődött a vallással, a népi mélységből eredő mítoszokkal, akkor szembeszökővé válik, hogy Lukianosz nemcsak a vallást tette nevetségessé, hanem a hellén-római poézist is megölte, mert a nevetségesség öl. S ugyanígy bánt el a bölcseséggel is. Kritikájával odajutott, ahova a 18. századenciklopédistái: a nihilizmushoz. Közös fegyverük a „józan ész” volt, s az enciklopédisták neveltjei csakugyan oltárra emelték a Notre Dame-ban, (a kereszt ledöntött szobrai helyébe). Lukianoszt jósorsa megmentette ettől az akaratlan öngúnytól, de kortársa, Fronto rhétor, megérezte, hogy ez a végső következtetés: „Ki ne tudná, - írta - mily sok templomot és nyilvános szentélyt állítottak a Szerencsének, de az Észnek nem szenteltek egy szobrot, egy oltárt sem.”

Ellenszerek

Tudomány. Ám hiába állítottak volna a görögök oltárt az Észnek, üres marad vala, mert az Ész nem ad megváltást. Mindazáltal oltár nélkül is megtettek mindent, hogy nagyhatalommá emeljék a tudományt, s ebben roppant segítségükre szolgáltak Nagy Sándor hódításai. A távoli India ugyancsak leszakadt, s különben is közbeékelődött az Arszakidáknak az Eufrátesztől az Oxuszig és az Indusig terjedő, óriási birodalma, ezért a hellén műveltség élettere az anyaországon kívül főként Egyiptomra, Szíriára és Kis-Ázsiára szorítkozott. Ez sem volt éppen szoros hely, súlypontját az Ókor legdúsabb szellemi kincsestára, Egyiptom alkotta. A birodalom felosztásakor a Nílus országa Nagy Sándor leghívebb barátjának, Ptolemaiosznak jutott, kit a rhodosziak Szótérnek, azaz Megmentőnek neveztek el. Mint Nagy Sándor tábornokai mind, kiváló uralkodónak bizonyult, szakadatlan háborúi mellett nagy műveltség-szervező készségről tett tanúságot, s Alexandriát a Mediterráneum szellemi és kereskedelmi fővárosává emelte. Módszeresen és előrelátóan dolgozott; magához hívatta Phaleroni Démétrioszt, a peripatetikus bölcset, az ő javaslatai szerint létesítette a nagy/ híres könyvtárakat és a többi tudományos intézetet.

Velük megvetette alapját a rendszerezett tudományművelésnek, amely e hanyatló kor legnagyobb szellemi teljesítménye lett, noha új klasszikus értékeket már nem adott. Tudósok, írók, költők, szónokok gondtalanul élhettek és dolgozhattak e városnegyedeket kitevő, kertekkel, tavakkal ékesített intézményekben, s ügynökök serege gyűjtötte számukra a világ minden táján az anyagot. A Kr.e. 250 táján végzett becslés szerint a Muszeión könyvtára 490 000 könyvtekercset számlált, a Szerapeióné 42 800-at, összesen tehát 532 000-et. Ezt a számot persze már utódai alatt érték el, mert Ptolemaiosz Philadelphosz még elődjénél is bőkezűbb mecénás volt, Ptolemaiosz Eugetesz pedig kivált a matematikai és földrajzi kutatást támogatta, s a dinasztia többi tagja is követte a nagy alapítók hagyományait.

Ezáltal azonban nagy fordulat állt be a tudományművelés történetében. Eladdig Egyiptom és Babilónia papi testületei voltak minden tudás gyűjtői és fenntartói, azaz vallás és tudomány egyet jelentett, s a legmélyebb tanokat ezoterikus titokként kezelték. A görög tudósok, kik a századok folyamán megjárták Egyiptomot, s az újabbak, kik most Alexandriában gyűltek, mind az ő tanítványai voltak, már amily mértékben a mesterek jónak látták beavatni őket. A Ptolemaioszok azonban a templomi vagyonok nagy részét államosították, s evvel a papi testületek tudományos működése alól is kivonták az anyagi alapot. Viszont Alexandriában új teret nyitottak a tudomány *világi* művelése számára, s így nemcsak a görögök, hanem a tudópályán működő egyiptomiak is odagyűltek, azaz hellenizálódtak; példa rá a Manetho-Man Thot, a kiváló történetíró, Szerapisz papja. (Nagyjából így volt Szíriában is: Bérósszosz, Baal papja, I. Szeleukosz számára dolgozott.) A tudományok régi műhelyei elnéptelenültek; Sztrabón, mintha csak nekünk dolgozott volna, pontos helyzetjelentést nyújt, midőn beszámol az ősi, legnagyobb papi központban, On-Héliopoliszban tett látogatásáról: „Láttunk nagy házakat is, melyekben egykor papok laktak, filozófusok és csillagászok, mert régi idők óta itt volt a papok legfőbb lakóhelye. De a testület már megszűnt működni, s a hagyományok elvesztek mi legalábbis nem találtunk egyetlen e foglalkozásokban jártas embert sem, csak áldozópapokat és öröket, kik a templom látnivalóit magyarázták az idegeneknek ... Itt tehát megmutatták a papok házait és Platón és Eudoxosz lakását is. Mert emez is eljött Platónnal ide, és itt éltek a papokkal együtt három, egyesek szerint tizenhárom évig. Ugyanis figyelmes viselkedésük által idő múltán rá tudták bírni ezeket az égi dolgokban járatos, de titkolódzó és nem szívesen közlékeny embereket arra, hogy ismereteik némi részét átadják nekik, a javát azonban a barbárok [mármint a papok] megtartották maguknak ... Mindazonáltal sok minden ismeretlen maradt a görögök előtt mindaddig, míg a papok görögre fordított írásaiból meg

nem tanulták," (*Sztrabón, XVII. 1445*) Ezeket az írásokat, mint tudjuk, a Szerapeion könyvtárában gyűjtötték össze.

A gyűjtőmunkát voltaképp már Nagy Sándor megkezdte, de csak nevelője, Arisztotelész számára szállította a tudományos anyagot karavánszám a meghódított országokból, ahová seregei élén eljutott. Arisztotelész aztán feldolgozta az anyagot, s az ő tudományrendszerezése alapján működtek az alexandriai könyvtárak és intézetek. Nagy Sándor maga is foglalkoztatott néhány történetírót, de inkább személyes célból: viselt dolgait megörökítendő. Udvarmestere, Kharez és naplóírói, Eumenész és Diotosz sok fontos adalékot jegyeztek fel magánéletéről is; Ptolemaiosz Lagosz, Arisztobulosz és Kleitaekhosz hadjáratairól adtak jelentéseket, Nearkhosz, az indiai Hajóhad admirálisa, Oneszikritosz, a főkormányos, Androszthenész és mások a Perzsa-öbölben, az Indiai-óceánon és a Vörös-tengeren tett utakat írták le, Patroklész, Babilon parancsnoka a Káspi-tenger melléki országokat. Általában a történetírás és a földrajz művelése érthető okokból fellendült, de Hérodotosz és Thuküdidész színvonalát nem érte el.²⁷¹

Alexandriában túlnyomórészt feldolgozó munka folyt, és pedig az egyiptomi tudós papi kollégiumok módszerei mintájára. A könyvtárak első vezetői nemcsak anyagrendezők voltak, hanem kivált polihisztorok: Zenodotosz (kb. 234-ig) grammatikus, történetíró, matematikus és filológus, Bizánci Arisztophanész (kb. 181-ig) nyelvész és szövegkritikus, Arisztarkhosz (kb. 171-ig) szintén kritikai kommentátor stb. Miután a görög világnyelv lett, a fősúlyt a grammatikára helyezték, ezen azonban egyaránt értettek nyelvészetet, filológiát és irodalomkutatást, összegyűjtötték és kritikailag feldolgozták a hellén költészet és tudomány egész anyagát. A történetírásban Polübiosz vált ki, a földrajzi utazók közül Megaszthenész a Gangesig eljutott [Indika], Szeleukosz Nikator végighajózott a Kaspi-tengeren.

Az ion iskola úttörése nyomán időszerű lett a „szabad” természetkutatás és az exakt tudományokkal való foglalkozás, persze az egyiptomi eredmények alapján; művelői azonban már nem szorítkoztak csupán Alexandriára. Euklidész a Muszeiónban tanította a geometriát, asztronómiát, optikát és zenét; geometriai műve (*Elementa*) e tudomány alapvetéséül szolgált egészen Bolyaiig. Szirakuzai Arkhimédész a matematikát gazdagította fontos kör-, kúp-, és henger-számításokkal, azonkívül nevezetesek mechanikai felfedezései. Apollóniosz a kúpszeletekről írt művével lett híressé, Hüpsziklész az ekliptikán végzett tanulmányaival. Szamoszi Arisztarchosz ki merete hirdetni az eladdig titkos tant, hogy a Föld forog és a Nap körül kering. Hipparkhosz megalapozta a trigonometriát, s ennek segítségével kisimította a Nap parallaxisát és a Földtől való távolságát, felfedezte a napéjegylenlőség haladását, s megszerkesztette 1080 csillag katalógusát, (Kérdés persze, hogy mind ő, mind a többiek mit vettek át a keleti tudományoktól; a csillagászatban például semmi újat sem mondtak.) Alexandriai Héron kibővítette a geometriát, geodéziát, mechanikát és optikát. Kteszibiosz a hidraulikát (víziorgonát konstruált). Végül ilyen előmunkálatok alapján Klaudiosz Ptolemaiosz (160-180 közt) megszerkesztette a korszerű csillagászati-földrajzi világméretű, a róla elnevezett geocentrikus, ptolemaioszi rendszert. - Az orvostudományt a nagy Hippokratész (sz. 460 körül) nyomán Herophilosz, Eraszisztratosz, Arkhagathosz, Aszklepiadész s mások művelték, Galénosz (sz. Kr.u. 130) pedig világnagysággá lett, 250 művével évszázadokra megadta az orvostan és gyógyítás alapelveit.

Valóban szép utat tett meg a független emberi értelem, a szabad gondolat az ioni hét bölcs óta, midőn önállósította magát és saját lábára állt. Teljesítményeit három szemszögből mérlegelhetjük. Az egyik az exakt megismerés, a valóság hű megközelítése vagy megtagadása. E tekintetben nem tudjuk megítélni, vajon mit vett át a papi tudomány

---

²⁷¹ Tudósok: Kardiai Hieronümosz, Durisz, Nümphisz, Timaios, Diüllosz, Phülarkhosz, Menodotosz, Neanthész, Aratosz stb.

eredményeiből, mennyiben dolgozta fel, népszerűsítette vagy fejlesztette tovább őket, annyi bizonyos, hogy régi alapokra épített, s tetemes részt kész hagyományanyagot használt. Alkotásai ennyiben semmiképp sem tekinthetők a szabad független ráció művének, mert hiszen a régi, misztikus-mitikus-babonás világszemlélet szülöttei. Sőt, ha meggondoljuk, hogy e régi vallásos elvű „vizsgálódás” már a történelőtti időkben alapvető és döntő eredményeket teremtett, a növény- és állatnemesítés csodáit vitte végbe, magas szintre emelte az öntözéses földművelést, az ipart, a kereskedelmet és a minderre képesítő tudományokat, a mérnöki technikát, vegyészetet, építészetet, csillagászatot, végül a művészetet és irodalmat, röviden az ókor nagy kultúráit a világ minden táján - ha meggondoljuk ezt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gondolat un. szabadsága nem létföltétele a tudományos haladásnak, sőt a ráció egymagában, „önállósítva”, netalán nem is elegendő ily eredmények létrehozására, életképes műveltség-szervezetek, kultúrák teremtésére. – Ha pedig azt mérlegeljük, hogy akár önállóan, akár nem, milyen exakt eredményekre, végleges felismerésekre jutott, látjuk, hogy utolérte minden exakt vizsgálódás, racionális lényegkeresés örök végzete: nincsenek s úgy látszik nem is lehetnek végérvényes tételei; kétezer ötszáz esztendő erőfeszítései igazolják ezt. Ptolemaiosz világszisztemjén, Euklidész geometriáján, Arkhimédész mechanikáján, Galénosz orvostudományán - hogy csak a legmaradandóbbakat említsük -, egyaránt túlment a haladás. A racionális-empirikus tudományosság világképe azóta két-háromszor megdöntötte és újra építette önmagát, s ma megint az átmenet állapotában van. De ha egy exakt magyarázat törekvő kutatás nem tudja híven megragadni a valóságot, ha nem nyújthat végső, biztos megnyugtató megállapításokat, akkor kérdés, nyújthat-e egyáltalán biztonságot, nyugalmat, megállapodást, amire mégiscsak elsősorban van szüksége az emberiségnek. A tudományok története valójában tévedések története.

Ez a történelmi szempont. Azonban így is fogalmazhatjuk: a racionális tudomány által elérhető, *korszerű* eredmények alkalmasak-e arra, hogy *korszerűen* kielégítő, szerves, teljességével megnyugtató világmagyarázatot adjanak? Minthogy tárgyánál fogva materiális magyarázatra törekszik, kielégíthet egy olyan kort vagy irányzatot, melyben az ember az anyagi-testi létre csökkent igényeit, aminő volt nagyjában a 19. század vezető irányzata. De az alexandriai kor még korántsem süllyedt ennyire; noha a bomlás sodrában élt, szerfölkött bonyodalmas, sokszövetű igényeket táplált, s az új, tudományos világmagyarázat egy pillanatra sem zökentette meg hanyatlását, sőt a tömegmozgás elhaladt mellette, másutt keresett ellenszereket és vigaszt. Nem vette föl a racionális világszemléletet, a kor nyelvén szólva: nem helyezte oltárra, mert nem teljes, és nem adhat olyasmit, ami a ráción kívül van, de mégis szükséges. *Megváltást, például.*

Ez a lélektani s egyúttal erkölcsi szempont. Kúpszelet és hengerszámítások eredményei lehetnek véglegesek, de sajnos, csak a földi téridőben, márpedig az ember kezdettől fogva úgy érzi, hogy a negyedik dimenzióhoz is köze van. A fizikai egyensúly törvényeinek kiszámításával nem nyertünk szabályt a megbillent lelki egyensúly helyreállítására, s a geocentrikus rendszer [ki]javítása a heliocentrikusra legfeljebb annyit lendít az ember sorsán, hogy azóta még parányibbnak, esendőbbnek érezzük magunkat - ami nem árt. A legkevésbé sem kívánjuk lebecsülni az emberi elme hatalmas erőfeszítéseit, csupán úgy véljük, elégtelenek arra, hogy egyetemes és döntő feladataink elvégzésére képesítsenek. *Az ember problematikája nem racionális. Ezt a tanulságot nyújtja az ész felszabadítása.*

Filozófia. - A kor filozófiája szélesebb területeket ölel fel, tehát teljesebb, emberibb, s ami fontos, a középpontba nem a létmagyarázat, hanem az etika kérdését helyezi. Jellemző, hogy a künikoszok és a Sztoa iskolái évszázadonként megújulnak, s mind nagyobb nyomatókkal vetik fel a kérdést: mi a boldogság? Megdöbbsentő, hogy ez a kérdés kialakulhatott, és nem véletlen, hogy ekkor hangzik fel először. A régi ember nem ismerhette ezt a problémát, a boldogság fogalma szemében oly magától értetődő és természetes, mint az egészségé:

mentesség a testi-lelki bajoktól, s szilárd hit a világrendben; s elvesztésének oka az isteni törvények megszegése. A nagy bölcsek, Lao-ce, Kung-ce, Buddha, Zaratusztra már szembenéznek a kérdéssel, s megnyitják a menekülés vagy felemelkedés kapuit, de a jó és a rossz különbsége egy pillanatig sem vitás előttük. A görög bölcsek lába alól kicsúszik minden szilárdtalaj, csak a nagy kérdőjel mered előttük a légüres térben, s válaszul korántsem a rációhoz, a természetes észhez fordulnak tanácsért, hanem szemmel láthatóan belső szükségérzeteik, kielégíthetetlen igényeik inspirációja alatt keresnek feleletet. A kor legsajátabb irányzatai, az újpüthagoreizmus és az újplatonizmus pedig egyenesen elrúgják magukat a természetfilozófiától, sőt, szembefordulnak vele.

A *künikoszok* (cinikusok) fejest ugranak az esztelenségbe, s felforgatják az értékek, a jó és a rossz közhasználatú, polgári fogalmait. Fejük Anthisztenész (Kr.e. 4. sz.) hirdeti, hogy az erény az egyetlen jó, a boldogsághoz rajta kívül semmi sem kell; az élvezet, mint öncél, rossz, baj, bűn. Az erény lényege pedig a mimagunkkal-beérés. Az erény tehát autarchikus tulajdonság: egymagából kielégíti az élet minden igényét, s egyetlen föltétele, forrása a szókratészi erő vagyis a jellem ereje. Megszerzéséhez nem kell sok szóbeszéd, elmélkedés, ismeret; gyakorlati dolog-magatartás, viselkedés által valósítjuk meg. Viszont mellette semmi egyéb jó számára nincs hely, már olyasmire, amit az emberek jónak tartanak. Alacsony polgári helyzet, fáradozás, bajos élet: jó dolgok; a gyönyör rossz, a tudomány, szépség, egészség fölösleges, a műveltség csak rontja az erkölcsöket; a bölcs beéri magával, nem szorul senkire és semmire; vissza kell térni a természethez; a jó a szép, a rossz a csúnya; nem az állami törvények a kötelezők, hanem az erkölcsiek. Anthisztenész gyakran hangoztatott jeligeje: „Inkább (vagyok) bolond, mint elragadtatott”. Nyilvánvaló, hogy Szókratész személyes magatartása erősen hatott rá; amit a mester élete által tanított, az igénytelenséget és a jellemerőt, nemcsak gyakorlatilag követte, hanem bölcselletté is rendszerezte. De már nála feltűnik a törekvés, hogy a tan logikus következéseit kiélezze, túlságba vigye. A Künoszargész külvárosi negyedében tanított, talán mert nem volt teljes jogú athéni polgár, de meggyőződésből is hirdette, hogy nem a születési nemesség számít, hanem az erkölcsi. Koldusruhában járt, elnyúlt köpenyét proletármódon kétszer magára csavarva, kezében bottal, vállán tarisznyával. Követőinél aztán ez a viselkedési szabály válik uralkodó alapelvvé, sőt tüntetéssé fajul. Lenézik a társas élet szokásait, szándékosan, elvből sértik az illendőséget, eredetieskednek, bántó tréfákat engednek meg maguknak, az igénytelenséget a minimum alá csökkentik. A kortársak nézete szerint úgy élnek, mint a kutya, innen a nevük – künikoi, azaz kutyanépség (küön = kutya) s a mai „cinikus” jelző; ehhez (hozzá)járult, hogy a Künoszargészben, a Kutya-negyedben volt az iskolájuk. Jellemző, hogy elfogadták ezt a csúfnevet, s büszkén viselték.

Anthisztenész legnevesebb követője Szinopéi Diogenész, számtalan torzító, de jellemző anekdota hőse: kutyamód hordóban lakott, utcai hulladékból kereste eledelét, s midőn egy embert tenyeréből inni látott; elhajította poharát is. Nagy Sándortól csak azt kérte, hogy ne fogja el tőle a napot; csupán azért, hogy az általános szokások ellen tüntessen, nyáron a napra feküdt és forró homokban hempergett, télen meztől járt, és hideg márványszobrokhoz dörgölte meztelen mellét stb. stb.

Platón „megőrült Szókratésznek” nevezte, de élces, szarkasztikus szellemességével nagy népszerűséget szerzett, s bizonyos, hogy nemcsak groteszk ötletekkel, hanem elméletileg is bővítette mestere tanait. Midőn száműzték, kijelentette, hogy ő világpolgár, a haza törvényei nem kötik, erkölcsileg fölötte áll a kicsinyes korlátoknak. Ezt a logikus következtetést a sztoa átvette, s a világpolgárság eszméjét politikai elvvé emelte. Diogenész adott elméleti alapot a künikosz aszkézisnek is, nem elégedett meg a közönyös igénytelenséggel a kultúrjavak iránt, hirdette, hogy a fátalalmakat, a bajt (ponosz) fel kell keresni, s velük való harcban edzeni keménnyé az erényt. Még mesterét is puhasággal vádolta, s olyan trombitának nevezte, ki nem hallja saját szavát. Aszkézise éppen ebben különbözik a kor misztikus, testellenes

irányzataitól: nem megvetni, semmibe venni kell a testet, hanem megacélozni, kiemelni az elpuhult szokások, élvezetek rabságából, s így megszerezni meg a künikosz szabadságot. Logikus következmény a künikosz szemérmertlenség hirdetése és gyakorlása is, célja: végképp felszámolni minden hagyományos elfogultságot, előítéletet, azon az elvi alapon, hogy mindaz, amit általában tenni szükséges helyes, nyilvánosan is megtehető, sőt megteendő. Ám bizonyos, hogy Diogenészék visszaéltek az alapelv által nyújtott szabadsággal, pusztán azért, hogy gúnyolhassák és sértegethessék a közilletet.

Mindehhez az iskola többi tagja számunkra nem ad sok újat, legfeljebb érdekes ráduplázásokkal tűnik ki. Philiszkosz például megengedte az emberhús evést, és nem talált kivetnivalót a szülők és gyermekek nemi promiszkuitásában. Kratész pusztán ellenzékiekedésből parodizálta a klasszikus eposzok, elégiák, és tragédiák megszentelt stílusát; Metroklész és Monimosz szintén a gúnyversben, a karikírozó szatírában jeleskedtek, megteremtve a *khria* műfaját. A már említett Oneszikritosz, Nagy Sándor hajókormányosa, az indiai jógikban, görög nevükön gümoszophisztákban künikosz vonásokat fedezett fel.

Érdekesebb az iskola másodvirágzása a hellén-római időkben (Kr. e. 3. sz.); elméletileg ez sem hoz újat, ellenben saját módszert vagy stílust teremt a tanok népszerűsítésére. Mindenesetre korjelző tünet, hogy az erkölcsbölcselet, az ethika népszerűsítése nemcsak lehetővé, de szükségessé vált, s a filozófiai elmélkedés, igazságkeresés elvont modorát hozzáférhetővé kellett tenni szélesebb rétegek számára is. Az új modort vagy stílusformát *diatribének* nevezték, s a többi iskola szintén átvette. Borüszthenészi Bion teremtette meg; csípős, fűszeres, játékos előadása irodalmivá emelte a görög nép gondolkodás- és kifejezőmódját, tehát közelébe is hozta. Az irányzat főeleme, mint láttuk kezdettől fogva a vita volt, s a diatribé modora pompásan szolgálta a polemikus célt, alkalmat nyújtott a szokások, előítéletek, és nézetek csapongó gúnyolására, szarkasztikus élcek, célzások, hasonlatok, ellentétek röppentgetésére; nyers tréfák, parodisztikus idézetek a klasszikus költészetből, kitalált személyek és helyzetek, torzrajzok, a vidám perszifláló ötletek mind szabad teret kaptak a künikosz erény szolgálatára, s nem maradtak kihasználatlanul. Olyannyira, hogy maga Biön is felszólalt ellene, és „ringyóköntösnek” nevezte az új, tarka stílust, de hiába, maga találta fel, s népszerűvé vált. Társaitól fölösleges szólnunk, s csak futólag említjük, hogy a Kr.u. 1-2. században az iskolának ismét neves követői, felújítói támadtak (Démétriosz, Diön Khrüszosztho-Oinomaosz, Demonasz és ismerősünk, Peregrinus Proteus).

Utolsó képviselői Alexandriai Maximosz és Szallutiosz (4-5. sz.) Az iskola tehát kis híján ezer évig élt, s minden túlzása, grotesksége ellenére, magvában jelentékeny tant hirdetett, s kivált korszerű igényeket próbált kielégíteni, mégpedig gyakorlati módon. Valóban, legelsősorban erényre volt szüksége a kornak, szilárd talajra, s ezt aligha nyújthatja a kutató ész, amely azt sem tudja megmondani, mi a szilárd talaj, a fizikai anyag, amelyen áll.

Hasonló célokra tör a *Sztoa*, de emelkedettebb szellemben, s jóval több eredménnyel. Első pillantásra eklektikusnak látszik, természetfilozófiájában az ion iskolára támaszkodik, az ismeretelméletben Arisztotelésztől kölcsönöz, az etikában a künikoszoktól indul, de minden ponton továbbmegy, magasabbrendű vallási eszméket tud megragadni, s erénytana arisztokratikus jellemhősöket nevel. Létmagyarázata az ion hülöszoizmuson, főként Herakleitoszon alapul, azonban a fizikába (kozmológiába) belefoglalja a teológiát is. Minden létező, minden valóság testi, de két fő princípium szerint különül el; az egyik működő (= erő = isten), a másik a szenvedőleges (= anyag). Viszont nem ellentétként állnak szemben egymással, az isten csupán finomabb anyag, s a durvább anyag általa működik. Végeredményben monista panteizmusnak nevezhető: a világban működő, tevékeny, alakító elv az istenség, más szóval világlélek, - mintegy szublimáltabb formája (változata) a herakleitoszi világtűznek. A világlélek örök korfutásában, az anyag változhatatlan törvényei

szerint alakul át a mindenséget betöltő dolgok és lények sokaságává; építőanyagukat a tűz élteti és egyben emészt, míg nem elég, hogy újra kezdje körfutását, emésztődését. A világ keletkezését és elmúlását föltétlen szükségesség diktálja, amely egyfelől a természet törvényrendszerével, másfelől az isteni értelemmel azonos. Az isteni értelem tehát egyben előrelátás (pronoia) is, a szükségszerűség pedig végzet (heimarmenē, fatum). A világ szépsége, célszerű volta és tökélye csak egy gondolkodó szellemtől eredhet, azaz isten létét bizonyítja, ki úgy hatja át a mindenséget, mint egy mindenüvé elhatoló lehelet, mint művészi céltudatossággal alkotó tűz, s magába foglalja az egyes ésszerű csiraformákat. Világlélek, világész, világtűz – isten, első oka és végső foglalata mindennek.

Az emberi lélek egy része az istenségnek, a világlélek lehelete bennünk, öntudat, akarat, értelem által közelebb áll hozzá, rokonabb vele, mint a többi lény, s ő ad alakot és tartást a testnek. De egyénileg nem örökkévaló, végezetül visszatér az aetherbe vagy az östűzbe, s a világgal együtt elég. Önelhatározó képessége van ugyan, választhat jó és rossz között, de mégsem teljesen független, alávetett a szükségszerűségnek, a kikerülhetetlen végzetnek. Egységes is, noha „részei” vannak: az uralkodó erő (to hégemonikón), mely a szívben székel, ehhez tartoznak a képzetek, a vágyak és az értelem; azonkívül része a beszéd (logosz?), az öt érzék és a nemző erő (szenzualizmus).

Az etika mindezt figyelembe veszi. Az ember legfőbb célja a boldogság, legfőbb java az erény, legfőbb feladata a természetszerű, a természethez alkalmazkodó élet, a viselkedés összeegyeztetése a mindenben uralkodó természettörvénnyel, azaz világértelemmel, vagy más szóval az emberi akarat egybehangolása az isteni akarral. Az erény nem az elmélkedés, hanem a cselekvés, a viselkedés által érhető el és gyakorolható. Ennélfogva felismerés is: az egyetemes természeti szükségesség felismerése, a viselkedés hozzáigazítása a világrendhez. Ebben a felismerésben rejlik a tökéletes boldogság, s megszerzésére az erény elegendő. Az erény az egyetlen jó, a szó teljes értelme szerint mindaz, ami nem erény, vagy bűn, az sem nem jó, sem nem rossz, hanem valami közbeeső, közömbös dolog; alkalmilag kell megítélni, mi tartandó meg mi vetendő el.

A négy sarkalatos erény (azonos a platóni négy erénnyel): az erkölcsi belátás (felismerés, phronészisz) a bátorság, a meggondolás, az igazságosság. Az erények feloldhatatlan kapcsolatban vannak egymással, nem bírhatunk egyet, ha nem birtokoljuk mind a négyet, s ugyanez áll a bűnökre. A tökéletes kötelesség teljesítés nem más, mint a helyes cselekvés (igazságvetés) a helyes érzék (igazságérzék) szerint, azaz a négy erény értelmében. S most jön a fontos végkövetkeztetés: csak a bölcs képes a kötelességet tökéletesen teljesíteni. A bölcs mentes a szenvedélytől, noha nem érzéketlen; mások irányában nem elnéző, hanem igazságos; egyedül ő szabad ember; király és úr, és belső méltóság dolgában nem áll senki más eszes lény, még Zeusz mögött sem; ura saját életének is, és szabad elhatározással végét vetheti, ha akarja. Bölcs tehát az, ki felülemelkedett minden vélekedésen, legyőzött minden szenvedélyt, tévedhetetlen biztonsággal egynek tudja magát az egyetemes világértelemmel, senki máséra nincs szüksége, semmit sem veszthet a magából, teljességgel szabad, tökéletes önmegadással elvisel mindent, s ha jónak látja, megnyitja az öngyilkosság kapuját, hogy egyesüljön a világlélekkel. Ez az eszménykép. A későbbi sztoikusok azonban elismerték, hogy nincs olyan ember, ki a bölcs ideálképét hiánytalanul megvalósítaná, a valóságban csak a balgák és a bölcsességre törekvők közt tehetünk különbséget.

A cselekvés a közösségre irányul. A világon minden az emberek és az istenek végett jött létre, az egyes ember azonban a közösség végett. Ennélfogva a közösségre való törekvés az értelemmel együtt adatott az embernek; de miután az emberben lakozó ész azonos (ill. azonosnak kell lennie) az egyetemes törvénnyel, ezért csak egy törvény, egy jog, egy állam van. Ily módon a sztoikusok az egyes államok helyébe a világállamot teszik, a nemzeti politika helyébe a kozmopolitikát. Ők az első kozmopoliták, világpolgárok. (A künikoszok is

világpolgárnak nevezték magukat, de nem bölseletileg rendszerezett alapon, mint az imént láttuk, hanem egyénileg, ellenzékeskedésből, a korlátok, törvények megvetéséből.)

A *Sztoikus iskolát* kitioni Zénón alapította Kr.e. 300 körül az athéni Sztoa Poikilé oszlopcsarnokban (innen az elnevezés); eleintén a szokratikus iratokat tanulmányozta, csodálatba ejtette Szókratész jellemereje, s azért a künikosz Kratészhez csatlakozott, vélvén, hogy leghasonlóbb a mesterhez kortársai között. De csalódott a künikoszokban, kevesellte bölcsességüket, és sokallta durvaságukat, azért több más filozófus meghallgatása után önállósította magát. Nagy tekintélyt szerzett, az athéniai aranykoszorúval tisztelték meg, mégis önként vetett véget életének, elveihez híven; halála után államköltségen építették fel síremlékét, és ércoszlopot állítottak emlékére erénye és bölcsessége miatt, amit életében és tanaiban mutatott, s amire az ifjúságot nevelte. Sok tanítványt vonzott: leghívebb köztük utóda, Kleanthész; eredetileg ökölvívó volt, éjjelente vízhordással és kovászkveréssel kereste kenyerét, hogy nappal Zénont hallgathassa. Lassú, nehézkes felfogású volt, de ha megértett valamit, szilárdan kitartott mellette, amiért Zénón kemény viasztáblához hasonlította, amelyre fáradságosan lehet valamit írni, de aztán tartósan rajta marad.

Tizenkilenc évig hallgatta a mestert, utóda lett, s nem sokat tett hozzá tanaihoz; állítólag szintén önként halt meg. - Khrüszipposz, Kleanthész után az iskola feje, oly sok irányban kidolgozta a rendszert, hogy valósággal második megalapítója lett. Bámulatos termékenységről volt híres, állítólag naponta 500 sort írt, és 705 művet szerzett életében, azonban a művészi formára mit sem adott. Halikarnasszoszi Dionüsziosz szerint nem volt nála jobb dialektikus és rosszabb stilisztá; érdeme azonban, hogy töméntelen sokat idézett más szerzőktől (ez a nagy gyorsaság titka), s így sok elveszett mű töredékeit megőrizte.

A sztoicizmus, a künikosz iskolával ellentétben, pozitív, építő irányban fejlődik, különösen az ún. „középső Sztoánál” (2-1. sz.) tűnik fel kettős, igen termékeny irányzata: egyfelől a múlt időálló értékeit törekszik egységbe boronálni, másfelől korszerű eszméket és magatartást konstruálni. Rugalmasságára jellemző, hogy a viták és támadások (Karneadész) hatása alatt enged dogmatizmusából, amit elősegített Róma bölseletileg közömbös légköre is, és a platóni-arisztotelikus nézetek elől sem zárja el a kaput, Panaitiosz például feladja a lélek halhatatlanságának és a világégésnek tételeit, viszont a lélektanban elfogadja a platóni-arisztotelészi dualizmus elvét, amennyiben az észtelet (az ösztönt) és az észet különböző lelki képességeknek tulajdonítja. Hangsúlyozza a humanitás eszméjét, s evvel kivált Róma vezető köreiben ér el jelentős hatást. Szellemtörténetileg legfontosabb cselekedete (szemünkben), hogy megválnak az ó-Sztoa ésszerű természet-magyarázatától (ratio phüszika), összebékíti a mítoszt a bölseleti teológiával azáltal, hogy a mítoszt allegorikus értelmezésként fogja fel és alkalmazza, vagyis filozófiailag megalapozza, jogossá teszi az istenhitet. Végül megváltoztatja magatartását az állammal és a vallással szemben is, nem tagadja őket, hanem emezt állami intézménynek tekinti (szintén Róma hatása: a ius sacrum és a ius publicum megkülönböztetése).

Az iskola legkiemelkedőbb tagja azonban Poszeidoniosz, több mint eklektikus, valódi rendszerező: bölcs, tudós és exakt kutató egyszemélyben, szerteágazó tudományok elütő elemeit foglalja monisztikus egységbe, s evvel az újplatonizmus előfutárává válik. Ő az, aki öntudatlanul bár, de a bölcs szemlélődő ösztönével, a legjobban megérti az idők szavát, s a bomlás ellenében a pozitív értékeket összegyűjteni igyekszik, Persze, sokoldalú képességei eleve ebbe az irányba csábítják, de alkalmassá is teszik a feladat megkísérlésére. Egyesíti magában a görög és a keleti ember alkatát, ezáltal a hellenizmus született képviselője; egyszerre misztikus és racionalista, csodahívó és exakt okkereső, spekulatív gondolkodó és empirista, önálló megfigyelő és történeti hagyományok feldolgozója, természetkutató és emberismerő, elméletállító és gyakorlati politikus. Sokban elhagyja mesterét, Panaitioszt, s olyan világsszemléletet alkot, amelyben Szókratész előtti, platóni, arisztotelészi és sztoikus elemek alkalmas rendszerré állnak össze. Ennek elemzésére nincs szükségünk, csak azokat a

mozzanatokot választjuk ki, amelyek előre, az újplatonizmus és a kereszténység felé mutatnak, Szüendeszmosz, azaz megszakítatlan kapcsolat áll fenn a létezők között, mégpedig a fejlődés értelmében az alacsonyabb rendűtől a magasabb felé: ásvány, növény, állat, ember; ezt a kész sort azonban finom természettudományos megfigyelések alapján, a hasonlóságok és különbségek tekintetbe vételével állítja fel.

Ám a Szüendeszmosznak a szervetlen és szervesen kívül a szervesfölöttit, az istenit is magába kell foglalnia, azaz el kell tüntetnie a halandó és a halhatatlan közötti távolságot. A híd az ember, mert a benne lévő alacsonyabb rendű által a halandók világába, az értelem által az halhatatlanságba tartozik (mikrokozmosz). De az emberfölötti létszférában is folytatódik a rangsor, mert az ember és a legfőbb istenség közt állnak a daimónok (szellemek, ez ugyan régi hit, de a Szüendeszmosz alapján létük szükségszerű), fölöttük következnek a látható, majd a láthatatlan istenségek, mind szoros és szakadatlan láncban. Az ember középponti helyzete révén a földi világ célja és koronája, s az égi világ gyámoltja, ennél fogva a Sztoa nagy figyelemben részesíti testi és szellemi mivoltát egyaránt: minden többi lénytől megkülönbözteti egyenes testtartása, a természetén való uralma, képessége, hogy felismerje a rajta s a Földön kívül levő mindenséget stb.

Igen fontos tehát a test és a lélek viszonya s vele átlépünk az etika területére. A Sztoa értelmezése szerint a lélek tüzes pneuma ugyan, azaz finom anyag, de a durvától való különbsége a végletekig fokoztatik. Poszeidoniosz nyomatékosan hangsúlyozza a Platónnál kimondott és az újplatonistáktól is (Philolaosz) átvett gondolatot, hogy a test a lélek börtöne, s akadálya a tiszta, szabad megismerésnek. Idegen elemként hatol a testbe, azaz már előtte is létezik, praexisztensz (szintén Platón gondolata), ennél fogva utána is fennmarad, posztexisztensz, noha természetesen csak a világégésig, hogy aztán ismét belevetessék az új világalkotásba. A testtől megszabadulva a lélek a holdalatti, sublunáris szférába emelkedik, ott tisztuláson megy át majd felszáll a magas Égbe, ahol boldogan él minden dolognak tökéletes ismeretében és szemléletében.

Ez már egészen misztikus-vallásos idea, s mint látjuk, rokon a keresztény eszkatológiával. Csak úgy lehetséges, hogy az isteni gondviselés (pronoia) révén az embernek megadatik a helyes felismerés és az előrelátás adománya (ezért hisz Poszeidoniosz a jóslásban). S ezért oly lényeges elem szemléletében a világ értelemről áthatott egysége és rendje. A Szüendeszmosz rangsora és rendje egyúttal istenbizonyíték, minthogy a világépítmény lépcsőzetes megalkotása az emelkedés tetőfokául egy csalhatatlan és tökéletes értelmet posztulál.

A felemelkedés és leszállás törvénye érvényesül a történelem menetében, a műveltség hullámlásában is. Egyszerűen szólva, korszakszemlélet ez, ősrégi hagyomány, költőileg Hésziodosz dolgozta ki, megpendül Démokritosznál, Platónnál, a peripatetikus arisztotelistáknál s a régi sztoikusoknál is. Az aranykorban bölcs emberek, a filozófusok uralkodtak (Vö. *Platón: Politeia*, a bölcsek őskori uralmát a *Krisztiaszban* említi). A legjobbak kormányzata volt ez, vagyis arisztokrácia, a természetes kiválóság az „erény” (areté) adta meg a rangot, akár a csordát vezető bikának; a hatalom korlátlan volt, de törvényre semmi szükség, mert a túlkapás, az elnyomás ismeretlen. Az ember alacsony színvonalon élt, szegényen, szűkösen, erdőkben, barlangokban, ám békésen és elégedetten. A filozófusok azonban sorra fölfedezték, mivel lehet a színvonalat emelni, feltalálták az érceket, a szerszámokat, a mesterségeket, a szükségtől vezetve és a természetet utánózva. Az anyagi emelkedéssel, sajnos erkölcsi hanyatlás járt együtt, a büntelen egyetértés helyébe erőszak lépett, és korlátozó törvényekre lett szükség. A filozófusokra új feladatok hárultak, a szerszámfejlesztés gondját átengedték a technikusoknak, s az emberiség szellemi-erkölcsi nevelésének szentelték magukat, a gyakorlati politikától a tiszta elméletig. De mindennemű tevékenységük ugyanabból a magasabbrendű tudásból, sophiából származott. Ebben áll a filozófia mindenkori kulturális feladata, más szóval ez Poszeidoniosz kultúrbölcselete. A tiszta ész semmire sem kötelező megismeréseitől, íme eljutottunk az istenekig és a kultúráig,

azaz legmagasabb rendű eszméig, amikhez az emberiség felhatolt, és amikben kötelező etikai parancsokat ismert fel.

A késői Sztoa (1-3. sz.) a „theóriában”, azaz bölceleti alapvetésben nem nyújtott sok újat, annál többet a gyakorlati erkölcsfilozófiában, amely - irányzatánál fogva - egyre inkább középponti kérdésévé, magvává lett. S minthogy az erkölcs az isteneszme nélkül fából vaskarika, természetes, hogy tanítása mindjobban vallásos színezetet öltött, s végül a kereszténység legfőbb etikai tételeivel azonos szabályzathoz jutott el. Ezt a keresztények is elismerték: „A sztoikusok a mi tanunkkal a legnagyobbbrészt megegyeznek” -, írja Szent Jeromos (*Stoici nostro dogmati in plerisque concordant*). A Sztoa embere mindenesetre személyes viszonyba lép istennel, a tőle kapott lélek révén rokona, s ugyanezért testvére minden ember; innen ered a humanitás, keresztény szóval a felebaráti szeretet parancsa, másfelől pedig a túlvilági üdvözlés. Már e sebtében vázolt tételek is jelzik, mily korszerű belső dinamikával rendelkezett a Sztoa moráltana, s mily alkalmas volt arra, hogy gyakorlati életrenddé váljék, és döntő megoldásokat nyújtson. Szellemi hatásai ma is érezhetők, legkiválóbb képviselői pedig olyan világnevek, mint Seneca, Epiktétosz és Marcus Aurelius.

Epiktétosz bénatestű görög rabszolga volt, Seneca gazdag spanyol főúr, Marcus Aurelius császár, a világ ura. Epiktétosz felszabadítása után is nagy nyomorban élt, Senecát Claudius száműzte, majd Nero parancsára öngyilkosságot kellett elkövetnie, Marcus Aurelius egész életében hadakozott noha természete a békét kívánta s minden vágya a filozófiához vonzotta. Az a bölceleti rendszer, amely ennyire elűtő helyzetű embereket képessé tesz arra, hogy sorsuk fölé emelkedjenek, s megnyugvást találjanak eszméiben, azonfelül tanítómesterként egy polcra helyezi őket, - az ilyen bölcelet bizonyára magasrendű szellemi és erkölcsi erővel rendelkezik.

Ismételjük, a késői Sztoa elsősorban az erkölcsök gyakorlását hirdeti. Már Seneca (1. sz.) folytonosan hangoztatja: a filozófia cselekedni tanít, nem beszélni; a filozófiát kellemessé kell tenni, hogy orvossággá váljék; a bölcs az emberi nem tanítója (*facere docet philosophia, non dicere; philosophiam oblectamentum facere, cum remedium sit; philosophus esse humani generi pedagogus etc.*). Ennélfogva a logikai okkeresés háttérbe szorul nála, viszont a phüszika, vagyis a természetmagyarázat fontos szerepet kap, már csak etikai okokból is. A természeti jelenségek mivoltának nem ismerése okozza a félelmet, ismeretük viszont vigaszt és bátorságot nyújt, a világ és az istenség nagysága kicsinyességünk tudatára ébreszt. A természet tudománya azért is fenséges, mert az istenről szól, míg az erkölcsstan az emberekről; az első azt tanítja, mi történik az Égben, a másik, mi a Földön. Az erény nem önmagában és önmagáért való érték, hanem azért, mert kitágítja a lelket, előkészít az égi dolgok megismerésére, és méltóvá tesz az istenek társaságára,

Az erény ismerete egyúttal azt is megmutatja, mily nagy a távolság aközt, aminőnek az embernek lennie kellene és aminő valójában. Seneca mélyen meg van győződve az ember morális nyomoráról, elesettségéről, de a régi Sztoa szigorának és megvetésének helyét nála részvét és szelídség foglalja el. Minden ember rokona mindenkinek, azért első kötelesség embertársaink javát szolgálni, jót tenni velük, s a vétkesnek megbocsátani. Ez már valláserkölcsi elv, s e jellegét Seneca nyomatékosan hangsúlyozza: az értelem (mi szellemet mondanánk) az istenség belénk áramlott része, szállása vagyunk, s az isten szállása egyaránt lehet rabszolga, szabados vagy római lovag (patrícius).

Ebben az istenfogalomban már elhomályosodik a Sztoa eredetileg panteisztikus felfogása, s teisztikussá, az önálló isten eszméjévé válik. Az isteni tökéletesség, az atyai gondviselés, az abszolút jóság megtestesítője lesz, s ezáltal a transzcendens személyes isten fogalmához közelít. – E magasrendű, tisztult isteneszme, az ember gyarló bűnös voltának beismerése, a felebaráti szeretet kötelessége, a másvilági élet képe – mindez az evangéliumokra és az egyház tanítására emlékeztette Seneca őskeresztény olvasóit. Ebből született a monda, hogy

Szent Pállal érintkezett s még levélváltást is koholtak kettejük közt. A dolognak semmi alapja sincs; de a Sztoa és a kereszténység viszonyáról később kívánunk szólni.

Epiktétosz, mint említettük, rabszolga volt, felszabadítása után Rómában élt, nagy szegénységben, de valószínűleg tanított is, mert Domitianus száműzte a többi filozófussal együtt politikai nézetek miatt. E nézeteikről csak annyit, hogy a sztoikusok javaslata szerint a bölcs ne legyen házasember, sem állampolgár, hanem világpolgár; e tétel első kimondását Szókratésznek tulajdonították. Epiktétosz szívesen tér vissza a filozófia régi tekintélyeihez és a sztoicizmus megalapozóihoz, ellentétben Senecával és Marcus Aureliusszal, viszont náluk is jobban kidolgozza az íjat, a vallásos tendenciát. Diatribáinak modora, tanításának hangja egészen az, amit ma kegyes elmélkedésnek, jámbor oktatásnak nevezünk. Ügyel ugyan rá, hogy a sztoikus panteizmust nyíltan el ne vesse, mindazáltal a mély áhítat, amellyel isten felé fordul, sokkal inkább egy transzcendens, személyes isten hitére vall, semmint a világlélek tiszteletére. Az isten az emberiség atyja, az ember az ő oltóága az anyagon (Praechter), s isteni eredetét meg kell őriznie; az élet folytonos istentisztelet, az isteni parancsoknak engedelmeskedni kötelesség, tagadásuk megbosszulja magát; ami az emberrel történik, isten rendelése, ki legjobb szolgálait megnevelni és tanúivá tenni akarja.

Mindez, ha más hangsúllyal is, de velejében közös tanítása a sztoicizmusnak. Epiktétosz finom erkölcsi érzéke a szabad akarat és a felelősség problémáira veti a nyomatékot. Az ember csak akaratával, véleményeivel, képzeleteivel s hozzájuk szabott cselekedeteivel rendelkezik szabadon; mindaz, ami a lelken kívül van, a test, a vagyon, a polgári helyzet és állapot, szerencse vagy balsors, kívül áll hatalmán is. Ami jót hozhatnak, arra nem szabad törekedni, mert úgylis hiábavaló, ami rosszat, bajt, csapást, veszteséget okoznak panasz nélkül el kell viselni, mert úgysem tudunk változtatni rajta, „Tűrj és mondj le!” - ez a főszabály.²⁷²

Aki nem törekszik olyanra, amit nem érhet el, megkíméli magát a kudarc fájdalmainól, aki el tudja viselni az élet kis és nagy csapásait védve van a szenvedéstől, kiszabadul idegen, külső erők hatalma alól, független a sorsától, és semmi sem csorbíthatja szilárd, boldog nyugalmát. Fő dolog, hogy meg tudjuk ítélni, mi a valódi jó és mi a valódi rossz; ennek mértéke nem a külső világban van, hanem bennünk: a phantazia kataleptiké, ennek helyeslése vagy rosszallása adja meg a valóság kritériumát, s tesz képessé az igazi szabadságra. Arra, hogy önként beilleszkedjünk a világ felismert rendjébe, alá vessük magunkat a sors forgandóságának, sőt örvendjünk, ha világi értelemben vett baj ér, mert alkalmat ad belső szabadságunk gyakorlására, függetlenségünk erősítésére, lelkünk nemesítésére, s a boldogság éppen ebben áll. Más fogalmazással: a boldogság a világ megsemmisítésében áll, mert hiszen róla való ismeretünk a valóság egyetlen kritériuma, s így csak annyiban és olyan formában létezik, ahogyan felismerésünk diktálja. Nem a világ irányítja cselekvésünket, viselkedésünket, hanem a róla való felfogásunk s az ennek nyomán kifejtett (ehhez szabott) akaratunk - a jó vagy a rossz irányában. A tant, mint látjuk, hajszáll választja el a pürrhonizmustól, vagyis a világ objektív megismerhetőségének tagadásától, másfelől érintkezik a keresztény tanítással a világ megvetéséről: emennek célja azonban nem a világ megsemmisítése, ellenkezőleg, megismerése, hogy legyőzhessük mi magunkban.

Marcus Aurelius a legkevésbé orthodox a három nagyság között, sőt a lélekről szóló tanban el is hagyta a sztoikus alapot. Erre az istenségről való igen magas felfogása ösztönözte: nem tudta összeegyeztetni az anyagelvvel. S minthogy a lélek isten kiáradása az emberben, szintén nem lehet anyag, mégoly finom sem. Az ember tehát három részből áll: szóma (test), pszükhé (finomtest, érzékelés) és nousz (lélek); és mint ahogy a test minden szubsztanciája a négy kozmikus őselem valamelyikéből származik, annak része, hasonlóképp az emberi lélekszubsztancia, a noeron, a mindenség noeronjából ered; ugyanígy az összes szellem-lény az istenség kiáradása. A daimón, akit Zeus minden egyes embernek vezetőül adott, nem

²⁷² „Anechu kai apechu” : „Emelkedj a dolgok fölé = tűrj, tartsd őket távol magadtól = mondj le.”

egyéb mint a nousz azaz magának Zeusznak egy „részecskéje”, aposzpaszmája. Az egyetemes anyagi életelv áttörése világosan kitetszik abból, hogy Marcus Aurelius a noeront élesen megkülönbözteti a négy őselemtől, azaz magától az anyagtól. Platón és Arisztotelész nouszpszükhé-dualizmusa itt tehát eljut végső konzekvenciájához, s a szellem az anyagtól független kategóriává válik, (Platónnál és Arisztotelésznel az elkülönítés nem ily határozott.)

Marcus Aurelius egyebekben Epiktétoszt és Senecát követi, de náluk is szorosabbra vonja a filozófiai és a vallási érzés kapcsolatát. Nem csupán a sztoikus felfogást ismételi az isteni gondviselésről, és a Kozmosz egyváltáról, bölcs rendjéről, melynek révén az emberi sors is a világtörténelem szerves része, hanem elmélyíti s bőven kifejti az ember isten-rokonságának eszméjét, ami szembeszökően kedves, vigasztaló gondolata. A nousz és a daimón azonosítása hangsúlyozza az istenség jelenlétét az emberben, s e gondolat kidolgozása által Marcus Aurelius egységes rendszerbe vonja össze a vallás és az erkölcs követeléseit. Isten parancsai egyúttal a hit és az értelem parancsai. Aki engedetlen és lenyomja magába a daimón szavát, alacsony élveknél, tévképzeteknél hódol, isten ellen követ el bűnt. Így minden erkölcstelenség aszebeiává, istentelenséggé, istentagadássá válik.

Az ember istenrokságából következik a humanitás parancsa, az emberszeretet, szelídség, elnézés, kímélet, magyarán a jószág isteni törvénné emelése, s ehhez képest kötelező gyakorlása. Marcus Aurelius valósággal megtestesítője ennek az erénynek- első és ritka tüneményképp - a császári trónuson. Ez igazi lelki nagyságra vall; s ha egy ily meggyőződés az uralkodás kényszerei miatt nem is érvényesülhet szabadon, nagyjelentőségű, ha az istencsászár embertársának tekinti arabszolgát, és mesteréül fogad egy száműzött szabadost. Marcus Aurelius a sztoikus elveknek valóban érvényt szerzett a törvényhozásban, enyhítette a rabszolgák helyzetét, adókat engedett el, a szegényeket közsegélyben részesítette, s különösen az árvákat vette gondjaiba.

Tisztában volt az egyenjogúság gondolatának erkölcsi súlyával, tanítója, Claudius Severus arra oktatta, hogy az a legjobb állam, melyben a polgárokkal az egyenjogúság elvei szerint bánnak, s ahol a kormányzottak szabadsága mindennél fontosabb. Tisztelte a szabadság eszméjét, maga írta meg, hogy jellemét a szabadsághősök, Cato és Brutus, Thrasea és Helvidius példája nyomán igyekezett kiformalni. Az uralma alatt a háborúk és a pestisjárványok nyomán önként támadt keresztény-pogromokat azonban nem tudta megakadályozni.

A sztoicizmus egyik alaptétele a létfolyamat szakadatlansága, az örök változás. Ez a filozóféma Marcus Aureliusban, egyéni balsorsának hatása alatt, hangulattá alakult át, s a pesszimista életérzés felhőjébe burkolta a bölcelet erősítő és vigasztaló tanait. Állandóan szemei előtt lebeg minden lét állandótlansága, bizonytalansága, a törekvésű vágyak, örömek és bánatok semmibe múlása; amit az élet föl nem tartható folyója egy percben felszínre vet, a másik percben magába süllyeszti mindörökre. De ez a vonzás csak emberibbé és vonzóbbá teszi alakját és művét.

A sztoicizmus műve, hogy az emberiség, az emberiség és az emberi jog eszméje hatékony kulturális tényezővé vált, pusztán a bölceletből születően. Ám ez csak úgy volt lehetséges, hogy a filozófia magáévá tette az isten-ideát, azaz vallásos színezetet öltött. A bölceleti rendszer, amelyből született, nem volt Róma sajátja, görögök alapították és dolgozták ki, de Rómában s nem kis részt római elmék által telt meg oly szellemi-erkölcsi erővel, hogy társadalmi tényezővé válhatott, s ez valóban csak az Impérium középpontjában történhetett meg. Herder, aki helyes erkölcsi érzéssel és kultúraszemlélettel mondott kemény ítéletet Róma hatalmi viselkedéséről és morális süllyedtségéről, a filozófiában látja a legmagasabb pontot, ahová műveltsége felemelkedett: „Rómában nem elméltek ki [nem találtak ki] rendszereket, de áttették őket a gyakorlatba, belevítették a jogba, az alkotmányba, a tevékeny életbe. Sohsem fog egy bölcselő költő tüzesebben és erőteljesebben írni, mint Lucretius írt, mert hitt tanában [az epikureizmusban]; sohasem újult meg Platón óta az ő akadémiaja

vonzóbban, mint Ciceró szép beszélgetéseiben. Ugyanígy a sztoikus bölcsélet nemcsak a római jogtudomány nagy területeire nyomult be s szabályozta szigorúan az emberek cselekedeteit, hanem Seneca írásaiban, Marcus Aurelius pompás elmélkedéseiben, Epiktétosz szabályaiban stb. gyakorlati szilárdságot és szépséget is nyert, amihez nyilván más iskolák tételei is hozzájárultak. A római állam nem egy kemény időszakában a próba és a szükség²⁷³ erőssé tette és megacélozta a lelkeket, keresték, mihez tarthatnák magukat, és amit a görögök kigondoltak, nem henye díszként használták fel, hanem mint fegyvert és szerszámot. Nagy dolgokra ösztönözte a sztoikus bölcsélet a rómaiak szellemét és szívét, ámde nem világhódításra, hanem az igazságosság, a méltányosság előmozdítására és az ártatlanul elnyomott emberek benső megvigasztalására."

A sztoicizmus emberies szelleme, erkölcsstanának sok tétele azonos a kereszténység parancsaival, a krisztushívők a magukéra ismertek benne, és számos legenda támadt a bölcsek érintkezéséről az új tan híveivel, titkos kereszténységükről stb. Kétségtelen azonban, hogy a Sztoa rendszere önállóan fejlődött századokon át, s csak más iskolákkal voltak kapcsolatai vagy vitái, a kereszténységtől mindvégig független maradt. A sztoikus ok az önkéntes halált szükséges esetben erényes cselekedetnek minősítették, s valóban voltak köztük, akik meggyőződésük mártírjaként haltak meg, mégis értetlenül álltak szemben a keresztények mártírium-szomjával, önkéntes vértanú-halálával, mert teljességgel más indítékú volt, mint az övék: az önfeláldozás a hitért, az istenért, s az így elnyert üdvözülés eszméje hiányzott rendszerükből, ennél fogva idegen maradt lelkiületüktől is. „Csodálkoztak a keresztényeken, de nem csodálták őket", hősiességüket dacos fanatizmusnak, tömegpszichózisnak vélték, aminek semmi köze a filozófiához, írja Gregorovius, s fölveti a kérdést, hogy a sztoicizmus a kereszténység közbejötté nélkül vajon nem (vált) volna-e valaminő világnézeti, emberbaráti vallássá, filantrópok szervezetévé, mert elveit, tanait egyetemes igények szülték, s mozgalma történeti szükségesség volt. A kérdés valójában henye, mert a történelem nem dolgozik föltételekkel, sem alternatívákkal, hanem de facto cselekszik az erősebb által, vagy mondjuk a kezében levő elemek által. Ezúttal a kereszténység de facto erősebbnek bizonyult, azaz ő nyújtotta a történeti szükségesség maximumát. A kérdés mindazáltal érdekes, s arra késztet, hogy megvizsgáljuk, mi a lényegi különbség a sztoicizmus és a krisztianizmus között. A fő különbség nyilvánvaló, és „alapállásukban" van, a sztoicizmus filozófiai, azaz világmagyarázó gondolatrendszer, s ha vallási mozzanatokhoz jut el, elméleti úton teszi, bár ebben döntőek a morális indítékok (pl. istent eleve jónak kell feltennie). A kereszténység viszont kinyilatkoztatott vallás, nem elméleti, hanem isteni eredetű, inkommensurabilis „mennységekkel" dolgozik, azaz másnemű, mint a filozófia, s tételei nem helyesnek felismert vagy vélt tények, hanem isteni igazságok. A sztoicizmus nem vesz és tesz fel természetfölötti tényezőket, nem állít semmit, ami a természeti folyamatokon kívül esik, mert hiszen épp azokat rendszerezi (persze a szellemieket is), nem hitet kíván, hanem megfontolást, nincs szüksége kultuszra, s mindezeknél fogva közömbösen áll a vallásokkal szemben; végül pedig világnézet lévén, a földi élet problémáit akarja megoldani. – Valóban sok problémát megoldhatott, az erkölcsi igényeket kielégíthette, a transzcendenseket azonban nem; ez az elvi oka, miért nem lehetett belőle világvallás.

A másik ok gyakorlati: a filozófusok tanítása és példás élete, az öngyilkos nagyurak előkelő lelki nyugalma csak a tanult elmék és erős jellemek aránylag szűk körében tehetett hatást, s a sztoikusok nem is törekedtek többre. De ha törekszenek is szavuk nem jut el a tömegekig – maguk mondják, hogy csak a bölcs képes a teljes sztoicizmusra, erényre, a filozófiai rendszerek ételszabályai ritkán egyeztethetők össze a tömegélet szabályaival (ez a künikoszoknak se sikerült), s a legkevésbé valósítható meg tömegesen az olyan arisztokratikus életforma, minő a sztoikusoké. Így a bölcsek és erős jellemek nem váltak

---

²⁷³ „Übung und Not" (német)

köztekinélyekké, ehhez több kellett. Másfelől, ha az emberbaráti szellem benyomult is a jogtudományba, a törvényhozásba és állami intézkedéseket irányított, a tömegek életmódját és életfelfogását egy pillanatra sem változtatta meg. Ehhez szintén több kellett volna.

A kor iskolái közül, papírforma szerint, *Epikuroszé* várhatta a legbiztosabb és legnagyobb sikert, miután az élvezetet tette az élet céljává és értelmévé. Szemre így is lett, a legtöbb követőt ő szerezte, ún. közönségsikert aratott, de a szellemi életben lemaradt. Igaz, hogy élvezetesen korántsem értett korlátlan kicsapongást, sőt igen józan, mérsékelt és vonzó elveket hirdetett, a legszebb érzések, a barátság, a szülői és gyermeki szeretet ápolását magasztalta, amellet meg lehetőségen húzódozott a tudományoskodástól, kerülni igyekezett az elvont okfejtéseket, az iskolás, tanítói modort (bár maga éppen nem nélkülözte az alapos erudíciót), és sok egyéb kényelemmel is szolgált. A filozófiát társasági, baráti keretek közt művelte, és megszerzését nemes időtöltéssé avatta, Thiaszoszt, afféle kultúr- vagy kultuszegyletet alapított, tagjait kertjében tanította, finom szellemi élvezetek, vidám szórakozások közt töltve az időt, és kerülve minden durvaságot. Thiaszosza, a híres „Epikurosz kertje” valóban boldog sziget volt a felfordult korban, a tanítványok felsőbbrendű emberként tisztelték a mestert, mi több, szerették, s halála után valóságos kultusszal hódoltak emlékének.

Könnyed és kellemes materializmust hirdetett, Démokritosz atomtana alapján, Empedoklész természet magyarázata szerint: az űr és az atomok öröktől fogva vannak, a dolgok véletlenül jönnek létre az atomok kavargásából, az életképesek fennmaradnak, a gyengék megsemmisülnek. Minden lény, minden tulajdonság, minden mozdulat, minden hatás mechanikus, materiális, testi. A lélek sima, gömbölyű atomokból álló, lég- és tűznemű test, mely értelmes és értelem nélküli részre oszlik, a fizikai test, mint burok fogja össze, s ennek halálakor a lélekatomok szerteillannak; magasabb princípiumokat, felelősséget tehát nem hordoz, nem kell pl. Alvilágtól félnie. Az istenek szintén anyagból vannak, finomabb atomokból természetesen, viszont korántsem szabad hinni, hogy ők teremtették a világot, s hogy törődnek vele; élnek a maguk életét, sem jót, sem rosszat nem okoznak, így tőlük sem kell félni, igaz, hogy jót várni sem. A természet tanulmányozása szükséges ahhoz, hogy megszabaduljunk a babonától, és hogy a vallást, vagyis az istenekről való ismeretet a kellő, tiszta formába öntsük, azaz mellőzhessük a vallásgyakorlatot. Az istenek azért boldogok, mert magas értelemmel bírnak, az értelem azonban csak emberi alakban működhetik, mely a legszebb és legtökéletesebb alkat. Az istenek tehát ember alakúak, s így mind a tudománynak, mind a néphitnek igaza van. Ilyen előnyös és szerencsés megoldások jellemzik Epikurosz többi tételét is.

Az élet célja a boldogság, ez pedig az élvezetben (hédoné) áll s megszerzésének legbiztosabb módja a fájdalom elkerülése. Biztos és nem is nagyon nehéz módszer, a filozófia feladata nem egyéb, mint hogy ezt a módszert szolgáltassa. A helyes igazságot (valóságot) kell felismernünk, ehhez az észleletek (érzékelések), a belőlük származó fogalmak s a velük járó érzések útján jutunk el. Az észleletek magukban véve helyesek és megdönthetetlenek, lényegüket fogalommal alakítva őrizzük meg emlékezetünkben; ezek alapján formáljuk meg véleményünket, mely annyiban helyes vagy téves, amennyiben az észleletek igazolják vagy cáfolják. Az észleletekkel járó érzések, mégpedig az élvezetés a fájdalom a kritériumai, döntőbírái annak, hogy mire kell törekednünk és mit kerülnünk. Itt van Epikurosz gyönyörtanának, a hedonizmusnak punctum saliens. Az élvezet és a fájdalom ugyanis részben szellemi természetű (lelki), részben testi. S nem a testiek az erősebbek, a hatalmasabbak, a magasabb rendűek, hanem a szellemiek, mert amazok csak pillanatra szorítkoznak, emezek azonban kapcsolatban vannak a múlttal és a jövővel, mert az emlékezés és a remény által megerősítik, növelik a pillanat örömét. Az élvezetre való törekvést jelzik bennünk a vágyak, ezekre tehát nagy vigyázattal kell lennünk. A legigazibb, elemi élvezet ugyanis a fájdalomtól való mentesség, vagyis a lélek nyugalma⁴ ezt semmiképp sem szabad

megzavarnunk. Ennélfogva vágyainkat a lehető legkevesebbre kell korlátozni, és főként mérlegelni, hogy mire vágyakozzunk. Válogatni szükséges örömben és fájdalomban egyaránt. Minden élvezet magában véve jó ugyan, ám azért még nem mindegyik kívánatos; minden fájdalom magában véve rossz, azonban mégsem mind kerülendő. Attól függ, vajon az alkalmi élvezet nem okoz-e utólag nagyobb fájdalmat, s a fájdalom nagyobb élvezetet. Vagyis viselkedésünket annak mérlegelése (szümmetrészisz) döntse el, hogy végeredményben mint állhat elő belőle minél nagyobb élvezet-többség. Ebben mutatkozik meg a valódi bölcsesség, s ennek az elvnek alapján Epikurosz nagy nyomatékkel javallja a mértékletességet, az egyszerű életmódot, a tartózkodást a tobzódó gyönyörvágytól, költséges élvhajszától, legfeljebb okkalmóddal, hogy az egészségnek ne ártson s az élvező képesség ép, friss maradjon. A főcél ugyanis mindvégig: mentes maradni a testi-lelki szenvedéstől.

Ki ne látná, hogy az egész nem más, mint az önzés, az egoizmus rendszerezése. Vakard meg az epikureus bölcsét, s kibújik a nyárspolgár, mert bármit tegyen, mértékadó csak a saját élvezete lehet, s ennek helyességét könnyű megdönthetetlen észleletekkel igazolni. Persze, fennáll az eset, hogy valaki a más javában (jósorsában) találja örömét, ez azonban nem kötelesség. Általában egyetemes kötelesség-tan, parancsoló etikai szabályzat számára az epikureizmusban egyszerűen nincs hely. Barátság, szülői és gyermeki szeretet, jótekonyság és minden más javát szolgáló érzelem gyakorlása nélkülözhetetlen, széppé, bensőségessé, élvezetté teszi az együttélést, de kölcsönösségen alapul, nem önmagáért való jódolog. - Testhezálló, gyakorlatra kínálkozó filozófia, kevés tudomány árán sok előnyben részesít, tetszőleges, egyéni kritériumok alapján objektív értékrendet nyújt, végeredményben felelőtlenségre tanít, mert a szabad akarat problémáinak megoldását is az atomok véletlen keveredéseiből előállt helyzetekre hárítja. A tétlenek, félreálló energiátlan jellemek bölcsellete, innen ered a követők nagy száma, de evvel meg is határoztuk fajsúlyukat: nagy mennyiség, kevés minőség.

Bennünket a felvilágosodás ún. filozófusaira, a Diderot-kra, Fontenelle-ekre emlékeztetnek, kik szintén komoly dolgokkal foglalkoztak vidáman és szellemesen, s azért velük mulatunk ugyan, de nem tudjuk komolyan venni őket. Rokokó-bölcselkedés, úgy érezzük, az akkori álentellektüelek könnyed fölényt nyújtó, divatos világnézete lehetett, ilyenek alkották a hívek seregének zömét (vulgár-epikureusok: „Epicuri de grege porcus”). Feltűnő ugyanis - s ez a döntő ítélet az iskolán - hogy komoly továbbművelője nem akadt az egy Lucretiuson kívül, ki azonban inkább költő volt, mint gondolkodó. Míg a többi iskola két-háromszor újraéled, együtt él a századokkal, s nagy elméket, alkotókat vonz szellemi hatáskörébe, s a kisebbrendűek seregeit termékenyíti (mozgatja) meg, Epikurosz rendszere mit sem fejlődik, csak átvevői vannak, szám szerint öten: Métrodórosz, Hermarkhosz, Philodémosz, Lucretius és Aszklepiadész. Legszebb s vonzóan emberi vonása: a csendes örömvágy nyilván kevés bölcselkedni valót s még kevesebb valódi megoldást kínált e zűrés-zavaros kor szellemi elitjének, a mélyenszántó gondolkodóknak.

Az újplatonizmusról azt szokták mondani, hogy az ókori pogányság utolsó „kétségbeesett” kísérlete volt a menekvésre a teljes csődből. A kor kétségkívül tudatában volt erkölcsi és vallási hanyatlásának, a kiválóbb elmék fennen hangoztatták aggodalmaikat, egyesek - számosak - megpróbálták ellenszereket vetni a bomlás folyamatába, mások mint Lukiánosz, gyilkos kritikával éltek. Voltak- kevesen²⁷⁴ -, akik a forradalmakban és a rablóvilágban nemcsak excesszusokat láttak, hanem felismerték a társadalom egyetemes lazulásának tüneteit is, de a rend gyökeres megváltoztatásának eszméje idegen volt a kor gondolatvilágától, mert hiszen a Rendet Róma jelentette. Épp ezért a hatalmi és a szellemi csőd tudatáról szó sem lehet. Róma ekkor állt hatalma megrendíthetetlennek látszó csúcsán, a világ ura volt, az Impérium gondolata Traianus idejében teljes dicsőségében sugárzott, mágikus tekintélye a

²⁷⁴ Szofisták. De a szofistákat nem szükséges tárgyalni, mert nem „ellenszereket” nyújtottak, csupán a filozófiai, módszertani és kritikai gyakorlatot fejlesztették ki.

legtávolabbi népekig elhatott, s ezek vágyhattak birtokára, de megdöntésére nem, még kevésbé illették kritikával. Az elképzelés pedig, hogy a kor felismerte saját szellemi dekadenciáját, lélektani és történeti okokból valószínűtlen. Mi is tudjuk, bőrünkön érezzük, hogy nemcsak erkölcsi, világnézeti, de hatalmi, politikai és társadalmi válságban is élünk, viszonylag bomlottabb időben, mint a császárkori Róma, mégis mindaz, ami szellemi életünkben, a bölcséletben, tudományban, irodalomban, művészetben történik, szemünkben nem romlás, hanem a természetes haladás, folytatódás műve, s kísérleteinket korántsem érezzük kétségbeesett erőfeszítésnek a csődből való menekülésre. Vajon így volt-e az újplatonizmus fellépésének idején is - ez a kérdés.

A végén kezdjük. Az igazság ugyanis az, hogy az alexandrinizmus megteremtői korukat a szellem aranykorának tekintették, s e tarkafényű idők legszélesebb áramlata éppen az újplatonizmus volt, valóban több, mint iskola, sőt több mint mozgalom: századokra kiható eszmerendszerezés. S ha az ő szemszögükbe illeszkedünk, nekik kell igazat adnunk, mert a helyzet diagnózisa a mi szemünkben is így mutatkozik: A hellén bölcsélet klasszikusai, Püthagorasz, Platón, Arisztotelész nagyszabású, „rendszereket” alkottak s hagytak hátra, melyekből a jelesebb elmék kiművelhették magukat, s akár továbbfejleszthették is őket, de hiányzott belőlük minden filozófiai rendszer fő kelléke: a teljes, kerek, egységes, minden részében összhangzó világszemlélet. Alkotók voltak, megteremtették az alapelemeket, de nem betetőzők, az elemek szerves egységbe foglalói. Holott csak egy ily teljes és organikus rendszer végezhetné el azt a feladatot, hogy bárkinek, az „emberiségnek” teljes szellemi-erkölcsi élettartalmat adjon, szilárd bázist a cselekvésre, eligazodást az emelkedett és alantas eszmék útvesztőiben, s kiutat mutasson a testi-lelki erények és elfajulások, a hitek, kultuszok, szekták, babonák, hatalmi tobzódás, szolgaság, fényűzés, nyomor, bírásvágy, élvhajszá, szenvedés, lemondás, szeretet, gyűlölet és mindennemű ellentmondás zűrzavarából, amiknek épp ez a kor a történeti típusa. A künikoszok, a Sztoa, az epikureizmus nyújtottak egy-egy Ariadné-fonalat, de egyik sem ért el a labirintus kapujához. De épp azért fölvetődik a kérdés, vajon képes-e bármely bölcséleti rendszer arra, hogy ily teljes szemléletet, kielégítő szellemi-erkölcsi élettartalmat adjon? Ezt a kérdést dönti el az újplatonizmus vizsgálata.

Ugyanis megteremtői és kiművelői tudatosan és programszerűen arra vállalkoztak, hogy a hellén klasszikusok hagyatékából s Egyiptom és Kelet kincseiből felrakják az ókor egységes gondolatépületét, és ráillesztik a Rendszer kupoláját. Hogy megkíméljük magunkat a bonyodalmas elemzésektől és a történeti fejlődés peripetiáinak nyomon követésétől, előrebocsátjuk az újplatonizmus sommás meghatározását: az antikbölcsélet utolsó, platóni, arisztotelészi és szükkretista gondolatanyagban gyökerező rendszerezése. Az összes többi iskolából is merít, csupán az epikureizmust mellőzi céltudatosan, mégsem nevezhető pusztán eklekticizmusnak, mert a lét alapjául egy monisztikus, egységes elvet s a világban egységes, feléje irányuló akaratot állít. Az egység a minden kategoriális meghatározás felett álló Abszolútum, az Egy (to Hen = a Levő, to Prónton = az Első, to Apeirón = a Határtalan); a mozgató akarat pedig az a vágy (Erósz?), hogy az Abszolútumban elmerüljünk, az elmerülés folyamata alatt belőle gazdagon részesüljünk, s végül benne örökre megnyugodjunk. Miután a részesülés ily boldog véghez visz el, isteni megnyilatkozásból kell erednie, más forrása nem lehet. Az Egy természetesen nem más, mint isten, e transzcendens istenfogalom által az újplatonizmus elszakad az ókori materializmus világelvétől; s miután a világ az isten lényéből eredő folytonos művelet, e dinamikus pantheizmus által isten és a világ kettősségét foglalja egységbe; végül az eksztázis, mint legfőbb ismeretszerző aktus által áttöri a bölcsélet határait, és a vallási misztika területére lép. – Három irányzatát szokás megkülönböztetni, de ezek annyira összefolynak, hogy fölösleges tekintettel lennünk rájuk, minthogy csupán az „ellenszert” keressük bennük.

Az újplatonizmus szülőhazája Egyiptom, egy ősi kultúra és a legrégebb, féltve őrzött hagyományok letéteményese; szorosabban Alexandria, a görög-római és keleti kultúrhatások erjesztő katlana; művelői nemcsak görögök, hanem nagyrészt egyiptomiak, szírek, pogányok, zsidók" keresztények egyaránt. Nem egy nap alatt és nem evvel a névvel születik. Előkészítői közé számítanak; a zsidó Philón, a görög Plutarkhosz, továbbá a valentiniánus gnosztikusok, az újpüthagoreus Numinianosz, a kereszténnyé lett Alexandriai Kelemen és Origenész egyházatyák és Ammóniosz Szakkasz. Már e névsor jelzi sokágú gyökérzetét, de csak Philón és Plutarkhosz mellett szükséges megállnunk egy pillanatra.

Philón Iudaeus (Kr.e. 1. - Kr.sz. 1. sz.) mindvégig a kinyilatkoztatást hívó zsidó maradt, a mózesi törvényben a legfőbb tekintélyt, minden ismeret és bölcsesség forrását látta, s a görög filozófiát is ennek felsőbbsege alá helyezte, Viszont felszívta a görög bölcsélet teljes anyagát is, Platón, a Sztoa, a hellén misztika és a görög néphit erős hatással volt rá, s tanaikat, módszereiket bevonta a zsidó vallásmagyarázatba. Rendszere valójában nincs, ehhez túlságosan sokoldalú, de az újplatonizmusnak úgyszólván minden lényeges elemét megtaláljuk nála. Isten egy egyszerű, önmagát kielégítő, tökéletesen boldog lény, ereje által mindenütt jelen van, átfogja és tartalmazza a világot. Isten és a világ kettőssége mindazáltal fennáll. Kettejük közt ideák és erők tartják a kapcsolatot, élükön áll a Logosz, az ideák és a bölcsesség (tudás, szophia) „helye”, általa teremti isten a világot, így közvetít isten és a teremtés között. Ehhez képest Philón embertana is szigorúan dualisztikus: az ember szellemi és anyagi lény, de a szellem határozza meg rendeltetését, mely isten felé irányítja; az erény célja isten megismerése, ebben döntő az ekstázis és az inspiráció, megszerzéséhez aszkétikus életmód szükséges; az etika tehát *valláserkölcsei* jellegű. – Egyéb keleti (hindu, iráni) bölcsesletek ismeretének nyomai is megellelhetők Philónnál, de fő életműve a judaizmus és a hellenizmus nagyszabású összeolvasztása; evvel tartós hatást gyakorolt az utókorra, kivált a keresztény teológiára.

Plutarkhosz (Kr.u. 1. sz.) a késő ókor egyik legnemesebb alakja, a megtestesült idealizmus, szülővárosában Khairóneában papi hivatalt viselt, majd legfőbb előljáró, arkhon eponümos lett. Rómában filozófiát tanított, emellett közéleti tevékenységet is kifejtett; de kivált rendkívül termékeny író, széles műveltségű tudós volt. Roppant terjedelmű munkássága felöleli a bölcsélet, lélektan, családi- és közmorál, pedagógia, politikai, vallástan, mithológia, kozmológia, történelem tárgyait, mint e sokféleségből gondolható, nem rendszerezetten ugyan, de alapos és megbízható jártassággal. Nevét világhírűvé a görög és római történelemből vett, párhuzamos életrajzai tették, melyek hatása máig eleven, s amelyekkel szintén fő életcélját, az antik világ legszebb értékeinek megmentését kívánta szolgálni. Minthogy ez a törekvés adta egész életművének mozdító erejét, mintegy ihletéi, filozófiai nézeteit csak röviden említjük, s inkább jellemét, magatartását és korához való viszonyát rajzoljuk néhány szóval.

A bölcséletben a platonisták ún. középső iskolájához csatlakozik: elsősorban tiszta istenfogalmat akar megragadni, s a jó és a rossz problémája foglalkoztatja. Istenfogalma teljesen transzcendens, maga a tökély, felüláll jón és rosszon. A jó és a rossz dualizmusa nem tőle ered, őstény, a világlélekben rejtőző ellentétes erők műve; így tehát az anyag sem rossz önmagában, hanem tulajdonságtalan, közömbös. Ez a felfogás jellemzi leginkább Plutarkhosz föltétlen, egyedülálló idealizmusát. Minthogy az isten maga az abszolút transzcendencia, közte és a világ között közvetítőkre van szükség. Ilyen a világlélek, mely a benne rejlő értelem és harmónia által részt vesz a teremtésben, de ugyanakkor a jóval szembeszegülő rossz elvét is magában foglalja. Ugyancsak közvetítők az alsóbbrendű „csillagistenek” és a daimónok, s gyakorlatilag ezek a világ sorsának intézői, isten eszközei; gyámolítják és büntetik az embereket, felügyelnek isten szolgálatára, a kultuszokra, misztériumokra, orákulumokra stb. Plutarkhosz isten kezét látja mindenütt, ahol valami jó mutatkozik, az

ember bűnét, ahol hiányzik. Ezért oly fontos szemében a „jó” intézményeinek, a szent kultuszoknak épségben tartása.

Mint föltétlen idealista, lelke mélyéig istenhívő, a hitetlenséget nem bírja elviselni, s vitába száll nemcsak Epikurosz materializmusával, hanem a Sztoa enyhített anyagelvűségével is. De érvelése és általában filozófiája inkább a szívre, az erkölcsi érzékre hat, mint az értelemre. Az isteneket nem félni, hanem szeretni kell; nem tagadni, hanem megismerni. A hitetlen azért tagadja őket, mert fél tőlük a tudatlan nem ismeri őket, azért babonás. Mindkét dolog végzetes hiba, és boldogtalanná tesz. Épp Epikurosznak az isteneket félreállító és az élvezetben a legfőbb boldogságot ígérő tanai mutatják, hogy az élvezet sohasem nyújthatja azt, amit ígér, mert a vágy kielégíthetetlen. Aki azonban bízik istenben, megszabadul a félelemtől és a céltalan élvhajszától, s olyan öröm tölti el, mint a halhatatlanokat. Éppen mert halhatatlan része, a lélek telik meg isteni örömmel, boldogsággal. Plutarkhosz a szentek gyarlóságot nem ismerő egyoldalúságával, de félelmetlenségével is hirdeti a lélek fogyhatatlan erejét, halhatatlanságát, s az üdvözültek boldog együttélését a másvilágon. Ugyanilyen szent haraggal ostromozza korának romlottságát, pellengérré állítja a dúslakodást, az elfajult gyönyörvadászatot, a nemi eltévelyedéseket, a cirkuszi játékok vérengző bestialitását, az érzéketlenséget a tömegek nyomorával, a rabszolgák embertelen sorsával szemben. Ember volt az embertelenségben, mondhatónk Adyval, a jellemét, erkölcsét, képességeit tudását, tetteit és céljait ritka harmóniába egyesítő férfi mintaképe, de példája és erőfeszítései hiábavalók; a kor elhaladt az ő istenei fölött.

Az új platonizmus megalapítója az egyiptomi Ammóniosz Szakkasz²⁷⁵ (2-3. sz.), a keresztény hitről visszatért pogánynak, zsákherdéből (szakkasz) lett filozófussá, Alexandriában működött, maga semmit sem írt, híven az egyiptomi-püthagoreus ezotéria hagyományaihoz, a bölcséleti iskolák összeegyeztetésén dolgozott (Platón, Arisztotelész, Antiokhosz, Poszeidoniosz), viszont nagyszerű tanítványokat nevelt, kik közül Plótinosz nyomban az élre ugrott, s felállította a rendszer főpilléreit.

Plótinosz (3. sz.) szintén egyiptomi származású, Lükopoliszban született, aránylag későn kezdett filozófiával foglalkozni, több mestert hallgatott Alexandriában, mígnem Ammonioszhoz csatlakozott, majd Gordianosz császár seregével Perzsiába indult, hogy az iráni és hindu vallásbölcséletet tanulmányozza, de a hadjárat kudarca miatt menekülnie kellett.

Rómában telepedett le, széleskörű és nagy sikerű tanító tevékenységet fejtett ki, példás életével, jótékonyosságával, bölcsességével sok barátot szerzett, általános tisztelet és szeretet vette körül, s ritka jelenségképp nem voltak ellenségei; háza nyüzsgött az örökbefogadott árvagyerekektől, ajtaja nyitva állt minden tanácsot kérő előtt, s a császári udvarban éppoly nagy tekintélye volt, mint az egyszerű embereknel. Róma mellett Platón mintájára filozófusvárost kívánt alapítani, (Platonopolisz) de érdekes kísérlete, sajnos, megghiúsult.

Rendszere: Minden dolognak kifejezhetetlen és meghatározhatatlan ősoke az Egy, to Hen, mely azonos a jóval, ennyi a pozitívum, amit róla mondhatunk, egyébként csupán azt tudjuk, hogy mi nem. Tőle ered a világ minden eleme és lény, mégpedig az érzékfölöttitől lefelé tartó rangsorban az érzéki világig az anyagig. Első legmagasabb megnyilvánulása, hüposztazisza, önnön szellemi mása, a Nusz (Értelem, Ész), az ideák világának ősforrása, amelyben azonban már megvan a gondoló-tevékenység kettőssége, a szubjektív gondoló és az objektív gondolat. Az ideák a Nuszon kívüli léttel is bírnak (Platón?), s alkotják a szellemek (világlélek) birodalmát, amelybe a föld-anyag fölötti szellemek (lelkek), jó és rossz daimónok és az emberi lelkek tartoznak. A világ lélek az érzékfölötti világ legalsó fokán áll és egyúttal hídul szolgál, az érzéki felé, amely az ő műve. Ily módon az érzékfölötti és az érzéki ellentéte megmarad ugyan, de feloldódik ama lépcsősor egységében (folytonosságában), amelynek

---

²⁷⁵ Ammoniosz - görögösített egyiptomi név (Ammon = Amún)

fokain minden létező helyet foglal, Az Egy és az anyag csak kezdő és végpontjai egyazon vonalnak, amelynek hosszában az Egy fénye mindinkább haloványul, s végül kihuny az anyag sötétségében. (Ez tulajdonképpen a sumer világmagyarázat bölcseleti parafrázisa: a világ az istenség fokozatos anyaggá válása.) Plótinosz tehát a platóni dualizmust (idea+anyag) az Ősegy monizmusába vonja össze, hasonlóan a Sztoához - de csak hasonlóan, minthogy emez szerint az emberi lélek a világléleknek egy részecskéje.

Ugyanis az alsóbb hüposztasizs létrejövedele a felsőből nem valami kisugárzás, emanáció útján megy végbe oly módon, mintha a felső az alsót szubsztanciájának kiárasztása által - sem részekre osztás által (Sztoa) - állítaná elő. Kettőjük közt az ok és az okozat viszonya áll fenn, az okozó érintetlenül és csökkenetlenül megmarad önmagában, az okozott azonban immanenter tőle függ, és léte hozzá kapcsolódik. Sem pedig valamely teremítő gondolatuk nem hajtja végre az okozást, mert ez az okozót kimozdítaná önmagába zártóságából és nyugalmaiból hanem az egész folyamat mindvégig egy természeti szükségszerűség működése, amelynek törvénye a legfőbb Egy és legfőbb Jó természetéből eredő szükségesség: nem szülhet (okozhat) magánál tökéletesebbet, mert megszűnnék a legfőbb Jó lenni, s a szülés által nem fogyhat és nem gyengülhet, mert megszűnnék a legfőbb Egy lenni.

Az ideák tehát az Egy elsőszülöttjében (okozatában) a Nuszban foglalnak helyet immanenter (mint okozók), azonban nem pusztá gondolatok, hanem erők és szubsztanciák formájában, Mint okozók, csíraformákat (logoi szpermatikoi) okoznak, melyek a Nusz hatásait az alantabb levőkre közvetítik. A Nusz alatt, az intelligibilis, érzékfölötti világ legalsó fokán áll a világlélek, középtűt és összekötő kapocsként az érzékfölötti és érzéki világ között (Platón: Timaios), lényege szerint azonban még az elsőbe, az istenibe tartozik. Egyfelől szülőjét, a Nuszt „szemléli”, másfelől az érzéki jelenségek tökéletlenebb világát hozza létre. Középhezveténél fogva egyaránt osztatlan és megosztott: mint a Nuszba foglalt intelligibilis Létező, nem oszthatik szét a térben, mint az érzéki világban ható, azonban dinamikus erőként jelen van és működik.

A világlélek szüleményei (okozatai) az egyedi lelkek, de ismét olyan viszonyban vannak vele, mint az ideák a Nusszal: immanenter benne foglaltatnak egységében, egyedileg a működését hajtják végre. - A világlélek alatt terűl el az általa kisugárzott, érzékelhető jelenségvilág, legalsó fokán az anyaggal. Az anyag, mint az Egyből induló okozatsor végső tagja, egyben ellentéte is az Egynek s nem más, mint a fény hiánya, a teljes sötétség; minthogy a fény a valóság, a sötétség a valóság hiányát jelzi: az érzékelhető anyag és a tér irrealitás, látszat, a szellem árnyéka (védikus bölcselettel azonos!), metafizikailag nincs, jellegtelen és minőségtelen. Rendeltetése, hogy megtelje a valósággal, testi formát adjon az ideának. Ennyiben a világalkotásnak második tényezője. S minthogy az Egy az Ősjó, vele való ellentéténél fogva az anyag az Ősszsz.

Evvel megérkeztünk az etikához, amely Plótinosz rendszerének legfontosabb része a metafizika mellett. Célja és feladata hogy az embert azon a lépcsősoron – amelyet a metafizika lefelé haladva épít és mutat be –, felfelé emelkedve vezesse végig, s ily módon először istenhez hasonlóvá válják, majd egyesűljön vele. A felemelkedés kezdete az érzékiről való lemondás, az elszakadás mindattól, ami érzéki, s a lélek kikapcsolása a rossz kötelékeiből; ha levetkezzük mindazt, amit a földi világba alászállásunk folyamán magunkra szedtünk, akkor az emelkedés önként megtörténik. A levetkezéshez azonban hajtóerő kell, akarat, vágy a jó után, melynek világelve a platóni Erősz. Az emberben tehát az Erősz erénnyé minősűl át, s az út, melyet ösztönzésére a lélek felfelé megjár, az erények egyre magasabb fajtáihoz vezet el. Legalul, az érzéki világban gyakorlandók a polgári erények, általuk megy át a lélek a tisztulás első fokán. Az érzékek szennytől megszabadulva a magasabb erények birtokába lép, a Nusz felé fordul, őt szemléli, felismeri érzékfölötti lényegét, s ehhez képest viselkedve, istenhez hasonlóvá válik. A legfelső fokot, az istennel való egyesűlést azonban nem érheti el értelmi ismeretmunka révén, ehhez a lélek teljes

felszabadulása: elragadtatás, ekstázis szükséges; amire a magasabb erények gyakorlása által válik képessé. Ekkor az istent közvetlenül szemléli, s ez az állapot adja meg a legnagyobb boldogságot, amit az ember elérhet, a lélek tökéletes nyugalmat, melyben levet magáról minden törekvést, még a gondolkodás oly kedves fáradalmát is, s megdicsőült mozdulatlanságban lebeg, mint maga az Egy. – Az elragadtatás boldog gyönyörét Plótinosz nem győzi eléggé lelkes szavakkal ecsetelni, magasztalni, a nektár ittasságához hasonlítja, ám ebbe az állapotba testhez kötött életében az ember csak olykor-olykor, kisidőre emelkedhetik fel. Plótinosz, Porphüriosz szerint, a hat év alatt, míg vele élt, négy alkalommal merült elragadtatásba, de hitte, hogy el fog jönni az idő, amikor az ember, minden testi béklyótól megszabadulva, szakadatlanul átélheti majd.

Az ekstázis, mint a közvetlen ismeretszerzőmódja, és a hozzá szükséges kontemplatív-aszkétikus életmód, ahogy láttuk, az Egyiptomtól Indiáig terjedő Kelet hozománya a görög-római életben. A tudományba hatolásának első nyomait Püthagorasznál leljük, a künikoszoknál is találkozunk vele, Plótinoszhoz azonban nemcsak műve, hanem élete is határozott és bő dokumentumokkal szolgál. Ezeket az okkult mozzanatok tudománytörténetünk atavisztikus idegenkedéssel elhallgatja, mi azonban fölkeressük őket, mert nemcsak az újplatonizmusra jellemzőek, hanem folytatásuk is van a keresztény misztikában, Porphüriosz feljegyezte, hogy Plótinosz „isteni szemeit” állandóan az őt kísérő géniuszra függesztette, és „igen sajátos módon lényeges és valóságos közösségben élt a szellemekkel”. Annyira átérezte ennek a „szellemi” életnek és magasabb kapcsolatnak értékét és fontosságát, szemben testi valójával és „külső” életével, hogy barátainak és tanítványainak sohasem mondta meg például, hogy mikor és hol született, mert túlzás volna földi dolgokra egy szót is vesztegetni. A jelenségvilág minden mozzanata, az érzéki lét minden formája nyomorúság, tévedés és alacsonyrendű állapot, amiktől az embernek meg kell szabadulnia, hogy az erény által istenhez visszatérhessen. Az erény tetőfoka, ahol az ember istennel egyesül, aszkézis által érhető el, ezért Plótinosz tartózkodott a húsevéstől, gyakran a kenyeret is megvonta magától, s oly hosszasan böjtölt, hogy tartós álmatlanságba esett. A jógik testfegyelmezését a keresztény aszkéták test-megvetése irányában fokozta; mellőzte a rendszeres napi fürdést, noha ez ama kor bevett, egyetemes szokása volt, csupán ledörzsölte magát, de végül ezt is abbahagyta. Tűrhetetlen, megvetendő hiúságnak minősítette, hogy magunk árnyékképéről, testünkről oly képmást csináltassunk, mely tovább tart, mint az eredeti. Tanítványainak a bölcs utánzásra méltó példájául Rogatianus szenátort ajánlotta, kit ő annyira meggyőzött, hogy rabszolgáit felszabadította, vagyont elajándékozta, lemondott prétori hivataláról, és még csak nem is saját házában lakott, hanem barátainál evett és aludt. Számos későbbi újplatonista buzgón követte a mester önmegtartózkodó életmódját, megtartóztatta magát a hústól és a bortól, sőt a szerelem örömeitől is, miután ebben látták a szentté válás és az istennel való egyesülés legnagyobb akadályát. Említettük, hogy Porphüriosz négy ízben volt tanúja a mester elragadtatott istenbe merülésének.

Plótinosz bírt a tisztánlátás és a gondolatolvasás képességével, beletekintett tanítványai lelkébe, és megmondta nekik a jövőt. Idegzete igen érzékeny volt a szellemi, azaz telepátikus hatások iránt, s ellenükben hasonló mágikus erőket tudott kifejteni. Midőn Ammoniosznál tanult, egyik társa, Olümpiosz, irigységből megrontani igyekezett egészségét, de meg kellett győződnie, hogy praktikái hiábavalók, s ekkor így szólt egy ismerősehez: „Mily hatalmas lélek lakozik Plótinoszban, hogy minden ellene irányított mesterkedés lepattan róla, és visszaszáll a támadóra.” Plótinosz elmondotta, hogy a mágikus hatás oly érzésben jelentkezik nála, mintha tagjait bőrzaeszkó szájához hasonlóan egymás után összehúznák. (A telepátiában ismert jelenség, sokféle analógiáját találjuk a hipnotizmusnál és az alvajárásnál, Vö. *Varázstudomány*)

Tanítványa, Porphüriosz (3. sz.) szintén aszkéta módra és jótékonykodva élt; hajlama a búskomorságra klímaváltozást tett szükségessé, s ezért hosszabb időt töltött Szicíliában; a

mester halála után visszatért Rómába, s folytatta művét. Emellett igen termékeny polihisztor volt (vallásan, kultuszok, matematika, harmonológia, asztrológia, történelem, retorika, grammatika és okkult tudományok). A filozófiában érdemül jegyezték fel, hogy tetszetős és világos előadásban magyarázta meg Plótinosz némely nehéz és homályos tételét, de ezenfelül önállóan is hozzájárult a rendszer fejlesztéséhez. Demonológiája Plótinosz után bennünket nem igen érdekel, tán elég annyi, hogy a szellemeket jókra és rosszakra, emberszeretőkre és ellenségesekre osztotta; mindkét fajta finom szellemi, de változékony és mulandó testbe öltözött, ám a jók uralkodnak rajta, míg a rosszakon a testük uralkodik; a jók az emberek, állatok, növények védelmezői, irányítják az évszakokat, a hasznos művészetekre és mesterségekre tanítanak, megjósolják a jövőt, adják a földi javakat, ennél fogva tisztelni kell őket; a rosszak minden baj okozói, földrengéseket, árvizeket idéznek elő, járvány, inség tőlük származik, s a tetejében igyekeznek elámítani az embereket, hogy mindez a csapás a haragvó istenektől ered; azonkívül ők szítanak fel minden csúf, káros szenvedélyt, kicsapongásra, lázadásra, háborúra ingerelnek, végül arra csábítják az embert, hogy állat-áldozatokat hozzon, melynek zsíros füstjétől híznak. Ezért a bölcs őrizkedjék érző lények leölésétől és feláldozásától, nehogy odacsálja és magához vonzza a gonosz démonokat. Hogy mindez mily viszonyban van a világlélekkel, a Nusszal stb. most nem bolygatjuk (nem természetmitológia!).

Porphüriosz mondanivalójának főszólyát a vallásos erkölcsanra és gyakorlatára helyezi: a bölcselkedés célja a lélek üdvösségének megszerzése (szó szerint a lélek megmentése, megváltása: hé tész pszükhész szótéria). A rossz bűnét ugyanis a lélek hordja az alacsonyra irányuló vágyaiban, nem pedig a testben. A megszabadulás módja a tisztulás (katharszisz), ami aszkétikus élet és istennek filozófiai megismerése által érhető el. Ehhez képest részletesen kidolgozza a gyakorlati erénytant. Az erények négy csoportra oszlanak, természetesen fölfelé emelkedő sorban; a legalsó fokon állnak a politikai, azaz polgári erények, lényegük a mértéktartás, céljuk az embertársakkal való érintkezés helyes és hasznos útra terelése; fölöttük vannak a tisztító, kathartikus erények, melyek a testiességtől, az indulatoktól való megszabadulást segítik elő; a harmadfokú erényeknek nincsen nevük, a lelket a Nusz felé fordítják, és alávetik irányításának; a legtökéletesebbek a paradigmaticus, azaz őserények, helyesebben az erények ősképei a Nuszban, ezeknek másai az előbb említett lelki erények.

Az egész skálát végigkíséri a négy sarkalatos erény: a belátás (megértés, bölcsesség), a bátorság a mértéktartás és az igazságosság; azonban más-más nyomatékkal s a változott feladatokra irányulóan.

Az erkölcsgyakorlat fő célja, rendeltetése Porphüriosz szerint, hogy a „szenvető” hangulatoktól, lélekállapotoktól megszabadítson; ezeket a legszörnyűbb, isten ellen való zsarnokoknak tekinti, amiktől akár testünk elvesztése árán is meg kell szabadítani magunkat. A belső szabadság megteremtése mellett az ember legmagasabbrendű feladata, hogy megszerezze az aszkézis által elérhető tökélyt. Erre nézve a következőket mondja: A testbezárt lélek utashoz hasonlít, oly sokáig tartózkodott távoli népek között, hogy nem csupán elfelejtette hazai erkölcsait, hanem helyükbe idegen szokásokat vett fel. Midőn az ilyen ember hazatér, és azt akarja, hogy barátai és rokonai szívesen fogadják maguk közé, igyekszik minden messzeföldön magára szedett idegenséget levetkezni, hogy egykori gondolkodásmódját és életmódját visszaszerezze. Ugyanígy a testbe száműzött léleknek is, ha fel akar emelkedni égi szülőházájába, el kell hajítania mindent, ami halandó természetű dolgot magára vett, és ami száműzetésének: az anyagba süllyedésének okozója volt, Azon kell fáradoznia, hogy ne csak a külső, durva takarót, hanem [a lélek] belső burkát is [az indulatokat? asztrálestet?] kiszáritsa [elsorvassza] és levesse, s ezáltal könnyedén, mintegy pőrén bemehessen az üdvösség örök honába.

Két mérgezett varázssital-forrás van - folytatja Porphüriosz -, amelyből az ember egykori és mostani állapotának és valódi rendeltetésének feledését issza: az érzéki fájdalom (szenvetés)

és az érzéki élvezet. E kettő, de kivált az utóbbi és a belőle sarjadó vágyak és szenvedélyek azok, amik a lelket mintegy testivé teszik, s amelyek mind egy-egy kapocs vagy szög gyanánt a testhez kovácsolják; még a légből szőtt lelket is teletömik és nehezzé teszik. Azért tehát kerülni kell mindent, ami az érzékeket izgatja, mert ahol az érzékiség uralkodik, elhal a tiszta ész és a világos értelem.

Sohasem szabad például a pusztá élvezet kedvéért enni és inni, hanem csak a végső szükség mértéke szerint, mert a fölösleges étel, és különösen az állati eredetű táplálék a lelket még erősebben az anyaghoz köti, s elvon az istenségtől, és az isteni dolgoktól. - Paphoz hasonlóan igyekezzék a bölcs az istenség nagy templomában, a világban, minden mocsoktól megóvni magát, és sohase tévelyedjen el annyira, hogy ő, ki olyan gyakran közelít az Élet Atyjához, maga egy halott test sírja legyen. Így tehát életét csupán ama tiszta ajándékok élvezete által tartsa fenn, amiket az (anyai) föld kínál. Még hasonlóbakká lennénk istenhez, ha a növényeket is megkímélhetnők, s nem lenne szükségünk az általuk nyújtott táplálékra.

Iamblikhosz (3-4. sz.) életéről semmi jelentős pozitívumot nem tudunk. Ami filozófiáját illeti, arról nevezetes, hogy szinte szenvedélyesen szaporítja az érzékfölötti hüposztasziszok számát, magyarul az istenségek és daimónok seregét, s ebben annyira megy, hogy a legfőbb Egy mellé második legfőbb Egyet is fölvesz. E szenvedély mögött azonban az a törekvés rejlik, hogy a szellemi jelenségeket legfinomabb árnyalataikban is megragadja és osztályozza, és fogalmi tisztázásokat hajtson végre (ókori skolasztika!). Rendszerének tüzetesebb ismertetése messzire vezetne, bennünket két mozzanata érdekel. Az egyik: minden elődjénél céltudatosabban igyekszik a görög és a keleti vallásos hagyományt minél szélesebb terjedelemben belefoglalni rendszerébe, vagyis e vallások, mitológiák istenségeit, a maga hüposztasziszai közé, szerves helyükre illeszteni. Evvel szélesebb utat nyitott az újplatonista metafizika fejlődésének; nemcsak az újpüthagoreusok „hermetikus” tanaiból, azaz vallási miszticizmusából merített, hanem tanul Philónnak és a Sztoának a mitológiákat ésszerűsítő irányzatától is.

A másik mozzanat: Iamblikhosz nagy mértékben „misztikus” bölcselő, mint mondani szokás, azaz szerintünk járatos az okkult ismeretszerzés, az intuitív igazságkeresés titkaiban, Kortársaitól az „isteni” melléknevet kapta, s egyedül csak ő, mert oly otthonos volt az érzékfölötti világban, mint egy filozófus sem, s csodatételei miatt nagy bámulattal, tisztelettel övezték²⁷⁶ Eunapiosz írja, hogy imádkozás közben tíz könyök magasra emelkedett a levegőben, s aranyszínű fényt sugárzott magából (aura). A gadarai hőfürdőkben tanítványai szemeláttára a vízgőzből kiformalta Erósz és Anterósz fiúalakjait, s ezek hozzásimultak, mint atyjukhoz, majd széteszoltak (materializáció?). Azonkívül távolbalátó volt, tanítványával a városon kívül sétálva megmondotta, hogy az utat a távolban egy hulla ékteleníti el, s csakugyan megtalálták a tetemet. Mindezek a parafizika és a parapszichológia jól ismert tünetei, s legújabbban kísérletileg is igazolták őket.

Nevezetes okkult munkája az egyiptomi misztériumokról szóló (Demüszeriisz Aegyptorum), ebben Porphüriosznak felel, ki Anebo egyiptomi paphoz írt levelében kifejezte kételyeit az isten- és szellemidézés (theurgiát) illetően. Iamblikhosz válasza a theurgián kívül kiterjed a mágia egész területére, a keleti okkultizmus alapos ismeretéről tanúskodik, s ezért kissé bővebben ismertetjük, mint fontos műveltségtörténeti okmányt. Porphüriosz azt állította, hogy ha az „istenekre” csakugyan lehetséges volna mágikus hatást gyakorolni, megidézni, engedelmisségre kényszeríteni őket stb., ez annyit jelentene, hogy passzív (szenvedőleges) állapotba hozatnának, ami ellentétben van az istenség fogalmával. Iamblikhosz azt a kifogást emeli ezzel szembe, hogy Porphüriosz különbséget tesz szenvedőleges és szenvedőtlen közt, ami a magasabbrendű lényekre nem alkalmazható. Emellett az abszolút Jóval (istennel) való egyesülés misztikus-theurgikus egyesülés tanát, a henósziszt kiterjeszti minden

²⁷⁶ Az alább következő okkult jelenségekre nézve lásd *Varázstudomány*

magasabbrendű lényre, kiknek létezéséről nem szükséges eleve bizonyítékokat bírunk, minthogy erről éppen az egyesülés által, közvetlenül szerzünk tapasztalatot. Az istenek nemcsak az Égben laknak, hanem mindenütt, tehát közlik magukat a theurgusokkal is, és megismertetik velük lényüket és tiszteletük módját. Az első ilyen isteni önközlést Hermész (Thot) nyújtotta papjainak, s minden misztérium és titkos jelentése ebből ered, ide viendő vissza. Ezen nyugszik a szent enthuziazmus (istennel teltség, elragadtatás) is, melyben az ember már nem az állati, nem az emberi életet éli, hanem egy magasabbat. Iamblikhosz felsorolja az elragadtatás több példáját, s ezek azt mutatják, hogy igen jól ismeri a szervi elváltozásokat, amik a mágikus-médiumisztikus állapotokkal járnak. Elmondja, hogy vannak, kiket „az isteni lehelet érint”, s ennél fogva fájdalmat nem éreznek, égési és egyéb sebeket nem kapnak; karddal, baltával, lándzsával. késsel vagdalhatók, káruk nélkül járnak a tűzben – mint a papok a castabaliai ünnepeken –, és csodálatos módon kelnek át a folyókon.

Leírja az ekstázis néhány tünetét: „Az átszellemültek némelyikének egész teste mozgásba jön, másoknak csak egyes tagjai, ismét mások viszont teljes nyugalomban maradnak, olykor jól komponált zenét hallanak, táncot vagy összhangzatos éneket, olykor az ellenkezőjét; néha úgy tetszik, hogy testük a magasba nő, néha széltebe terjed, néha a levegőben látszik lebegni. Némelykor szépzengésű hangot észlelnek majd átmenetekkel vagy szünetekkel elválasztott dallamokat és sokféle más dolgot.”

Láthatjuk Iamblikhosz velejében ugyanazt mondja, mint a hindu okkultisták, s mint általában minden nép és kor, amely a parapszichofizika jelenségeivel közelebbi ismeretségben volt és van, mint mi. De ily módon Porphüriosznak minden kételye alaptalannak bizonyul. Nem arról van szó, hogy a theurgusok hatalmat gyakorolnak az isteneken; nem hívjuk le őket magunkhoz, hanem mi emelkedünk fel hozzájuk aszkézis, ima, szemlélődés és fohászkodás által. A mindent egybetartó szeretet köt össze velük. És innen ered az istenbe merült (istennel telt) lélek érzékfölötti ereje: „Midőn a lélek az istenekkel egyesülni törekszik hatalmat és képességet nyer, hogy felismerjen mindent, ami volt és lesz, átlát minden időn, szemléli, ami folytukban végbemegy, és kellő módon elrendezi [helyesen értelmezi a látottakat]; hatalmat kap a gyógyításra és a javításra. Éppé tesz beteg testeket, és jóra változtatja, ha az emberek megrontják a rendet, hibákat követnek el. Művészeteket [hasznos mesterségeket] talál fel, igazságot szolgáltat és törvényeket hoz.”

„Rövidre fogva: Iamblikhosz a fentiekén kívül ismeri a szomnambulizmust, a mantikát, (fantazmákat) divinációt, spiritizmust, asztrálestet, s a parapszichofizika számos kevésbé ismert jelenségét is. Ezek az ismeretek sohasem vesztek el, csupán lappangtak mindmáig, míg végre az ún. exakt vizsgálódás tárgyává lettek. (De erről másutt szóltunk.)

Evvel körülbelül előadtuk mindazt, amit az újplatonizmusról a továbbiakhoz tudnunk szükséges, a többi nagyságot mellőzhetjük. Tanait nem teljes terjedelmükben kívántuk ismertetni, hanem – mint a többi iskolát is – csupán abból a szemszögből tekintettük, mennyiben szolgálhatott az egyetemes bomlás ellenszeréül, vagyis elsősorban etikájára figyeltünk. Az újplatonista erkölcsstan az érzékfölötti és az érzéki lét, azaz a szellem és az anyag szembeállításával kétségkívül a probléma magvát ragadja meg, és kellő alapra helyezi, gyakorlati erénytana pedig az élet rendezésére alkalmasnak látszó elveket állít fel, amennyiben a polgári erényektől kiindulva, egyre transzcendensebb értékek megszerzése útján, az istennel való egyesülésig, mint a legfőbb jóig s a legnagyobb boldogságig vezet el. Ám a rendszerből éppen a döntő mozzanat hiányzik: az egyetemesen gyakorolható és egyben az üdvösséget biztosító *közép*, ehhez a polgári erény kevés, a misztikus erény sok. Másik fogyatkozása, hogy az elvek megszerkesztésében (kiszűrésében) nem elemi alapokra, nem az emberi természet vitális indulataira támaszkodik, hanem spekulatív elmélkedéssel fejti ki őket, s még az oly könnyen elérhető állapotot is, mint a tisztító, kathartikus erények gyakorlata, csak az aszkétikus élet és a filozófiai istenismeret által tartja megszerezhetőnek.

Velejében szintén spekuláció eredménye az is, hogy az askézist nem javallatképpen, hanem parancsnak formulázza: a test, az anyag leküzdendő: 1. mert istenhez hasonlónak kell lennünk, sőt vele egyesülnünk; 2. isten azonban tiszta szellem; 3. tehát meg kell semmisítenünk magunkban (a testet) az anyagot. Természetes, hogy istenhez kell hasonlítanunk, ehhez azonban tökéletesen elég, ha hiszünk benne és szeretjük s eszerint élünk ezt értettük az imént elemi alapon és vitális indulatokon. Végül az üdvösséget egy egészen kivételes állapothoz, az ekstázishoz köti, ezáltal azonban elzárja tőle a tömegeket. - Alapelvei azonosak a keresztény etika és misztika tételeivel és javallataival, így emitt is kialakult a platonista irányzat (Órigenész, Alexandriai Kelemen, Szünesziosz, főként Szent Ágoston és Dionüsziosz Areiopagitész), s még a középkori skolasztikára is irányteremtő hatással volt. Történeti rendeltetése pedig abban állt, hogy összeolvassa kelet szellemi-erkölcsi eszmeáramlatait a görög-rómaiakkal, s beléjük oltsa ennek rendszerező tendenciáját. Elvont magasságú gondolat-konstrukciója (épülete) csak az elitnek adhatott világszemléletet. A késő ókor legszélesebb szellemi mozgalma volt. A tömegek életének megreformálására azonban elégtelennek bizonyult.

Thalésszal az ész önállósította magát, és elindult, hogy meghódítsa a világegyetemet, azonban az embereket sem tudta megnyerni. A görög bölcsélet első nagy ívű felszárnyalása Platónnal máris elrúgja magát a materiától, és az ideák világában találja meg az emberi szellem igazi hazáját. A két fél megvívja harcát az iskolák hosszú során át, a szofisztika műhelyében kidolgozott párbajszabályok szerint, de midőn az összefoglalásra kerül a sor, az egyeztetők ismét csak Platónnal lelnek oly alapokat, amelyek megbírják kelet és Nyugat gondolat-épületének tetőzetét. Ez az épület azonban nem a földi térbe illeszkedik, alapeszméje transzcendens, csúcsa az Égbe ér; külső formájára nézve lehet tudományos akadémia, de jellegét tekintve inkább templom, mert isteneknek és szellemeknek ad lakóhelyet, s az ész számára nincsen benne oltár, meg kell elégednie a ministráns szerepével. Fő rítusa - az istenülés, az üdvösség, tudományos nevén a legfőbb ismeretszerzés: az ekstázis - éssen kívüli funkció. Új panteon, de lakói a régi istenek, csupán a nevük új, és szervezetük sem változott. A különbség formái: az újplatonizmus nem egyéb, mint az egyetemes mítosz bölcséleti parafrázis. *A felszabadított, és spontán fejlődés útján pontosan oda jutott vissza, ahonnan el akart szakadni.* Ám közben kiderült, hogy csak a szellem szolgája lehet, ez az igazi hivatása. A szellem átengedi ministránsának az anyagi világ meghódítását, maga azonban magasabb célra tör: az embert kívánja megmenteni.

Az Ókor tudománya és filozófiája megtette, ami tőle telt, de teljesítménye a történelem tanúsága szerint kevésnek bizonyult, s az éles szemű Szent Pál, elégtelenségüket felismerve, a dolog eleveire tapint: „Mert írva vagyon: a bölcsenek bölcsességüket elenyésztetem, és az okosoknak okosságjokat megvetem. Hol a bölcs? Hol az írástudó? Hol a világi tüneményeknek vizsgálója? Nem mutatta e meg az Isten, hogy e világnak bölcsessége esztelenkedés legyen? Tudniillik, mivelhogy az Istennek bölcsességében a világ bölcselkedése által az Istent meg nem ismeré, tetszék az Istennek az ábrándozásnak látszó tanítás által a hívőket üdvözíteni.” (Kor. I.1, 19-21.,) Más szóval az ember igazi problémái az értelem szféráin kívül esnek.

Utószó

Várkonyi Nándor kéziratban hátrahagyott főművének első kötetét tartja kezében a Tisztelt Olvasó. Ünnepestes pillanat ez; egy a magyar szellemi életbe még nem integrálódhatott, rendkivüli formátumú, szerveességében is szerteágazó életmű összegző darabjának, a több mint kétezer kézirat oldal terjedelmű, és több mint harminc éve „asztalfiókban heverő” munka első kötetének megjelenése.

Az ötödik ember írója nem vállalkozik kevesebbre, mint hogy kísérletet tegyen az emberi nem, valamint a Földön és a Földről megismerhető anyagi világ – és a kettő valóságának keretei közt megnyilatkozó Szellemi Univerzum – eredetének és mibenlétének felfedezésére. – Örült vállalkozás – mondhatja a mai, a Mindenről olyan keveset, de sok részletéről annyi mindent tudó ember. – Merő ámokfutás – kontrázhat akár a tudományos címeket viselő. – Istenkísértés – vélheti valamely kánonizált vallás elkötelezettje.

Aki azonban elolvassa ezt, és a még kiadásra várakozó további két kötetét a műnek, tudja, hogy nem az.

Várkonyi Nándor ugyanis azzal a kutatói pályája folyamán kialakult elképzeléssel fogott e téma kibontásához, hogy a korai, a „rég ember” sokkal többet tudott a Mindenségről nálunk, és hogy erről a tudásáról hiteles, korabeli írásos emlékeket hagyott ránk. Szerzőnk egyszerűen elvetette azt az elterjedt előítéletet, hogy a régi korok írásbelisége merő mese, kitaláció, a gyermekkorát élő emberiség félelmeinek és frusztrációinak tarka lenyomata, kompenzációja. Várkonyi elfogadhatatlannak tartja a korai embernek és kultúrájának –feltételezett fejletlenségéből, tudománytalanságából fakadó – lesajnálását, mint „tudományos módszert”, és helyébe azt a hipotézist állítja, hogy az akkori írástudók is tudásuk, tapasztalatuk - és kultúrájuk tudásának, tapasztalatának - legjavát kívánták megörökíteni. Hátha nem gyermeki lázbeszéd mindaz, amit a világ keletkezéséről, istenekről, isten-királyokról és az emberekről összeírkáltak?

Különös, hogy ezt az ártatlan gondolatot milyen ellenkezés fogadja ma is. Pedig valamennyi ősi kultúra olyan kézzel is fogható – mert hát nekünk tudós, mai emberiségnek a kézzelfogható az, ami meggyőző, hiába tartjuk magunkat szellemi nagyhatalomnak – monumentumokat hagyott hátra, amelyek keletkezéséről kutatóinknak lézer- és sokféle más sugaruk segítségével sem sikerült még az utolsó szót kimondani. Hátha tudtak ezek a piramisépítők, Heliopolisz, Baalbek, Bábili, Angkor Thom, Knosszosz, Perszepolisz és a többi ránk maradt csoda építői valamit - sok mindent -, amit mi nem tudunk? Hátha komolyan kell venni mindazt, amit leírtak, ahogy nem lehet nem komolyan venni mindazt, amit – romjaikban is lenyűgözött – hátrahagytak? Hátha írásaikból meg lehet tudni az emberi nem létének, létezésünknek titkairól olyasmiről, amit mi már nem tudunk, amit civilizációs pályafutásunk hullámvasúthoz hasonló évezredek alatt elfelejtettünk?

Vagy amit tudományunk mindenhatóságától megrészegeülten nem is akarunk tudni, mert úgy hisszük, csökkentené az általunk elért eredmények jelentőségét, ha folyvást szembesülnünk kellene mindavval, amit még nem ismerünk?

Várkonyi Nándor az érzékeinkkel és műszereinkkel felfogható valóságon túli, a transzcendens, a szellemi szféra létezését – „tudományos” mérhetetlensége, bizonyíthatatlansága ellenére – axiómának tekinti. Számára ehhez pontosan elegendő bizonyosság sok egyéb mellett az írásban fennmaradt számtalan korai, későbbi híradás: a mítoszok, a történeti, vallási dokumentumok bizonyossága. Többször leírta (és nincs aki megcáfolhatná őt ebben): a tudományok története a tévedések, félreértések, rossz értelmezések története. Alig van a matematikai, geometriai alapműveleteken túl - amelyeket

viszont már az ókorokban sőt, lehet, hogy a történet előtti időkben is ismertek -, olyan korábbi tudományos tétel, ami a mai napig megállná a helyét. Minden újabb tudományos eredmény, miközben integrálja magába az addig tudottak egy részét, meg is kérdőjelezi, vagy legalábbis átértelmezi azokat. A felfedezett jelenség maga - amiből egy ún. alacsonyabb tudományos szinten felismertek egy adott „tudományos törvényszerűséget”-, állja csak ki jó esetben a későbbi ismeretek színe előtt a próbát, az értelmezés, a magyarázat, a belőle levont következtetések folyvást elavulnak, vagy új tartalmat nyernek.

Mire való hát korunk bálványimádata, amivel a tévedések történetének mai produktumait, hatékony és nagyszerű technikai eszközeinket abszolutizáljuk? Hiszen ennyi „csoda” létrehozása ellenére is fényévnnyire vagyunk, mondjuk, attól, hogy a Földünkön tenyésző százezerféle egyszerűbb-bonyolultabb élőlényhez hasonlót, akár csak egyetlen fűszálat is képesek lennénk alkotni, amely majd évezredek (évmilliókon) át ősszel elsárgul, és tavasszal újra kihajt a földből?

Várkonyi Nándor tudósként is „homo ethicus” volt. Az emberi nem jólétét, boldogulását, és boldogságát erkölcsi minősége függvényének vallotta. Az erkölcsi törvényeket pedig, amelyek az élet védelmét, élhető, „emberi” voltát biztosítani hivatottak, a világmindenség, s egyben az élet Teremtőjétől származtatta, mindavval a tudással együtt és azzal összhangban, amit a korai ember mítoszai, szent könyvei, egész szellemi hagyatéka máig megőrzött, ránk örökített.

Rendkívüli tudósi fegyelmezettségét, kitartását, lexikális tudását, páratlan nyelvismeretét szenvedélyes és eredeti szellemi konstruktivitása szolgálatába állította. Sok évtizedes kutatómunkája eredménye az a munkahipotézis, amelyet több könyvében fokozatosan épített föl és támasztott alá a széles körből vett adatok és ismeretek ezreivel (a *Szíriat oszlopaitól* az *Elveszett Paradicsom*on át *Az ötödik emberig*).

Az állam, amelyben élt és dolgozott - a II. világháború utáni Magyarország - merőben más ideológiai alapelveket vallott és ideológiáját „államvallásként” kényszerítette rá a társadalom minden rétegére. Az óvodáktól kezdve az állami oktatási intézmények minden szintjén és kategóriájában az ateizmus vallása tanár és tanítvány számára egyaránt kötelező volt. Minden egyéb felfogás haladásellenesnek, „sötét középkori elmaradottságnak”, szakmai körökben devianciának, a társadalmi boldogulás gátjának, a személyes ellehetetlenülés forrásának számított.

Mára az ateizmus - mint hivatalos ideológia - és az állam szétválasztása úgy-ahogy megindult. Létrejött, ha a hivatalos tudományos életben még nem is teljesedett ki, az ideológiai pluralizmus. A szabad gondolkodás még meglévő korlátai remélhetően idővel ledőlnek, az ún. „idealista és materialista ideológia szembenállása” előbb-utóbb tudományos probléma lesz, és nem politikai. Ehhez a folyamathoz biztos, hogy eredménnyel járulhat hozzá Várkonyi Nándor 1960-64-ben írt, majd élete folyamán még sokat javított, tökéletesített nagy munkája, *Az ötödik ember*, amely a szerző fent jelzett feltételezésének bizonyítékait keresi és mutatja fel a homályba vesző kezdetektől a történelem ismert korszakain át napjainkig.

Mezey Katalin

Megjegyzések

A lábjegyzetekről: a lábjegyzetek nagy többségükben - a kéziraton azonosíthatóan - Várkonyi Nándortól származnak: széljegyzetek formájában gépelte, vagy kézírással vezette rá a kéziratoldalak margójára. Jelen kötetünkben V. N. jelzéssel csak azokat a lábjegyzeteket láttam el, amelyeket szubjektív, a műből kibeszélő véleményekként értékeltem.

A széljegyzetek néhány valószínű valaki mástól, az egy helyütt talált R.L. monogramból következtetve Rajnai László pécsi tudóstól, Várkonyi Nándor jóbarátjától származnak, aki a kéziratot átolvasván a szöveg egyes helyeit pontosította, másokat kiegészített, megint másokat elhagyásra javasolt. Javaslatait Várkonyi Nándor a szövegbe többnyire átvezette. A kézírás alapján azonban nem tudtam bizonyosan azonosítani (s ezt a kontrollszerkesztő Várkonyi Péter, a szerző keze írásának nálam jobb ismerője sem tartotta lehetségesnek), mely jegyzetek származnak Rajnai Lászlótól. Ezért az ő - feltehetően a mű születésével egyidejű, és a kötet egészén végigvonuló - baráti, szakértői közreműködését ezen a helyen méltányosnak tartom feltüntetni.

Néhány - többnyire a szöveggondozásra utaló - lábjegyzetet magam fűztem a kötethez, ezeket M. K. jellel megjelöltem. Technikai okokból kötetünk I. és II. részében elkülönülnek a lábjegyzetek (a II. rész lábjegyzeteinek számozása ismét 1-től indul).

Nagy gondot jelentett a történeti és mitológiai nevek írásmódja. Várkonyi Nándor a görög nevek esetében is a latinos alakokat használta. Mára azonban már köt bennünket a görög nevek magyar helyesírásának szabályzata, ezen a téren ehhez igazodtunk. A többi névalaknál igyekeztünk a legutolsóként magyar nyelven megjelent enciklopédiák, lexikonok átírásmódját követni (és nem hagytuk a különböző szakmunkákra, mert ezekben többféle átírás található.) Legtöbbször az 1988-ban a Gondolat Kiadónál megjelent két kötetes Mitológiai Enciklopédiát tekintettük mértékadónak. Ha valamely nevet a közelmúltban kiadott kézikönyvekben nem találtunk meg, akkor Várkonyi Nándor írásmódját alkalmaztuk (ő a felhasznált angol, francia, német, olasz, spanyol stb. forrásokban-fordításokban, vagy az eredeti nyelvű szövegekben szereplő neveket ott talált alakjukban, vagy fonetikusan magyarra átírva rögzítette).

Ha egy szövegrészt Várkonyi valamely magyar szerző fordításában közöl (lásd Károli Gáspártól Hamvas Béláig), ott – természetesen – a névalakot nem változtattuk meg, hanem a fordításokban előfordult névváltozatokat is feltüntettük a Névmutatóban.

a Szerkesztő

Függelék

Az ötödik ember III. kötetének a végén összesített függelék található, melynek az I. kötetre vonatkozó megjegyzései a következők:

I. kötet

Az Anyaistennők fejezetéhez (V. N. margó feljegyzése: Elhagyható vagy a könyv végére)

Meg kell említenünk: a tehén-figuráról és a Holdhoz való viszonyáról a tudósok közt általában más vélemény uralkodik. Példaképpen bemutatunk két idézetet „Ez (az ábrázolás) minden valószínűség szerint nem valamely mitikus észleleten (apperception) nyugszik, hanem azon, hogy az egyiptomiaknál, mint minden földművelő népnél, a marhák, kiváltképp a tehenek szent, isteni természettel bíró állatok (vö. hinduk, irániak, kafferek, stb.), s ennél fogva egészen természetes volt számukra, hogy egy istennőt tehenalakban gondoljanak el -, éppúgy, ahogyan számos egyiptomi istent bikaként ábrázoltak, Hathor denderai kultuszában különösképpen előtérbe lép ez a kapcsolat; itt nyilván már igen korán egy tehenalakban tisztelt, névtelen helyi istennő olvadt össze Hathor égistennővel.

Csak így magyarázható hogy ez a mitikus alak már a legrégebbi időkben Egyiptom legtiszteltebb kultikus lényei közé tartozott. Ízisz alakja szembetűnően függ Hathorétól. A képes ábrázolásban nem különböztethetők meg egymástól. - Habár Hathort és Íziszt gyakran tehennek vagy egyiptomi módra tehenfejű asszonynak ábrázolták, mégis sokkal gyakoribb pusztán emberalakú képük, fejdísz gyanánt tehén-szarvakkal közrefogott napkoronggal -, oly képzet ez, amelyet aztán a fojnikok átvittek a maguk istennőire, s alkalmilag talán a Holdra vonatkoztattak. Azonban gonosz (arg) habár még mindig igen elterjedt tévedés, ha azt gondoljuk, hogy az egyiptomi istennőknek és szarvaiknak bármi közük is van a Holdhoz; a Hold mind az egyiptomiaknál, mind a legtöbb más, nevezetesen az összes előázsiái népnél mindig hímnemű lény." (Ed. Meyel).

Nem vonz a vita, de néhány megjegyzés önként tollra kívánczik. Ha a hasznosság, a gazdasági „becs” teszi az állatokat az isteni természetben részesekké, akkor hogyan kerül a Panteon csúcsára a ragadozó oroszlán, a mérges áspiskígyó, miért kap megtisztelő helyet a krokodilus, a keselyű, a sakál, a pávián, a víziló, a karvaly, az íbisz, a skarabeusz, az egész istenmenaszéria -, csupa vadállat, gazdaságilag hasznos nem akad köztük a tehenet, a bikát, a kost (meg a macskát) kivéve - mi bennük az isteni, s mi közük a földműveléshez? A mítosz- és jelképkalkotás törvényei nem a gyomorban születnek. (A mítosz a jelenségek jelentéseinek és kapcsolatainak intuitív felismerése, a szimbólum ezek szemléltetésére alkalmas kép, alapulhat belső és külső tulajdonságon egyaránt; az igazi szimbólum varázserejű. Lásd: *Elveszett Paradicsom*)

Az olyan „magyarázat”, hogy Hathor valamikor összeolvadt egy ismeretlen tehenistennővel, merő elképzelés; éppen azt kellene megmagyarázni, miért olvadt össze? A magyarázatot kissé messzebből és szélesebb alapon kell keresnünk. Tény, hogy a tehén minden népnél (láttuk a példákat) a passzív nemzőerő, a foganás szimbóluma volt, azé „ami a természetben a női”; véle együtt a bika az aktív, a fogantató nemzőerő. Kétségtelen, hogy e két - pozitív és negatív - erő működése egyetemes jelenség, világalkotó törvény. A mítoszok felismerték ezt, és számtalan regében, jelképpel ábrázolták és szemléltették.

Vegyük két legnagyobb égitestünk, a Hold és a Nap működését és hatásait a Földre. A régiek tudták, s mi is kezdjük felismerni, hogy a Hold mozgása, telése-fogyása, és a szerves élet folyamatai közt szoros kapcsolat áll fenn; kiváltképpen a fogamzást, a szaporodást, a

növekedést szabályozza az egész növény- és állatvilágban, vagyis azt, „ami a természetben a női.” Ha ismernők törvényeit, bizonyosan be tudnók vezetni a születésszabályozást. (Ennek a gyermekcipőben járó tudománynak a neve asztrobiológia.) Azonkívül szabályozza az időjárást, esőt, harmatot hullat, hideg-meleg szelet támaszt -, a sarjadás (passzív) létfeltételeit nyújtja. Mindez azonban meddő maradna a Nap aktív, fogantató melege, sugárzása, ereje nélkül. De passzivitásának külső jelei is vannak a Nappal szemben; tőle kapja fényét, fut utána, a párja után, szerelmes bele (szimbólum) stb. Szembeszökő: a Hold nő-természetű, a Nap férfi-természetű.

Mégis tény, hogy a legrégebbi kozmogóniákban (mítoszokban) a Hold férfi, utóbb azonban mindenhol nővé változik. Miért? Kétféle feleletet szerkeszthetünk, ám e kettő kiegészíti egymást. Föltehető hogy a legrégebbi, őspatriarchális szemlélet a Holdban is a férfierő működését látta fogyásában-újulásában-telésében a halál legyőzését, szellemi megújulást, lélekben való továbbélést; ez férfi-eszmény, a matriarchátus nem ismeri. A másik felelet: a felülkerekedő matriarchális szemlélet felismerte a Hold és a Nap valódi természetét és viszonyát egymáshoz, s helyesebben ábrázolta mítoszaiban és jelképeivel.

Mínthogy a dolog régen esett, kevés az emléke, de éppen az egyiptomiak Hold-hagyományaiból kihámozhatjuk az átváltás folyamatát, noha igen hézagosan (a dokumentumok későiek már), Usziri, mint regéből tudjuk, a feltámadó isten. Eleintén Holdisten volt, időnként „bement a Holdba”, s ott megújult, feltámadott. A Hold hátsó, „fekete” fele volt a holtak lelkeinek gyülekező helye = Tiaou. A megújulás helye. Ide tették a Nap éjjeli ösvényét is, itt újult meg reggelre. Egy szöveg szerint Usziri így szól: „Ő egyedülvaló ragyogó sugara a Holdnak! Kimegyek a csillagok seregéből... nyisd meg előttem a Tiaout. Ki akarok menni, hogy azt tegyem, amit az élők között tettem” - értsd: nemzeni akarok. „Ó, Usziri-Hold, te megújulsz újjászületéskor.” - mondja egy fohász. Szebekh, a krokodilusisten, így biztatja I. Széti királyt (14.sz.): „Te megújítod magad, mint a Holdisten, midőn csecsemő.” A legvilágosabban a Louvre egy papirusza beszél: „Párosodás és fogamzás bőségesen van, mikor ő [Usziri-Hold] az Égen látható e napon.”

A regéből azt is tudhatjuk, hogy Usziri születése előtt Nut méhében Eszittel párosodott; ugyanezt teszi újjászületéskor a Holdban. Az eseményt az egyiptomiak minden évben megünnepelték, s Plutarkhosz pontosan elmondja, milyen jelentést tulajdonítottak neki: Itt Usziri már Napisten! „Phanemoth (március) újholdjakor ünnepet ülnek, amelynek neve Ozirisz leszállása a Holdba, s amely tavasz elejére esik. Ilymódon Ozirisz fogantató, nemző erejét a Holdba helyezik, s azt állítják, együtt hál Ízisszel, aki a születés; ennél fogva a Holdat a világ anyjának is nevezik, és kettős természetet tulajdonítanak neki, mert a Nap megtölti és teherbe ejti, s ő aztán maga is nemző anyagokat bocsájt a levegőbe és szór szét a Földön” Világos, hogy amint Usziri itt már a Nap, Eszit maga a Hold, az átváltás már végbement, nem tudjuk, mikor.

Kitűnően kiegészíti a fentieket Plutarkhosz leírása a téli napforduló ünnepéről: „A téli napforduló idején egy tehenet (!) hétszer a templom körül vezetnek, és a Napnak [ezt a] körüljárását Ozirisz keresésének nevezik, mert az istennő Ízisz Eszit víz [sperma után] vágyakozik. Hétszer pedig azért mennek körül, mert a Nap futását a téli napfordulótól a nyáriig a hetedik hónapban fejezi be. A tehen tehát a Holdat jelképezi, mely a két napforduló közt hétszer megy körbe az Égen, a Nap után szaladva: mikor a Nap nyugaton leszáll, Keleten felkel a Hold, s megy utána. Ennél fogva – írja Plutarkhosz – „Íziszt a Holddal azonosnak értelmezik, és a szarvakat a képein a Holdsarló utánzásainak; a fekete ruha az elrejtőzéseit és foltjait jelenti, mert ebben (a gyászruhában) megy a Hold vágyódva a Nap után. Emiatt szokás szerelmi ügyekben is a Holdhoz foháskodni, és Ízisz (Eudoxosz állítása szerint [Eudoxosz a Kr.e. 4. században járt Egyiptomban]), az ilyen dolgokban döntőbíró.”

Az Anyaistennők fejezetéhez

Mondani sem kell, hogy Usziri a Hold-tehén Nap-bikája is: Hápi, görögösen Ápisz, innen Uszirhápi-Szerápisz. Az Ápisz-bika roppant méretű kultusz tárgya volt, de számunka az a lényeges, hogy a holdsugártól fogant. Ismét Plutarkhoszt idézzük: „Ápisz, az ő véleményük szerint, Ozirisz élő képmása, úgy születik, hogy a Holdról egy megtermékenyítő fénysugár száll le és egy sárló tehenet érint. Emiatt az Ápisz bikán több dolog a Hold alakjára hasonlít...” stb.

Hérodotosz (Kr.e. 5. sz.) Eszitet Démétérrel azonosítja, vagyis a termőföld, a zöldellő vetés, a kalász (és az alvilág) istennőjével, Uszirit pedig Dionüszosszal, nyilván, mert őt is feldarabolták és phalikus szertartásokkal ünnepelték. Az istenpárt vagy Dionüszosz-Déméter néven említi, vagy pedig a görögös egyiptomi formát használja, Ozirisz-Íziszt. Mármint feltűnő, hogy amikor Dionüszosz mint Napisten, felesége pedig kifejezetten mint Holdistennő szerepel - nem mondhatván Démétért - a görög Holdistennő nevét veszi elő, és Szelénének mondja. Bizonyára azért, mert Eszitnek csupán a Déméter-jellegét vette észre, (csakugyan ez állt a kultusz előterében), s nem akart ellentmondásba kerülni önmagával. Pedig nem lett volna nagy ellentmondás, mert Déméter a görögöknél is gyakran Holdistennőként szerepel. (Hallgatással kerüli meg a nehézséget; erre nézve egy érdekes helyét idézhetjük, melynek még hasznát fogjuk venni: „A sertést tisztátalan állatnak tartják az egyiptomiak – írja. - Így, ha valaki az úton megérint egy sertést, a folyamhoz megy, és ruhástól beleugrik; úgyszintén a kanászok, noha bennszülött egyiptomiak, az egyedüli emberek, kik Egyiptomban templomba nem járnak; senki sem akarja nekik odaadni leányát, sem az övüket nőül venni; a kanászok csak egymás közt házasodnak. Az isteneknek sertést áldozni nem tartják illőnek az egyiptomiak, de Szelénének és Dionüszosznak ugyanazon időben, ugyanazon holdtöltekor (!) sertéseket áldoznak, és húsukból esznek...” stb. Nos, Dionüszosz-Usziri felesége itt félre nem érthetően Holdistennő, Szeléné viszont csak egy felesége volt, Eszit. Ezt az azonosságot hallgatja el Hérodotosz, Déméter miatt.

Eszitnek ezt a kettős, Föld- és Holdanya-természetét jól mutatja az egyiptomiak két meséje; az egyiket Hérodotosz közli, Rhampszinitosz nevű, mítikus királyról szólva: „Azt mondják erről a királyról, hogy elevenen szállt le oda, ahol a görögök az alvilágot gondolják, s hogy ott kockát játszva Démétérrel (tehát Ízisszel), majd nyert, majd veszített, s hogy újra visszatérve, arany törölközőt (gazdag termést) kapott tőle ajándékba.” - A másik mese a szökőnapok eredetéről szól, s Plutarkhosznál olvashatjuk: „Rhea (Nut) titokban érintkezett (viszonyt folytatott) Kronosszal [Gebbel]; de a Napisten észrevette ezt, s azért megátkozta, hogy sem egy hónapban, sem egy évben ne szüljön. Ekkor Hermész (Thot) együttthált az istennővel, aki őt is szerette, s midőn aztán a Holddal (tehát Ízisszel) ostáblát játszott, elnyerte tőle minden egyes napnak 72-ed részét, ami által öt nap jött létre, amiket hozzátoldtak a 360-hoz [Rhea-Nut] javára, s amiket az egyiptomiak ma is szökőnapnak neveznek.”

Ehhez még csak a következőket fűzzük hozzá: a görögök szorgosan művelték az összehasonlító teológiát, fürkésztek az idegen istenek mibenlétét, jellegét, viselt dolgait, s így nem lehet véletlen vagy tévedés, hogy Eszitet igen gyakran Szelénével azonosították, azonkívül a másik Holdistennővel, Ioval, kit Zeusz tehéné „változtatott”, és Egyiptomba küldött az Epaphosz-Apisz bikához, Usziri szent állatához. Ezenkívül tény, hogy Eszitnek igen nagyszámú képe, szobra, domborműve, érme maradt fenn, melyek holdsárlóval ábrázolják -, a sárló és a tehénszarv azonos jelentése tehát ebből is kitűnik, hogy mindez viszonylag új keletű, mit sem változtat a lényegen, Eszit eléggé későn, Kr.e. 1500 körül lépett a panteonba, tegyük fel, hogy kezdetben csupán mint Földistennő (termékenység-istennő), de hogy előbb vagy utóbb holdistennői rangot kapott, az részint szükségszerű volt, mert a két funkció együtt járt, részint dokumentumok igazolják. Egyáltalán nem „gonosz tévedés”, a szarvak az ő fején is éppúgy a Holdat jelképezik, mint az eurázsiai termékenység istennők fején mindenütt.

Hátravan a kérdés, miért éppen a tehén lett szent jelképállata? Nagy hasznót hajtó, gazdagságot hozó volta miatt, mondja E. Meyer, sok tudóssal egyetemben, A tudósok egy másik csoportja szembeszáll evvel a véleménnyel: „A régi Egyiptomban természetesen aligha a hasznosság miatt kapcsolták össze a tehenet Ízisszel, hanem ahogyan a bika az istenség nemző erejét reprezentálta, akképpen a tehén a szülő és tápláló erejét.” (Wiedemann) Vagy ami evvel egy, az anyaság, a termékenység szimbóluma, mondják általában. Ám a tehén nemigen tűnik ki a többi háziállat közül a szaporaság és az anyai szeretet által. A disznó például évente többször malacozik, s egyszerre tízet is vet, azonfelül bátran védi ivadékát, a konda „összeröffen”. Ennek ellenére, mint láttuk, az egyiptomiak nem szentnek, hanem egyenesen tisztátalan állatnak tartották, hozzá se nyúltak, a kanászokat kiközösítették, a sertés húsától irtóztak - egy ünnep, egy nap kivételével, amikor viszont „a szegények nyomoruk miatt tésztából készítenek sertéseket, amiket megsütve feláldoznak”, vagyis amikor kötelező volt a disznóhús-evés. Ez a nap pedig, ahogy Hérodotosz följegyezte, a holdtölte ideje volt -, ugyanaz, amelyről a Széti fáraó korából való szövegben olvastuk: „Párosodás és fogamzás bőségesen van, mikor a Hold az Égen látható e napon.” Így mindjárt érthetővé válik a szabálytörő szertartás: az egyiptomi ember ebben az egyben hasonlóvá akar lenni a megvetett disznóhoz, s a kellő alkalmas kozmikus pillanatban varázserejű jelképállatnak teszi meg. Ám a szegény tehén evvel elveszíti a tudósoktól kapott jogcímét a szentségre és a reprezentatív jelképállati rangra.

A kérdésre: miért lett a tehén az anyaistennők szent állata és Holdszimbólum -, úgy kaphatunk feleletet, hogyha kivizsgáljuk, mikor volt az? A történelem szerint a bika-tehén-tisztelet az ókori nagy magaskultúrák (folyami műveltségek) kezdeti idejének vallása volt, s így eredete bizonyára az 5. évezrednél régebbi időkbe, a prehisztóriába nyúlik vissza. A 3. évezred folyamán kezd keveredni más kultuszokkal, azaz veszíteni egyeduralmából, de természetesen életben marad, sőt olykor megújul (Mithrasz Indiában ma is él). Ha azonban pontosabb kormeghatározást kívánunk, a Mindenség óralapjára, a csillagos Égre kell tekintenünk, mert ahhoz igazodtak a régi népek is: csillagvallásokban éltek. Onnan leolvashatjuk, hogy Kr.e. 4500 körül a Nap az Állatöv Bika-jegyébe lépett, ez lett az uralkodó csillagzattá, a népek tehát az ó „törvényei” szerint rendezték át vallásaikat, azaz életüket, mai szavakkal: módosították kulturális eszméiket, átdolgozták jelképrendszerüket, új műveltség-korszakot indítottak.

Ha az előző korszakban az Ikrek csillagkép uralkodott, s például patriarchális „törvényeket adott”, a Holdban és más égitestekben a férfi-elvet fedte föl, szellemi hatásaikat, „erőiket” kultiválta, emberáldozatot kívánt, stb. Most a Bika képe a matriarchális szemléletet segítette uralomra, mely fölismerete a női, az anya-elv szerepét az Univerzumban, ennél fogva a Holdat, a Vénuszt női istenséggé tette meg előbb-utóbb, de szükségképpen, s szent állattukká a bika „feleségét”, a nőtény marhát, a tehenet, jelképükké a szarvait, a panteonba beállította a termékeny Földistennőt, ennek terményeit mutatta be, hozta áldozatul, s persze, a szent állatokat. (Még Hérodotosz is megjegyzi, hogy az egyiptomiaknak nem szabad embert és állatot áldozniuk, a bikák, borjak és juhok kivételével.)

2350 körül a Nap a Kos jegyébe lépett; feltűnnek a Kos-istenek, a napkorongot nem a bika tartja szarva közt, hanem a kos, a marokkói sziklarajzokon csakúgy, mint az Amun-kos szobrain stb. Hérodotosz igen tanulságos történetet mond el a thébai Amun-kultusz eredetéről: „Héraklész [Szu= levegő] mindenképp látni akarta Zeust [Amun = Nap], ennek azonban nem volt kedvére, hogy lássa őt; végre, minthogy Héraklész igen makacskodott, Zeus úgy intézte el a dolgot, hogy egy kost lenyúzva maga elé tartott, a kos fejét levágta [nem nyúzta meg] és a bőrét felhúzta; így mutatta meg magát neki. Ezért adnak az egyiptomiak Zeus képének kos fejét. . . Kosokat nem áldoznak a thébaiak, mert emiatt szenteknek tartják. Csak az év egy napján, Zeus ünnepén, vágnak le egy kost, melyet lenyúzva éppen úgy húznak rá Zeus (fejetlen) szobrára, és azután Héraklésznek a szobrát hozzák oda.” Ez az áldozati forma, hogy a fejetlen, csonka állatszoborra ráhúzzák az áldozat bőrét az épen hagyott fejjel, a

„kőkorokból” származik, megtalálták a nyugat európai barlangokban (medveáldozat) és Észak-Nyugat-Afrikában szabad ég alatt (oroszlán vagy párducáldozat). – A Kos-korszak Kr.e. 350-ig tart, ekkor a bika- és kos-kultuszok történeti szerepe lezárul; jönnek a Halak.

Elvileg szólva, nekünk közömbös, hogy ez vagy amaz az istennő mikor s milyen tulajdonságokat öltött magára, s egy pillanatig sem hisszük, hogy állításaink pontosan fedik az egykori teljes valóságot. Mindez a vizsgálódás csak eszköz nekünk: a régi embert szeretnők megérteni általuk, s az egész Eszit-ügyet azért emeltük ki az adalékok tengeréből, hogy egy példán szemléltessük, hogyan *nem* szabad hozzá, a régi emberhez közelítenünk. A mai vizsgálódók makacs monomániával, s az ebből eredő fölényes magától értetődéssel a mi szemléletmódunkat erőltetik reá: az anyagimádatot, a hasznosságot, szaporodást és efféléket tesznek meg értékes, kizárólagos motívummá, ezek vallásos kifejezési formáit pedig naiv babonának bélyegzik. Holott az ellentét a mi szemléletünk s az övé között kiáltó, s épp ezért az ily korlátolt egocentria, erőszakoskodás valóban „gonosz tévedés”, mert nem a régi ember jobb megértése felé visz, hanem ellenkező irányba; minél inkább magunkat akarjuk felismerni benne, annál messzebbre távolodunk tőle. Úgy járunk el, mintha egy régi szemléletű ember azt állítaná, hogy Einstein elmélete abból eredt, hogy ő és kortársai hittek Jehovában -, ezt a hitet fejezi ki. Az egyiptomi és a többi nép azért tette meg Eszitet, vagy bárki mást szarvas Holdistennek, vagy bármi másnak, mert hitt a csillagok és a jelképek erejében.

A modern ember nem kíván *hinni: tudni akar*. Ugyanakkor értelmét és gondolatvilágát megtölti mitikus eredetű fogalmakkal, eszmékkal, képekkel, hasonlatokkal; tudata alatt pedig magában hordozza regetermő ősapjának lelkét. S minthogy a mítoszt nem érti, nem tudja, mit beszél. Másfelől hinni nem tudván, magyarázatot követel. Itt rejlik a mítoszismeret fontossága az ő számára, hogy: ha megmagyarázzuk (a mítoszt), jobban megértjük saját magunkat is.

S végre megértjük az élő örök emberi mítosz hivatott kifejezőjét, a váteszt, az ősköltőt, és az isteni ihletet, amely belőle szól.

Az Anyaistennők fejezetéhez

Bachofennek, a matriarchális rendszerek fölfedezőjének elmélete szerint a sorrend fordított; a Nap- és fénykultusz, a Patriarchátus egészen késői keletű, harmadik fázis; először volt a mocsárbuja természet, mintegy az ősnemzés képeként, a szabályozatlan, állati promiszkuitás, mely nem ismert apát, anyát, testvért, csak nemeket, s egyetlen parancsa a nemzés, a szaporodás; ebből nőttek ki az aphroditikus kultuszok, a Vénusz-vallások; közös nevük: hetairizmus. A második fokot a rendezés, a törvény vágya szülte, amely nélkül közösség nem lehet meg. Az űr jegecítő középpontjául önként adódott az anya, ki mindig bizonyos, míg az apa sohasem (Mater semper certa, pater semper incertus); közös anyától való származás alakította ki a családot, az „anyajogot”, a férfi szerepe, súlya, ebben jelentéktelen, mint ahogy részvétele is a szaporodásban a család létrejöttében futólagos, egyszeri „külső” aktus, ő maga eszköz csupán. Ez a démétrikus fázis, a Hold-vallások, a földi és földalatti (khthonikus) kultuszok ideje. a Nagy Anyaistennők kora. - A patriarchátus, a naptisztelet a reá következő ellenhatás, a férfi forradalma, a hőrszok szabadságharca, az apollói kor. Így Bachofen.

De lehet, hogy Bachofen a múlt század közepén levegőben lógó evolúció-gondolat öntudatlan hatása alatt állította fel elméletét, mert hiszen e fejlődési fokokat nem időzíthette: minden dokumentuma a „vaskorból” származik. Felfogása mindenesetre vitatható. Tapasztalati tény, hogy a korszakváltások, történeti fordulók kezdetét tiszta, egyszerű eszmék (jelszavak) felhangzása jelzi legelőször, világos, ha nem is mindig megfogalmazott programmal indulnak el, recepteket nyújtanak a boldogságra, s eleintén föltétlenül puritán irányzat érvényesül. Ilyenkor lépnek fel a nagy kultúrhérszok. Először Manu Krisna, Thot Ozirisz, Oannész, Lóki, Kecalkoatl, Orpheusz, Dionüszosz. Ilyenkor hirdetik a Tízparancsolatokat, Avesztákat, Tao-te-kingeket Tipitakákat, Hegyi beszédeket, Koránokat. Az élet, tudjuk, mit csinál velük. Először „kidolgozza” őket a napi élet igényeihez, de főleg az emberi gyarlósághoz szabja,

bővíti, nyesi, toldozza-foldozza őket, talmudizál, értelmez, szokások, rítusok díszköpenyét borítja rájuk, kifinomít, agyonművel, köntörfalaz, kibúvókat keres, megalkuszik, elfajul. Ez tipikus jelenség, s ha úgy tetszik, a fejlődés útja. A túlburjánzó kifinomult elfajulásra műszavunk is van: alexandrinizmus. Ahogyan az eredeti monoteizmus a politeista mitológiák őserdejévé „fejlődött”, ugyanúgy könnyen el tudjuk képzelni, hogy a démetrikus család- és termékenység-kultusz talajából nőtt ki az aphroditizmus kifinomult mocsári dzsungele. A természeti népek nemigen ismerik, noha vallásaik át meg átszöttek szexuális elemekkel.

Végül általánosságban megjegyezzük, hogy egyik kor kulturális berendezkedése sem függ döntően a gazdálkodás formáitól, az utóbbi legfeljebb az elsőnek következménye; a matriarchátus például minden néven nevezendő gazdasági forma mellett, éghajlat alatt, földrajzi övezetben, történeti és történetelőtti korban, mindenfajta népnél megvolt és megvan ma is. Tehát független ezektől a tényezőktől. Véletlenül éppen előttem van egy angol író következő szövege az egyiptomiak tengerentúli kereskedelméről: „Az életadó, óvó amuletteknek tekintett árucikkek kutatása expedíciókra vezetett szerteszéjjel, messze Egyiptomtól. Sárga- és vörösrezt, fafajtákat, aranyat, ónt, ezüstöt stb. kerestek, nem abból a célból, hogy e kalandos vállalkozásokkal kiterjessék kereskedelmüket, hanem hogy az uralkodóktól [ottani istenkirályoktól] vallásos és bölcséleti eszméket kapjanak, s véljük a maguk halhatatlanságát biztosítsák. A kereskedelmi eszme később jött.” (Harper Cory: *The Goddess at Margate*, 1949.)

A vas fiai fejezethez

Ha tovább forgatnók a pusztítás végtelen krónikájának lapjait, még világosabban láthatnók, hogy az ember életében a korlátlan alkotással párhuzamosan halad a korlátlan rombolás műve is. És a kifáradt, eliszonyodott lélekben fölvetődik a kérdés: mióta történelmet élünk, nem volt-e még egyetlen nép vagy ország, amely ismerte volna a nyugalom, jólét, egyenlőség, igazság valamely emberi mértékét? Volt, de a látvány, amellyel szolgál, végtelenül sötét és elszomorító, mert az életben hagyott, jól táplált testből kiölte a lelket, s egyúttal arról tanúskodik, hogy az ember mind jó mind rossz szándékait ad absurdum viszi, ha módja van rá, akár magas eszme vezesse, akár alacsony érdek.

A Földön eleddig megvalósult „legtökéletesebb” társadalom az inka-birodalomé volt: a gazdasági kommunizmus és a polgári egyenlőség elvének megvalósítása a legszélső logikus határig, vagyis az abszurdumig. Minden idők legjobban igazgatott állama ez, gyakorlatilag anticipálja a marxizmus késlekedő diadalát. A gyermeket születésekor jegyzékbe veszik, azonnal állampolgárrá lesz, mert a munka kötelessége és a védettség joga mindenkire kiterjed, s ugyanakkor mindenkinek teljes ellátásáról gondoskodnak. A családok élelmi, lakás- és ruhaszükségletét az állam utalja ki. A földművelés és az ipar minden termékét állami raktárakban helyezik el; ezek egyharmadát az inka, a hadsereg, az útépités s általában az államháztartás költségeire fordítják; egyharmadát a népnevelésre, a templomi kultuszra, a betegek, munkaképtelenek, úton levők és 45 éven felüliek ellátására, mert ők minden munka alól mentesülnek; az utolsó harmadot a gyermekek száma szerint a családok közt osztják szét. Mindebben személyes szabadságnak helye nincs, nem is lehet, mert nyomban megzavarodnék a rend; nincs tehát magántulajdon és nincsen pénz. Az egyén megszűnt, helyét mindenki csak felsőbb engedéllyel változtathatja, de ekkor útlevelemmel és állami költségen utazik. Minden egyed, minden család polgári tizedekbe, századokba, ezredekbe és tartományokba van osztva, s ezek vezetői hajtják végre az inka akaratát, vagyis: kijelölik mindenki napi, heti és évszaki munkáját vagy a munka alól való mentesítését; kijelölik a házasság évét elérők élettársát, följegyzik a családok mindennapi szükségleteit, előírják pihenését és szórakozását. Magánélet nincs, a házak ajtaját éjszaka is nyitva kell hagyni, hogy a felügyelők mindent ellenőrizhessenek; viszont a lakók reggel kikészítve ott találják ételmüket, a ruházódáshoz, mesterséghez, háztartáshoz szükséges dolgokat. A gépezet tökéletesen működik, s e tökéletes

gépezet boldog kereke, a perui ember nem lázad fel, mert nem mint egyén, hanem mint kerék dolgozik. Az egyén fogalmát, a személyes öntudat érzését nem ismeri, akarattalan, passzív tárgy; nem proletár, mert nincsenek gondjai, nem polgár, mert nincs szabadsága, alkatrészt. Ebbe a rendszerbe született bele (mely egyébként pszichikai alkatához szabott), ennek nevelése folytán természetesnek találja, hogy az első embertől az utolsó fűszálig minden az inka legszemélyesebb magántulajdona, de nemcsak a tárgyak, hanem az értelemnek, az érzésnek, az akaratnak, a léleknek minden megnyilatkozása is. Az inka államban egyetlen öntvénybe olvad a tökéletes mindenhatóság a tökéletes kommunizmussal: két ellentmondó s önmagában is abszurd véglet harmóniáját valósítja meg, a harmadik abszurdumot.

A háromszoros képtelenség megvalósult, ám ennek három föltétele volt 1. az egyed és a tömeg tökéletes passzivitása, 2. tökéletes testi és morális igénytelensége, 3. a lélek tökéletes dermedtsége, tetszhalála. A siker három (passzív) föltétele tehát megvolt, a program végrehajtásához, a rendszer felállításához azonban egy negyedik (aktív) tényező is szükséges: a végrehajtó hatalom, fenntartásához pedig e hatalomba vetett hit. A hit fenntartása viszont azért lehetséges, mert az inka nem diktátor, hanem kevesebb, csupán isten (mint a fáraó és a többi istenkirály): mindenható ugyan, de akaratát saját törvényei kötik, vagyis ezeket nem változtathatja meg, istensége és törvényei pedig arra valók, hogy ez isteni törvények szerint népe rendjét, jólétét, nyugalma fenntartsa; vagyis az istenség és a rend elvénél fogva törvényei megváltoztathatatlanok. A diktátor több mint isten, nem az isten képviselője és rendjének megvalósítója a Földön, hanem a saját személyes hatalmáé; ennek fenntartásában nem köti semmi törvény, csupán az érdek, s ha a hatalmi érdek kívánja, huszonnégy óránként változtathatja addigi törvényeit, „vonalaait” az ellenkezőjükre. Uralma fenntartásának három föltétele, illetve eszköze van: a rendőr, az agitátor és a sajtókuli. Államegyháza: a rendőrség, az agitátor-szervezet, a sajtó s a terror és a propaganda által passzívvá ígázott tömeg. Azonban még ő sem hagyhatja teljesen figyelmen kívül, hogy a tömegnek metafizikai igényei is vannak, azaz hitet kell ébresztenie saját személye iránt, más szóval a diktátor sem nélkülözheti az isteni attribútumokat. Ezért volt szükséges és elkerülhetetlen, hogy Leninből, Sztálinból és Hitlerből már életükben isten-szurrogátumokat gyártsanak, haláluk után az első kettő tetemét örökkévalóvá mumifikálják, mint az inkákét és a fáraókét, s vallásos kultusztárgyként modern piramisokban helyezték el, a harmadiknak hulláját pedig megsemmisítsék ugyanezen okból: nehogy kultusztárgy lehessen.

Az inka hatalma a beléje és a Napistenbe vetett hiten alapult, s ezt a hitet természetesen ő maga is osztotta; törvényei tehát e hitrendszeren belül meg nem változtathatók; kívülről azonban, istenvolta folytán valóban mindenható, s az anyagi élet rendjét akarata, érdeke szerint forgathatja fel, a hívek vakon engedelmeskedni fognak. Így hajtották végre a spanyolok Ataválpa inka révén akaratukat.

Peru indiánjai az inka kedvéért lemondtak személyükről, de éppily túlzásig, logikus abszurdumig fejlesztették a belehelyezett isten-eszmét. Az inka elé a legmagasabb méltóságoknak is csak mezítláb, darócruhában, meggörnyedve és vállra emelt teherrel volt szabad járulniuk. A legdrágább anyagokból készült ruháit egy alkalommal vette föl, kétszer egymásután ugyanahhoz a tárgyhoz nem nyúlhatott, arany evőeszközeit, használati tárgyait naponta cserélték. Ételmaradéka és minden ami a testéből származott (levágott haj, köröm, excrementa) tabu, s hogy e hulladékot közönséges halandó meg ne tisztátalanítsa, el kellett égetni őket. A legelőkelőbb udvarhölgy kiváltsága volt, hogy az inka köpetét kezével felfogja. S mindez nem a zsarnoki téboly túlhajtása, hanem önként kialakult és elfogadott rend, mely elsősorban az inkát és környezetét terhelte, s melyet a nép híven istenfélelemmel szolgált, nem lázadt fel ellene soha. Az inkát imádta, míg a spanyolokat az első perctől fogva a rabszolga rettegő gyűlöletével gyűlölte, velük szemben rögtön felébredt benne a rabszolga-öntudat. (Az aztékok szintén betolakodó herrenvolk voltak, mint a spanyolok, az ország többi indián népe hasonló okból halálosan gyűlölte őket és királyukat, Cortésben valóban

felszabadítót látott, s lelkesedéssel vett részt Motekuszoma megbuktatásában, csak hogy eben kutyát cserélt.)